Кукуруз Оксана Володимирівна
Кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. У 2002 році закінчила Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова за спеціальністю «Політологія». У 2008 році захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук на тему «Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз».

У 2013 році закінчила Східну літню школу Центру Східноєвропейських студій Варшавського університету. У 2014–2015 роках перебувала на науковому стажуванні в Центрі Східноєвропейських студій Варшавського університету в межах гранту імені Кшиштофа Скубішевського.

Опублікувала більше 100 наукових праць. Основні напрями наукових досліджень – політична опозиція, політична відповідальність депутатів парламенту, формування парламентських коаліцій, виборчі й партійні системи, комунікативна політика держави, вплив політики на правотворення та реалізацію права в Україні та Республіці Польща.

ISBN 978-966-2111-49-1
9 789662 111491 >

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА У ПРОЦЕСІ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

О. В. Кукуруз

О. В. Кукуруз

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА У ПРОЦЕСІ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

Монографія

Національна академія наук України
Інститут держави і права імені В. М. Корецького

О. В. Кукуруз

Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща

Монографія

Київ
2020

УДК 32+34](477+438)(02)
К89

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України (протокол № 5 від 30 червня 2020 р.)

Рецензенти:

В. Ф. Смолянюк – доктор політичних наук, професор
Г. І. Зеленько – доктор політичних наук, професор
О. В. Батанов – доктор юридичних наук, професор

Кукуруз О. В.
К89 Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща: монографія. Київ: «ФОП-Подолін І.В.», 2020. 368 с.

ISBN 978-966-2111-49-1

У монографії на основі міждисциплінарного підходу комплексно проаналізовано політику і право як два важливі суспільні регулятори, які мають спільну мету – ефективний розвиток суспільства. До дослідження їх взаємодії залучено теоретичні, методологічні й прикладні напрацювання українських і польських науковців. Запропоновано авторський функціонально-телеологічний підхід до понять «політика», «право», «взаємодія політики і права». Переосмислено роль колективних та індивідуальних суб'єктів у процесі розроблення і реалізації політики та права. Розглянуто їх взаємодію на прикладі таких суспільно-політичних об'єктів як форма державного правління, парламентська коаліція, виборча система. Визначено партикулярну і корпоративну моделі взаємодії політики і права в Україні та Республіці Польща. Розкрито такі їх основні показники, як політична імітація, політична доцільність, уявний конституціоналізм, політична інструменталізація права, інфляція права. Запропоновано суспільно корисну модель взаємодії політики і права, іманентними складовими якої визначено: наукову основу, ціннісну складову, інформаційно-комунікативний компонент, політичну і юридичну відповідальність. Доведено, що належна взаємодія політики і права можлива як результат максимального зближення їх практичного і теоретичного рівнів на основі науково обґрунтованих рекомендацій.

Монографія розрахована на науковців, політологів, правознавців, політиків, юристів, державних службовців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-2111-49-1 © О. В. Кукуруз, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП 4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІТИКИ І ПРАВА 10
1.1. Проблема взаємодії політики і права в суспільних науках: теоретико-методологічна основа 10
1.2. Політика і право у працях українських вчених 37
1.3. Політика і право у працях польських вчених 63
Висновки до розділу 1 81
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА 86
2.1. Основні характеристики трансформаційних процесів в Україні та Республіці Польща 86
2.2. Види політики і галузі права: особливості взаємодії 105
Висновки до розділу 2 117
РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА КРІЗЬ ПРИЗМУ ЇЇ СУБ'ЄКТІВ ... 120
3.1. Роль колективних суб'єктів у взаємодії політики і права 120
3.2. Можливості впливу індивідуальних суб'єктів на взаємодію політики і права 141
Висновки до розділу 3 175
РОЗДІЛ 4. ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА НА ПРИКЛАДІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА 179
4.1. Форма державного правління: політичні причини вибору і зміни конституційної моделі 179
4.2. Парламентська коаліція: політичне і правове регулювання формування і припинення діяльності 204
4.3. Виборча система: політичні й правові аспекти вибору і зміни 226
Висновки до розділу 4 246
РОЗДІЛ 5. МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІТИКИ І ПРАВА: СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ДОСВІДУ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА 250
5.1. Партикулярна і корпоративна моделі взаємодії політики і права ... 250
5.2. Суспільно корисна модель взаємодії політики і права 280
Висновки до розділу 5 305
ВИСНОВКИ 309
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 316

ВСТУП

Категорії «політика» і «право» вживаються повсякденно у всіх сферах життєдіяльності суспільства. І спеціалістами, і пересічними людьми вони зазвичай сприймаються як такі, що цілком зрозумілі для кожного і не потребують уточнення їх розуміння. Водночас у теоретичних напрацюваннях кожної з дисциплін існують сотні відмінних одні від одних понять, які визначають ці явища, акцентуючи увагу на різних аспектах їх функціонування. Аналіз прикладних досліджень, де згадуються ці явища, свідчить, що автори обирають один з підходів, але, як правило, не зазначають його. Про який саме аспект політики чи права, йдеться в конкретному дослідженні, з контексту публікації може визначити лише прискіпливий вчений.

Актуальність і необхідність комплексного дослідження взаємодії політики і права зумовлені як теоретичними, так і практичними потребами сучасного суспільства. Серед них варто виділити такі:

1. Дослідницька потреба. У науковій літературі часто обґрунтовується необхідність домінування права над політикою або навпаки – політики над правом. Поза увагою дослідників залишаються умови, за яких відбувається певний взаємовплив. Наприклад, політичний режим, який, з одного боку, є визначальною умовою для створення певної моделі взаємодії політики і права, а з іншого, – результатом взаємодії цих регуляторів. У сучасних демократичних суспільствах неможливо визначити якусь одну, особливу, провідну підсистему, яка впливає на всі інші; усі вони однаково важливі і впливають одна на одну. Взаємодія політики і права є різною за умов тоталітарного, авторитарного та демократичного режимів і має свої особливості в умовах трансформації суспільства.

2. Термінологічна потреба. Політика – термін, що має багато значень, які можуть кардинально відрізнятися одне від одного. Наприклад, в англійській мові є поняття «policy» і «politics». Термін «policy» зазвичай вживають, коли йдеться про програму розвитку суспільних сфер, країни, про діяльність задля реалізації цієї програми, а «politics» – коли здебільшого мовиться про боротьбу за владу, публічні маневрування, дії, вигідні окремим політичним суб’єктам. Через те, що політика – єдиний термін в

українській мові для позначення багатьох аспектів даного явища, то в суспільстві і навіть у середовищах науковців існує твердження, що політика має підпорядковуватися праву. Аналіз таких висловлювань показує, що в цьому випадку йдеться про політику як боротьбу за владу, політиканство. Насправді політика – в сенсі узгодженого плану, програми чи концепції впорядкування певних відносин у суспільстві – повинна бути першим етапом правотворення, а також присутня на його останніх етапах, оскільки зміст проекту правового акта обов'язково треба перевіряти на відповідність принципам та цілям, визначеним у політичній концепції.

3. Практична потреба. Під час суспільних трансформацій політика і право частіше, ніж в інші періоди, піддаються впливові суб'єктивних і стихійних чинників. Відтак для успішного проведення реформ, встановлення нового суспільного порядку повинна зростати роль науки у цих процесах. Дослідження і діяльність політологів та юристів повинні ґрунтуватися на критерії об'єктивності й виходити з інтересів суспільства, держави в цілому.

Теорія і практика тісно пов'язані і залежать одна від одної. Лише в країнах, у яких існує стабільна демократія, науковці можуть дозволити собі особливо не втручатися у сферу практики. Це тому, що там вже узгоджені правила взаємодії теоретиків і практиків, налагоджені певні механізми. Коли в комітетах парламенту обговорюється розроблення нового правового акта (не вже розроблений проект), то до роботи залучаються експерти з даного питання. І в першу чергу запрошують спеціалістів, які тривалий час досліджували певну проблему. Для публічного обговорення нового проекту в засобах масової інформації запрошують професорів університетів, науково-дослідних центрів, а не політтехнологів. Виправлення негативної практики державотворення залежить не лише від влади, а й від чіткої позиції науковців, заснованої на критеріях об'єктивності та пропагуванні у суспільстві цінностей, які є основою політики і права. А це справедливість, мистецтво управління суспільними справами в напрямі створення умов для гідного життя якомога більшої частини населення.

У цьому монографічному дослідженні політика і право розглядаються як важливі суспільні регулятори, які за своєю суттю мають спільну мету – ефективне управління суспільними справами, і, виходячи з цього – спільні завдання. До дослідження взаємодії політики і права буде залучено теоретичні, методологічні й прикладні напрацювання українських і польських науковців. Зосередженість на Україні й Республіці Польща зумовлена тим, що політика і право – явища, які тісно пов'язані з соціокультурним сере-

довищем, відтак поглиблене вивчення і порівняння можливе лише на прикладі суспільств, у яких відбуваються схожі державотворчі й правотворчі процеси (перехід від авторитарного режиму до демократичного, від волюнтаристського типу правотворення до суспільного). Встановлення особливостей взаємодії політики і права у двох країнах дасть можливість визначити існуючі моделі такої взаємодії та створити належну модель.

Розумінню поняття «взаємодія», визначенню структури взаємодії двох об'єктів сприяли напрацювання вчених з різних галузей наук, зокрема Н. Антанович, В. Бортнікова, О. Гришнової, О. Кваші, А. Крусян, П. Сорокіна, П. Штомпки, Д. Яковлева. Із значної кількості праць, присвячених політиці і праву, в даному дослідженні використано насамперед ті, в яких йдеться про взаємозумовленість, взаємозв'язок, взаємовплив цих явищ. Ґрунтовні теоретичні й методологічні настанови щодо розуміння політики і права, їх взаємопов'язаності в суспільстві, містяться в працях таких мислителів, як С. Дністрянський, М. Драгоманов, Б. Кістяківський, В. Липинський, Л. Петражицький, В. Старосольський, О. Стронін. Їхні оригінальні концепції актуальні тому, що були створені в умовах, аналогічних до нинішніх, – у період суспільної трансформації. На деяких ідеях вказаних вчених базуються теорії сучасних вчених, а ще деякі, на наше переконання, повинні бути застосовані сучасною наукою, оскільки звертають увагу на тісний зв'язок політики, права і соціокультурного середовища, в якому останні існують.

Розумінню і формулюванню понять «політика», «право», «взаємодія політики і права» сприяв аналіз теоретичних, методологічних і прикладних досліджень значної кількості вчених, зокрема В. Бабкіна, О. Бабкіної, Н. Батанової, Т. Берната, З. Блока, Т. Бондарук, П. Боровця, С. Вронковської, Є. Врублевського, В. Горбатенка, М. Гульчинського, М. Зірк-Садовського, М. Козюбри, Г. Колбеча, М. Колодзейчак, А. Колодій, А. Косця, Е. Кустри, Л. Лещинського, А. Лопатки, А. Іванової, А. Коваленка, О. Костенка, І. Кресіної, О. Мережка, О. Минькович-Слободяник, О. Мироненка, А. Мохонько, І. Музики, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Є. Перегуди, А. Подгурецького, В. Селіванова, В. Сіренка, О. Скрипнюка, А. Сотник, О. Стойко, В. Тарасюка, Т. Тарахонич, В. Тимошенко, І. Усенка, М. Ходаківського, Ю. Цуркан-Сайфуліної, Ю. Шемшученка, О. Ющика, А. Яблонського, В. Явір.

Розкриттю особливостей суспільної трансформації, під час якої відбувається взаємодія політики і права в Україні й Республіці Польща, сприяли праці О. Бабкіної, І. Балаклицького, В. Горбатенка, П. Вінчорека, О. До-

лженкова, А. Жегоцького, Т. Загороднюк, Г. Зеленько, С. Катаєва, В. Кобильника, Г. Колодка, Ю. Мацієвського, М. Михальченка, А. Новака, Н. Паніної, А. Пшеворського, О. Романюка, М. Савчина, Т. Сломки, О. Фісуна, Ю. Шайгородського, М. Шаповаленко, П. Штомпки, І. Яценка. Про особливості окремих видів політики і галузей права йдеться у публікаціях О. Батанова, Н. Бєляєвої, М. Венцлік, В. Горбатенка, Т. Дая, О. Дем'янчука, А. Зибали, Дж. Капано, А. Кокошина, Т. Мармазової, Є. Нагорянського, І. Петренка, С. Погребняка, В. Тертички, О. Харитонової, Є. Хауснера, М. Хоулета, О. Чальцевої, Ю. Шемшученка, П. Шляхтуна, А. Шпора.

Політико-правову характеристику колективних суб'єктів, що є безпосередніми ініціаторами і учасниками процесу взаємодії політики і права, подано з урахуванням напрацювань В. Бігуна, С. Божика, В. Висоцького, О. Дніпрова, Я. Залесного, К. Касянюка, Л. Кочубей, Ю. Лепеха, П. Молочка, Д. Носенка, М. Савчина, Є. Перегуди, С. Прилуцького, Ф. Рудича, К. Соболевської-Мислік, В. Тертички, О. Чальцевої, В. Шатіла, Д. Яковлева. Можливості індивідуальних суб'єктів впливати на розроблення і реалізацію політики і права розкрито на основі праць Б. Банашака, П. Вінчорека, М. Вішоватого, І. Горбатенко, С. Гусарєва, А. Євгеньєвої, Г. Іздебського, О. Костюкевича, Г. Котляревської, А. Круглашова, Г. Крутінь, В. Нестеровича, Р. Пйотровського, Ф. Рудича, В. Соболя, О. Тихомирова, П. Узємбла, В. Храмова, О. Чуба, О. Ющенка, М. Яворської.

Емпіричне дослідження взаємодії політики і права на прикладі регулювання таких об'єктів, як форма державного правління, парламентська коаліція, виборча система, здійснено з урахуванням наукового доробку С. Божика, С. Бостана, В. Буткевича, М. Бучина, М. Гжибовського, Т. Дешко, Я. Журби, Я. Залесного, М. Камінського, Ю. Кириченко, Ю. Ключковського, І. Коліушка, А. Колодій, Є. Куцинського, В. Лемака, І. Малайного, Г. Малкіної, П. Мироненка, Б. Міхалака, Т. Молдави, Д. Нолена, І. Павленко, Р. Павленка, О. Петришина, Г. Пономарьової, Б. Райковського, В. Рафаловського, Ф. Семенського, С. Серьогіної, Т. Сломки, К. Соболевської-Мислік, Р. Ставицького, О. Стойко, М. Томенка, М. Уоллерстайна, О. Фісуна, М. Хабовського, В. Шаповала, Ю. Шведи, Ю. Шемшученка, Я. Шиманека, П. Шляхтуна, О. Ющика, Ю. Якименка, І. Яценка.

Моделювання взаємодії політики і права, розкриття основних соціально-політичних показників реальних і ідеальної моделей виконано з урахуванням напрацювань В. Арндта, В. Бабкіна, С. Балана, Н. Батанової, А. Бобрук, М. Бурдоносової, Р. Вишньовського, С. Вінера, П. Вінчорека, П. Віплера, С. Вронковської, Є. Врублевського, К. Геца, М. Головатого,

В. Горбатенка, С. Дреліха, В. Джуня, Б. Дземідок-Ольшевської, Б. Добек-Островської, О. Заславського, М. Зубика, М. Іванова, О. Костенка, Я. Кохановського, Л. Кочубей, Е. Кустри, А. Медушевського, О. Миньковича-Слободяник, Н. Омельченко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Р. Пйотровського, М. Польового, П. Рабіновича, В. Риндюк, С. Рудницького, М. Самуйліка, Ф. Семенченка, В. Сіренка, В. Смолянюка, Я. Срокоша, Є. Стельмаха, М. Теплюка, С. Тишки, М. Філара, А. Ходубського, О. Хоруженка, В. Цвєткова, Р. Циппеліуса, Ю. Шемшученка, П. Шосток, О. Ющика, М. Яс-Козяркевич, К. Ястжембської.

Попри окремі вагомі напрацювання українських і польських вчених щодо політики, права, їх взаємозумовленості, взаємовпливу, взаємозв'язку, існують, як уже зазначалося вище, дослідницька, термінологічна і практична потреби у комплексному дослідженні взаємодії політики і права. Зважаючи на вищевикладене, метою монографічного дослідження є визначення реальних моделей взаємодії політики і права, які сформувалися в Україні та Республіці Польща у процесі суспільної трансформації, та створення належної моделі, основу якої становитиме забезпечення суспільних інтересів. Для досягнення цієї мети планується вирішення таких завдань: сформулювати поняття «взаємодія політики і права», визначити методологічну основу для його дослідження; з'ясувати особливості розуміння взаємозв'язку політики і права в працях українських і польських вчених; охарактеризувати особливості взаємодії між різними видами політики і галузями права та з'ясувати на цій основі роль і можливості колективних та індивідуальних суб'єктів; проілюструвати взаємодію політики і права в Україні та Республіці Польща на прикладах із суспільно-політичного життя; визначити реальні моделі та запропонувати належну модель взаємодії політики і права в Україні та Республіці Польща.

Об'єктом цього дослідження є політика і право як взаємопов'язані явища суспільного життя. Предметом – особливості взаємодії політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща.

Методологічну основу монографії становлять філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціальні підходи й методи наукового осмислення політичних і правових явищ. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що означає залучення потенціалу понять, теорій, концепцій, окремих підходів політичної та юридичної наук. Такий підхід дозволив комплексно підійти до вивчення політики і права. Існування спільних для обох наук понять, спрямованість теоретичних напрацювань на практичне застосування вказують на трансдисциплінарність дослідження.

Розгляд політики і права у їх взаємодії здійснено з урахуванням синергетичного підходу, який орієнтує на аналіз ролі, інтересів, мотивів суб'єктів, що беруть участь у суспільних процесах. Синергетичний підхід якнайкраще підходить до дослідження взаємодії політики і права в період суспільної трансформації, оскільки акцентує увагу на значенні таких явищ, як непередбачуваність, випадковість, протилежність. Аналіз ключових понять та формулювання нових здійснено за допомогою діалектичного методу, який дозволив визначити загальні, особливі й одиничні властивості досліджуваних політичних і правових явищ. Порівняльний метод дав змогу встановити схожість та відмінність досліджуваних об'єктів, сформулювати узагальнення, визначити певні закономірності, з'ясувати чинники, які є визначальними у певних процесах. Дослідження загальних і особливих, позитивних і негативних характеристик, причин і наслідків взаємодії політики і права здійснено з використанням методу ситуаційного аналізу (case-study) на прикладі спільних для політики і права об'єктів. Метод моделювання дав змогу відобразити реальні моделі взаємодії політики і права в Україні та Республіці Польща й на цій основі виокремити іманентні елементи належної моделі.

Гіпотезою даного дослідження є припущення: чим вагоміше значення для практичного рівня політики і права мають наукові дослідження, тим ближчими вони є до нормативного розуміння, а їх взаємодія набуває належного, ефективного, суспільно корисного характеру.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІТИКИ І ПРАВА

1.1. Проблема взаємодії політики і права в суспільних науках: теоретико-методологічна основа

Усі суспільні явища є взаємозумовленими, відтак завданням науки є не лише глибоке вивчення кожного явища окремо, а й визначення зв'язків між ними. Дослідницькі, термінологічні і практичні потреби у дослідженні взаємодії політики і права актуалізують розгляд існуючої теоретико-методологічної основи для комплексного вивчення таких важливих суспільних регуляторів, як політика і право, а також обґрунтування основних правил для дослідження їх взаємодії. В. Сіренко підкреслює: «якщо виходити з того, що поняття є логічно оформленою думкою, яка відображає загальні і специфічні, істотні ознаки предметів і явищ дійсності, то будь-яке визначення поняття включає в себе як об'єктивно притаманні явищу ознаки, так і суб'єктивні уявлення дослідника»[1]. Для того, щоб зрозуміти, якою є або може бути взаємодія політики і права та як її досліджувати, необхідно насамперед з'ясувати наукові підходи до розуміння категорії «взаємодія». Термін «взаємодія» названий одним з кардинальних принципів опису і пояснень явищ, який формує парадигму побудови наукових теорій і наукової картини світу й має фундаментальне значення для наукового пізнання. Взаємодія визначається як «філософська категорія, яка відображає особливий тип відношення між об'єктами, при якому кожний з об'єктів діє (впливає) на інші об'єкти, приводячи до їх зміни, і водночас зазнає дії (впливу) з боку кожного з цих об'єктів, що, в свою чергу, зумовлює зміну його стану»[2]. Взаємодію називають однією з важливих форм актуалізації (реалізації) взаємозв'язку. Вважається, що «взаємодія властива стану динамічних змін, взаємної активності об'єктів,

1 Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы). Киев: Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. С. 4.

2 Взаємодія. *Філософський енциклопедичний словник* / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 77–78.

тоді як взаємозв'язок може мати місце між об'єктами, що знаходяться в стані спокою, рівноваги, стабільності»[3].

У суспільстві існує багато видів взаємодій, які мають свої особливості у кожній сфері існування і відповідно окремий термін, що їх відображає. «Взаємний вплив різних політичних суб'єктів у процесі їхньої політичної діяльності; необхідна передумова повної реалізації функцій політичної системи, яка визначає характер політичного розвитку і темпи політичного прогресу» – передається терміном «політична взаємодія»[4]. Формами цієї взаємодії вважають: консенсус, гегемонію, контроль, погодження, союз, блок, ізоляцію, нейтралізацію, конфлікт, конфронтацію, співробітництво, боротьбу, панування, правління. Головна мета політичної взаємодії в демократичному суспільстві визначається як «досягнення оптимального співвідношення (гармонії) інтересів різних політичних сил між собою, а також з об'єктивними потребами й інтересами суспільства в цілому»[5].

«Участь у спільній діяльності суб'єктів управління в процесі досягнення суспільно необхідних цілей» позначають терміном «управлінська взаємодія». Управлінську взаємодію тісно пов'язують із соціальною взаємодією. «У процесі соціальної взаємодії відбувається взаємовплив та взаємообумовленість окремих соціальних явищ, унаслідок чого вони змінюються, доповнюють одне одного і формують єдину цілісну соціальну систему. Головним призначенням управлінської взаємодії є об'єднання зусиль суб'єктів управління в напрямі задоволення соціальних потреб, зумовлених суспільно необхідними цілями»[6]. Соціальна взаємодія визначається як «система взаємообумовлених соціальних дій, за якої дії індивіда одночасно є причиною і наслідком дій у відповідь інших соціальних суб'єктів; існує між індивідами або соціальними групами»[7].

3 Свириденко В. Взаємозв'язок. *Філософський енциклопедичний словник* / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 78.

4 Храмов В. О. Взаємодія політична. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 70.

5 Там само.

6 Письменний І. В. Взаємодія управлінська. *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. С. 82.

7 Взаимодействие социальное. Кравченко С. А. *Социологический энциклопедический русско-английский словарь:* более 10 000 единиц. Москва: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Транзиткнига», 2004. С. 58.

Також взаємодія визначається як «процес безпосереднього чи опосередкованого впливу соціальних об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємну обумовленість і зв'язок». Особливістю взаємодії називається її причинна обумовленість – «кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що зумовлює розвиток об'єктів та їх структур»[8].

Як бачимо, з категорією «взаємодія» у кожній науці вживається прикметник, який вказує на те, про який саме аспект взаємодії йдеться. У політології – це політична взаємодія; у державному управлінні – управлінська; у соціології – соціальна, соціокультурна. Аналіз визначень цих понять в енциклопедичній літературі показує, що взаємодія – це процес, який відбувається між суб'єктами або об'єктами, зумовлений їх взаємовпливами, відзначається змінами, характеризується динамічністю. Важливою метою політичної, а також управлінської взаємодії є забезпечення об'єктивних потреб та інтересів суспільства, досягнення суспільно необхідних цілей. Тобто наведені визначення показують лише позитивні сторони взаємодії, хоча в реальності є й інші прояви. Результатом взаємодії є зміни в поведінці суб'єктів або характеристиці об'єктів, відповідно це може привести як до їх розвитку, так і до деградації, до розвитку чи розпаду певної системи.

Аналіз поняття «взаємодія» зустрічається і в монографічних дослідженнях із різних галузей наук. Так, соціальну взаємодію разом із соціальною дією в контексті політичної участі розглядає В. Бортніков. Він звертає увагу, що соціальна дія і соціальна взаємодія – «явища подібні за змістом і характером, однак відрізняються механізмом протікання. В соціальній дії бере участь один індивід, а в соціальній взаємодії – як мінімум два»[9]. Вчений відзначає, що в основі процесу взаємодії, який супроводжує політичну участь, є владно-підвладні відносини. Якщо взаємодія відбувається між інститутом влади і населенням, то результатом соціального спілкування повинно стати рішення, що враховує суспільну думку; в іншому випадку, на переконання вченого, можливе підвищення соціальної напруги. Перспективним, для розвитку демократії, типом взаємодії В. Бортніков називає соціальний діалог. Вчений зазначає, що «якість і характер, а точ-

---

8 Взаимодействие. *Социальная информациология:* словарь / сост. Л. И. Мухамедова; под общ. ред. В. Д. Попова. Изд. второе. Москва: Изд-во РАГС, 2007. С. 13–14.

9 Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. С. 70–71.

ніше культура взаємодії» здійснює великий вплив на характер суспільних відносин[10].

За допомогою аналізу політичної взаємодії Д. Яковлев рекомендує здійснювати дослідження політичної реальності. Визначальним фактором такої взаємодії він називає політичні комунікації. Вчений виокремлює три підходи до аналізу поняття «комунікація», що існують в соціально-політичних дослідженнях. Перший методологічний підхід, на його думку, базується на класичній позитивістській методології суб'єктно-об'єктних диспозицій (концепція структурного функціоналізму, який використовує системний метод, концепції інформаційного суспільства, технологічний детермінізм, комп'ютерна футурологія). Другий підхід – некласична методологія виходить з когнітивної моделі суб'єктно-об'єктних відносин (герменевтична інтерпретація смислів, критична рефлексія, раціональна реконструкція). Ця, на його переконання, «феноменологічна за своїми витоками, методологія виділяє сферу інтеракції (комунікації) як особливий онтологічний об'єкт»[11]. Третій підхід (неокласичний або постнеокласичний) природу соціальних відносин розглядає як суб'єктно-суб'єктні, «тобто виходить з принципу інтерсуб'єктивності і фактично виключає об'єктність»[12]. Вчений розглядає політичну взаємодію як комунікативний процес і ґрунтовно аналізує такі її важливі складові, як медіатизація, демократизація і раціоналізація.

У контексті розгляду публічної влади на місцевому рівні А. Крусян визначає взаємодію як «необхідний, об'єктивно обумовлений, законодавчо визначений зв'язок самостійних органів публічної влади, їх взаємна підтримка, кооперація управлінських зусиль з метою здійснювання узгодженого дійового і ефективного управління справами (питаннями) місцевого значення в межах Конституції і законів України»[13]. У дослідженні А. Крусян наведено три види взаємодії – координаційну, субординаційну, реординаційну. Основним завданням координаційної взаємодії вчена називає «кооперацію управлінських зусиль для більш успішного вирішення спільних завдань». Субординаційна взаємодія «здійснюється між органами, які

10 Там само. С. 71.

11 Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація: монографія. МОН України; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2009. С. 17–18.

12 Там само. С. 19.

13 Крусян А. Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеса, 1999. С. 13–15.

знаходяться в субординаційних структурних зв'язках, між якими існують управлінські відносини, котрі функціонують на принципі "вертикалізації" …». Характерною особливістю реординаційної взаємодії вчена називає врахування не лише власних, а й «чужих» інтересів[14]. Для всіх трьох видів взаємодії, зазначає А. Крусян, важливими є взаємне інформування, види і способи взаємного інформаційного обміну.

О. Кваша, досліджуючи проблему співучасті у злочині, також звертається до категорії «взаємодія», оскільки вважає її важливою складовою будь-якої системи. На її думку, систему «слід визначати як упорядковану сукупність взаємодіючих елементів, які наділені структурою з численними зв'язками», а взаємодію – «як взаємозв'язок та взаємовплив предметів, явищ, станів»[15]. Вивчати взаємодію, на думку вченої, найкраще за допомогою системно-структурного підходу.

Категорія «взаємодія» зустрічається також у багатьох відомих теоріях, але трактується по-різному, бо дослідники акцентують увагу на різних її аспектах. Взаємодію часто називають найважливішим феноменом соціального життя. Польський соціолог П. Штомпка проаналізував 12 виданих у США підручників із соціології і у восьми з них соціологія, за його твердженням, визначається як наука про соціальні взаємодії. П. Штомпка наводить чотири теорії взаємодії: біхевіористську, теорію обміну чи теорію раціонального вибору, символічного інтеракціонізму, драматургічну.

Для розуміння першої теорії – біхевіористської – наведено визначення С. Міки. «Взаємодія (інтеракція) – це взаємний вплив один на одного партнерів, заснований на тому, що на певному етапі поведінка однієї людини стає низкою викликів, звернених до іншої людини, яка на ці виклики реагує; в свою чергу, ця реакція стає низкою викликів, звернених до першого суб'єкта, який теж на них реагує; ця реакція, будучи низкою викликів для партнера, викликає з боку цього партнера подальшу реакцію, і так далі, до тих пір, поки не буде перервано цей процес обміну викликами і відповідями на них»[16]. У другій теорії – теорії обміну чи теорії раціонального вибору – взаємодія трактується як «взаємний обмін певними цінностями між партнерами». Економічна модель обміну (купівля – продаж) переноситься на всі сфери соціального життя. «При кожній взаємодії ми щось

14 Там само.

15 Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність: монографія. Київ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. 2013. С. 84.

16 Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польск. С. М. Червонной. Москва: Логос, 2005. С. 73.

міняємо. Не обов'язково, щоб це були товари, речі, економічні і ще будь-які цінності. Коли я раджу будь-що своєму другові, я міняю свої знання (в тій галузі, якої стосується моя порада) на його вдячність, на свій престиж в його очах»,[17] – пояснює П. Штомпка. У третій теорії – символічного інтеракціонізму – увага акцентується на тому, що в ході інтеракції обмін і взаємність стосуються не стільки матеріальних об'єктів, як перш за все, ідей, символів, значень (Ч. Х. Кулі, Д. Г. Мід). Сутністю взаємодії вважається комунікація. Четверта теорія – драматургії – заснована на аналогії повсякденного суспільного життя з театром (І. Гофман), коли люди у своїх діях керуються прагненнями справити на своїх партнерів хороше враження[18].

П. Сорокін у своїх ранній теоретичній моделі «функціональний зв'язок і залежність поведінки і переживань одного чи групи людських індивідів від поведінки і переживань іншого чи іншої групи індивідів» вважав основним предметним змістом соціології. Вчений описав структуру соціальної взаємодії, до якої включив три елементи: індивідів; їхні акти (дії); провідники самої взаємодії. Відповідно до його переконань, «не можна людей відокремлювати від їхніх актів, тих та інших – від провідників і обмежувати поняття або суспільства чи соціального явища, або культури одним із цих елементів. Усі вони однаково необхідні для явища взаємодії й тільки у своїй сукупності створюють його»[19].

Вчений переосмислив біхевіористське розуміння міжлюдської взаємодії і звернув увагу на культурно ціннісно-смислову опосередкованість як неодмінну умову і головний компонент соціальної взаємодії, відтак віддає перевагу словосполученню «соціокультурна взаємодія». П. Сорокіна називають видатним представником інтегралістської соціології, бо він «пропонує вивчати суспільство, його явища з урахуванням об'єктивності соціокультурних систем, їхніх вертикальних і горизонтальних вимірів, а також флуктуацій (коливань від оптимальної величини), з одного боку, та активності суб'єктивного чинника, яка репрезентується ціннісним світом і діями людей». На основі досліджень П. Сорокіна в українській навчальній літературі наведено визначення соціокультурної взаємодії як динамічної послідовності взаємно орієнтованих дій суб'єктів, які здійснюються на підставі прийнятих значень, цінностей і норм. Структуру соціокультурної взаємодії подано як

17 Там же. С. 75.

18 Там же. С. 79.

19 Ручка А. Інтегралістська соціологія Пітирима Сорокіна. *Соціологічна теорія: традиції та сучасність:* навчальний посібник / за ред. А. Ручки. Київ, 2007. С. 65–66.

сукупність трьох компонентів: 1) людей, що мислять, діють та реагують і є суб'єктами взаємодії; 2) значення, цінності та норми, завдяки яким індивіди взаємодіють, усвідомлюючи їх і обмінюючись ними; 3) відкриті дії та матеріальні артефакти як рушії чи провідники, завдяки яким об'єктивуються і соціалізуються нематеріальні значення, цінності та норми[20].

Таким чином, розглянувши розуміння поняття «взаємодія» вченими з різних галузей знань, можна зробити висновок, що цією категорією зазвичай позначають зв'язок між двома і більше суб'єктами, які перебувають під впливом один одного, в результаті чого змінюються їх погляди, поведінка тощо. Взаємодія є необхідною для досягнення певних визначених цілей, яких неможливо досягти індивідуально. Теоретико-методологічним основам дослідження взаємодії двох об'єктів у суспільних науках приділяється значно менше уваги.

Н. Антанович зазначає, що така актуальна тема, як взаємодія політики і права, зазвичай виступає «актором другого плану», фоном для розгляду або питань правового регулювання, або питань перебігу політичного процесу. На думку вченої, в літературі недостатньо досліджено емпірично вивірені механізми і процедури взаємодії цих істотних регулятивних сфер соціального життя. Виявлення механізмів взаємодії політики і права Н. Антанович пропонує розпочинати з розгляду сутнісних характеристик кожного з феноменів. «Право регулює суспільні відносини в найрізноманітніших сферах людської діяльності, щодо найрізноманітніших суб'єктів права, на різноманітних фактичних підставах. Політика виступає як організаційна і регулятивно-контрольна сфера суспільства, що зумовлено такими її властивостями, як універсальність, всеохоплюючий характер, інклюзивність (включеність у всі сфери), здатність впливати майже на будь-які сторони життя»[21]. Вчена відзначає, що для дослідження взаємозв'язку політики і права важливим фактом є те, що сучасне розуміння демократії, виділення ознак демократичного політичного режиму майже цілком збігається з ознаками правової держави.

О. Гришнова проблему взаємодії політики і права пропонує розділити на дві частини – повсякденну взаємодію/взаємовплив і суто теоретичну.

---

20 Там само. С. 128–129.

21 Антанович Н. А. Политика и право: проблемы взаимодействия в современном обществе. *Новейшая история (1991–2006 гг.): государство, общество, личность:* материалы научно-теорет. конф. (г. Минск, 29 сентября 2006 г.) / Нац. акад. наук Беларуси. Минск: Белорусская Наука, 2006. URL: http://www.law.bsu.by/pub/11/ant5.pdf (дата обращения: 20.09.2011).

Вона відзначає, що першій частині присвячено багато наукових і публіцистичних праць, а «теоретико-методологічне опрацювання такої взаємодії є, швидше за все, ексклюзивним винятком». У повсякденно-прикладному співвідношенні політики і права згадана авторка відзначає тенденцію до підтримки політичної кон'юнктури.

О. Гришнова подає характеристику співвідношення політики і права в радянський і пострадянський періоди і відзначає, що воно змінюється. В теоретичному аспекті таке співвідношення багато в чому залежить від того, як трактується право, вважає вчений. На її думку, із двох основних концепцій праворозуміння (позитивістської і природно-правової) тісна й продуктивна взаємодія політики і права може бути лише в межах першої концепції. «Зрозуміла соціуму політика, ретельно підготовлені закони, справедливе право і активна поведінка громадянина – ось ті необхідні складові, які в діалектичній єдності можуть забезпечити необхідний результат у взаємодії політики і права»[22].

У наведеному вище твердженні про те, що взаємодія політики і права можлива лише у межах позитивістської концепції праворозуміння, не вказано концепцію розуміння політики, яку варто залучати для такого аналізу. Оскільки політика має сотні визначень, то для зручності скористаємося науковими підходами, які певною мірою їх систематизують.

А. Колодій наводить підходи, які акцентують увагу на певному аспекті політики: комунікативний (досконала форма спілкування заради впорядкованого життя); директивний (боротьба за владу і ремесло володарювання); функціональний (прийняття рішень щодо розподілу цінностей); інституційний (інституційована форма відносин особи, суспільства і органів влади); процесуальний (управлінська (регулятивна) діяльність); нормативний (визначення суспільних цілей і методів їх досягнення); технологічний (засіб маніпулювання людьми і використання їх у власних цілях)[23].

В. Пугачов і О. Соловйов виділяють три групи визначень політики – соціологічні, субстанційні і науково-сконструйовані. У межах першої групи політика характеризується через інші суспільні явища – економіку, соціальну стратифікацію, право, мораль, культуру, релігію. Серед соціологічних трактувань виокремлюють: економічні визначення політики (надбудова над

22 Гришнова Е. Е. Политика и право: вектор взаимодействия. *Теория и практика общественного развития.* 2010. № 3. С. 155. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/politika-i-pravo-vektor-vzaimodeystviya (дата звернення: 15.09.2011).

23 Колодій А. Політика і наука про неї: лекція 1 з курсу «Політологія». URL: http://political-studies.com/?p=1561 (дата звернення: 10.01.2018).

економічною основою, концентрований вираз економіки, її потреб та інтересів); стратифікаційні (соціальні) (конкуренція певних суспільних груп: класів і націй (марксизм) чи зацікавлених груп – за реалізацію своїх інтересів за допомогою влади (А. Бентлі, Д. Трумен та ін.); правові (політика, держава вважаються похідними від права і, перш за все, від природних прав людини, які лежать в основі публічного права, законів і діяльності держави); етичні (нормативні) (діяльність, спрямована на досягнення загального блага, що включає такі цінності, як справедливість, мир, свобода та ін.). У другій групі визначення зорієнтовані на розкриття першооснови, з якої складається політика. Серед них виділяють: владу (політика – це дії, спрямовані на владу: її отримання, утримання й використання); інститути (політика характеризується через організації, інститути, в яких втілюється і матеріалізується влада, і насамперед через найважливіший інститут – державу); природу людини (політика – форма цивілізованого спілкування людей на основі права, спосіб колективного існування людини) та ін. До третьої групи віднесено визначення: діяльнісні (процес підготовки, прийняття і практичної реалізації обов'язкових для всього суспільства рішень); телеологічні (діяльність задля ефективного досягнення колективних цілей); системні (відносно самостійна система, складний соціальний організм, цілісність, відмежована від навколишнього середовища – інших сфер суспільства – і така, що перебуває з ним у безперервній взаємодії[24].

Г. Колбеч виокремлює два виміри політики – вертикальний і горизонтальний. Політика у вертикальному вимірі, на думку вченого, означає вибір мети і засобів її досягнення повноважними органами, що характеризується когерентністю, ієрархічністю, інструментальністю. Горизонтальний вимір політики вчений показує як залучення до процесу здійснення політики осіб, що не входять до повноважних органів. У його розумінні – це «колективний процес: не пряма реалізація однієї ідеї, а безперервна взаємодія між багатьма учасниками»[25].

Г. Колбеч звертає увагу, що термін «політика» по-різному сприймається і застосовується суспільствознавцями і практиками. Він показує, що для позначення різних аспектів політики в англійській мові вживаються два терміни – «policy» і «politics», які є похідними від polis, міста-держави в стародавній

24 Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. Изд. третье, перераб. и доп. Москва: Аспект пресс, 2000. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Pugach/01.php (дата звернення: 20.01.2018).

25 Колбеч Г. К. Політика: основні концепції в суспільних науках / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 71–72.

Греції. За його твердженням, «policy» спочатку «…вживали в основному для позначення всієї системи урядування…»[26]. Згодом термін «policy» став означати визначення урядовцями напрямів діяльності уряду, прийняття рішень щодо політики, а «politics» – боротьбу в цьому процесі і пошук підтримки від виборців, законотворців тощо. Вчений наводить роз'яснення, що «публічна політика («policy») має справу з результатом, тоді як політика («politics») – з процесом, і зокрема з позицією учасників у цій грі»[27]. Г. Колбеч зазначає, що «у звичному вживанні слово politics радше позначає неперервну боротьбу за залучення прихильників, тоді як policy – постійний зважений вибір»[28].

В українській науковій літературі згадуються три англомовні терміни – «politics», «policy», «polity». Український вчений В. Горбатенко зазначає: politics – це політичний процес, який відображає складний, багатосуб'єктний і конфліктний характер політичної діяльності, відносин різних соціальних груп, організацій та індивідів; policy – зміст політики, втілений в її цілях і цінностях, у проблемах, які вона розв'язує, в мотивах і механізмах винесення політичних рішень; polity – форма політики, тобто її організаційна структура, інститути, які надають їй стійкості, стабільності й здатності регулювати політичну поведінку людей (держава, партії, групи інтересів, закони, політичні та правові норми)[29]. В. Тертичка англомовні терміни розуміє таким чином: politics – вияв волі, діяльність; policy – безпосередня політика, зміст; polity – група людей, через яких виявляється ця воля; форма[30]. Український науковець Ю. Левенець також звертав увагу на три взаємозалежні значення категорії політики: politics – це політичні відносини між суб'єктами політики, питання про владу і механізми політичного процесу; policy – раціональний напрям дії чи бездіяльності політичного актора для досягнення певної мети; polity – система інститутів як організаційних форм вираження інтересів та цінностей[31].

---

26 Там само. С. 81–82.

27 Там само. С. 82.

28 Там само С. 25.

29 Горбатенко В. П. Політика як соціальне явище. *Політологія:* підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. С. 28.

30 Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 63.

31 Левенець Ю. Політика. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 475.

Відтак категорія «політика» може означати і політичну програму, і цілеспрямовану діяльність політичних суб'єктів у певній сфері («policy») та боротьбу за владу, вміння маневрувати в ситуації володіння владою («politics»). Що ж до англомовного відповідника категорії «право» – «law», то тут ситуація інша. Категорія «law» може означати і «право», і «закон». Для адекватного перекладу праць, де вживаються категорії «політика» і «право», важливим є контекст, який допомагає зрозуміти, про яке явище чи тип розуміння цих явищ йдеться.

Право, як і політика, є багатоаспектним поняттям. Експеримент, проведений французьким журналом з теорії права «Droits», засвідчив, що «серед 50 авторитетних представників французького правознавства якогось єдиного підходу до визначення права не існує»[32]. Право є складним, багатогранним, багатомірним, багаторівневим феноменом, який неможливо втиснути в рамки якоїсь одної універсальної дефініції, зазначає український вчений М. І. Козюбра[33]. Вчений наводить класифікацію на основі юридико-світоглядного критерію, який акцентує увагу на тому, що є вихідним у розумінні права – наддержавно-природне, державне чи реально-життєве. Це відповідно три найпоширеніші типи праворозуміння: природно-правовий (юснатуралістичний); юридико-позитивістський (нормативістський); соціологічний. У першому типі основний акцент зроблено на праві як духовному феномені, на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних правах людини та інших гуманістичних цінностях, тобто на відправних світоглядних засадах права, без яких воно просто немислиме. У другому типі увагу зосереджено на авторитетно встановлюваних нормативно-інституційних аспектах права, без яких такі його властивості, як визначеність, передбачуваність, упорядкованість, гарантованість, стабільність тощо, недосяжні. У третьому типі акцент перенесено з абстрактних ідеалів і нормативно-правових текстів у площину конкретного, динамічного функціонування права, його дії в реальному житті, насамперед у правовідносинах та юридичних рішеннях, без чого ідеали і юридичні тексти перетворюються на декларації, що не мають прямого стосунку до права[34]. На думку М. Козюбри, «процес творення права відбувався протягом тисячоліть еволюційно (як свідомо, так і спонтанно), з урахуванням природної сутності людини через взаємодію,

32 Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 26.

33 Там само. С. 28.

34 Там само. С. 38–39.

комунікацію, співробітництво, взаємоузгодження поведінки людей шляхом типізації повторюваних відносин у суспільстві і набуття ними нормативного значення»[35].

О. Скакун усі сучасні наукові концепції (теорії) праворозуміння також зводить до трьох підходів: 1. Ідеологічний (аксіологічний), або природно-правовий: вихідна форма буття права – громадська свідомість; право – не тексти закону, а система ідей (понять) про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, яка є у громадській свідомості та орієнтована на моральні цінності. 2. Нормативний (позитивістський): вихідна форма буття права – норма права, право – норми, викладені в законах та інших нормативних актах. 3. Соціологічний: вихідна форма буття права – правовідносини; право – порядок суспільних відносин, який проявляється у діях і поведінці людей. За такого підходу правом визнається його функціонування, реалізація, його «дія» у житті – у сформованих і таких, що формуються, суспільних відносинах, а не його створення правотворчими органами у формі закону та інших нормативно-правових актів[36].

В. Лапаєва типи праворозуміння вважає теоретико-методологічними інструментами дослідження права, бо в кожній класифікації є свій критерій, що обирається з огляду на предмет і метод дослідження. Для прикладу вона наводить класифікації В. Нерсесянца, розроблені для філософії права і загальної теорії права. Для філософії права він виділив три типи праворозуміння: легістський, природно-правовий і лібертарно-юридичний. В основі класифікації – співвідношення сутності і явища в праві. Для першого типу праворозуміння характерне «заперечення певної об'єктивної сутності права, незалежної від волі і свавілля офіційної влади, ототожнення права і закону, трактування права як примусово-обов'язкового встановлення влади»; для другого – «розрізнення і співвідношення природного права і позитивного права – це не взаємозв'язки правової сутності (у вигляді природного права) і правового явища (у вигляді позитивного права), а протиставлення і протистояння (часто – антагонізм) природного права і позитивного права»; для третього – «взаємозв'язок сутності і явища в праві має необхідний і закономірний характер: об'єктивна правова сутність (формальна рівність) – це сутність певного реального правового явища (встановлюваного державою загальнообов'язкового закону, що виражає

35 Там само. С. 191.

36 Скакун О. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. URL: http://politics.ellib.org.ua/pages-1624.html (дата звернення: 21.01.2018).

властивості й вимоги принципу формальної рівності), а правове явище (загальнообов'язковий закон, що виражає властивості й вимоги принципу формальної рівності) – це явище (прояв) саме і тільки певної правової сутності (формальної рівності)».

Критерієм для класифікації типів праворозуміння в межах загальної теорії права В. Нерсесянц обрав тип взаємовідношення між правом і державою. Він виділив два основних типи праворозуміння – юридичний (від слова «jus», тобто право), для якого визначальною основою у зв'язку «право – держава» є право, і легістський (від «lex» – закон), який пріоритет віддає державній основі[37]. Останній наведений критерій, на наше переконання, відповідає певному розвитку суспільства або точніше певному політичному режиму. Що ж до сучасних демократичних суспільств, то у взаємовідношенні з правом значення матиме не лише держава, а й громадянське суспільство. Однак це вже будуть зовсім інші критерії і типи.

Отже, до категорії «право», як і до «політики», існує безліч підходів до розуміння. Кожен із них розкриває певний аспект цього явища. Крім трьох основних підходів до розуміння права (природно-правового, позитивістського, соціологічного) виділяють ще феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, психологічний, синергетичний, комунікативний. Водночас із метою подолання поляризації цих підходів, у юридичній науці обговорюється можливість створення «синтетичного» праворозуміння, інтегрального погляду на право. На думку І. Тімуш, «центральною ланкою такої концептуалізації праворозуміння доцільно визнати ідею, згідно якої природа права полягає не в його напередзаданості в організації самої дійсності чи осмислюючого її людського розуму, а у постійному його «самостворенні» в процесі інтерактивності його суб'єктів»[38].

Політику і право Е. Поздняков вважає нероздільними і найскладнішими феноменами соціального життя. Він відзначає, що наука упродовж тривалого часу розвивалася у напрямі диференціації, в результаті чого природу і суспільство були поділено на окремі частини. На його думку, це «штучні поділи, у певний час зроблені для зручності науки, а потім абсолютизовані»[39]. Для такої науки важливі терміни «взаємодія», «відно-

37 Лапаева В. В. Типы правопонимания: правовая теория и практика: монография. Москва: Российская академия правосудия, 2012. С. 29–31.

38 Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право: монографія. Київ: Атіка, 2009. С. 264.

39 Поздняков Э. А. Философия государства и права / испр. и доп. изд. Москва, 2011. С. 164. URL: http://telecomlaw.ru/young_res/Pozdnjakov.pdf (дата обращения: 20.08.2018).

шення», «зв'язок». Отже, дослідження взаємодії політики і права потребує визначення методології, здатної сприяти виробленню комплексного підходу до цієї наукової проблеми.

З філософського погляду методологія – це «сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети»[40]. Т. Тарахонич зазначає, що методологія наукового пізнання є розділом теорії пізнання, яка послуговується відповідним методологічним інструментарієм (наукові підходи, принципи, методи та засоби наукового пізнання), і може мати загальний і галузевий рівні[41]. Під загальним (філософським) підходом будемо розуміти «концептуальні ідеї і вихідні поняття, які виконують роль засадничих думок про предмет наукового дослідження, містять в згорнутому вигляді увесь його можливий зміст, визначають можливе поле і горизонт дослідження, виступають імпульсом і супроводжують увесь процес пізнання»[42], а під методом – «спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів»[43].

Обрання правильної для конкретного дослідження методології є запорукою обґрунтованих висновків, що здатні наблизити дослідника до істини і змінити політичну практику в необхідному напрямі. Використання методологічної бази, на наше переконання, повинно відбуватися, як мінімум, двома способами: 1) якщо у дослідженні використовуються відомі, чітко описані у вітчизняній науковій літературі, підходи і методи, то тоді достатньо вказати їх назви та зазначити, як саме вони будуть використовуватись; 2) якщо у дослідженні використовуються підходи і методи, які по-різному інтерпретуються або є маловідомими у вітчизняній науковій літературі, то необхідно спочатку розкрити їх суть, розуміння автором і лише тоді зазначити, як саме вони будуть використовуватись.

Однією з методологічних основ, яка домінувала в наукових дослі-

---

40 Йолон П. Методологія. *Філософський енциклопедичний словник* / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 374.

41 Тарахонич Т. І. Методологічний інструментарій наукового пізнання. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2017. Вип. 28. С. 124.

42 Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 26.

43 Там само.

дженнях XX століття в нашій країні і яка інколи згадується в методологічній базі сучасних українських досліджень, але не завжди застосовується, є діалектика. Остання, на відміну від багатьох сучасних підходів і методів, є добре розробленою в науковій літературі минулого століття. Оскільки в наукових дослідженнях періоду суспільної трансформації діалектика згадується не часто, а її розуміння дослідниками вказує на відмінності у підходах до цієї категорії, то насамперед, з'ясуємо її сутність.

Огляд українських енциклопедичних видань показує, що термін «діалектика» (від грец. «мистецтво вести бесіду, сперечатися») насамперед розуміють як «вчення про об'єктивну суперечливість буття»[44], «вчення про протилежності й відмінності»[45]. У різні періоди історичного розвитку, різними мислителями у нього вкладалося різне значення. В енциклопедичній літературі наведено такі історичні значення терміна діалектика: 1) діалог, з допомогою якого перевіряють істинність понять, тверджень, теорій; 2) правдоподібна аргументація, зовні переконлива риторика, яку використовують для перемоги в суперечці (софістична діалектика); 3) підхід до явищ і понять під різними кутами зору (діалектика як синоптика); 4) перевірка засновків, на яких ґрунтується доказування (умовивід); 5) діалектика як логіка (діалектика схоластична); 6) трансцендентальна діалектика І. Канта; 7) критика формально-логічних розмежувань і протиставлень, як теорія розвитку через появу суперечностей та їх синтез (діалектика Ґ. Геґеля); 8) діалектика у Франкфуртській школі критичної філософії (негативна діалектика Т. Адорно); 9) теологічна діалектика; 10) діалектика як складова частина герменевтики (Г. - Ґ. Ґадамера)[46].

Окрему увагу в енциклопедичній літературі зазвичай приділяють матеріалістичній діалектиці. Остання була основою філософії марксизму-ленінізму, тому тривалий період домінувала в літературі радянського періоду. У філософському словнику того часу зазначалося: «все у світі перебуває у взаємозв'язку, взаємозумовленості, в стані безперервного руху і зміни»; «взаємозв'язки, рух і розвиток не безладні, а підпорядковані певним об'єк-

44 Кизима В. Діалектика. *Філософський енциклопедичний словник* / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 158

45 Булатов М. О. Діалектика. *Енциклопедія сучасної України.* URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24452 (дата звернення: 01.03.2019).

46 Лісовий В. С. Діалектика і метафізика. *Енциклопедія сучасної України.* URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24452 (дата звернення: 06.03.2019).

тивним законам розвитку природи, суспільства і мислення»[47]. Основними законами матеріалістичної діалектики вважали: 1) закон єдності й боротьби протилежностей; 2) закон переходу кількісних змін у якісні; 3) заперечення заперечення закон. Закономірності й системи зв'язків пропонувалося розкривати за допомогою таких категорій як: одиничне, особливе, загальне; причинність; необхідність і випадковість; сутність і явище; зміст і форма; можливість і дійсність[48]. Розвиток суспільства уявлявся як рух по спіралі та описувався за допомогою категорій прогрес і регрес.

Після розпаду Радянського Союзу, забуття марксизму-ленінізму діалектика як одна з його основ також опинилася на периферії наукових досліджень, як така, що не відповідає потребам сучасного державотворення. Однією з причин такої ситуації було те, що діалектика асоціювалася, як правило, з матеріалістичною діалектикою, а остання – з революційним методом перебудови світу і загалом з практикою існування тоталітарного режиму.

І. Гобозов намагається спростувати критику діалектики як учення, що зорієнтоване на лінійний розвиток, спрощену систему, не враховує значення випадку в суспільному розвитку. За його твердженням, діалектика визнає декілька ліній розвитку суспільства, оперує категоріями «складність» і «випадковість». Діалектика є «вченням про загальні зв'язки предметів і явищ об'єктивного світу». Тому, на думку І. Гобозова, якщо ми хочемо «отримати справжню картину політичного життя нашої епохи», то в дослідженнях політичних проблем «повинні враховувати економічні, духовні, соціальні, культурні, етнічні, релігійні та інші реалії сучасного людства»[49]. Вчений переконаний, що діалектика не втратила свого потенціалу і діалектичний метод досі є найрезультативнішим методом у дослідженні суспільства.

О. Ющик також вважає, що діалектика є «єдино правильний у науковому відношенні метод пізнання»[50]. Він звертає увагу, що на суспільні науки, в тому числі їх методологію, вплив має ідеологія, яка є домінуючою в певний час у певному суспільстві. Саме з цієї причини, на його переконання, відбулася відмова від діалектичного методу і популярним нині є

47 Діалектичний матеріалізм. *Філософський словник* / за ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. С. 143.

48 Там само.

49 Гобозов И. А. Социальная философия: диалектика или синергетика? *Философия и общество.* 2005. № 2. С. 10.

50 Ющик О. І. Діалектика в методології пізнання права. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2017. Вип. 28. С. 105.

«методологічний плюралізм». Суть діалектики О. Ющик розуміє як логіку об'єктивного осмислення дійсності. Вчений детально описує діалектичне мислення, діалектичну логіку (категорії і закони).

О. Ющик аналізує стан сучасної вітчизняної юридичної науки і вважає, що вона перебуває в умовах методологічної кризи. Він критикує наявні спроби знайти універсальні визначення права (на основі позитивістського, непозитивістського або інтегруючого підходів), а також одночасне використання визначень, що розкривають різні аспекти права. На його переконання, наука повинна забезпечувати знаходження «єдиної основи, що об'єднує різні визначення в їх відношенні до одного й того самого предмета – права»[51]. Це, на думку вченого, може забезпечити лише діалектичний метод сходження від абстрактного до конкретного. Цей теоретичний, загальнонауковий метод О. Ющик вважає таким, що здатний забезпечити «створення якісно нової діалектичної теорії права»[52].

Вивчивши визначення діалектики в енциклопедичних виданнях, стає зрозуміло, що концептуальний підхід до неї складається з кількох теорій різних учених, сформульованих у різні епохи. Відтак, вживаючи категорію «діалектика», вчений може мати на увазі діалектику Платона, діалектику Г. Гегеля або ж діалектику К. Маркса і Ф. Енгельса, які істотно відрізняються одна від одної. Крім того, аналіз українських публікацій після 90-х років XX століття показав, що під діалектикою дослідники розуміють учення, підхід, метод, мислення, логіку. Тож науковцям насамперед треба чітко зазначати про що саме вони ведуть мову: наприклад, про діалектичний підхід чи діалектичний метод.

Діалектичний підхід до розвитку суспільства, на нашу думку, не може пояснити всі прояви сучасної політики і права, – наприклад, зумовлені впливом зовнішньополітичних суб'єктів або ж спонтанним рішенням окремого представника внутрішньої політики. Водночас діалектичний метод досі залишається актуальним, оскільки надає найчіткіший спосіб формулювання нових понять. Зокрема, рекомендується в понятті відображати три моменти – всезагальності, особливості та одиничності[53]. На численних працях представників діалектики як вчення О. Ющик описує формально-логічний підхід до визначення поняття. Вчений виділяє: загальне

51 Там само. С. 104.

52 Ющик О. І. Методологічна парадигма наукового пізнання права. *ScienceRise: Juridical Science.* 2017. № 2 (2). С. 14.

53 Гегель Г. Энциклопедия философских наук: Т. 1. Наука логики. Москва: Мысль, 1974. С. 345.

поняття предмета («родове поняття, обмежене гранично загальними, а отже, родовими ознаками предмета, що визначається»); особливе поняття, тобто видові поняття (видова конкретизація загального поняття – «до загального поняття додають істотну ознаку, що відрізняє даний вид від інших видів); індивідуальне поняття про даний одиничний предмет («індивідуальна конкретизація не тільки предмета даного роду, але і відповідного його виду»)[54]. У даному дослідженні для формулювання понять ми будемо використовувати діалектичний метод.

Іншим концептуальним підходом до дослідження суспільства та суспільних явищ, у тому числі політики і права, є синергетичний. Синергетика (від грец. synergetikos – спільний, узгоджено діючий) створена у другій половині XX століття. Вона, як і діалектика, складається з теорій різних вчених. В основі синергетики присутні ідеї філософів, психологів, медиків, фізиків, хіміків, біологів, кібернетиків. Важливими для політологічних досліджень вважають тектологію О. Богданова (Малиновського), теорію відкритих органічних систем Л. фон Берталанфі, некласичну кібернетику Н. Вінера, теорію дисипативних структур І. Пригожина, самоорганізацію системи у вченні Г. Гакена. Синергетику називають «наукою про взаємодію».

Синергетику визначають як міждисциплінарний напрям наукових досліджень, «який займається вивченням складних систем, що утворюються з багатьох елементів, частин, компонентів, які взаємодіють між собою у складний (нелінійний) спосіб»[55]. Синергетика зорієнтована на «адекватне та глибинне розуміння складних соціально-політичних явищ», враховує «такі важливі особливості реальних систем, як невизначеність, нелінійність, поліваріантність»[56].

А. Венгеров вважає, що синергетика ідеально підходить до опису сучасної політики, оскільки в цій сфері «все буквально кипить від зіткнення необхідних і випадкових явищ»; «виникає безліч нестабільних, нестійких процесів, діють синергетично нерівноважні соціальні інститути»; «задумане і сплановане настільки часто в реалізації обертається прямо протилежним, починає розвиватися зовсім інакше, підкоряючись якимось своїм,

54 Ющик А. И. Диалектика права. Киев: Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре. 2013. Кн. 1: Общее учение о праве (критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. 2013. С. 620.

55 Чорней Р. Синергетика. *Політологічний словник:* навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. С. 665, 667.

56 Там само. С. 502–503.

самоорганізаційним засадам»[57]. Значну увагу вчений приділяє аналізові категорій, важливих для політики і політологічних досліджень – випадковість, феномен «навпаки», політична акупунктура.

Більшість сучасних явищ і процесів, на думку В. Білоуса, відбувається не за об'єктивними законами і закономірностями розвитку, а в результаті різних непередбачуваних ситуацій. Синергетика вагоме значення відводить аналізові людини (її ролі, інтересам, мотивам), бо та своєю діяльністю здатна змінити напрям розвитку суспільства. Крім того, «синергетичний аналіз дозволяє дійсно з наукових позицій розкрити як сутність, зміст і особливості трансформаційних процесів, так і зміст, напрями та рівні політичної діяльності по регулюванню і управлінню цими складними процесами», – переконаний вчений[58].

На думку Л. Бойко-Бойчук, синергетика – це «галузь пізнання (міждисциплінарний науковий напрямок)», що постала «як альтернатива лінійним інтерпретаціям соціально-політичної динаміки»[59]. Вчена застосовує синергетичний підхід (аналіз) до дослідження конкретних систем і вводить нові поняття та класифікації, важливі для політологічних досліджень. До принципів синергетичного аналізу Л. Бойко-Бойчук зараховує: відкритість соціальної системи як невід'ємну умову проходження процесів самоорганізації (наявність комунікаційних, інформаційних, фінансових, людських потоків обміну із зовнішнім середовищем); нелінійність у поведінці системи у фазі біфуркації (наприклад, непередбачуваності поведінки натовпу); людиновимірність складних систем (наприклад, роль особистості в історії, її цінностей під час прийняття рішення; вплив ціннісно-цільових настанов дослідника на результати вивчення об'єкта); часові межі перебігу біфуркації як наслідок наявності життєвого циклу системи (початок і кінець періоду нестабільності – «жити під час змін»); каскад біфуркацій (існування низки вирішальних для долі системи подій у фазі біфуркації); виникнення порядку через флуктуацію І. Пригожина (вирішальний вплив на долю соціально-політичних систем, які перебувають у фазі біфуркації,

57 Венгеров А. Б. Синергетика и политика. *Общественные науки и современность.* 1993. № 4. С. 58.

58 Білоус В. С. Синергетична парадигма і політична діяльність: методологічний потенціал та ефективність його реалізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Філософія. Політологія. 2006. № 81/83. С. 9.

59 Бойко-Бойчук Л. В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2006. С. 3, 1.

незначних чинників – повідомлень, чуток, виступів політичних лідерів тощо); підпорядкування елементів системи параметрам порядку Г. Гакена (вплив на поведінку громадян мобілізаційних гасел, пісень, модних течій); позитивний зворотний зв'язок (ефект розповсюдження чуток і повернення їх до джерела інформації у видозміненому і посиленому вигляді); самоорганізацію елементів у процесі формування нової структури системи (спільна, ніби узгоджена, діяльність громадян під час масових акцій протесту)[60].

На необхідність досліджень і правових явищ крізь призму синергетики звертає увагу І. Кривцова. Зокрема, вона досліджує проблему перехідного стану та пропонує синергетичну концепцію правової системи. Остання, за визначенням І. Кривцової, «являє собою комплекс порядків, що самоорганізуються (на рівні функціонування її компонентів), що перебувають у погодженій взаємодії під впливом внутрішньо системного детермінанта – правосвідомості, що визначає форму правової самоорганізації»[61].

Отже, під синергетикою дослідники розуміють: галузь пізнання; галузь наукового знання; міждисциплінарний напрям досліджень; підхід. В українській науковій літературі синергетика використовується як підхід, а не метод. Одним з методів, який використовується в межах цього підходу, є системний. Д. Неліпа відзначає, що синергетика розвинулася під впливом загальної теорії систем, відтак «принципи чи процедури системного аналізу як загальнонаукового методу досліджень можуть використовуватися в синергетичних розробках» і навпаки[62].

Отже, дослідники, вживаючи категорію «синергетика», як і у випадку з діалектикою, можуть акцент робити на різних теоріях, наприклад у розумінні Г. Гакена (самоорганізація), І. Пригожина (дисипативні структури) або ж Л. фон Берталанфі (відкриті органічні системи).

Комплексний розгляд взаємодії двох явищ, які сьогодні належать до різних наук – політичної і юридичної, потребує застосування міждисциплінарного підходу. О. Дем'янчук вважає, що «після десятиліть розщеплення суспільствознавства на низку окремих наук і галузей, коли вчені займалися розширенням і поглибленням знань про окремі аспекти суспіль-

60 Бойко-Бойчук Л. Синергетичний підхід. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 665.

61 Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. С. 15.

62 Неліпа Д. Специфіка системного аналізу як методу політології. *Політичний менеджмент.* 2011. № 3. С. 50.

ного життя, настав час повернення до міждисциплінарності у суспільних науках, об'єднання ідей і уявлень для гармонізації процесів у суспільстві, стосунків між людьми та між населенням і владою»[63]. Міждисциплінарний підхід, на думку Ю. Цуркан-Сайфуліної, сьогодні стає головним у становленні нового знання, оскільки вважається, що повноцінна нова наукова гіпотеза не може виникнути «всередині» існуючого знання. Використання міждисциплінарного підходу дає змогу подолати високий рівень догматизації, характерний для юридичної науки, вважає дослідниця[64].

У сучасних українських наукових дослідженнях часто можна зустріти категорію «міждисциплінарний підхід». Однак її використання має декілька проявів: описується в методологічних базах досліджень, але насправді в самих дослідженнях не застосовується; вживається у назвах публікацій, але в їх текстах немає жодної згадки про цей підхід; застосовується при здійсненні досліджень, але останні не містять визначення цього підходу. У зв'язку з цим у науковому співтоваристві можна зустріти протилежні думки щодо міждисциплінарного підходу і власне тих досліджень, у яких його застосовано або начебто застосовано. Одні вважають, що це невиправдане змішування знань з різних наук, яке шкодить розвитку кожної з них. Крім того, науковці, які користуються знаннями з інших наук, на їх думку, здійснюють квазідослідження, оскільки використовують підходи та методи, що відсутні в методологічній базі певної науки. Інші, навпаки стверджують, що міждисциплінарний підхід у дослідженнях сприяє розвиткові справжньої науки, оскільки допомагає всебічно і об'єктивно дослідити певний об'єкт. Науковці, які використовують цей підхід у своїх дослідженнях, вважаються професіоналами, що знають специфіку декількох дисциплін.

У такій ситуації варто з'ясувати сутність міждисциплінарності. О. Князєва аналізує поняття «міждисциплінарність» і відмежовує його від інших схожих понять, які вживаються у сучасних науках, а саме від «полідисциплінарності» та «трансдисциплінарності». Вона зазначає, що «міждисциплінарність» означає, насамперед, кооперацію різних наукових галузей, циркуляцію спільних понять для розуміння певного явища». На її думку, «міждисциплінарність постає як закономірний відкат від дисциплінарної обмеженості, як виправлення шкідливих наслідків надмірної спеціалізації наукових дисциплін». Полідисциплінарність (мультидисци-

63 Колбеч Г. К. Політика: основні концепції в суспільних науках. С. 7.

64 Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження: дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2017. С. 72–73.

плінарність) є атрибутом такого дослідження, в якому певний феномен чи об'єкт вивчається одночасно декількома науковими дисциплінами. Трансдисциплінарність визначено як стимулювання синергії між дисциплінами і справжню інтеграцію знання, відзначено її тісний зв'язок з практикою трансформації знання, пошуком конструктивних рішень і залучення вчених до розв'язання проблем реального світу[65].

Багато об'єктів політологічних досліджень (наприклад, держава, влада, політичні партії, громадянське суспільство та ін.) вивчаються одночасно декількома науками – політологією, правознавством (теорією держави і права, конституційним правом, адміністративним правом), соціологією, державним управлінням тощо. Кожна наука розглядає ці об'єкти в межах свого предметного поля. Однак цінність досліджень зросте (особливо їх практичне значення), якщо певний об'єкт (явище, інститут, процес) проаналізувати комплексно, за допомогою міждисциплінарного підходу.

Вивченню на практиці таких складних явищ, як політика і право, та з'ясуванню їх взаємодії сприятиме порівняння, яке в суспільних науках виконує таку ж роль, як експеримент у точних. Порівняльні дослідження політичних і правових явищ здійснювалися ще стародавніми філософами. Нині розвинулися окремі субдисципліни – порівняльна політологія і порівняльне правознавство. Становлення першої фактично відбувалося разом з інституціоналізацією політичної науки в кінці XIX – початку XX століття[66]. Періодом становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень називають другу половину XVIII – першу третину XIX століття[67].

Порівняльною політологією вважають «галузь політичної науки, в основі якої лежить вияв подібностей або відмінностей політичних інститутів, процесів і явищ з метою їх кількісної і якісної характеристики, класифікації, впорядковування та практичного використання в іншому

65 Князева Е. Н. Трансдисциплинарные стратегии исследования. *Вестник Томского государственного педагогического университета.* 2011. Вып. 10 (112). С. 193–194.

66 Демичева А. В. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників. *Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи:* підручник: у 2-х т. / Т. В. Андрущенко та ін.; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий Світ-2000», 2016. Т. 1. С. 425.

67 Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Видавництво «Логос», 2017. С. 609.

соціополітичному середовищі»[68]. Зустрічаються й інші назви такого напряму досліджень, наприклад, політична компаративістика. У польській енциклопедії вона описується як «визначення схожостей і відмінностей щонайменше двох об'єктів, які становлять певний клас явищ, що дозволяє вийти за межі опису індивідуальних рис і сформулювати узагальнення, які є основою теорії[69]. В літературі можна зустріти ототожнення розуміння порівняльної політології як порівняльного підходу або порівняльного методу. Однак поняття «наука», «підхід» і «метод» не є тотожними. Схожа ситуація з визначенням порівняльного правознавства. Вчені відзначають, що його розуміють як: 1) метод (науковий засіб вивчення правових явищ, завдяки застосуванню якого стає можливим виявити загальне, особливе й одиничне у правових системах); 2) науку (сукупність наукових знань про правові системи); 3) навчальну дисципліну (предмет, який викладається у вищих навчальних закладах і орієнтований на отримання знань про правові системи) (А. Саїдов)[70].

У науковій літературі звертається увага на поняття «порівняння» і «порівняльний метод». Зокрема, Д. Шигаль відзначає, що порівняння це логічний прийом, а порівняльний метод – це ширший засіб наукового пізнання, що включає просте порівняння. «Результатом порівняння є проста констатація про тотожність, схожість або відмінність двох об'єктів, а результат застосування порівняльного методу прямо передбачає постановку нових проблемних питань, звернення до інших джерел та аналіз тих обставин, що відкрилися в ході проведення порівняльного дослідження»[71].

Проаналізувавши наукову літературу, бачимо, що у публікаціях можна зустріти змішування понять порівняльна політологія, порівняльне дослідження, порівняння, порівняльний метод, порівняльний аналіз. На нашу

---

68 Ушков А. М., Постригань Г. Ф. Порівняльна політологія. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 526–527.

69 Antoszewski A. Komparatystyka polityczna. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1 Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 317–318.

70 Порівняльне правознавство: підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2012. С. 11.

71 Шигаль Д. А. До питання щодо розмежування понять порівняння, порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльного методів. *Форум права.* 2012. № 3. С. 829.

думку, неправомірно визначати порівняльну політологію як порівняльний метод дослідження. Необґрунтованим, на нашу думку, є і розуміння порівняння як такого, що його можна здійснити без застосування порівняльного методу. Без застосування певних правил, принципів порівняння може бути неадекватним, не відповідати реальному станові речей. Якщо ми кажемо, що об'єкт А є кращим за об'єкт Б, то з наукової точки зору це буде порівнянням лише у випадку, коли дослідник застосував однакові критерії для порівняння, врахував умови і час досліджуваних об'єктів і т. ін. На наше переконання, вищезазначені терміни мають такі значення: «порівняльна політологія» – це наука (сукупність знань щодо теорії, методології і результатів порівняльно–політологічних досліджень) і навчальна дисципліна; порівняльне дослідження – вид дослідження, де домінуючим є порівняльний метод, а метою – порівняння; порівняння – результат порівняльного дослідження, проведеного на основі порівняльного методу; порівняльний метод – спосіб проведення дослідження; порівняльний аналіз – поєднання порівняльного методу і методу аналізу.

Важливим етапом у розвитку порівняльної політології був Еванстонський семінар (Північно-Західний університет США, 1952 р.), на якому було сформульовано методологічні принципи, яких необхідно дотримуватися в процесі проведення порівняльних досліджень. Серед них такі: «перед тим, як здійснювати порівняльний аналіз, потрібно: визначити поняття та критерії релевантності ситуації; встановити критерії для адекватної репрезентації окремих компонентів, які аналізуються; необхідно сформулювати гіпотези; доцільно формулювати серію гіпотез; збір даних слід розпочинати до формулювання гіпотез»[72].

Вагома роль порівняння в суспільних дослідженнях відзначається багатьма вченими: зіставлення досвіду своєї країни з досвідом інших країн сприяє поглибленню наших уявлень (Г. Алмонд); вивчення лише своєї країни не дає змоги виявити її своєрідність (Т. Шідер); порівняльний аналіз сприяє усвідомленню унікальності, специфіки або, навпаки, «буденності» політичних явищ; порівняння допомагає подолати культурну обумовленість висновків і подивитися на проблему поверх вузьких рамок окремої культури (Д. Барі); порівняння є засобом звільнення від етноцентристських позицій, тобто від розгляду всіх подій крізь призму традицій,

72 Кіндратець О. Порівняльна політологія. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 532.

стереотипів, установок одного народу (М. Доган, Дж. Пелассі)[73]; «порівняння – це основа кожного знання» (Д. делла Порта); «порівняльний аналіз є методом, який відіграє центральну роль в місії пояснення політичної науки як такої» (Л. Майєр); «порівняння мають в політології значно більше значення, ніж у інших суспільних науках» (К. Байме)[74].

Одним із завдань порівняльного дослідження називають створення політичної теорії. Я. Баєр відзначає схожість функцій наукових теорій і цілей порівняльних досліджень. Зокрема, до перших відносять описову, пояснювальну, прогностичну, прагматичну, аксіологічну (Б. Крауз-Мозер), до других – контекстуальний опис, класифікацію, тестування гіпотез, передбачення (Т. Лендмен)[75]. Дослідник відзначає, що політологічні порівняльні дослідження мають «фундаментальне значення для розвитку емпіричної теорії політики, їх результати знаходять застосування в процесі прийняття рішень, а публікування аналізу має також освітнє значення в суспільному вимірі – сприяє кращому пізнанню і розумінню навколишнього світу»[76].

Зважаючи на викладені тут погляди фахівців на роль і функції порівняльних досліджень, немає сумнівів, що проблема взаємодії політики і права буде ґрунтовніше вивчена, коли до дослідження буде залучено не одну країну, а дві. Першою країною, звісно ж, є Україна, оскільки одним із завдань, які ставить перед собою дослідник, є покращення теорії і практики у своїй країні. З'ясування особливих і загальних, негативних і позитивних характеристик, причин і наслідків взаємодії політики і права в Україні можливе лише на основі порівняння з іншою країною. Для того, щоб глибоко і детально дослідити такі складні явища суспільного життя, як політика і право, країни повинні бути максимально подібними. Республіка Польща є максимально подібною до України країною за низкою критеріїв: 1) Польща приблизно в один і той же час розпочала перехід від статусу країни, що перебувала під впливом СРСР, до незалежної держави (кінець 80-х – початок 90-х років); 2) Польща на початку 90-х років визначила свій майбутній режим як демократичний; 3) Польща обрала європейський і євроатлантичний вектор розвитку; 4) нині Польща є парламентсько-кабінетною республікою.

---

73 Митрохина Т. Н. Сравнение как средство развития политической теории. *Политические исследования.* 2004. № 3. С. 168.

74 Bajer J. Badania porównawcze w politologii: zagadnienia metodologiczne. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis.* 2012. Nr 8. S. 16.

75 Tamże. S. 21.

76 Tamże. S. 48.

Оскільки взаємодія політики і права як наукова проблема є малодослідженою, то неможливо в одному дослідженні з'ясувати і порівняти всі можливі варіанти такої взаємодії в двох країнах. З огляду на це скористаємося таким видом порівняння, як «case-study». В українській науковій літературі зустрічаємо різні варіанти перекладу цього терміна – кейс-стаді, метод кейсів, метод конкретних ситуацій, метод ситуаційного аналізу. Як метод він допомагає знаходити оптимальні рішення; як дослідницька стратегія – сприяє пошукові закономірностей, формулюванню узагальнень, розвиткові існуючих теорій або їх створенню. У політичній науці ситуаційний аналіз (метод кейс-стаді) розуміється як «розкриття змісту політичних процесів, досліджуваних явищ і множинна інтерпретація на основі детального вивчення одного або кількох випадків»[77]. Випадками для даного дослідження будуть певні політичні ситуації. Узагальнивши тлумачення категорії «ситуація», наведені Ю. Сурміним, будемо розуміти її як певний тимчасовий стан політичного процесу, який відзначається політичними і правовими суперечностями, розв'язання яких залежить від діяльності і впливу конкретних суб'єктів, інтереси яких вони зачіпають. «Ситуації в суспільному житті виникають завдяки ускладненню людської діяльності, заповненню нею соціального простору. … кожна окрема дія не може існувати і проявляти себе як окрема сутність, і реалізується у взаємодії та конфлікті з іншими діями»[78]. Відтак аналіз конкретних ситуацій якнайкраще підійде до вивчення особливостей взаємодії політики і права у двох обраних країнах.

Взаємодію політики і права також доцільно визначити за допомогою методу моделювання. Модель розуміють як: «слово або образ, що виникають у свідомості як відображення реального об'єкта (В. Комаровський); уявну або матеріальну систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, спроможна замінити його так, що її вивчення надає нову інформацію про такий об'єкт (В. Штофф); умовний образ політичного об'єкта, який може бути виражено математичною формулою, графіком, схемою або картою (О. Валевський); зразок, що відтворює, імітує будову і дію якого-небудь об'єкта, використовується для одержання нових знань про нього («Великий тлумачний словник сучасної української мови», 2004); спрощений опис системи або структури, який застосовують

77 Політична наука: методи досліджень: підручник / О. А. Габрієлян та ін.; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 119.

78 Сурмін Ю. П. Кейс-стаді: архітектура і можливості. Київ: Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2012. С. 55.

для того, щоб допомогти людям зрозуміти подібні системи або структури (Longman Dictionary of Contemporary English, 1995)»[79]. Не всі види моделей можна застосувати для відтворення взаємодії політики і права. Прийнятними, на наш погляд, є моделі «в правилах». Їх ще називають алгоритмічними моделями, оскільки вони будуються як «деревоподібні структури, в яких розгалуження відбувається при виконанні або невиконанні умови (якщо… то… інакше)»[80]. Така модель здатна допомогти у пошуку сильних і слабких аспектів взаємодії політики і права в напрямі виконання їх основної спільної функції – забезпечення ефективного регулювання суспільних відносин.

Отже, проаналізувавши публікації, в яких йдеться про категорії «політика» і «право» та згадується «взаємодія», можемо констатувати, що досі дослідники не досліджували на монографічному рівні теоретико-методологічні основи розгляду наукової проблеми «взаємодія політики і права». Відповідно автор пропонує і обґрунтовує власний вибір підходів і методів. Дослідження двох об'єктів – політики і права, які нині розглядаються в межах двох відокремлених наук, насамперед потребує застосування міждисциплінарного підходу, бо це дозволить вийти за межі політичної науки і комплексно розглянути ці об'єкти, залучивши здобутки юридичної науки. Розгляд теоретико-прикладних аспектів взаємодії політики і права доцільно здійснити з використанням порівняльного методу. Ситуаційний аналіз окремих явищ і процесів на прикладі двох країн – України і Республіки Польща – дасть змогу визначити загальні й особливі характеристики взаємодії політики і права. Метод моделювання допоможе описати реальні моделі взаємодії політики і права в цих країнах, а також створити належну модель, до якої необхідно прагнути.

На основі ідей українських і польських вчених та обраних відповідно до предмета дослідження підходів і методів визначено структуру даного дослідження. Насамперед необхідно з'ясувати розуміння ключових понять дослідження – політики і права – українськими і польськими вченими та запропонувати авторське визначення поняття «взаємодія політики і права». Необхідність вивчення прикладного рівня взаємодії політики і права спонукає до розгляду т. зв. «навколишнього середовища», в якому відбувається взаємодія, тобто особливостей суспільної трансформації. Важливо охарактеризувати ключових для взаємодії політики і права суб'єктів та визначити їх безпосередній чи опосередкований вплив на цей процес. Емпі-

79 Політична наука: методи досліджень. С. 219.

80 Там само. С. 234.

ричний аналіз зазначеної наукової проблеми допоможе здійснити вивчення особливостей регулювання декількох спільних для політики і права об'єктів. Опис моделей взаємодії політики і права, які домінують в Україні та Республіці Польща, дасть змогу виявити їх позитивні й негативні показники, а відтак визначити ті складові, які повинні стати іманентними для належної моделі взаємодії політики і права, що сприятиме ефективнішому розвиткові країни.

1.2. Політика і право у працях українських вчених

В українській науковій літературі при розгляді поняття «політика» часто наводяться визначення, надані зарубіжними мислителями у різні історичні періоди. На їх основі виокремлюються основні парадигми сучасного пізнання політики. Натомість ідеї українських мислителів рідко згадуються при формуванні понятєвого апарату української науки. Явища «політика» і «право» не повинні аналізуватися лише на основі їх розуміння мислителями інших країн, оскільки вони тісно пов'язані з конкретними умовами існування певного суспільства, особами, які мають вплив на розвиток цього суспільства.

Предмет даного дослідження спонукає до залучення ідей вчених щодо політики і права, які були сформульовані у попередній період розвитку країни і на які спираються або можуть спиратися сучасні науковці при утворенні теоретичних і практичних основ державотворення і правотворення. Таким періодом, на переконання автора, є кінець XIX – початок XX століть. Ідеї мислителів того часу важливі для даного дослідження принаймні з двох причин: 1) вони формулювалися в умовах значних трансформацій та пошуку кращого політичного устрою для України; 2) вони включають широкий спектр думок, в тому числі ті, які зорієнтовані на побудову демократичної і правової держави, на відміну від єдино вірного підходу до держави, політики і права, який домінував упродовж періоду існування тоталітарного режиму.

Зважаючи на проблематику дослідження, до джерельної бази залучимо праці українських мислителів за такими критеріями: 1) у них розглядаються теоретичні аспекти політики і права; 2) у них містяться методологічні настанови щодо вивчення політики і права; 3) вони зорієнтовані на вивчення політики і права в динаміці. З огляду на ці критерії цінними, на нашу думку, є наукові ідеї українських мислителів кінця XIX – початку XX століття – О. Строніна, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, С. Дністрянського, В. Старосольського, В. Липинського. Вони досліджували сутність

політики, аналізували її зв'язок із правом в умовах значних суспільних змін.

Праці, призабуті або й невідомі в Україні за часів Радянського Союзу, вивчаються та аналізуються українцями, починаючи з проголошення Україною незалежності в 1991 році. Багато праць згаданих мислителів було видано за межами України, і деякі з них лише нещодавно оцифровані або перевидані, тобто стали доступними для українського суспільства. З'явилося чимало дисертаційних робіт, присвячених вивченню їхньої наукової спадщини. Проводяться заходи, присвячені цим вченим. У 2016 р. відзначалося 175 років з дня народження М. Драгоманова (18 (30) вересня), у 2017 – 135 з дня народження В. Липинського (5 (17) квітня), у 2018 – 140 років В. Старосольського (8 січня) і 150 – Б. Кістяківського (16 листопада). У 2020 р. відзначатиметься 150 років з дня народження С. Дністрянського (13 листопада).

Одним із перших учених, який сприяв становленню «політики як науки» в її філософському, соціологічному і методологічному обґрунтуванні»,[81] називають О. Строніна. Він зазначав, що в суспільстві все взаємопов'язано, а тому вивчення одного явища потребує дослідження зв'язків і впливу на нього інших явищ. Штучне відокремлення одного об'єкта від усіх інших відносин у суспільстві може призвести до неправильних висновків. На його думку, «все духовне життя, як у суспільстві, так і в людині складають три великі функції: споглядальне життя, естетичне і діяльне»[82]. Вищим проявом першого є знання, другого – мистецтво, третього – політика. Вчений виокремлював «політику теоретичної діяльності, політику естетичної діяльності і політику практичної діяльності»[83].

Центром усього політичного життя О. Стронін вважав уряд. «Суспільний зміст життя» дає інтелігенція, а «суспільні форми цьому змісту» – уряд[84]. Він зазначав, що, незалежно від рівня розвитку законодавчого органу, проекти законів завжди повинні проходити певні процедури уточнення з метою якнайкращого забезпечення реальних потреб суспільства.

Продуктом законодавства О. Стронін вважав право, суду – справедливість, а адміністрації – правду. «Право є теоретичне уявлення того, що

81 Тимошенко В. И. Теория государства в политико-правовой мысли Украины и России (конец XIX–начало XX вв.) / под. ред. В. И. Тимошенко: монография. 2-е изд., перераб. и доп. Чернигов: Издатель Лозовой В. М., 2014. С. 265–269.

82 Стронин А. И. Политика как наука. Санкт-Петербург: Типография Ф. С. Сущинскаго, 1872. С. 205.

83 Там же.

84 Там же. С. 250.

повинно бути в житті і що бажано в ньому; справедливість є погодження того, що є, з тим, що повинно бути; правда є практичне здійснення того, що повинно бути … іншими словами, право є ідеалізований, абстрактний факт життя; правда є реалізоване, конкретне право; а справедливість є образне, наочне уявлення і права, і правди»[85].

Політика і право «щоразу строго наслідують ту організацію, з якої вони випливають…»[86]. Під категорією «політика» О. Стронін розумів політику свідому, яку ототожнював з урядовою та громадською[87]. Право, на його думку, є продуктом відповідної організації і політики, відображає соціальну організацію і соціальну політику[88].

Таким чином, право О. Стронін вважав похідним від політики. Водночас, виходячи з його роздумів, політика і право є взаємопов'язаними явищами, які мають спільну мету – забезпечення реальних суспільних потреб. Досліджувати суспільні явища вчений рекомендував через їх зв'язки і вплив один на одного, тобто у взаємодії. Задля достовірності висновків мислитель теорію перевіряв практикою, застосовував порівняльний метод.

Важливими для досліджуваної проблематики є також ідеї учня О. Строніна – М. Драгоманова, якого нині вважають основоположником політичної науки в Україні, вітчизняного конституціоналізму[89], «фундатором новітньої української правової думки»[90]. Він вважав, що справжня реформа може відбутися лише на основі добре обґрунтованої теорії і визначення того, що люди можуть прийняти в певний період. «Оскільки розвиток політичних наук, на переконання М. Драгоманова, завжди залежав від політичних рухів у суспільстві, то і найбільш тенденційні твори завжди мали й мають і наукове значення: тільки треба вміти витягувати з них науковий елемент»[91]. Важливою основою науки вчений називав світогляд,

85 Там же. С. 273.

86 Стронин А. И. История общественности. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1885. С. 181.

87 Там же. С. 222.

88 Там же. С. 265.

89 Мироненко О. М. Драгоманов М. П. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 169–172.

90 Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Світ, 1998. С. 5, 108.

91 Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Ч. 1. Киев: Университетская типография, 1869. С. 386.

«що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію), рух (динаміку)»[92].

Політику М. Драгоманов визначав як «упорядкування справ державних і соціальних»[93]. Надійною гарантією послідовного розвитку демократичної політики вчений називав свободу і самоврядування[94]. Політична свобода – це права людини і громадянина та самоврядування[95]. Він звертав увагу на те, що важливою умовою для запровадження демократії в певній країні є віднайдення її власної формули, що враховує особливості країни. М. Драгоманов критикував такі риси політики, як хитрість, інтриги, нещирість, у всьому пропонував науковий підхід. Основою політики повинно бути вивчення, зокрема, особливостей країни. Можна зробити висновок, що політика і право за М. Драгомановим мають спільну мету – демократичний розвиток країни.

У проаналізованих вище працях О. Строніна і М. Драгоманова більше уваги приділяється політиці, ніж праву, тож до даного дослідження долучимо праці, в яких розкривається тогочасне розуміння права. Значну увагу сутності права, влади, методології правничих досліджень приділяв Б. Кістяківський[96]. Вчений аналізував відомі на той час визначення права і зазначав, що більшість авторів застосовують моністичний підхід до дослідження права. На його думку, такі поняття мають певну цінність у розкритті одного з аспектів права, однак жодне з них не може претендувати на загальноприйняте визначення права. Він вважав, що неможливо створити єдине наукове поняття права, бо таких понять декілька, але водночас зазначав, що не потрібно відмовлятися від прагнення мати загальну теорію права.

Б. Кістяківський виділяв теоретичні і технічні (практичні) поняття права, які, на його думку, відображають його найважливіші аспекти. До

---

92 Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / передм. І. Я. Франка; післямова М. К. Залізняка. Відень: наклад і друк партійної друкарні, 1915. С. 114.

93 Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. Київ: Видавниче Товариство «Криниця»; Друкарня М. Заїздного, 1917. С. 85.

94 Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. Киев: типо-лит. М. Э. Заездного, 1917. С. 15.

95 Опытъ украинской политико-соціальной программы / Сводъ и объясненія М. Драгоманова; Вольный Союзъ – Вільна Спілка. Женева: Типографія «Громады», 1884. С. 8–9.

96 Усенко І. Б., Музика І. В. Академік Б. О. Кістяківський – правознавець, філософ і соціолог (до 140-річчя від дня народження). *Часопис Київського університету права.* 2008. № 1. С. 11–17.

понять теоретичного характеру він відносить чотири: державно-організаційне (державно-наказове), соціологічне, психологічне і нормативне. До практичного – юридико-догматичне і юридико-політичне. Зважаючи на тематику цього дослідження, зацікавленість викликає останній вид поняття. Юридико-політичне поняття права вчений описав так: «З погляду правової політики право є сукупністю правил, що допомагають знаходити і встановлювати норми для задоволення новопосталих потреб чи здійснення нових уявлень про право і неправо»[97].

Б. Кістяківський вважав, що вчений, який обрав для свого дослідження одне з існуючих визначень права як основне, обов'язково повинен пояснити всі інші сторони даного явища, «оскільки вони пов'язані і зуумовлені стороною, яка становить основну тему дослідження»[98].

Б. Кістяківський наголошував на потребі створення наукової політики, яка повинна грунтуватися на довершено розробленій системі всієї сукупності соціальних наук. А в основі наукової політики права, на його думку, повинні бути дослідження окремих видів політики. Політику права він характеризував як найменш досліджений на той час спосіб наукового вивчення права.

Отже, Б. Кістяківський зробив значний внесок у виокремлення підходів до розуміння права, методології його дослідження. Вчений наголошував на необхідності наукового підходу до вивчення політики і права, який повинен ґрунтуватися на знаннях із багатьох наук.

І політики, і права стосуються напрацювання ще одного вченого того часу – С. Дністрянського. Надзвичайно широкий діапазон його наукових досліджень[99] охопив і тісний зв'язок між політикою і правом. Вчений зазначав, що «основи права є ті самі, що основи політики: політика можлива тільки там, де є правні норми і де їх треба дальше розвивати; з другого боку, право є вислідом політичних змагань минулої доби»[100]. Право він називав головнішим за політику, бо воно існує до неї. Право, на його думку, є там, де є суспільні зв'язки. Науку права він також називав головнішою від науки політики.

97 Кистяковскій Б. А. Соціальныя науки и право. Очерки по методологии соціальныхъ наукъ и общей теории права. Москва: Изданіе М. и С. Сабашниковыхъ, 1916. С. 325.

98 Там же. С. 332.

99 Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 414–416.

100 Дністрянський С. Загальна наука права і політики / Український університет в Празі. Прага: Державна друкарня в Празі. 1923. Т. 1. С. 5.

У розумінні С. Дністрянського, «право є нормою суспільного життя, політика – методом, як ним кермувати»[101]. Право він розглядав як «норму», «кермування», «суспільний лад» і «людський твір». Вчений визначав та аналізував суб'єктів правотворення і особливу увагу звертав на юристів. Останніх він вважав посередниками між звичаєвим правом і правом держави. Юристів причетних до правотворення він розділяв на два види – юристи-теоретики (вчені) і юристи-практики (судді). У процесі правотворення важливою складовою він вважав науку права, а право, яке твориться у такий спосіб, називав «правом юристів»[102].

С. Дністрянський вважав, що повинна існувати загальна наука права, яка «мусить подати в загальних рисах все, що торкається права, подаючи загальні контури, розвиткові тенденції та загальні висновки для зрозуміння того правного стану, що був, і того стану, що єсть; політика приходить на основі того до висновків на будуче»[103]. За задумом С. Дністрянського, ця наука повинна містити узагальнення, засновані на детальному вивченні історії права в різних країнах, а також показувати зв'язок права не лише з суспільним, а й економічним життям людей. Для загальної науки права важливе значення, на переконання С. Дністрянського, мають філософія права, історія права, «порівнуюча» наука права, «енцикльопедія права». Він вважав, що загальна наука права повинна формувати ідеологію юриста і політика.

Зупинимось детальніше на концепції зв'язку права і політики С. Дністрянського, в якій право він називав головнішим за політику. Варто зазначити, що в аналізованій праці прослідковується й інша позиція, відповідно до якої політика і право розглядаються як два інструменти для впорядкування суспільних відносин, і не зазначається, що якийсь із них є головнішим. Оскільки політика і право є багатоаспектними поняттями, то необхідно розуміти, про які аспекти й види йдеться. Аналіз визначень права дозволяє зробити висновок, що С. Дністрянський, як і багато інших мислителів, розрізняв право натури (природне право) і позитивне право. На нашу думку, спільною основою політики і права (малося на увазі – позитивного права), про яку згадував С. Дністрянський, є природне право. Що ж до поняття «політика», то це визначення у І томі підручника для студентів відсутнє. З контексту випливає, що йдеться лише про політику у сфері права, тобто правову політику. Створення загальної науки політики

101 Там само.
102 Там само. С. 61.
103 Там само. С. 6.

і, ймовірно, ширший розгляд політики планувався С. Дністрянським у VII книзі, але, на жаль, її не написано.

Ще одним вченим, який висловив оригінальні погляди на владу і право і виокремив політичне право, був В. Старосольський[104]. Вчений пропагував думку про єдність влади в державі. Відповідно до цього, розподілу підлягають лише її функції між різними органами. В його розумінні органи держави не є юридичними особами і носіями суб'єктивних прав. Вони мають певну компетенцію, обсяг діяльності, в основі якої не особисті інтереси цих людей, а загальні інтереси. «Розуміння "правової держави" вимагає і цего, щоби правний обовязок відповідаючого праву діяння лежав на самій державі, щоби сама держава була обовязана перед "сторонами" діяти згідно з правом. Тому за порушення права своїми органами повинна відповідати держава»[105]. У відповідності до такого розуміння органів держави він визначав «суб'єктивне політичне право». Останнє, на його думку, включає лише можливість «політичного управненого» домагатися визнавати себе органом держави.

В. Старосольський аналізував різні форми політичної організації суспільного життя – від додержавних форм (родини, роду, племені) і до правової держави. На його думку, «як голова первісної родини, так і старо-орієнтальний король був носієм права цілої групи, якої був головою. Його власть, це було особисте його право – одиноке субєктивне політичне право в державі»[106]. Політичне право, на його переконання, відображає державотворчий інтерес, який домінує в певний період. Це може бути суб'єктивне право пануючого, центральної королівської влади, громади городян, народу.

Вчений об'єктивно аналізував існуючі на той час підходи до права – показував і позитивні, і негативні сторони. Не заперечуючи повністю позитивістського підходу до розуміння права, він розкривав його слабкі сторони. Зокрема, працюючи в умовах ревлюційної доби, він аналізував

---

104 Див. Кресіна І., Згурська В., Кресін О. Концепція національної держави і політичного права. *Старосольський В. Й. Держава і політичне право:* в 2-х ч. / авт. вступ. ст.: І. О. Кресіна, В. Л. Згурська, О. В. Кресін; Акад. політ. наук. Київ: Логос Україна, 2017. Ч. 1. 2017. С. I–XXXII.

105 Старосольський В. Й. Держава і політичне право: в 2-х ч. / авт. вступ. ст.: І. О. Кресіна, В. Л. Згурська, О. В. Кресін; Акад. політ. наук. Київ: Логос Україна, 2017. Ч. 2. 2017. С. 66.

106 Старосольський В. Й. Держава і політичне право: в 2-х ч. / авт. вступ. ст.: І. О. Кресіна, В. Л. Згурська, О. В. Кресін; Акад. політ. наук. Київ: Логос Україна, 2017. Ч. 1. 2017. С. 88.

правові аспекти акта самовстановлення держави. Взявши за основу позитивістське праворозуміння, він показував, що нова держава або новий державний устрій, що встановився в результаті революції або державного перевороту, буде вважатися неправовим. «Установчий акт є тоді все безправним зі становища цих норм, що діяли в часі, коли він стався: він же є власне порушеннєм цих норм», – резюмував В. Старосольський[107]. За його твердженням, панівна «позитивна» теорія цікавилася готовими правовими нормами, а установчий акт віддала на розгляд політичної науки і соціології. Хоча, якщо в основу аналізу появи установчого акта покласти природно-правовий підхід, то право на «народний суверенітет» цілком легітимізує його. Правда, цей підхід, на переконання В. Старосольського, має право на існування лише тоді, коли буде доведено, що в умовах для волеявлення не було обмежень чи нерівних умов.

Державу і право В. Старосольський рекомендував досліджувати з допомогою соціолого-правового підходу. Правова догматика зосереджена на нормах, які формально зафіксовані, а соціологію цікавить, чи ці норми насправді діють в суспільстві[108]. Тільки таке поєднання дасть реальну картину суспільних відносин і значення права в державі. Звертав увагу вчений і на зв'язок теорії держави і практики. В його роздумах прослідковується думка, що теоретики можуть займатися виключно теорією лише в період стабільності, а в період змін вчені повинні надавати практичні рекомендації.

Політика як категорія і суспільне явище займає значне місце в працях В. Липинського. Він наголошує на тісній взаємодії теорії і практики. «… як всяку штуку *(мистецтво)*, так і штуку політичну, не можна творити одними лиш теоріями-приписами, одним лиш викладом політичної науки для тих, від кого ми хочемо, щоб вони цю науку восприйняли. В громадськім політичнім життю творчу силу має перш за все приклад, і власна, на силі власного орґанізованоґо хотіння і упорядкованого політичного знання оперта, політична акція»[109]. Своє завдання В. Липинський вбачає, зокрема, в тому, щоб «вплинути на зміну способу думання, світогляду української

107 Старосольський В. Й. Держава і політичне право. Ч. 2. 2017. С. 161.

108 Старосольський В. Методольоґічна проблема в науці про державу. *Ювілейний збірник в честь професора доктора Станислава Дністрянського, піднесений ювілярові з приводу його 25-літнього ювілею наукової діяльності (1898–1923)* / Український вільний університет в Празі. Прага: Державна друкарня в Празі, 1923. С. 296.

109 Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія: Друкарня «Америки», 1925. С. 109.

провідної верстви. Замість способу думання пасивного, «фаталістичного» – мовляв, Україна сама зробиться – я хотів дати спосіб думання активний, динамічний: що і як ми, Українці, повинні робити, щоб була, щоб здійснилась Україна»[110]. Велике значення в державотворчих процесах він відводить волі, прагненню окремих людей сформувати націю, створити самостійну державу. «Ми абсолютно не віримо, щоб найрозумніщі професори якогось соціольоґічного інституту, перечитавши навіть всі міліони істнуючих наукових соціологічних творів, могли знайти обєктивний закон, по якому могла би бути сотворена Українська Нація. Бо коли у людей на Україні не буде субєктивного хотіння оцю свою націю творити, то ніякі обєктивні, наукові закони нам стати нацією не поможуть. Ще менше віримо, щоб професори соціольоґії могли, як хіміки, знайти закон, по якому могло би бути зпрепаровано оце хотіння, або, як астрономи, означити час, коли воно на нашій землі зможе появитися. Натомість, коли таке стихийне ірраціональне хотіння вже єсть, то, обсервуючи власне життя і життя инших націй, ми можемо пізнати, що помагає і що заважає його розвиткові»[111].

В. Липинського можна вважати одним із засновників політичної науки в Україні. Політична наука, на його думку, досліджує статику і динаміку громадського життя. Ймовірно, це можна вважати її предметом. Вміння на практиці використовувати дані політичної науки він називає політичним мистецтвом, що є основою політичної культури[112]. Він дає визначення і описує чимало політологічних понять, таких як держава, форма правління, політичний режим, громадянство, політика, зовнішня політика, внутрішня політика, влада, легітимація, громадянське суспільство, еліта, політична культура, закон тощо.

На основі аналізу реальної політики на українських землях В. Липинський дає теоретичне визначення поняття «політика». Під цим словом він розуміє «не ґазетну, вічеву чи парляментарну партійну лайку та бійку, а науку і штуку *(мистецтво)* будування та зберігання держав, науку і штуку способів державної орґанізації громадського життя»[113]. В. Липинський пише, що «часто доводиться чути нарікання, що «політика це брудне діло» і що «коли хто порядний, то він політично неактивний; коли ж активний,

110 Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму: писані 1919–1926 р. Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. С. XLIII.

111 Там само. С. 116.

112 Там само. С. 352.

113 Липинський В. Релігія і церква в історії України. С. 9.

то непорядний»[114]. На його переконання, політику треба розуміти як науку, а також як умілість і мистецтво. Як наука вона описує, що вже було, або те, що є, а як умілість – творить те, що має бути. Він зазначає: «коли-б всі люде були од природи однакові та ще й од природи добрі, життя громадське було-б раєм на землі. Всякий політичний устрій і всяка форма влади – до анархії включно – були-б тоді ідеальні, і політика, як умілість, звелась-би виключно до умілости переконуваня та агітації. Вона була-б тоді найбільше легким і приємним зайняттям і була-б подібна до музики або до акторства…»[115].

Однак, будучи реалістом, що мав величезний практичний досвід громадської і державотворчої діяльності, В. Липинський констатує, що «політика, як умілість, більше подібна до різьбарства або до архитектури, ніж до музики або акторства. Ці дві перші умілости гармонію в виконуваню своїх планів і своїх ідей осягають тільки тоді, коли від глини не вимагають властивостей каміння, а від каміння властивостей глини; і коли памятають, що ані камінь не єсть матеріялом більше, ані глина менше благородним, а що вони обидва єсть для діла потрібні і благородні тоді, коли кожне з них стоїть на своїм місці і виконує для гармонії в цілости таке завдання, яке воно по своїй природі виконати може». Тобто «політика має діло не з абстрактною, безтілесною, абсолютно одна до другої подібною і тому однаково все восприймаючою "людиною". Така "людина" істнує тільки в уяві і фантазії літераторів. Політика мусить укладати взаємовідносини і шукати гармонії між реальними, тілесними людьми, які в дійсности зовсім до себе не подібні і які для "політичної гармонії" можуть видавати з себе тони або грати ролі не такі, які хотілося-б політикові-музиці чи політикові-режисерові, а такі, які вони по своїй реальній природі можуть грати, або з себе видавати»[116].

У будь-якій організації, суспільстві, на переконання мислителя, є активна меншість і пасивна більшість. Методи політики, якими активна меншість здобуває владу, утримує владу і примушує пасивну більшість виконувати свої накази, можуть сприяти організації, об'єднанню та розвиткові суспільства, а можуть і шкодити. Багато уваги В. Липинський приділяє політиці як умілості «вибору такого методу здобування та орґанізації влади і орґанізації громадянства, який-би уможливив будову і збереження окремої Держави на Українській Землі і забезпечив існування та розви-

114 Липинський В. Листи до братів-хліборобів … . С. 372.
115 Там само. С. 402.
116 Там само.

ток Української Нації»[117]. Активна меншість – національна аристократія – для управління суспільними справами мусить мати матеріальну силу і моральний авторитет. Національна аристократія, на думку В. Липинського, – це найкращі в певний історичний момент серед нації люди, які найкращі тому, що вони є організаторами, правителями і керманичами нації, яка їхнє керівництво визнає.

Важливе місце в процесі управління суспільними справами В. Липинський відводить закону. Під останнім він розуміє «обовязуючі поняття про громадську правду і неправду, про громадське добро і громадське зло, які серед даного громадянства і в даній державі істнують. В основі закону лежить взаємне обмеженя права сильніщих правом слабших і права слабших правом сильніщих: права тих, хто править, правом тих, ким правлять, і навпаки»[118]. Умовами існування закону є: наявність сильної державної і духовної влади; визнання державною владою духовної влади, що має моральний авторитет серед громадянства; здатність організаторів продукції виконувати свої завдання без допомоги держави; надання організаторам продукції для виконання їхніх завдань політичної свободи тощо. Опорою закону В. Липинський називає тих, хто править, організаторів продукції та організаторів ідеології. Фактично йдеться про владу та громадянське суспільство, їх взаємодію.

Проаналізувавши основні ідеї В. Липинського, можна стверджувати, що: 1) політика – це уміліcть здобувати та організовувати владу, досягати поставлених цілей; 2) об'єктами політики є реальні люди, що за своєю природою є різними; 3) завдання політики полягає у вмінні встановлювати гармонію між цими людьми; 4) державна політика – це діяльність, що здійснюється національною аристократією задля побудови і збереження своєї держави; 5) зовнішня політика повинна базуватися на внутрішній, а не навпаки.

Роздуми В. Липинського щодо сутності політики і закону є надзвичайно важливими, оскільки вони засновані на аналізі: реальної практичної діяльності державних і громадських діячів з урахуванням конкретних історичних умов; суб'єктивних інтересів, присутніх у внутрішній та зовнішній політиці; наслідків певної політики для країни. Найважливішим є те, що політику він пропонує розглядати не як «брудну справу», а як мистецтво побудови та збереження держави, мистецтво обрання найкращих методів для управління суспільними справами. Особливу увагу мислитель

117 Там само. С. 344–470.

118 Там само. С. 385.

приділяє складовим політики, що повинні сприяти побудові самостійної Української держави. Ідеї В. Липинського щодо політики можна назвати концепцією державотворчої політики, створеної за допомоги теоретико-емпіричного та міждисциплінарного підходів. Зазначена концепція повинна поповнити розділи української навчальної літератури, присвяченої поняттю та видам політики.

Крім проаналізованих вище ідей, важливими для сучасної політичної і правової наук, безумовно, є ще значна кількість напрацювань українських вчених, громадських і політичних діячів кінця XIX – початку XX століть (В. Антоновича, В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Міхновського, Л. Українки, І. Франка та багатьох ін.)[119][120]. Проте до даного дослідження ми не залучаємо праць усіх вчених того періоду, оскільки більшість із них основну увагу приділяли не теоретичним визначенням політики і права, а здебільшого пошукові найоптимальнішої форми правління і адміністративно-територіального устрою для тогочасної України та низці дотичних до цих питань.

Для об'єктивного розуміння взаємодії політики і права в умовах суспільної трансформації дослідницьке значення мають і більшовицькі ідеї, поширені в Україні на початку XX століття. Засуджуючи злочинний характер комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр. в Україні, автор вважає, що з метою недопущення таких періодів у майбутньому науковці повинні: аналізувати напрацювання того періоду; встановлювати причини, які призвели до такого режиму; надавати рекомендації, які дають змогу запобігати відтворенню його модифікованих версій чи окремих елементів.

Науковий аналіз терміна «політика» передбачає вивчення праць, які мали вплив на тогочасне українське суспільство. Лідер більшовиків В. Ленін детально описував стратегію і тактику, ідеологічні, організаційні та практичні елементи процесу усунення тодішньої і закріплення нової влади. Попри основне спрямування його публікацій на обґрунтування необхідності революції й необхідності встановлення диктатури пролетаріату,

119 Див. Історія політичної думки України: підручник / І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.

120 Див. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода; автор передм. О. Рафальський; відп. ред. і упоряд. М. Кармазіна. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 656 с.

деяку увагу він приділив і теоретичним аспектам політики. Політику він називає галуззю людських відносин, яка має справу не з одиницями, а з мільйонами[121]. Він вважає, що важливими якісними ознаками політики мають слугувати науковість, щирість, принциповість. Відстоює думку марксистів, відповідно до якої в основі серйозної політики повинні бути факти[122]. Щирість у політиці він розуміє як відповідність між словом і ділом, яка цілком доступна перевірці[123]. У політиці засуджує безпринципність, вказує на відмінності між торгашеством і політикою. «По-перше, в політиці деякі партії проводять систематично певні принципи, а заради принципів торгуватися непристойно. По-друге, коли люди, які зараховують себе до однієї партії, розглядають деякі свої вимоги, як ультиматум, тобто як умову самої належності до партії, то політична чесність вимагає, щоб цю обставину не приховували, не ховали «на якийсь час» у кишеню, а навпаки, висували відкрито і виразно з самого початку»[124]. Принципову політику В. Ленін вважає найпрактичнішою політикою[125]. Компроміси, на його думку, можливі лише ті, які не порушують основних принципів певної політичної сили, сприяють досягненню визначених цілей. Він засуджує безпринципних, безхарактерних, нерішучих політиків. На його думку, для народу немає різниці, чи його інтереси політики зрадили через корисливі умисли, чи через слабкість характерів[126]. Політику, на його переконання, необхідно оцінювати не за заявами, а за реальним змістом та інтересами, які вона забезпечує[127].

Він звертає увагу на обережне використання існуючих визначень, сформульованих зарубіжними вченими, оскільки вони відображають історичну обстановку країни, в якій були створені. Водночас за основу кон-

121 Ленін В. І. З кого смієтеся? З себе смієтеся! *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 32. 1973. С. 254.

122 Ленін В. І. З щоденника публіциста. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 34. 1973. С. 117.

123 Ленін В. І. З кого смієтеся? З себе смієтеся! *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 32. 1973. С. 254.

124 Ленін В. І. Максимум безсоромності і мінімум логіки. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 8. 1970. С. 23.

125 Ленін В. І. Виборна кампанія соціал-демократії в Петербурзі. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 14. 1971. С. 280.

126 Ленін В. І. Замітки публіциста. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 40. 1974. С. 126.

127 Ленін В. І. Промова про обман народу лозунгами свободи і рівності 19 травня. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 38. 1973. С. 333.

цепцій В. Леніна, як відомо, взято праці К. Маркса і Ф. Енгельса. Відповідно до них політику і право він сприймав як надбудову над економічним базисом класового суспільства. Політичне право В. Ленін розумів як формулювання і реєстрацію відносин сили, які встановилися у певному суспільстві[128]; закон – як виражену і встановлену владою державну волю[129], виконання якої забезпечується державним примусом[130].

Якщо аналізувати лише теоретичні визначення політики і права лідера більшовиків, які він пропагував через своїх прихильників, в тому числі й в Україні, то, на перший погляд, може видатися, що нічого негативного він не пропонував. Однак всебічний аналіз його праць, зокрема щодо методів реалізації політики, показує, що він відкрито закликав до насильницьких методів зміни і утримання влади. Теоретичне розуміння політики більшовиками та формування і реалізація політики радянською владою в Україні показали, що турбота про народ у теорії й на практиці мали суттєві відмінності. Актуальним залишається його твердження, що політику треба аналізувати на підставі фактів, узятих із практики, а не за гаслами. Важливо знати, що злочинні методи в державотворенні не можуть привести до побудови країни, в якій права всіх людей будуть однаково захищені законами.

Близько сімдесяти років XX століття всебічне вивчення політики і права в Україні було неможливе. Радянське суспільствознавство (1922–1991 рр.) характеризувалося тим, що до всіх суспільних явищ застосовувався «єдино правильний підхід» – «марксизм-ленінізм». Як відзначає український науковець М. Михальченко: «більшовики у своєму трактуванні політики як класової боротьби і боротьби за владу довели пропаганду до тлумачення: оскільки влада належить КПРС і народу ("блок партійних і безпартійних"), то для чого політична наука, де немає її предмета – політики. Політика – це політична практика, яку на себе повністю взяла КПРС»[131].

---

128 Ленін В. І. Три запити. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 21. 1971. С. 111.

129 Ленін В. І. Суперечлива позиція. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 32. 1973. С. 332.

130 Ленін В. І. Держава і революція. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 33. 1973. С. 94.

131 Михальченко М. Політична проблематика у радянському суспільствознавстві (1922–1991). *Політична наука в Україні. 1991–2016:* у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода; автор передм. О. Рафальський; відп. ред. і упоряд. М. Кармазіна. Київ: Парлам. вид-во, 2016. С. 206.

До поняття «право» у той період застосовували єдиний офіційний підхід, озвучений директором Інституту права АН СРСР А. Вишинським і схвалений на Нараді з питань науки радянської держави і права у 1938 р. Відповідно до нього, право – це «сукупність правил поведінки, що виражають волю панівного класу, встановлених у законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних панівному класу»[132]. Всі інші визначення вважалися «ворожими». Політика і право не були об'єктами системного дослідження українських вчених того періоду, за винятком тих, які перебували в еміграції. Розгляд окремих політичних питань можна знайти в літературних та публіцистичних творах українських письменників, поетів, громадських діячів, що представляли націонал-комуністичну течію 20-х – початку 30-х років (О. Шумський, М. Скрипник, М. Хвильовий та ін.) та дисидентів-шістдесятників 60-х – 80-х років (І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко та ін.).

Відродження наукових досліджень політики і права відбулося з проголошенням Україною незалежності. З'явилася чимала кількість індивідуальних і колективних праць. Їх огляд показав, що вчені приділяють увагу одночасно декільком аспектам досліджуваної проблеми, і це унеможливлює класифікацію їх ідей на основі одного чіткого критерію. З метою логічнішого викладу різноманітних ідей сучасних українських вчених поділимо їх на три умовні групи: 1) теоретичні аспекти (ті, де більше уваги приділено сутнісним аспектам політики і права; 2) практичні аспекти (ті, де більше уваги приділено політиці і праву на практиці; 3) методологічні аспекти (ті, де більше уваги приділено методологічним аспектам дослідження політики і права). До дослідження залучимо ідеї, в яких йдеться не лише про взаємодію, а й про взаємозв'язок, взаємовплив, взаємозумовленість політики і права. Оскільки, як було з'ясовано в підрозділі 1.1., взаємодія є однією з форм взаємозв'язку і розкривається через категорії «зв'язки», «вплив». В межах кожної групи спочатку розглянемо підходи політологів до досліджуваної проблематики, а потім – правознавців. Це дасть можливість визначити наявність чи відсутність відмінностей у підходах представників двох наук.

Теоретичні аспекти політики і права. Ґрунтовно досліджує політику і право І. Кресіна. Вона відзначає, що вони тісно пов'язані в теоретичних

132 Уманский Я. Н. Первое совещание по вопросам науки советского государства и права. *Вестник Академии наук СССР.* 1938. № 7. С. 51.

і практично-політичних аспектах. Їх взаємна детермінованість «пов'язана єдиним об'єктом цілеспрямованого впливу з боку цих двох регуляторів – суспільством в його постійному прагненні до доцільності, раціонального упорядкування»[133]. Політика і право, на її думку, є регулятивними системами, взаємозв'язаними сферами, перша з яких є своєрідним пошуковим механізмом суспільного розвитку, що розробляє його проекти, а друга – механізмом надання цим проектам загальнозначущого характеру[134]. Вчена привертає увагу наукового співтовариства до права у політичному вимірі та політики в правовому вимірі й наголошує, що «політична наука не може не стикатися з правовими проблемами, вирішення яких стимулює розв'язання найскладніших питань розвитку політичних інститутів і процесів»[135].

І. Кресіна започаткувала і активно розвиває новий науковий напрям – правову політологію. Під предметом цієї комплексної науки вона розуміє «визначення характеру, сутності й закономірностей взаємодії політичних факторів і права, правових явищ»[136]. Фундаментальною основою правової політології вчена називає знання про право, а право – критерієм оцінки всієї політики. Право розуміється як «носій справедливості та гуманності» і «не обмежується лише законодавством (позитивним правом) як однією з його форм»[137]. Політика визначається вченою як «найскладніший предмет правового опосередкування, оскільки в ній акумулюється величезна кількість суб'єктивних факторів, нерідко протилежних, різноспрямованих. Знайти розумний баланс цих устремлінь і є завданням права і закону»[138]. Під керівництвом І. Кресіної підготовлена та опублікована перша в Україні колективна монографія, в якій розкрито потребу існування нового наукового напряму і навчальної дисципліни – правової політології[139]. Остання орієнтує на інтеграцію політичного і правового знання в напрямі досягнення спільної мети й цінності політики і права – справедливого суспільства.

---

133 Кресіна І. О. Політика і право: проблеми співвідношення. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2003. Вип. 14. С. 467.

134 Там само.

135 Там само. С. 471.

136 Кресіна І. О. Становлення школи правової політології. *Право України.* 2014. № 5. С. 231.

137 Там само.

138 Кресіна І. О. Політика і право: проблеми співвідношення. С. 469.

139 Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2019. 288 с.

Право і політика мають єдине джерело розвитку і функціонування – суспільні відносини, на основі яких виникають політико-правові зв'язки, переконаний О. Скрипнюк. Одним із понять, яке поєднує політику і право в сучасному суспільстві, є «правова політика». О. Скрипнюк наводить три підходи до розуміння цього поняття: 1) політика, що реалізується на основі правових норм і в межах права («правова політика» або «неправова політика»); 2) політика, що має своїм об'єктом право або правовий розвиток (радянською юридичною наукою використовувався термін «юридична політика», що тлумачився як «процес розбудови та забезпечення функціонування правової системи» і включав такі складові елементи: а) вдосконалення законодавства; б) підвищення практики його реалізації; в) підвищення правової активності громадян); 3) використання правових засобів у процесі функціонування політичної системи, спрямоване на реалізацію програми суспільних перетворень[140]. Правову політику О. Скрипнюк пропонує розуміти як постійно триваючий процес забезпечення загального верховенства права і реального втілення конституційних прав. Її він вважає однією з форм державної політики. Останню розглядає як політику, що здійснюється державою, від імені держави і в інтересах усієї держави. Вчений наголошує на необхідності розрізняти дії окремих політичних сил, що використовують владу для забезпечення власних інтересів, від дій, що здійснюються в інтересах всієї держави.

Взаємодія політики і права, на думку О. Скрипнюка, відбувається в таких основних напрямах: єдності, розбіжності, взаємопідтримці, протиборстві і блокуванні. Науковець виділяє такі основні варіанти взаємодії між політикою і правом у сучасних умовах: підпорядкування політикою права в силу революційної доцільності та за існування тоталітарного режиму; абсолютизація права і приписування йому нереальних можливостей; збереження оптимальної взаємодії права і політики в ім'я формування демократичної правової держави і громадянського суспільства[141].

Всі суспільні явища, в тому числі право і політика, на думку О. Костенка, існують за законами природи, що діють у суспільному житті і з якими мають узгоджуватися воля і свідомість людей. Відповідно право

140 Скрипнюк О. В. Сучасна правова парадигма політики в незалежній Україні. *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід:* матеріали міжнар. наук. конф. / за ред. акад. НАН України, акад. АПрН України В. Я. Тація. Харків: Право, 2006. С. 50–51.

141 Скрипнюк О. В. Право і політика: проблеми конфлікту і консенсусу. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2016. Вип. 27. С. 165.

він визначає як втілення людьми у вигляді законодавства законів природи, за якими існує суспільство, а політику – як здійснюване за законами соціальної природи управління суспільним життям людей за допомогою влади. Управлінню суспільством за законами соціальної природи повинно сприяти політичне право. Останнє він визначає як «норми, яким необхідно слідувати в політиці, щоб при управлінні за допомогою влади суспільним життям не порушувати закони соціальної природи, тобто щоб у політиці не проявлялося чиєсь свавілля»[142].

Позитивістський тип юридичної освіти, який панує у вітчизняній юридичній освіті, сприяє поширенню «правового свавілля» і «правових ілюзій», – твердить О. Костенко. На його глибоке переконання, юридична наука повинна грунтуватися на принципі соціального натуралізму. Теорія соціального натуралізму, за визначенням О. Костенка, «полягає у визнанні існування – поряд з фізичною і біологічною природами – також соціальної природи, що існує за своїми, притаманними для неї (відмінними від фізичних і біологічних!) законами – законами соціальної природи». Юридична наука «має пізнавати закони соціальної природи (і закони природного права), щоб втілювати їх у форму законодавства, а також для того, щоб використовувати їх для юридичної освіти і формування правової культури громадян» – вважає вчений[143]. Юриспруденцію, яка грунтується на принципі соціального натуралізму, вчений називає «натуралістичною». Її завданням має стати відродження в Україні ідеї природного права, надання йому нового тлумачення. Великого значення у житті суспільства О. Костенко надає соціальній культурі людей, до якої він включає ідеологічну, політичну, економічну, правову, моральну, трудову, екологічну та інші види культури людей[144]. Саме соціальна культура, на його думку, визначає політику і право. Відповідно політичні та правові реформи можуть бути успішними лише за умови розвитку соціальної культури громадян, переконано доводить у своїх працях вчений.

На співвідношення позитивного і природного права звертає увагу у своїх дослідженнях О. Мережко. Він відзначає, що однією з причин кри-

142 Костенко А. Н. Концепция политического права с позиции социального натурализма. *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід:* матеріали міжнар. наук. конф. / за ред. акад. НАН України, акад. АПрН України В. Я. Тація. Харків: Право, 2006. С. 164, 165.

143 Костенко О. М. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму. *Право України.* 2010. № 4. С. 87, 89.

144 Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. С. 137.

зового стану міждержавних відносин є те, що наука міжнародного права знаходиться під впливом позитивістського світогляду, занадто відірвалася від реального життя з його справжніми проблемами і викликами. На думку цього автора, вдосконалювати механізми функціонування сучасного міжнародного права необхідно з урахуванням його політики. За основу політики міжнародного права вчений бере концепцію політики права Л. Петражицького. Ця концепція передбачає, «по-перше, науково обґрунтоване з'ясування тих наслідків, які передбачались у результаті впровадження певних норм права; по-друге, розробку таких принципів, реалізація яких шляхом національного законодавства чи міжнародного права в систему права стала б причиною певного бажаного ефекту»[145]. О. Мережко наголошує, що політика права не тотожна правовій політиці. Слідом за польськими вченими український науковець називає три види політики права: політику створення права, політику застосування права та політику використання наданих повноважень[146]. У політиці міжнародного права, що має міждисциплінарний характер, він виділяє «політики» окремих галузей міжнародного права, зокрема політику міжнародного гуманітарного права, політику міжнародного економічного права, політику міжнародного кримінального права, політику міжнародного екологічного права тощо. Політику міжнародного права, яка є частиною політики права, О. Мережко розглядає як практичну телеологічну науку. Вона, за його твердженням, «істотно відрізняється від юриспруденції, яка розуміється як наука позитивного права, оскільки, на відміну від юриспруденції, політика права значною мірою займається тим, яким має бути право у своєму прагненні до ідеалу, а не тим, яким право є в дійсності»[147]. На перший погляд, наведена цитата може сформувати думку, що політика міжнародного права – це якась ідеалістична абстрактна наука, яка не цікавиться дійсністю, але насправді, на нашу думку, йдеться про те, що ця наука планує розвиток міжнародного права, вдосконалює його, спрямована в майбутнє.

Наявні в науковій літературі теоретичні підходи до права і політики як регуляторів суспільних відносин висвітлює у дисертаційному дослідженні «Правові та політичні норми в системі соціального регулювання (теоретико-правові аспекти)» А. Мохонько. У цих підходах наведено співвідношення права і політики, визначені їх спільні і відмінні характеристики,

145 Мережко А. А. Наука политики международного права: истоки и перспективы. Киев: Юстиниан, 2009. С. 14.

146 Там само. С. 17.

147 Там само. С. 19.

взаємовплив та взаємозалежність. Взаємодія і взаємозв'язок, на думку дослідниці, полягає в тому що: 1) право і політика мають єдині причини формування, оскільки є своєрідною реакцією суспільства на його проблеми й потреби; 2) право і політика за природою мають владний характер. Через владу виявляється їх гармонійна єдність, оскільки влада є спільним способом діяльності права і політики; 3) право і політика виконують управлінські функції, є нормативними регуляторами, які встановлюють типову поведінку адресатів через їхні права та обов'язки[148]. Водночас дослідниця обґрунтовує необхідність пріоритету права над політикою.

Практичні аспекти політики і права. Колектив політологів і правознавців – І. Кресіна, А. Матвієнко, Н. Оніщенко, Є. Перегуда, О. Скрипнюк, С. Балан, О. Стойко – у праці «Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні» зазначають, що політика і право «націлені на об'єднання суспільства, мають своїм змістом узгодження дій та інтересів індивідів»[149]. У праці аналізуються теоретико-практичні проблеми, актуальні для перехідного суспільства, зокрема: співвідношення політики, права і закону; зв'язок держави і права; відносини між державою і громадянським суспільством; вивчення політики і права крізь призму політичної і правової систем; особливості взаємозв'язків між політикою і правом в умовах стабільності та суспільної трансформації.

У тісному зв'язку розглядаються політика, право і державне управління правознавцями В. Цвєтковим, В. Селівановим, О. Скрипнюком у праці «Державне управління і політика». Управлінська система, переконані автори, «значною мірою залежить від кваліфікованого впливу державної політики як визначального чинника суспільної життєдіяльності і права, яке засвідчує легітимність державної політики і є основною формою її вираження та здійснення»[150]. Однак автори не обмежуються розумінням політики як державної політики і права як позитивного права. У праці наголошується, що розкриття взаємодії цих явищ потребує з'ясування їх суті і соціального призначення. Проаналізувавши різноманітні підходи до поняття «політика», авторський колектив приходить до висновку, що «по-

148 Мохонько А. В. Право та політика як регулятори суспільних відносин. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 1. С. 61.

149 Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: монографія / Кресіна І. О., Матвієнко А. С., Оніщенко Н. М. та ін.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. С. 12.

150 Державне управління і політика: монографія / Цвєтков В. В., Селіванов В. М., Скрипнюк О. В. Київ: Видавництво «Абрис», 2006. С. 46–47.

літика – це сфера діяльності людини, умова існування суспільства, специфічна людська форма ставлення до навколишнього світу, змістом якої є цілеспрямована його зміна і перетворення в інтересах людей»[151]. Обґрунтовано доводиться, що своїх цілей політика досягає за допомогою права і державного управління.

Колектив відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України під керівництвом І. Кресіної (нині це: В. Горбатенко, А. Коваленко, О. Стойко, В. Явір, М. Ходаківський, О. Кукуруз, Н. Батанова, В. Тарасюк) всі наукові проблеми розглядає «в парадигмі взаємозв'язку та взаємозумовленості політики і права, їх спроможності регулювати суспільні відносини на засадах справедливості, демократичних цінностей, національних інтересів, дотримання прав людини і громадянина»[152].

У контексті державотворення розглядає взаємозв'язок політики і права академік Ю. Шемшученко. Велику роль у цьому процесі він відводить співпраці політиків та юристів. На його переконання, найкраще, коли політик є правником. В іншому випадку політик має звертатися до фахівця (і краще, щоб він був з тих, хто не задіяний в політиці) або до правників-науковців. Очевидно, що йдеться про діяльність правника, засновану на принципах порядності, об'єктивності, справедливості тощо. Юрист, на думку Ю. Шемшученка, – це «посередник між державою, законом і громадянином». Він не схвалює позицію сучасних юристів, які відстоюють інтереси того, хто платить. Також він звертає увагу на існуючу в нашій державі практику, коли політики пропонують правникам-науковцям обґрунтувати вже прийняте політичне рішення, замість того, щоб замовити незалежний експертний висновок ще на етапі підготовки необхідного рішення.

Ю. Шемшученко наголошує, що «не можуть бути виправдані з правової точки зору будь-які рішення органів влади, що відхиляються від чинної Конституції та законів, у тому числі прийняті з так званих політичних міркувань». На його думку, боротьба різних політичних сил за владу визначає зміст сучасного політичного процесу. «При цьому використання права та Конституції України не обмежується їх прямим призначенням для упорядкування, стабілізації політичних процесів; право, Конституція стають

151 Там само. С. 51.

152 Шемшученко Ю. С. Інституційні аспекти організації правознавчих наукових досліджень в Україні. До 70-річчя Ін-ту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2019. Вип. 30. С. 21.

предметом ідеологічного тиску на політичних опонентів»[153]. На думку вченого, «право – це одна з головних форм реалізації політики», «право має бути політичним, політика має бути правовою»[154].

Проблема взаємозв'язку політики і права часто є об'єктом аналізу О. Ющика. Криза в Україні, на думку науковця, є «прямим наслідком політики, яку впродовж останніх десяти років проводили ті, хто опинявся при владі, продовжуючи недалекоглядну практику маніпулювання правом і законом»[155]. Таку політику науковець називає псевдополітичною метушнею, бо в ній немає науковості, передбачення. О. Ющик вважає, що виправити ситуацію може зміщення акцентів у співвідношенні «політика – право» у напрямі права, оскільки, на його думку, право виступає як визначальний фактор щодо політичної форми соціального управління. Право, у розумінні О. Ющика, – це «нормативний спосіб заперечення сваволі у спілкуванні суб'єктів і підпорядкування їхньої поведінки об'єктивній волі, яка виражена в позитивному законі»[156]. «Якщо право є необхідною складовою управління будь-яким людським суспільством, то політика притаманна тільки класово розшарованому суспільству», – йдеться в публікації, де О. Ющик є співавтором[157]. Науковець підтримує думку, що «право взагалі, як нормативний регулятор суспільних відносин, становить загальнолюдську цінність, натомість політика є лише специфічною формою реалізації вказаних відносин, яка обумовлює особливу – юридичну – форму суспільного управління (державність) і відповідну історичну форму права (юридичне право) на певному етапі розвитку»[158].

Методологічні аспекти дослідження політики і права. Розгляд взаємодії політики з іншими підсистемами суспільства, їх взаємовплив та взаємообумовленість, на думку А. Колодій, залежить від прийнятої пара-

153 Шемшученко Ю. С. З Новим і праведним законом (до 20-ї річниці Конституції України). *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2016. Вип. 27. С. 7.

154 «Добре, коли правник є політиком»: інтерв'ю академіка НАН України Ю. Шемшученка / спілкувався С. Бігун. *Юридична газета.* 2007. № 46. 15 листопада. С. 10.

155 Ющик О. Політика без права межує з авантюрою та шахрайством. *Голос України.* 2014. 19 липня. № 136 (5886). С. 7.

156 Ющик О. Свобода як умова правового прогресу: деякі методологічні питання. *Формула демократії: «Народ – Конституція – влада».* 20-річчю Конституції України присвячується / О. Мороз, О. Ющик, О. Скрипнюк, М. Теплюк, Л. Супрун; упоряд. О. Мороз, О. Ющик. Київ: Парлам. вид-во, 2016. С. 189.

157 Шемшученко Ю., Ющик О. Політика, право, Конституція. *Право України.* 2007. № 8. С. 7.

158 Там само.

дигми аналізу. Зокрема, йдеться про два типи взаємозв'язку однієї сфери з іншими: причинно-наслідкового і функціонального. А. Колодій називає два підходи до розуміння взаємодії сфер суспільного життя: моністичний і плюралістичний. В межах першого підходу автори намагаються довести однобічну залежність політики від економіки чи культури, моралі чи права. В межах другого всі сфери суспільства визнаються важливими і взаємодіють рівноправно, хоча не виключається, що на певних етапах суспільного розвитку та або інша з них може набувати вирішального значення[159].

На проблеми інтерпретації досліджуваних явищ звертає увагу О. Бабкіна: «Нерідко і в науці, і в політиці, і в освітній діяльності політика розглядається передусім як боротьба за владу. Дисбаланс у розумінні політики як боротьби і політики як пошуку компромісу на користь першої призводить до реалізації політичних цілей та задач неправовими засобами»[160]. Виправлення таких ситуацій на практиці потребує наукових рекомендацій, розроблених на основі об'єктивних знань про ці явища. Особливості вивчення суспільних явищ у нашій країні, на думку О. Бабкіної, зумовлені характером політичного режиму, який є змішаним, фрагментарним, перехідним, поєднує ознаки патримоніального авторитарного режиму і панування кланової олігархії з елементами демократії[161]. Відтак трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, О. Бабкіна не рекомендує розглядати в лінійній площині. Вона звертає увагу на концепції трансформації, модернізації, нового інституціоналізму в руслі методології політичної транзитології, які дають можливість вивчати політичні і правові явища в динаміці.

В. Горбатенко зазначає, що «у сфері політики приймаються найважливіші рішення щодо проблем суспільного розвитку». Жодна сфера «не може зрівнятися з нею за ступенем охоплення, глибиною й силою впливу на людське існування»[162]. У дослідженні суспільних явищ вчений рекомендує використовувати синтетично-плюралістичний підхід. Останній передбачає залучення наукових здобутків декількох наук, зокрема, історії, економічної теорії, філософії, соціології, правознавства, політології. Науковець

159 Колодій А. Політика і наука про неї.

160 Бабкіна О. Деякі методологічні проблеми аналізу політичних трансформацій та політичного розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2013. Вип. 11. С. 8.

161 Там само. С. 7.

162 Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. Київ: Генеза, 2006. С. 128.

спирається на методологічний підхід М. Дюверже, відповідно до якого у дослідженнях держави й суспільства необхідно поєднувати юридичний і політичний аналіз[163]. Таке поєднання дозволяє визначати, які інститути, закріплені в законодавстві, є ефективними, якою мірою вони функціонують у відповідності з правом тощо. Міждисциплінарні дослідження, на його думку, допомагають виявити закономірності та специфічні особливості функціонування політичних інститутів у сучасних складноорганізованих суспільствах[164]. Він відзначає актуальність синергетичного бачення світу, яке передбачає погляд на суспільство як на систему, якій властиві взаємопроникнення, відкритість, самоорганізація, наявність асиметричних структур, нерегулярність зв'язків і функціональна нестабільність.

На різне сприйняття співвідношення політики і права у межах двох найвідоміших концепцій праворозуміння – позитивістської і природно-правової – звертає увагу Є. Перегуда. Відповідно до його аналізу, школа юридичного позитивізму трактує право як похідне від держави. Остання вважається головним інститутом політичної системи, що забезпечує прийняття правових актів і їх дотримання. Відтак політика має пріоритет над правом. Натомість школа природного права розглядає державу як залежну від права, бо останнє здійснює організуючий вплив на політичну систему. Є. Перегуда обґрунтовано доводить, що «ані позитивістська теорія, ані школа природного права не можуть самотужки пояснити діалектику взаємозв›язку політики і права на етапі масштабних суспільних трансформацій»[165]. У такі періоди взаємовплив політики і права має свої особливості. Зокрема, на прикладі українського державотворення періоду незалежності Є. Перегуда пояснює взаємодію цих двох явищ. На його думку, ідеологічний вибір правової системи був зумовлений не стільки внутрішніми передумовами, скільки зовнішніми чинниками. Це прискорило розпад старої системи соціальних зв'язків, але не створило якісно нової, оскільки до цього не було готове ані суспільство, ані влада. Нові демократичні правові норми, зафіксовані в Конституції України, не стали новими ідеологічними цінностями. В умовах стрибкоподібного розвитку українського суспільства держава стала знаряддям об'єктивації не загаль-

163 Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: монографія. Київ: Видавничий центр «Академія», 1999. С. 39.

164 Там само. С. 40–41.

165 Перегуда Є. В. Політика і право на етапі суспільної трансформації. *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід:* матеріали міжнар. наук. конф. / за ред. акад. НАН України, акад. АПрН України В. Я. Тація. Харків: Право, 2006. С. 236.

носуспільних, а корпоративних інтересів політичних груп. Відповідно закони, які приймаються в такій державі, часто не відображають принципів демократичного права, а є інструментом реалізації інтересів політичних еліт – вважає Є. Перегуда[166].

Всі трансформаційні процеси потребують наукового забезпечення, наголошує В. Селіванов. Він акцентує увагу «…на необхідності розгляду методологічних проблем державної політики і права, без розв'язання яких не може бути й мови про розроблення сучасних теорій політики та права, без яких, у свою чергу, неможливий якісний аналіз існуючих політичних і юридичних відносин, вироблення стратегічних орієнтирів розвитку державно-правових процесів сучасних суспільств…»[167]. На його думку, одним із підходів, який обов'язково потрібно вдосконалювати і застосовувати в дослідженнях сучасних політичних і правових процесів, є системний. Основою останнього науковець називає холістичний підхід, що розглядає суспільство як цілісне явище, яке складається з окремих взаємопов'язаних і взаємозалежних частин (елементів), у тому числі права і державної політики.

Взаємодія політики і права є одним із об'єктів дослідження нового, вже згаданого вище, наукового напряму – правової політології. Проблемам її методології присвячено увагу в дисертаційному дослідженні з політичних наук – А. Сотник «Інституціоналізація правової політології як нової галузі політичної науки». Правову політологію дослідниця пропонує визначати як «цілісну систему знань, що вивчає політику крізь призму права», як «нову галузь політичної науки, що вивчає закономірності діяльності з управління суспільством на основі права»[168]. В межах правової політології ключовим у вивченні цих явищ вона визначає системний підхід, відповідно до якого досліджувати необхідно «як вплив політичних подій на появу та закріплення тих чи інших норм, так і дослідження політичної ефективності права[169]. Взаємозв'язок політики і права А. Сотник

166 Там само. С. 234–235.

167 Селіванов В. М. Проблеми трансформації державної політики і чинного права в Україні. *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід:* матеріали міжнар. наук. конф. / за ред. акад. НАН України, акад. АПрН України В. Я. Тація. Харків: Право, 2006. С. 80.

168 Сотник А. Л. Інституціоналізація правової політології як нової галузі політичної науки: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2014. С. 6.

169 Сотник А. Л. Евристичний потенціал правової політології в осмисленні політико-правової дійсності. *Альманах права.* Основоположні принципи права як його ціннісні виміри. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. Вип. 3. С. 262.

показує за допомогою двох відомих методологічних підходів: 1) етатистського (право є продуктом державної діяльності, особливим регулятором суспільних відносин, який виконує в основному функцію владного інструмента); 2) природно-правового (праву належить пріоритет над державою, принципи права мають бути вихідними засадами державної політики)[170].

В. Явір правову політологію називає науково-пізнавальною системою, постнекласичною дослідницькою парадигмою, своєрідним комплексним кумулятивним майданчиком, в межах якої інтегруються знання політології і правознавства, а політико-правові явища досліджуються на нових рівнях[171]. В межах правової політології взаємозв'язок між політикою і правом вчена показує з допомогою ціннісного підходу. «Головне значення як політики, так і права полягає у тому, що вони передбачають регулювання суспільного життя, управління ним на засадах цінностей справедливості, справедливого розподілу, справедливого управління, що враховують інтереси та потреби всіх складових суспільства»[172].

Таким чином, проаналізувавши значну кількість роздумів українських вчених щодо теоретичних, практичних і методологічних аспектів політики і права, можна зробити такі висновки.

Порівнюючи ідеї двох трансформаційних періодів українського суспільства (кінець XIX – початок XX століття і кінець XX – початок XXI століття), варто відзначити декілька схожостей та відмінностей. Схожість прослідковується в тому, що українські вчені у дослідженні політики і права: 1) звертають увагу на важливість обрання правильної методології для об'єктивних досліджень; 2) для наближення до істини рекомендують використовувати знання з різних наук (міждисциплінарний підхід); 3) категорію «політика» вживають, але її розуміння не завжди зазначають. Відмінністю є те, що в працях столітньої давнини політику вчені частіше асоціюють з державною політикою у сфері правотворення, із засобом передбачення наслідків правового регулювання, програмою дій, а в сучасних – з практичною діяльністю політиків.

Можемо констатувати, що в сучасний період більшість аспектів взаємодії політики і права розкриваються у працях вчених Інституту держави

170 Там само.

171 Явір В. Правова політологія як науково-пізнавальна система і постнекласична дослідницька парадигма. *Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації:* монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 32–56.

172 Там само. С. 50.

і права ім. В. М. Корецького НАН України. Зазначену наукову проблему досліджують і політологи і правознавці, причому останні є представниками різних галузей права, зокрема теорії права, конституційного, кримінального, міжнародного права. У своїх працях вчені визначають наукові підходи, з допомогою яких повинна досліджуватися взаємодія політики і права (міждисциплінарний, системний, синергетичний); науку, яка повинна вивчати взаємодію політики і права – правову політологію.

Варто зазначити, що принципове значення для розгляду взаємодії політики і права має розуміння її авторами ключових понять – політики і права. Політика часто ототожнюється науковцями як боротьба, завоювання та утримання влади або як державна політика, або правова політика. До права найчастіше застосовуються два підходи – позитивістський або природно-правовий. Серед вад розгляду взаємодії політики і права варто вказати на те, що науковці не завжди зазначають, про який саме підхід до політики і права йдеться.

1.3. Політика і право у працях польських вчених

Аналіз розуміння політики і права, їх взаємодії (взаємозв'язку, взаємозумовленості) в працях польських вчених розглянемо за структурою, аналогічною до тієї, яку було використано для вивчення ідей українських вчених. Отже, до дослідження будуть залучені праці вчених з кінця XIX століття і до нині.

Оригінальні ідеї щодо політики і права наприкінці XIX – на початку XX століття висловив Л. Петражицький. Два досліджувані явища він поєднав у концепції «політика права». В його розумінні політика права є практичним застосуванням знання про право. Основою політики права повинно бути науково обґрунтоване передбачення необхідних результатів. Він методологічно обґрунтував необхідність існування окремої науки «політики права»[173]. «Сутність проблем політики права полягає в науково обґрунтованому передбаченні наслідків, яких належить очікувати у випадку впровадження певних правових положень, і на опрацюванні таких принципів, впровадження яких до системи чинного права законодавчим шляхом (чи іншим, наприклад у міжнародній сфері) стало б причиною певних бажаних результатів»[174].

173 Rot H. Elementy teorii prawa. Wyd. 5 zm. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992. S. 194.

174 Petrażycki L. Wstęp do nauki prawa i moralności. Podstawy psychologii emocjonalnej / oprac. J. Lande, wstęp T. Kotarbiński. Warszawa: PWN, 1959. S. 3.

Отже, політику права він хотів бачити як окрему наукову дисципліну, яка б займалася дослідженням властивостей права, його впливу на суспільне життя, і опрацюванням правил, котрі повинні сприяти досягненню необхідних результатів. Інакше кажучи, основне завдання цієї науки – пошук способів досягнення конкретної, суспільної мети за допомогою права. Фактично, за задумом Л. Петражицького, політика права повинна прогнозувати дію права.

За допомогою права, на думку Л. Петражицького, можна керувати вчинками людей. При правильному підході право має викликати усвідомлене бажання здійснювати позитивні вчинки або утримуватися від певних вчинків. Право, в розумінні вченого, є психічним чинником суспільного життя. «Його дія полягає, по-перше, у збудженні чи пригніченні стимулів до різних дій і утримань (мотиваційна або імпульсивна дія права), по-друге, у зміцненні й розвитку одних схильностей і рис людського характеру та ослабленні й викоріненні інших, загалом у вихованні психіки народу в належному до характеру і змісту чинних правових норм напрямі (педагогічна дія права). Відповідно до цього завданням політики права є: 1) раціональне керування індивідуальною і масовою поведінкою з допомогою відповідної правової мотивації; 2) вдосконалення людської психіки, очищення її від зловмисних, антисуспільних схильностей, прищеплення і зміцнення протилежних схильностей»[175].

Л. Петражицький, аналізуючи правове регулювання суспільних відносин, використовував знання з різних наук, зокрема з філософії, психології, соціології, правознавства, політології. Він зазначає, що для керування людьми з різним ступенем розвитку необхідні різні психологічні впливи. Але оскільки право створюється не персонально для окремих осіб, то законодавець повинен орієнтуватися на рівень розвитку суспільства загалом. Він повинен фіксувати зміну цього рівня, щоб вчасно змінити чи прийняти нові ефективні норми[176]. Законодавець має бути раціональним і враховувати рівень культурного і цивілізаційного розвитку певного суспільства та багато інших чинників, в тому числі те, «на якому рівні розвинені в певному суспільстві чесність, ощадливість, економія, освіта, яким є стан і

175 Petrażycki L. O ideale społecznym i odrodzeniu prawa naturalnego. Z dodatkiem o gospodarstwie i prawie i o istocie i przesłankach ekonomji politycznej / przedm. i tł. J. Finkelkraut. Warszawa: Skł. Główny w Księgarni Leona Idzikowskiego. 1925. S. 21.

176 Petrażycki L. Wstęp do nauki polityki prawa / oprac. W. Leśniewski. Warszawa: PWN, 1968. S. 26.

розподіл національного багатства, яким є розвиток кредитування, обміну, комунікації тощо»[177].

Згодом учні й послідовники ідей Л. Петражицького розвинули його концепцію політики права. Наприклад, К. Опалек і Є. Врублевський виокремили три розділи політики права – політику правотворення (створення норм достатньо загальних і абстрактних, які повинні слугувати реалізації закладених законодавцем цілей); політику застосування права (прийняття таких рішень застосування права, які б реалізували закладені цілі, коли правові норми залишають певний зазор для прийняття рішень); політику реалізації права (використання прав та повноважень, наданих з метою отримання певних суспільних наслідків)[178].

Дослідник діяльності і наукових ідей вченого – А. Койдер – у праці «Портрети вчених: Професори Варшавського університету» виділяє п'ять важливих галузей знань, в які Л. Петражицький зробив значний внесок. Серед них – наукова політика права, створена на межі соціології права, суспільної політики і правознавства. На переконання А. Койдера, «з наукової політики права походить праксеологія, створена і пропагована проф. Тадеушем Котарбінським, і соціотехніка як практичне знання в суспільних науках, розвинута Адамом Подгурецьким»[179].

Варто зазначити, що у період, коли Польща перебувала під впливом радянської влади, польські науковці, на відміну від українських, все-таки мали можливість досліджувати політику і право. У 70-х роках XX ст. Є. Врублевський привертав увагу польського суспільства до проблеми правотворення, зазначаючи, що це актуальна проблема, яку необхідно досліджувати і шукати шляхи удосконалення цього процесу. У зв'язку з цим він аналізував збірник наукових праць, виданий за результатами семінару, проведеного в 1978 р. у м. Базель (Швейцарія)[180]. Серед важливих питань, що порушуються в рецензованій праці, Є. Врублевський називав політику правотворення і політичні проблеми правотворення. Він погоджується з думкою авторів, що дослідження таких питань є складним, оскільки має ґрунтуватися на міждисциплінарному підході, як мінімум, таких наук, як

177 Tamże. S. 170.

178 Zirk-Sadowski M. Polityka fiskalna a polityka prawa. *Acta Universitatis Lodziensis.* Folia Iuridica. 2015. Nr 75. S. 14.

179 Kojder A. Leon Petrażycki. *Portrety uczonych: Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945.* T. 2: M–Ż / red. nauk.: P. Salwa, A. K. Wróblewski. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. S. 115.

180 Wróblewski J. Podstawowe problemy tworzenia prawa (artykuł recenzyjny). *Państwo i Prawo.* 1980. Zeszyt 7 (413). S. 83.

філософія, юриспруденція, політологія та соціологія. Одні автори вважають, що у процесі правотворення важливими є знання і прагнення до справедливості, а інші – опертя на дійсність, яка існує в певному суспільстві. Відзначається, що пропозиції науковців щодо поліпшення процесу правотворення, альтернативних варіантів його організації ще не є оптимізацією. В цьому контексті важливою є концепція політики права. Хоча в цьому збірнику праць не вживається поняття «політика правотворення», але саме про це йдеться, зазначав Є. Врублевський[181].

Вчений вважав, що в основі політики правотворення лежить «поміркований волюнтаризм». Це означає, що право є результатом цільової діяльності законодавця. Остання залежить від мети, визначеної законодавцем, і його знань про способи її досягнення. На діяльність законодавця постійно впливають об'єктивні і суб'єктивні чинники[182]. Серед об'єктивних чинників Є. Врублевський виділяв такі: 1) реакція громадян на правові норми (на це впливає правова культура, яка панує в суспільстві, навколишня дійсність, а також належність до певного соціального прошарку; 2) властивості механізмів впливу правової норми на поведінку громадян (наприклад, визначені в законі санкції, можуть зупинити неправомірні дії особи, але вони не формують стійкого правопорядку); 3) об'єкт регулювання, від якого залежить, яка поведінка є необхідною, забороненою або дозволеною (регулювання стосунків у сім'ї та у сфері економіки спирається на різні механізми впливу). До суб'єктивних чинників Є. Врублевський зараховував: 1) пізнавальні якості законодавця, діапазон інформації про інструментальні можливості створюваних норм права (на це впливають ступінь освіченості суспільної групи, з якої походить законодавець, і знання експертів, до яких він дослухається); 2) оцінювальні якості законодавця, що проявляються у виборі цілей діяльності, а також у виборі засобів їх досягнення на основі прийнятих ним цінностей, що інколи називають ідеологією правотворчості.

Власне, проблеми, порушені Є. Врублевським, є важливими для політологічного аналізу існуючої політики правотворення в державі. Для визначення виду політики правотворення у певній сфері суспільного життя треба аналізувати, яку мету закладено у змісті правових актів, які чинники вплинули на рішення законодавця (об'єктивні і суб'єктивні), зіставляти висловлювання з практичною діяльністю.

Паралельно з розвитком теоретичних основ політики правотворення, польські науковці аналізують практику правотворення в Польщі. А. Под-

181 Tamże. S. 86.

182 Wróblewski J. Zasady tworzenia prawa. S. 40–42.

гурецький в кінці 50-х років XX століття, аналізуючи чинне на той час у Польщі право, виділив 15 видів погрішностей у правових актах. Вісім з них стосувалися структури правової системи, а сім – механізму її функціонування[183]. Досліджуючи стан права в Польщі, він дійшов висновку, що поліпшенням процесу правотворення має займатися наука, зокрема така, як політика права або суспільна інженерія. Планування, засноване на об'єктивних знаннях, дотримання науково обґрунтованих принципів у процесі правотворення необхідні для створення якісного права. За твердженням А. Подгурецького, «право є одним з можливих інструментів соціотехнічної діяльності, а особливо діяльності у сфері політики права, – але не єдиним»[184].

У деяких випадках нестворення нового правового акта – це краще, ніж створення фіктивного права, наголошував науковець. Такі явища, як інфляція і девальвація норм права, призводить до зниження авторитету права, яке згодом обмежує його результативність. Кожен правовий акт повинен спиратися на історичні традиції народу і державності, на систему цінностей, що становлять суспільно-політичні цілі суспільства. Серед багатьох принципів законодавчої політики – реалізму, адекватності, конституційності, законності, свободи, обмеження, заохочення – А. Подгурецьким виділено ще один, який є надзвичайно актуальним для сьогодення. Його зміст такий: не приймати норм права, якщо немає практичної можливості їх виконання.

У 1971 р. Інститутом правових наук Польської академії наук і Міністерством справедливості був організований симпозіум на тему «Стан права ПНР (спроба діагнозу)». А. Лопатка у своїй доповіді «Загальні основи законодавчої політики ПНР» відзначив, що право є інструментом діяльності держави, а тому впорядкувати систему права необхідно з огляду на політику партії. Перш за все треба відміняти правові акти і норми, які не відповідають завданням держави. В галузях права, які регулюють відносини між урядом і громадянами, необхідно запровадити принцип довіри до громадянина, принцип рівності всіх громадян перед законом і однакової відповідальності за порушення його норм незалежно від того, яку посаду займає особа.

Обов'язковою вважалася планова політика щодо вдосконалення права, першим етапом якої повинна бути оцінка стану права. Таке оцінювання

183 Podgórecki A. Założenia polityki prawa. Metodologia pracy legislacyjnej i kodyfikacyjnej. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1957. S. 13–33.

184 Podgórecki A. Tworzenie prawa. *Państwo i prawo.* 1976. Zeszyt 12 (370). S. 28.

включало: оцінку правової практики, тобто процесу застосування права, дотримання права громадянами, стан правової науки, її викладання і популяризація в суспільстві. Оцінка стану права включала всі галузі польського права, крім норм, що стосувалися діяльності збройних сил, міжнародних політичних відносин, міжнародного публічного права. А. Лопатка відзначає, що в соціалістичних державах спостерігається тенденція до щоразу більшого правового регулювання суспільних відносин, особливо у сфері економіки[185]. Вчений підкреслює, що для належної оцінки стану права необхідно обов'язково визначити критерії оцінки[186].

Певну увагу науковець приділяє і правотворенню. А. Лопатка зазначає, що «право є виразом політики держави і служить її реалізації. Однак не кожна зміна політики в тій чи іншій сфері має тягнути за собою зміну норм права. Воно має бути виразом перш за все довготривалої політики держави і повинно бути стабільнішим за щоденну політику держави. Повинно трактуватися як рамки для цієї політики, як чинник, що певною мірою також впливає на політику. Справа в тому, щоб не змінювати права там, де досить тільки зміни його інтерпретації», – писав А. Лопатка[187]. У сучасних демократичних державах акцент з держави переноситься на громадянське суспільство. З теоретичного погляду можна сказати, що право є виразом інтересів громадян і служить забезпеченню «загального добра». З практичного досвіду відомо, що право може бути виразом політики певних політичних груп (за часів ПНР – політики держави) і служити реалізації їх суб'єктивних цілей.

Активні дискусії науковців на тему поліпшення процесу правотворення, їх численні публікації вплинули на ситуацію у цій сфері, і у 1972 р. при Голові Ради Міністрів було створено Законодавчу раду. До її складу увійшли міністри: справедливості, внутрішніх справ, праці, заробітних плат і соціальних питань, а також Перший Голова Верховного Суду, Генеральний прокурор, Керівник Комітету правових наук, Директор Інституту правових наук ПАН, Директор правового бюро Ради Міністрів, а також по одному представникові доктрини, з-поміж осіб, що репрезентували основні галузі права. До завдань цієї Ради належало, серед іншого, проведення пе-

185 Łopatka A. Ogólne założenia polityki legislacyjnej PRL. *Państwo i prawo.* 1972. Zeszyt 1(311). S. 5.

186 Łopatka A. Kryteria jakości prawa. *Jakość prawa*: konferencja naukowa (m. Warszawa, październik 1996 r.) / kom. red.: A. Wasilkowski (przewodn.) et al.; Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: Dom Wydawniczy ABC, 1996. S. 35–36.

187 Łopatka A. Ogólne założenia polityki legislacyjnej PRL. S. 11 – 12.

ріодичного оцінювання стану права та ініціювання досліджень щодо проблем створення і новелізації права[188]. Законодавча Рада при Голові Ради Міністрів, з деякими змінами щодо організації і функцій, діє до сьогодні.

Отже, підсумовуючи аналіз праць польських вчених, які працювали в умовах авторитарного режиму, варто звернути увагу, що деякі висновки науковців того періоду нині є актуальними. Зокрема: для створення права відповідної якості необхідне планування, засноване на об'єктивних знаннях, поліпшенням процесу створення права повинна займатися наука – політика права (А. Подгурецький); для поліпшення права обов'язковою є планова політика, першим етапом якої повинна бути оцінка стану права, для оцінки права необхідно визначити науково обґрунтовані критерії, проаналізувати процес застосування права, дотримання права громадянами, стан юридичної науки, її вивчення і популяризація в суспільстві (А. Лопатка). Схему аналізу польського права, описану А. Лопаткою за часів ПНР, можна використовувати в сучасній державі з деякими змінами, а саме: замість побудови соціалістичної держави аналізуємо побудову демократичної держави, замість рівня забезпечення прав робітничого класу – забезпечення прав людини, замість аналізу політики одної партії – політики декількох парламентських партій та вплив інших суб'єктів законодавчої ініціативи (уряду, президента, громадян).

Важливими є практичні рекомендації вчених, а саме: не приймати правових норм, якщо немає практичної можливості їх виконання; не створювати нових правових актів, якщо є прогноз, що вони будуть фіктивними, бо це призводить до зниження авторитету права (А. Подгурецький); право має бути стабільнішим за щоденну політику держави; не треба змінювати права там, де достатньо тільки змінити його інтерпретацію (А. Лопатка).

Окремо проаналізуємо ідеї польських науковців після відновлення Польщею її незалежності. За аналогією з розглядом праць українських вчених ідеї польських вчених поділимо на три умовні групи: 1) теоретичні аспекти (де більше уваги приділено сутнісним аспектам політики і права); 2) практичні аспекти (де більше уваги приділено політиці і праву на практиці); 3) методологічні аспекти (де більше уваги приділено методологічним аспектам дослідження політики і права).

Теоретичні аспекти політики і права. А. Косць у публікації «Зв'язок права з політикою в демократичній правовій державі» (2002) наго-

188 Lichorowicz A., Siwik Z., Kępiński M., Frączkiewicz M. Rada Legislacyjna przy Prezesie Rady Ministrów – zadania i organizacja. *Przegląd Legislacyjny.* 2008. Nr 1 (63). S. 204–205.

лошує, що вивчення зазначеної проблематики необхідно розпочинати зі з'ясування понять. Багато уваги вчений приділяє аналізові поширених у науковій літературі елементів політики, таких, як сила, влада, політична боротьба. Сила, на його думку, повинна проявлятися не лише в застосуванні примусу, а перш за все, в духовному впливі на суспільство. Влада у своїй діяльності повинна орієнтуватися на цінності й раціональність, а не на власні егоїстичні цілі. Причинами політичної боротьби може бути зіткнення політичних сил щодо владних повноважень або щодо розуміння раціональності. На практиці визначити справжню причину політичного протистояння складно.

Відповідно до дослідження А. Косця, політику не можна ототожнювати лише з державною діяльністю, бо вона існує і в недержавній сфері суспільного життя. Політику не можна ототожнювати із прагненням до влади та здійсненням влади, бо це лише один із аспектів цього явища. Вчений вважає, що моменти напруженості, суперечностей не можна вважати елементом політики. «Метою правильної політики може бути лише пом'якшення виникаючих протиріч і, як наслідок, збереження миру»[189]. Політика повинна бути підпорядкована «загальному добру». А. Косць приділяє увагу співвідношенню політики і права, аналізує існуючі в науковій літературі підходи до цієї проблеми. У поширеній тезі «примат права над політикою», на його переконання, йдеться про природне право, а не про позитивне. Природне право, на думку вченого, повинно бути основою і для політики, і для позитивного права.

Т. Бернат у праці «Політика права і модель правової освіти» (2007) вказує на важливість визначення поняття «політика» і водночас зазначає, що це не просте завдання. За його спостереженнями, політику описують двома способами: 1) як певну сферу, до якої належать різні явища і яка розкривається за допомогою формулювань «політичний контекст», «політичний вимір», «політичне значення»; 2) як явище чи сукупність явищ, які можна легко ідентифікувати і описати за допомогою певних рис, зокрема таких як: зв'язок з державою, владою, постановкою цілей і розподілом благ. Т. Бернат вважає, що для окреслення політики вирішальне значення мають два аспекти: структурний і функціональний. На основі цих аспектів вчений виокремлює дві моделі – конвенційну і функціональну. Перша включає «інституційну структуру системи, перш за все в межах держави; юридично визначені органи, що приймають рішення, перш за все органи

189 Kość A. Relacja prawa do polityki w demokratycznym państwie prawa. *Roczniki Nauk Prawnych.* 2002. Tom XII. Zeszyt 1. S. 7.

влади; інститути, що беруть активну участь в процесі отримання влади». Друга – «реальний вплив на функціонування суспільства»[190].

Політиці правотворення як частині політики права приділяє багато уваги у своїх працях Т. Бернат. Він звертає увагу на існуючі в науковій літературі підходи до розуміння процесу правотворення, зокрема такі: 1) створення права, згідно з основою поділу влади, належить до сфери політики; 2) створення права має політичний контекст, бо на правові рішення впливають політичні рішення; 3) право має політичну основу, але потім відокремлюється від політики і стає самостійним[191].

Пишучи про політику правотворення, Т. Бернат багато уваги також приділяє поняттю легітимізації. Він підтримує думку, що конструкція моделі політики правотворення ґрунтується на виправданні створеного права і способу його створення, що здійснюється на основі системи принципів й легітимізації політичних рішень, прийнятих у процесі створення права[192]. Т. Бернат розглядає політику правотворення як навчальну дисципліну, необхідну для навчання юристів. На його думку, вона повинна включати аналіз організації правотворчого процесу, стану і умов процесу легітимізації, ступеня і форм легітимізації ключових рішень, прийнятих у процесі створення права.

Т. Бернат звертає увагу на різні значення поняття «політика» і пише, що для наукових досліджень краще було б уживати два терміни, так, як в англійській мові – «politics» і «policy». «Politics» може означати вид політичних справ, пов'язаних із державою, урядом, загалом публічних справ і вид вигідних дій, вміння маневрувати в ситуації володіння владою або переваги в межах організації. «Policy» в основному означає план діяльності і діяльність, в якій як підтвердження ідеалів, прийнятих урядом, політичними партіями, а також іншими організаціями, реалізується визначений напрям (za: Oxford Advanced Learner's Dictionary, Oxford University Press, 1990)[193]. Найбільш наближеним до англійського «policy» Т. Бернат вважає словосполучення «цілеспрямовані політичні дії».

В англомовній праці Т. Берната і М. Зірк-Садовського зустрічаємо такі терміни, як: «politics of law», «policy of law», «legal policy»[194]. Залежно від

190 Biernat T. Polityka prawa a model edukacji prawniczej / Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, 2007. S. 90–91.

191 Tamże. S. 110–120.

192 Tamże. S. 116.

193 Tamże. S. 92.

194 Biernat T., Zirk-Sadowski M. Politics of law and legal policy. Introduction. *Politics of law and legal policy: between modern and post-modern jurisprudence* / eds. T. Biernat, M. Zirk-Sadowski. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2008. S. 11 – 51.

терміна, який ми вживаємо («politics» чи «policy») змінюється розуміння понять, що включають один із цих термінів. Зважаючи на подані вище значення цих понять, «politics» можемо вживати, коли йдеться про вплив політики як боротьби за владу на право. «Policy» пишемо, коли йдеться про політику права як план і цілеспрямовані політичні дії у сфері права. Що стосується словосполучення «legal policy», переклад якого може звучати як «правова політика», то його можна розуміти також як політика у сфері права або як політика, що провадиться згідно з правом.

Варто звернути увагу на словосполучення «політика правотворення», яке можна перекласти як «policy of law-making » або «policy of law-creation». І «making» і «creation» означає «створення». «Law-making» більше стосується діяльності законодавця і розуміється юристами з нормативного погляду. Наприклад, програма політики правотворення для навчання юристів (в англійській версії – «programme of law making policy») включає три типи проблем: а) проблеми вибору належних заходів для досягнення важливих цілей держави; б) проблеми ефективності створення права у формах та організаційних структурах, допустимих у конкретних системах; в) проблеми законодавчої техніки[195]. Юристи аналізують у цьому процесі форми правотворення, записані в законодавстві. В реальності на цей процес часто впливають особи, які не визначені як суб'єкти законодавчої ініціативи, а також мають значення чинники, не зазначені в обґрунтуванні проектів нових правових актів. Вплив політичних рішень на правові, об'єктивних і суб'єктивних чинників на зміст законодавства повинні аналізувати політологи. Здається, що в разі політологічного підходу до процесу створення права (ширшим, ніж нормативний погляд юристів на цей процес), а особливо при аналізі політики у цій сфері в англомовній версії замість словосполучення «policy of law-making», яке вживають юристи, політологам краще вживати «policy of law-creation».

На сьогодні політика правотворення розглядається як навчальна дисципліна необхідна для юристів. Майже зовсім не йдеться про те, що така дисципліна потрібна для підготовки політологів. Водночас коли політологи аналізують рішення і дії політиків, в тому числі подані ними законопроекти, вони не можуть оминати таких важливих питань, як: причини виникнення проекту правового акта; чинники, які вплинули на його зміст; цінності закладені в ньому; ступінь обґрунтування нових правил для відносин у су-

195 Biernat T. Law making policy. *Politics of law and legal policy: between modern and post-modern jurisprudence* / eds. T. Biernat, M. Zirk-Sadowski. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2008. S. 83.

спільстві і т. д. Все це стосується політики правотворення. Щоб розуміти й аналізувати діяльність влади із забезпечення потреб та інтересів суспільства, політологи обов'язково повинні вивчати політику правотворення.

М. Гульчинський в академічному підручнику «Політологія» (2010) зазначає, що найпоширенішим є розуміння політики як діяльності, пов'язаної з отриманням і здійсненням державної і наддержавної влади (поточне розуміння). Натомість наукове розуміння, на його переконання, має включати, як мінімум, дві точки зору – соціоцентричну і кратоцентричну. Перша концентрується на визначенні місця й ролі політики загалом у суспільному житті, друга – на проблемах отримання і здійснення влади та інтересах груп, пов'язаних із цією діяльністю[196]. Вчений акцентує увагу на важливості соціоцентричного підходу і необхідності ґрунтовнішого його вивчення. Сутність політики він розкриває за допомогою визначення її ролі і функцій, які вона повинна виконувати в суспільстві. На переконання вченого, «втручання політики є необхідним тоді, коли з'являється суперечність поведінки осіб або спільнот з істотними інтересами інших осіб або спільнот»; «політична діяльність стає необхідною там і тоді, де й коли суперечність інтересів робить неможливим самостійне узгодження взаємозалежних поведінок»; «політика – один з видів людської діяльності, створений на вищому етапі людського розвитку і необхідний для узгодження поведінки взаємозалежних спільнот, що складаються з груп, які мають схожі та суперечливі інтереси»[197]. Владу, діяльність політиків, політичні інститути М. Гульчинський також рекомендує розглядати крізь призму їх значення для суспільства.

Сучасні польські вчені звертають увагу на необхідність фахової дискусії щодо поняття «політика». У 2014 р. була проведена загальнопольська конференція університетських кафедр теорії політики, на якій відбулося обговорення напрямів досліджень польських теоретиків політики, переоцінка поняття «політика», визначення критеріїв політичності, методології вивчення політичних явищ. За результатами цієї конференції опубліковано два тематичні томи журналу «Studia Politologiczne» – «Політичність і політика в теоріополітичній рефлексії» (том 37, 2015) і «Політологія та університет у теоріополітичній рефлексії» (том 46, 2017)».

А. Яблонський в публікації «Три традиції розуміння політики» (2015) виокремлює й аналізує найпоширеніші, на його думку, підходи.

---

196 Gulczyński M. Politologia: podręcznik akademicki. Warszawa: AlmaMer Wyższa Szkoła Ekonomiczna, 2010. S. 7, 13.

197 Tamże. S. 15, 16, 21.

Перший – політика як участь. Такий підхід, на думку А. Яблонського, започаткований у творах Аристотеля. Відповідно політика – це участь громадян в управлінні суспільними справами, державою, кінцевою спільною метою яких є добро, справедливість, користь для всіх. У цьому підході політика тісно пов'язана з етикою. «Політика ґрунтується на моральному переконанні, що конфлікти повинні врегульовуватися мирним шляхом у демократичній громадській дискусії, не вдаючись до насильства»[198]. А. Яблонський зазначає, що описаний вище підхід до розуміння політики в сучасному світі є складовою партиципаторної теорії політики (республіканської теорії громадянства і демократії участі), а також нормативної теорії політики.

Другий – політика як боротьба і насильство. Основу такого підходу, на думку А. Яблонського, закладено у творах Н. Макіавеллі. Вчений наводить відомі твердження мислителя, наприклад, що люди за своєю природою є егоїстами, відтак управління ними не може бути засноване виключно на моральних нормах. Вчений звертає увагу, що поради, які Н. Макіаввелі дає правителю, спрямовані на досягнення головної мети – збереження стабільності держави. В такому контексті політика – це «техніка управління, стратегія досягнення цілей, пов'язаних з виконанням влади»; «вміння боротися за владу над людьми, необхідною складовою якого є знання про техніки управління»[199]. Підхід, відповідно до якого політика – це боротьба за владу і застосування примусу, А. Яблонський показує також на прикладі ідей Т. Гоббса, М. Вебера, К. Маркса, К. Шмітта. Вчений вважає, що вплив цього підходу на розуміння політики у XXI столітті зростає у зв'язку із ситуацією, яка склалася на міжнародній арені.

Третій – політика як процес управління. Такий підхід до сприйняття політики А. Яблонський показує на прикладі ідей біхевіористів. Зокрема, він наводить розуміння цього явища Г. Ласвеллом, відповідно до якого «політика – це суспільний процес, у якому приймаються рішення про розподіл соціально-значимих цінностей»[200]. Державі вже не належить визначальна роль, вона є арбітром між різними економічними групами інтересів та іншими суспільними акторами. Важливими категоріями, які допомагають описувати цей процес, А. Яблонський називає вплив, взаємодію, переговори. В межах процесуального підходу політика розуміється як «вста-

198 Jabłoński A. W. Trzy tradycje rozumienia polityki. *Studia Politologiczne.* 2015. Vol. 37. S. 89.

199 Tamże. S. 78.

200 Tamże. S. 84–85.

новлення порядку денного цілей/завдань публічної політики, оптимізація засобів та методів її реалізації»[201].

Про взаємозв'язок політики і права в наведених вище підходах окремо не йдеться. Однак у першому підході наголошено, що метою політики і сутністю держави має бути справедливість (Аристотель). Остання, як відомо, асоціюється з правом. У другому підході згадано про поради для законодавця. Зокрема, у процесі правотворення рекомендовано пам'ятати про егоїстичну природу людини і передбачити необхідні запобіжні заходи задля недопущення її небажаної поведінки (Н. Макіавеллі). Примусова сила, якою наділяється держава, розуміється як необхідний засіб для забезпечення прав людини (Т. Гоббс). Право сприймається як політичний засіб (М. Вебер). У третьому підході наголошено, що публічна політика, врегульовуючи різноманітні конфлікти в суспільстві, має спиратися на право, не порушувати конституційний порядок.

Отже, сучасні польські вчені політику описують за допомогою: а) елементів – сили, влади, політичної боротьби; функцій – регулювання конфліктів, збереження миру, підпорядкування «загальному добру» (А. Косць); б) формулювань – «політичний контекст», «політичний вимір», «політичне значення»; певних рис – зв'язок з державою, владою, постановкою цілей, розподілом благ; двох аспектів – структурного і функціонального; двох англомовних термінів – «politics» і «policy» (Т. Бернат); в) ролі і функцій в суспільстві; діяльності, пов'язаної з урегулюванням конфліктів у суспільстві (соціоцентричний підхід); діяльності, пов'язаної з отриманням і здійсненням влади (кратоцентричний підхід) (М. Гульчинський); г) трьох традицій – як участь в управлінні суспільними справами; як боротьба і насильство; як процес управління (А. Яблонський).

Практичні аспекти політики і права. На початку 90-років XX століття Е. Кустра звертає увагу на те, що в Польщі в 70-х роках опубліковано багато книг, в яких досліджується проблема покращення процесу правотворення. Вчена зазначає, що є справді багато цінних наукових розробок щодо матеріального (процесуального) і технічного забезпечення цього процесу, але взаємодії політичних і правотворчих рішень, залежності між правотворенням і суспільно-політичними процесами приділяється дуже мало уваги. В той час як без з'ясування цього аспекту і поліпшення на практиці політичної складової процесу правотворення всі інші складові не дадуть необхідного результату. Е. Кустра розглядає право як елемент

201 Tamże. S. 90.

політичної системи, аналізує різні моделі створення права, виходячи з їх політичної складової[202].

Вчена наголошує на важливості дотримання принципу законності в процесі правотворення, який є надзвичайно важливим для стабільності і ефективності всієї політичної системи. Порушення цього принципу негативно впливає на майбутнє політичної системи, оскільки допускає інструменталізацію права, яка призводить до зменшення авторитету права в суспільстві, порушує і політичний, і правовий порядок в державі. В демократичній державі належне застосування, використання і дотримання права можливе лише тоді, коли законність забезпечена і на етапі його створення[203].

Е. Кустра зауважує, що законодавство, яке порушує конституцію чи цінності, що виникають з конституційних основ правової держави, рано чи пізно призводять до дестабілізації політичних інституцій, в тому числі тих, які це право створюють. До негативних проявів вчена відносить і законодавчий нігілізм, що означає ситуацію, коли виконавчі акти формально узгоджені із законом, але на практиці створюють обмеження в його реалізації, або створюють величезні бюрократичні перепони, в результаті чого закон не діє і не приносить жодної користі суспільству[204]. Отже, якість і результативність права в державі починається з його створення, на яке визначальною мірою впливають політичні інституції, які беруть у цьому участь.

Висновки Е. Кустри, зроблені на початку 90-х років, актуальні для сучасної Польщі. Особливо важливо те, що ця авторка показує політичні закономірності, про які повинен знати законодавець, а саме: якщо політичні суб'єкти не дотримуються права при створенні нових правових норм, то через деякий час це негативно вплине на стабільність політичних інституцій. Коротко кажучи, результати недалекоглядності політиків відчують і суспільство, і політики. Правда, не завжди наслідки відчувають саме ті політики, які допровадили до такої ситуації, і тому вони воліють забезпечувати короткотермінові політичні цілі в будь-який спосіб, в тому числі з порушенням чинного права.

Е. Кустра проаналізувала величезну кількість наукових теорій щодо політичних основ правотворення і описує дві концепції: раціональну і розвиваючу[205]. У першій концепції право сприймається як засіб реалізації

202 Kustra E. Polityczne problemy tworzenia prawa. Toruń: wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1994. 164 s.
203 Tamże. S. 116.
204 Tamże. S. 131.
205 Tamże. C. 27–47.

цілей, визначених політичною владою. Така концепція передбачає формування владою переліку проблем, які вона повинна розв'язати. Право розуміється як власність влади, яка найкраще знає, що необхідно суспільству. В основі концепції – віра в те, що можливе свідоме й раціональне регулювання суспільного життя. Цей підхід до правотворення переважав у соціалістичних державах, де таку роль виконувала правляча партія. Концепція раціонального правотворення піддається критиці, зокрема через те, що влада тут сприймається як така, що завжди знає, як краще буде для суспільства. Згідно з другою моделлю – розвиваючою – зв'язок політики і права є багаторівневим і неоднозначним. З одного боку, він залежить від суб'єктів, що мають право законодавчої ініціативи, з іншого – від активності представників громадянського суспільства, для яких право закріплює можливість відстоювати свої інтереси і цінності. Політика і право – це динамічні системи, які залежать від багатьох чинників. Безперечно, друга концепція більш адекватна для українського і польського суспільств. Політичні процеси в Україні та Польщі свідчать, що між владою і суспільством повинен бути постійний діалог, в тому числі щодо правотворення.

У польській науковій літературі виокремлено також три типи правотворення:[206] репресивний (легалізація політичного порядку, право підпорядковане політиці), автономний (легітимізація влади, право автономне від політики) і відкритий (право відкрите до потреб і бажань суспільства). У постсоціалістичних державах тип правотворення прямо залежить від політичного режиму, який існує в певному суспільстві. За умов тоталітарного режиму право є інструментом здійснення політичної влади в суспільстві, служить інституціям, які створюють право, і політичним групам, які їх контролюють, для реалізації намічених ними цілей. Права і свободи громадян підлягають охороні настільки, наскільки це не суперечить політичним цілям влади. Законодавчі ініціативи формуються в середовищі політичної влади, а суспільство позбавлене або значною мірою обмежене в можливостях впливати на зміст і форму права. Науковці називають такий тип правотворення волюнтаристським. За умов авторитарного режиму право перестає бути лише інструментом, який слугує інтересам влади у державі; забезпечуються деякі конституційні права і свободи, формуються інституційні форми впливу суспільства на зміст права. Цей тип називають легалістичним. І третій тип – суспільний, можливий лише за демократичного режиму або в державах, де політики справді розпочали демократизацію. Процес правотворення характеризується домінуванням

206 Tamże. S. 38–47.

форми переговорів. Домовленості, угоди є джерелами права в нормотворчому процесі. Примус заміняється самоорганізаційними зобов'язаннями, право створюється на основі домовленостей, які виникають в процесі переговорів між органами державної влади і позадержавними організаціями.

Виходячи з кількості центрів прийняття політичних рішень, щодо змісту правових норм, С. Вронковска виділяє три моделі правотворення: патерналістичну, легалістичну і суспільну[207]. Перша передбачає практично один центр прийняття політичних рішень, друга – декілька центрів, а в третій у процесі правотворення беруть участь також громадяни.

Про тісний зв›язок політичних і правових рішень у правотворчому процесі пише Л. Лещинський. Він зазначає, що підстави і наміри суб'єктів законодавчої ініціативи за допомогою норм права реалізувати визначені політично-суспільні цілі належать до законодавчої політики, яка є частиною політики правотворення. В моделі процесу правотворення науковець виділяє три основні етапи: 1) прийняття політичного рішення; 2) опрацювання проекту правового акта; 3) процедурний і публікаційний етап[208].

На першому етапі доводиться потреба нового правового регулювання. Формулюються цілі, напрями, основні засади такого регулювання. На формулювання аксіологічних основ впливають різні суб'єкти, що залежить від форми правління, політичного режиму в державі. В демократичній державі, крім органів державної влади, вплив мають і громадські організації. В такому випадку політичні основи правового регулювання створюються в процесі переговорів і ґрунтуються на цінностях даного суспільства. В авторитарних і тоталітарних державах політичні основи правового регулювання будуються на цінностях певної групи осіб, що мають владу. На другому етапі відбувається процес пошуку відповідних правових засобів, які забезпечать реалізацію мети, вираженої в політичних рішеннях. Третій етап полягає в остаточному прийнятті рішення щодо змісту правових норм, обранні найкращого проекту або у поєднанні альтернативних проектів тощо. На цьому етапі перевіряється також повнота реалізації змісту політичного рішення, прийнятого на першому етапі. Дотримання правил на головних етапах моделі процесу створення права, виділених Л. Лещинським, забезпечує єдність політичних і правових рішень для досягнення певної мети.

---

207 Wronkowska S. Proces prawodawczy dwóch dekad – sukcesy i niepowodzenia. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny.* 2009. Zeszyt 2. S. 115.

208 Leszczyński L. Podejmowanie decyzji prawnych: tworzenie i stosowanie prawa. Zamość: Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, 2003. S. 17–18.

В демократичній державі у політиків і юристів повинна бути спільна мета – «загальне добро». Правотворення має спиратися на цінності суспільства, передбачати включення в цей процес представників громадянського суспільства та підпорядкування політичних і правових рішень стосовно змісту норм права – головній меті. Аналіз політики створення права включає відповіді на запитання: чи політичні і правові рішення діючої влади сприяють досягненню головної мети та чи правові засоби, обрані для забезпечення цієї мети, відповідні.

Методологічні аспекти дослідження політики і права. З. Блок і М. Колодзейчак у публікації «Про статус і значення категорії політики і політичності в науці про політику» (2015) розглядають сучасні дослідницькі тенденції. Вони звертають увагу на проблеми, пов'язані з розумінням поняття «політика», відсутністю єдиного його визначення. Водночас, на їхню думку, існування методологічного плюралізму є виправданим, оскільки політика – явище багатоаспектне; відтак концептуальний підхід до її розуміння залежатиме від контексту конкретного дослідження. Останнім часом все затребуванішою стає категорія «політичність», яка може претендувати на статус основної в межах політичної науки. В зазначеній публікації наведено розуміння її сутності К. Шміттом та деякими іншими вченими. На основі проведеного аналізу З. Блок і М. Колодзейчак вважають, що «політичність» є категорією, що зумовлює такі завдання: «1) внутрішні імплікації, які стосуються самої політології як дисципліни; 2) пізнавальні (sensu stricto) – виникають з «нового» відкривання об'єкта пізнання; 3) практичні – пов'язані з (взаємним) впливом політичної реальності на проведене дослідження»[209].

З. Блок і М. Колодзейчак вказують на те, що «політика» і «політичність» є категоріями, які використовуються також іншими суспільними науками. У таких дослідженнях розуміння політики може включати лише один із аспектів цього явища, важливий для певної наукової галузі. Методологічні настанови вчених важливі для будь-якого дослідження, в якому йдеться про політику і політичність. Наприклад, вони наголошують на важливості розуміння взаємозв'язку між певною теорією і часом, в якому її створено. Темпоральність є «істотною властивістю суспільних наук і тому її слід враховувати в політологічних дослідженнях»[210]. Варто відзначити, що згадані науковці у своїй публікації відзначають важливість

209 Blok Z., Kołodziejczak M. O statusie i znaczeniu kategorii polityki i polityczności w nauce o polityce. *Studia Politologiczne.* 2015. Vol. 37. S. 26.

210 Tamże. S. 24.

категорії «політика» для різних наук, зокрема філософської, історичної, економічної, соціологічної, однак про юридичну не йдеться.

П. Боровець у публікації «Різновиди обґрунтованої теорії як методу з'ясування і розуміння політики, міждисциплінарного об'єкта наукових досліджень» (2017) звертає увагу на те, що політика – це явище, яке досліджують всі суспільні науки[211]. Він відзначає, що синтезуючого, узагальненого поняття «політика», яке б визнавала більшість польських учених, не існує. В науковій літературі можна знайти акцентування на різних аспектах цього явища, а сучасна політична наука рівнозначними визнає різні підходи. В зазначеній публікації П. Боровця розкриває сутність обґрунтованої теорії, яку, на його думку, можна застосовувати при дослідженні політичних явищ.

Учений розглядає дві версії обґрунтованої теорії – об'єктивістську і конструктивістську. Перша версія (об'єктивістська) базується на поглядах американських соціологів А. Страусса і Б. Глейзера. Відповідно до цього підходу, теорія створюється на основі системно зібраних емпіричних даних без урахування процесу, в результаті якого вони з'явилися. Найважливішим методом, який рекомендується застосовувати для верифікації і модифікації нової теорії, є порівняльний. Виділено три основні етапи порівнянь: 1) порівнюються випадки з метою формування понять, основних властивостей, гіпотез; 2) порівнюються сформовані поняття і нові випадки, які з'являлися в межах розширеного плану збору даних; 3) порівнюються поняття з метою їх кращої відповідності в межах створюваної теорії[212]. Для таких досліджень використовуються індукція, дедукція, абдукція.

Другу версію (конструктивістську) П. Боровець описує на основі напрацювань американського соціолога К. Чармаз. «Реальність не існує об'єктивно, а є суб'єктивно створеною особами … завданням є не відкриття об'єктивної правди про якесь явище чи його пояснення, але завданням є пізнання значення, яке люди (науковці) надають цьому явищу»[213]. Зазначено, що будь-який дослідник конструює теорію на основі його світогляду, переконань, позиції, знань, досвіду тощо. В цій версії обґрунтованої теорії також відзначено важливу роль порівняльного аналізу. Вчені вказують на

211 Borowiec P. Odmiany teorii ugruntowanej jako metody wyjaśniania i zrozumienia polityki, interdyscyplinarnego przedmiotu badań naukowych. *Studia Politologiczne.* 2017. Vol. 46. S. 30.

212 Borowiec P. Odmiany teorii ugruntowanej jako metody wyjaśniania i zrozumienia polityki, interdyscyplinarnego przedmiotu badań naukowych. S. 35.

213 Tamże. S. 37.

ознаки конструктивістської теорії – інтерпретаційна, не позитивістська, пов'язана з конкретним місцем і часом.

Аналіз методологічних аспектів досліджуваної проблеми показує: політика є багатоаспектним явищем; відтак поняття «політика» досліджується за допомогою методологічного плюралізму (не може існувати єдиного правильного підходу, обґрунтованими є декілька рівнозначних підходів); поняттю «політика» притаманна темпоральність (визначення поняття, засноване на ідеях одного чи декількох конкретних мислителів, зазвичай є відображенням певної історичної епохи, в яку було створене) (З. Блок і М. Колодзейчак); термін «політика» використовується багатьма суспільними науками, відтак до його вивчення застосовується міждисциплінарний підхід; теорію політики можна створити з допомогою обґрунтованої теорії – об'єктивістської і конструктивістської версій (П. Боровця).

Отже, найвідомішою у польській науковій літературі концепцією, яка поєднує дві досліджувані нами категорії – політику і право, є «політика права» Л. Петражицького. Цій концепції і особливо одному з її видів – «політиці правотворення» – польські вчені приділяють багато уваги вже понад сто років. Процес правотворення найкраще характеризує трансформаційний період. Дослідження праць сучасних польських вчених показує, що зв'язок політики і правотворення вони описують різними способами і категоріями. 1. Політика правотворення. Її розуміють як формулювання способів реалізації суспільно-політичних цілей за допомогою права (Л. Петражицький, А. Подгурецький, Т. Бернат, М. Зірк-Садовський). 2. Законодавча політика. Нею вважають цілеспрямовану діяльність законодавця, який за допомогою норм права розв'язує певні проблеми у конкретній сфері суспільного життя (А. Лопатка, Є. Врублевський, Л. Лещинський, Т. Бернат, М. Зірк-Садовський). 3. Вплив політиків та політичної ситуації на зміст норм права. Його розглядають як діяльність, зумовлену цілями суб'єктів, що борються за владу (А. Лопатка, Е. Кустра, С. Вронковська, Т. Бернат, М. Зірк-Садовський).

Висновки до розділу 1

Аналіз теоретичних, практичних і методологічних аспектів політики і права, які містяться в працях українських і польських вчених, показав, що у вивченні зв'язку і впливу між політикою і правом існує декілька версій. Одні дослідники ці явища аналізують відокремлено, коротко вказуючи на існування між ними певного зв'язку. Інші – обгрунтовують необхідність домінування одного явища над іншим (політики над правом або права над

політикою). Треті – показують їх як суспільні регулятори, між якими існують тісний зв'язок, взаємодія. У дослідженнях, в яких підтримується перша версія, немає комплексного бачення проблем сучасних суспільств, де всі сфери є взаємопов'язаними. В дисциплінарних рамках досліднику важче знайти адекватні способи вирішення сучасних проблем. Версія про домінування політики над правом, на нашу думку, відображає авторитарну й тоталітарну держави, натомість версія про домінування права над політикою – стабільну демократичну, правову державу.

В обґрунтуванні певної версії зв'язку між політикою і правом деякі дослідники базуються на протилежних підходах до цих явищ, що невірно з методологічного погляду. Наприклад, політику асоціюють з практичною діяльністю політиків (діяльнісний, процесуальний, динамічний підходи), а право – з набором ідей, цінностей (природно-правовий, аксіологічний, нормативний, статичний підходи). В такому випадку право сприймається як стабільніший регулятор, що впорядковує суспільні відносини на основі принципу справедливості, а політика – як діяльність, в основі якої лежать приватні інтереси осіб, які хочуть отримати чи утримати владу. У результаті такого поєднання підходів у суспільстві поширюється ідея про необхідність домінування права над політикою. Причому у цій версії зв'язку між політикою і правом більшість дослідників право ототожнюють з позитивним правом. Найбільш науково обґрунтованим і доцільним для суспільства, яке перебуває в процесі трансформації, на наше переконання, є підхід, відповідно до якого політика і право повинні розглядатися як рівнозначні регулятори, що взаємодіють задля виконання ними спільних функцій і завдань в суспільстві – досягнення загального добра, справедливості, користі для всіх.

Проаналізувавши сучасну українську і польську наукову літературу, де йдеться про взаємозумовленість політики і права, можна стверджувати, що є два напрями, в яких вони взаємодіють, – теоретичний і практичний. Перший напрям – взаємодія сутностей політики і права (концепції політики і концепції права, що впливають одні на одних). Другий напрям – взаємодія цих явищ у конкретних процесах на практиці.

Для об'єктивного вивчення взаємодії політики і права необхідно дотримуватись певних правил. Спочатку варто визначити однакові або схожі аспекти двох явищ, які планується дослідити – форму, зміст, процес тощо. Потім – обрати підхід, який буде покладено в основу дослідження – ціннісний, комунікативний, інституційний, процесуальний, функціональний тощо. Обрати близькі за сутністю концепції політики і права допомагають

класифікації наукових концепцій, але до уваги необхідно брати сутність типів розуміння, а не їхні назви. Однакові назви не завжди означають однакові за змістом підходи. І навпаки, у підходах із різними назвами можуть міститися акценти на одному й тому ж аспекті політики і права.

У дослідженні взаємодії політики і права обов'язково повинен використовуватися міждисциплінарний підхід. За його допомогою можливо здійснити ґрунтовне вивчення цих явищ, виявити справжній стан політики і права, їх взаємодію і на основі цього розробити рекомендації щодо зміни зазначеної взаємодії у напрямі забезпечення інтересів якомога більшої частини суспільства. Адже саме політика і право є тими регуляторами, що мають усі необхідні засоби для ефективного розвитку суспільства.

Для потреб цього дослідження обрано функціональний підхід. Політику будемо розуміти як сукупність публічних і непублічних політичних рішень, які визначають програми розвитку суспільних сфер та країни загалом; право – як сукупність правових норм, а також поширених у певному суспільстві правил поведінки, які не заборонені органами влади; взаємодію політики і права – як взаємовплив політичних рішень і правових норм, метою яких є управління суспільними справами.

З метою створення моделі суспільно корисної взаємодії політики і права доцільно встановити суб'єктів, що мають вплив на якість і кількість політичних рішень і правових норм, а також проаналізувати конкретні ситуації, в яких відбулася взаємодія між суб'єктами стосовно суспільно значимих об'єктів. Оскільки, як було з'ясовано вище, політику і право необхідно розглядати в тісному зв'язку з періодом, в якому вони формуються, то спочатку варто розглянути особливості трансформаційного періоду, під час якого буде вивчатися взаємодія політики і права.

У першому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Політика правотворення в працях польських юристів: політологічні аспекти» (2015)[214]; «Взаємодія політики і права в працях вчених Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України» (2017)[215]; «Політика як мистецтво державотворення в науковій спадщині

214 Kukuruz O. Polityka tworzenia prawa w pracach polskich prawników: aspekty politologiczne. *Studia Politologiczne.* 2015. vol. 38. S. 219–236.

215 Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права в працях вчених Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів XX – початку XXI ст.:* Зб. наук. праць до ювілею д-ра політ. наук, проф. В. П. Горбатенка / ред.-упор. С. Рудницький. Житомир: ФОП Євенок О.О., 2017. С. 149–156.

В'ячеслава Липинського» (2017)[216]; «Міждисциплінарний підхід до вивчення об'єктів політичної науки» (2017)[217]; «До проблеми дослідження взаємодії політики і права» (2018)[218]; «Теоретико-методологічні підходи до дослідження взаємодії політики і права: сучасний український дискурс» (2018)[219]; «Взаємодія політики і права: інформаційна складова» (2018)[220]; «Політика права Л. Петражицького для сучасної юридичної науки» (2018)[221]; «Суспільна трансформація крізь призму діалектики і синергетики» (2019)[222]; «Взаємозумовленість політичної і правової систем: теоретико-методологічна основа» (2019)[223]; «Зв'язок політики і права в працях польських учених: теоретико-методологічні підходи» (2019)[224]; «Правова

216 Кукуруз О. В. Політика як мистецтво державотворення в науковій спадщині В'ячеслава Липинського. *Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 135-й річниці від дня народження В. Липинського* / за ред. В. І. Бортнікова, В. В. Бусленка, А. Г. Шваба. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 123–128.

217 Кукуруз О. В. Міждисциплінарний підхід до вивчення об'єктів політичної науки. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи:* матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та аспір. (м. Чернівці, 10 квітня 2017 р.). Чернівці: Букрек, 2017. С. 42–45.

218 Кукуруз О. В. До проблеми дослідження взаємодії політики і права. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2018. Вип. 79. С. 46–58.

219 Кукуруз О. В. Теоретико-методологічні підходи до дослідження взаємодії політики і права: сучасний український дискурс. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова:* зб. наук. праць. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2018. Вип. 23. С. 26–31.

220 Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права: інформаційна складова. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2018. Вип. 81. С. 125–135.

221 Кукуруз О. Політика права Л. Петражицького для сучасної юридичної науки. *Майбутнє науки в обріях права:* зб. наук. праць: Матеріали IX міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Київ, 5 грудня 2018 р.). До 100-річчя Національної академії наук України / ред. колегія: Н. М. Пархоменко (голова), О. О. Малишев (заступник голови) та ін. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. С. 115–118.

222 Кукуруз О. В. Суспільна трансформація крізь призму діалектики і синергетики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова:* зб. наук. праць. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2019. Вип. 25. С. 16–21.

223 Кукуруз О. В. Взаємозумовленість політичної і правової систем: теоретико-методологічна основа. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2019. Вип. 84. С. 14–24.

224 Кукуруз О. В. Зв'язок політики і права в працях польських учених: теоретико-методологічні підходи. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: Вид. О. О. Євенок, 2019. Вип. 9.

політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації» (2019)[225]; «Політика і право в працях українських вчених кінця XIX – початку XX століть» (2020)[226].

225 Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2019. 288 с.

226 Кукуруз О. В. Політика і право в працях українських вчених кінця XIX – початку XX століть. *Правова держава.* 2020. Вип. 31. С. 458–464.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

2.1. Основні характеристики трансформаційних процесів в Україні та Республіці Польща

Трансформаційні процеси в Україні і Республіці Польща розглядаються в численних порівняльних дослідженнях. Такі дослідження можна умовно поділити на три блоки: 1) порівняння двох груп країн, до однієї з яких належить Республіка Польща, до іншої – Україна (Центральна Європа і Східна Європа, Європейський Союз і СНД); 2) порівняння України і групи країн, серед яких є Республіка Польща (Вишеградська група і Україна, Центральна Європа і Україна, Європейський Союз і Україна); 3) порівняння України і Республіки Польща як країн, що належать до однієї групи – постсоціалістичні (посткомуністичні) країни. Кожен із цих видів порівнянь по-іншому характеризує одну й ту саму країну, оскільки цілі порівнянь є різними. Крім того, результат дослідження залежатиме від того, в якій групі досліджується країна. Якщо, наприклад, Республіку Польща порівнювати з однією з європейських країн, наприклад з Німеччиною, то рівень її досягнень за багатьма параметрами може бути незначним. Однак якщо Республіку Польща порівнювати з Україною, то її успіхи за деякими параметрами будуть визначені як кращі. Велике значення у таких дослідженнях має визначення критеріїв для порівняння.

Дане дослідження зорієнтоване на вивчення взаємодії політики і права в Україні і Республіці Польща з погляду їх користі для громадян цих країн. Відповідно більше уваги буде приділятися дослідженням, в яких ці явища аналізуються зсередини, тобто українськими і польськими науковцями відповідно. Політика і право, з одного боку, є найважливішими регуляторами, що визначають напрям трансформації, а з іншого – самі також зазнають значних змін. Для визначення взаємодії політики і права необхідно знати умови, в яких вона відбувається, а також хто і що має на неї найбільший вплив.

Перехід України від авторитаризму до демократії означав кардинальну зміну політики і законодавства. Все, що вважалося орієнтиром,

стабільністю, справедливістю – керівну роль однієї комуністичної партії, планову економіку, радянську правову систему – необхідно було замінити відповідно до цінностей і принципів демократії. За твердженням В. Селіванова, замість блага держави якісно новою основою суспільного, зокрема правового розвитку України, мало стати благо людини. Вчений відзначає, що для того, щоб проголошені цілі державної політики стали реальністю, необхідна їх узгодженість із можливостями конкретної країни та відповідне оформлення у правових актах. Головною метою трансформації системи права він вважає «приведення правового розвитку країни, зокрема юридичної практики, у відповідність з політично продекларованими і конституційно закріпленими ідеалами і принципами свободи, справедливості, демократії»[227]. Систему права вчений розглядає як взаємодію приватного і публічного права, що враховує і узгоджує приватні і публічні потреби та інтереси. В. Селіванов звертає увагу, що на початку незалежності необхідно було багато уваги приділити приватному праву, оскільки за часів Радянського Союзу приватним інтересам не надавали істотного значення, все зосереджувалося навколо інтересів держави. Водночас вчений відзначає і потребу переосмислити та внести необхідні зміни до публічного права, зміст якого повинен був змінитися відповідно до нових ролей держави і громадянського суспільства.

У польському суспільстві поширювалися ідеї одномоментно, одним актом скасувати все законодавство попереднього авторитарного режиму. П. Вінчорек ґрунтовно аналізує перші роки трансформації, зміни політики і права в цей період. Одним із вагомих аргументів «люструвати» законодавство часів ПНР вважалася нелегітимність тодішньої влади. За твердженням вченого, юристи-практики, а також багато політиків і звичайних людей обрали прагматичний підхід до розв'язання цієї проблеми. Зміст цього підходу П. Вінчорек описує так: «вони хочуть мати справу з чіткими ситуаціями, в яких відомо, що є, а що не є чинним законодавством, навіть якщо те, що чинне, є погане і недосконале; хочуть мати визначеність щодо змісту закону»[228]. Вчений звертає увагу на питання, які потребували вирі-

227 Селіванов В. М. Діалектичний взаємозв'язок приватного та публічного права у вітчизняній системі права. *Антологія української юридичної думки:* в 10 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 10: Юридична наука незалежної України / упорядники: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. редактори: Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. С. 124.

228 Winczorek P. Prawo i polityka w czasach przemian. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. S. 16.

шення на практиці, а в теорії не мали однозначної відповіді. Наприклад, віддавати перевагу потребам життя чи вимогам старого, але чинного законодавства; юридичному обов'язку чи економічним потребам?

Престиж права в цей період знижується, оскільки доводиться нехтувати нормами права, які не могли бути реалізовані через відсутність необхідних коштів у бюджеті або невідповідність новій системі цінностей. Трансформаційний період актуалізував теоретичні дискусії щодо співвідношення природного і позитивного права, аксіологічного та інструментального підходів до розуміння права. П. Вінчорек вважає, що наявність вад у позитивному праві не означає, що вищим повинен бути природний порядок, оскільки нечіткими є джерела і зміст природного права. Хоча оцінювати позитивне право в категоріях природного права (добра, справедливості, правоти) необхідно, вважає вчений. П. Вінчорек не радить протиставляти аксіологічний та інструментальний виміри права. «Право є як носієм і захисником цінностей, так і інструментом для досягнення цілей»[229].

З метою систематизації наявних наукових здобутків щодо суспільної трансформації в двох країнах розкриємо спочатку теоретичні аспекти розуміння цього явища, а потім – практичні.

Пошук парадигми пізнання процесів трансформації суспільств здійснює М. Михальченко. На його думку, у такому дослідженні важливо з'ясувати, які реформи є головними, визначальними – економічні, політичні чи духовні. Вчений нагадує відомі твердження, наявні в науковій літературі, які обґрунтовують важливість кожного з вказаних видів реформ: 1) пріоритетність економічних реформ (політичні і духовні реформи знаходяться в прямій залежності від економічних); 2) пріоритетність політичних реформ (перетворення в суспільстві починаються зі змін в інститутах влади); 3) пріоритетність духовних реформ (будь-які реформи в суспільстві спочатку відбуваються в думках людей). М. Михальченко вважає, що пізнавальна парадигма – «визрівання ідеї необхідності перемін в певному напрямі – політичні реформи – економічні і культурні перетворення, де не може бути постійного пріоритету одного над іншим» – є найбільш відповідною до реальних умов[230].

М. Михальченко звертає увагу на роль суспільних наук для проведення реформ у суспільстві, аналізує наявний стан наукових досліджень. Серед іншого, через 10 років після отримання Україною незалежності

229 Tamże. S. 17.

230 Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Киев: Ин-т социологии НАНУ. 2001. С. 7.

вчений відзначає недостатній рівень фінансування теоретичних розробок, наявність чималої кількості публікацій з критикою влади і зовсім мало комплексних напрацювань, придатних для проведення збалансованих реформ. На переконання М. Михальченка, для успішності реформ в Україні необхідно здійснювати критичний аналіз дійсності, реалістичний аналіз людського потенціалу, свідоме конструювання майбутнього в різних моделях і варіантах. Комплексність досліджень, на його думку, має забезпечуватися взаємодією філософської, соціологічної, політичної, економічної, історичної та інших наук. Також вчений вказує на необхідність взаємодії між владою і суспільними науками, оскільки вони, на його думку, повинні обслуговувати реальні потреби трансформації України.

Трансформацію М. Михальченко розуміє як поняття, яке є нейтральним стосовно динаміки суспільного процесу, його прогресивних тенденцій, тобто вона може бути орієнтована на «зміну реалій куди завгодно: вперед, назад, убік, по колу тощо»[231]. Вчений вважає, що суспільствознавство на початку незалежності України не створило наукової парадигми, яка дозволила б створити теорію трансформації суспільств. Він доводить, що відомі тези західних теорій не спрацьовують на пострадянському просторі, зокрема тому, що різними є: історичні умови, техніка, технології, міжнародні економічні і політичні відносини, люди. На думку М. Михальченка, в такій ситуації «суспільна трансформація починає сприйматися як відкритий процес, який розвивається під дією вихідних базових і додаткових ситуаційних умов, цілей і засобів їх досягнення в діяльності людей. Це саморегульований, самокоректований процес і він переважно вільний від концептуальної заданості результатів, які присутні в проектах модернізації і реформах»[232].

С. Катаєв трансформацію визначає як «процес набуття суспільством нових рис, що відповідають вимогам часу», як «дію або процес зміни форми, виду, природи або характеру суспільства чи окремої структури»[233]. Поняття «трансформація суспільства», на думку С. Катаєва, «дає змогу перекласти теорію розвитку на вищий рівень узагальнення»[234]. Вчений відзначає нейтральність терміна «трансформація» щодо вектора змін. На його думку, саме теорія трансформації є найпридатнішою для аналізу змін,

231 Там же. С. 39.
232 Там же. С. 41.
233 Катаєв С. Л. Сучасне українське суспільство: навч. посібн. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. С. 13, 14.
234 Там само. С. 194.

які відбуваються в Україні. Серед сфер суспільного життя, які трансформуються в першу чергу, вчений аналізує економічну, політичну і культурологічну. С. Катаєв показує важливість правильного обрання концепції для пояснення змін. Концепцію він розглядає як «сукупність поглядів на причини, сутність і способи вирішення соціальних проблем»[235].

Важливі наукові роз'яснення вчений надає стосовно різниці між суспільством стабільним і таким, що трансформується. В першому суспільстві результат змін можна передбачити, оскільки вони відбуваються в певних рамках, відповідно до певних стандартів. У другому – зміни передбачити практично неможливо, бо немає стійких взаємозв'язків між його елементами. Перше суспільство може бути дуже динамічним, а друге – ні, бо зміни можуть не призводити до бажаного результату. С. Катаєв однією з ознак кризи українського суспільства назвав «відсутність змін на тлі хаотичного безплідного динамізму»[236]. Водночас вчений вважає, що в українському суспільстві «вирішуються завдання відразу декількох історичних періодів … не розв'язавши усіх проблем модернізації, країна, проте, у певних аспектах перейшла до вирішення завдань постмодернізації»[237]. С. Катаєв наголошує, що теорія трансформації, як найадекватніша для опису змін, що відбуваються в українському суспільстві, потребує повнішої розробки.

О. Долженков називає трансформацію однією з форм соціальних змін, а політичну трансформацію – засобом суспільної трансформації. Політична трансформація, на його думку, є одночасно і «симптомом кардинальних економічних та культурних змін», і «ефективним інструментом трансформації інших сфер життя суспільства»[238]. Вчений вживає також термін «соціальна трансформація». Остання, на його думку, це «обумовлена зовнішніми факторами та внутрішньою необхідністю поступова, не пов'язана зі зміною правлячої еліти, але в той же час радикальна та відносно швидка зміна соціальної природи суспільства»[239].

Евристичному потенціалу поняття «трансформація» приділяє увагу Ю. Шайгородський[240]. Він підтримує думку, що «трансформація» разом з

235 Там само. С. 19.
236 Там само. С. 20.
237 Там само. С. 191.
238 Долженков О. О. Україна – Білорусь: досвід політичної трансформації: монографія. Одеса: Астропринт, 2003. С. 20.
239 Там само. С. 228.
240 Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін. *Освіта регіону.* 2010. № 4. URL: http://social-science.com.ua/article/323 (дата звернення: 25.11.2018).

такими поняттями, як «модернізація» і «глобалізація», утворюють певну категорійну матрицю для опису сутності та особливостей сучасних цивілізаційних перетворень[241]. Серед систем, які є важливими для суспільної трансформації постсоціалістичної країни, Ю. Шайгородський називає політичну, правову, економічну.

Деякі аспекти суспільної трансформації містяться в дослідженнях, присвячених політичній модернізації. Останню В. Горбатенко розуміє як: 1) комплекс науково-методологічних засобів, спрямованих на пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін; 2) практичне втілення раціоналізації влади і політичної бюрократії, зростання здатності політичної системи адаптуватися до нових цілей, створення ефективної інституціонально-рольової системи, ослаблення і заміна традиційних еліт модернізаторськими, подолання відчуження населення від політичного життя, постійне вдосконалення нормативної і ціннісної систем суспільства[242]. Тобто модернізація розглядається як цілеспрямовані соціально-політичні зміни в суспільстві. Політична модернізація, на думку вченого, має комплексний характер, оскільки не обмежується політичною сферою, а охоплює собою економічну, соціальну, правову, культурно-духовну та інші сфери суспільного життя.

Серед категорій, які дублюють, тісно співвідносяться чи доповнюють поняття «політична модернізація», В. Горбатенко називає «системну трансформацію». На його думку, такі масштабні процеси, як глобалізація, демократизація, модернізація та гуманізація, охоплюється поняттям «трансформація». Трансформацію В. Горбатенко характеризує як «історично зумовлений процес подолання суспільних, політичних і структурних суперечностей і проблем певної системи шляхом її виходу за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну напрямів її розвитку, способу мислення на рівні всього суспільства, характеру діяльності його суб'єктів»[243].

М. Шаповаленко наводить відмінності між поняттям «модернізація» і «трансформація». Модернізація розглядається: як спрямованість змін;

241 Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2009. С. 11.

242 Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства. С. 25.

243 Горбатенко В. П. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри. *Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій* / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. Київ: Парламентське вид-во, 2009. С. 10–11.

як рух системи до певних параметрів; як цілеспрямовані дії для отримання певних стандартів рівня розвитку економіки, а також побудови формальних інститутів демократії. Натомість трансформація – як масштабність змін; як достатньо інтенсивний, спрямований і одночасний перебіг модернізаційних процесів, хоча в різних сферах суспільства – з різною швидкістю; як взаємодія цілеспрямованих дій і соціальних проектів, ірраціональної і раціональної активності різних акторів, у якій задіяні різні рівні і фактори[244]. Політичний розвиток, на її думку, «це процес якісних змін у політичних інститутах і структурах політичної системи (політична система тут розуміється у найширшому значенні цього слова), що сприяють виробленню адекватних моделей реагування на різноманітні зовнішні впливи»[245].

Процеси переходу від одного режиму до іншого в кожній країні мають свої особливості, водночас спостерігаються й певні закономірності. Це дає змогу робити узагальнення, створювати теорії. А. Пшеворський аналізує політичні й економічні реформи в певних країнах та на основі цього прагне розробити теорію переходу. Серед питань, які найбільше цікавлять вченого, такі: які демократичні інститути є найбільш стабільними; які типи економічних систем з найбільшим ступенем ймовірності забезпечать зростання, що супроводжується підйомом рівня життя всіх без винятку членів суспільства; які політичні умови успішного функціонування економічного організму суспільства, загального зростання добробуту; які економічні умови консолідації демократичної держави.[246]

Вчений формулює ряд теоретичних положень, важливих для реформаторів. Це, зокрема, такі: «побічні результати перехідного процесу включають інфляцію, безробіття, неефективність розподільчих механізмів і аномальну нерівність у прибутках різних верств суспільства» (в якийсь момент це може кардинально вплинути на рівень підтримки реформ у країні, напрям її розвитку); «форми власності менш важливі для добробуту суспільства, ніж механізми розподілу», «тільки ті демократії стабільні, яким вдалося забезпечити згоду всіх основних

244 Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: монография. Харьков: Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. С. 22.

245 Там же. С. 334.

246 Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / пер. с англ. Ю. Г. Алексеева и др.; под ред. В. А. Бажанова. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 11–12.

політичних сил, так би мовити, природним шляхом, без насильства і примусу»[247].

Г. Колодко зазначає, що «коли система сама знаходиться в процесі трансформації, тоді змінюється все – політичні інститути і культура, право і здатність його дотримуватися, парламенти і уряди, а також політика і очікування щодо її напряму в майбутньому»[248]. Системну постсоціалістичну трансформацію він розуміє як «комплексний процес переходу від однопартійної політичної системи, центральної планової одержавленої економіки, керованого зверху суспільства і пов'язаної з тими характеристиками культури і ментальності до парламентської демократії, ринкової економіки, громадянського суспільства і з'єднаними з тими структурними властивостями нової культури і ментальності»[249]. Він зазначає, що трансформація є процесом історичним, тривалим, поетапним. Вона відбувається паралельно, хоча й з різним темпом, у декількох сферах, зокрема: політичній, економічній, суспільній і культурній. Ефективність системної трансформації Г. Колодко пропонує оцінювати за допомогою чотирьох запитань: як було; як повинно було бути; як є десь в іншому місці; як могло б бути.

Т. Загороднюк у праці «Концепції пострадянської трансформації суспільства Т. І. Заславської і Н. В. Паніної» (2013) аналізує теорії сучасних соціальних змін і підтримує думку, що для змін, які відбуваються в Україні, більш відповідними є теорії трансформації, ніж соціальної еволюції, модернізації чи демократичного транзиту. Останні перераховані, на її переконання, передбачають «обов'язкову наявність вектора соціальних змін і засновані на ідеології поступового розвитку і прогресу», а теорії трансформації «основний акцент роблять на неоднозначності, різноспрямованості, соціокультурній зумовленості й невизначеності результатів декларованих перетворень в сучасних суспільствах, які зазнають кардинальних змін у різноманітних сферах соціальної життєдіяльності»[250].

Детально аналізуючи напрацювання Н. Паніної щодо трансформації українського суспільства, Т. Загороднюк відзначає такі її досягнення: роз-

247 Там же. С. 12, 14.

248 Kołodko G. W. Od szoku do terapii: ekonomia i polityka transformacji. Warszawa: Poltext, 1999. S. 14.

249 Kołodko G. W. Sukces na dwie trzecie. Polska transformacja ustrojowa i lekcje na przyszłość. *Ekonomista.* 2007. Nr 6. S. 3.

250 Загороднюк Т. Ю. Концепции постсоветской трансформации общества Т. И. Заславской и Н. В. Паниной: монография. Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2013. С. 136.

роблення цілісної теорії та методології соціологічного дослідження трансформаційних процесів, які досі використовуються Інститутом соціології НАН України при здійсненні соціологічного моніторингу змін в українському суспільстві; поєднання в дослідженнях системного, структурно-функціонального і соціокультурного, соціально-психологічного наукових підходів; створення нормативно-особистісної концепції трансформації українського суспільства. Відповідно до останньої, «інституційні зміни в перехідному суспільстві зумовлені сукупністю ціннісних орієнтацій суб'єктів соціальної інтеграції і їх індивідуально-особистісних ресурсів, які визначають спосіб адаптації до умов, які змінюються, що у свою чергу, тягне за собою зміну стилю поведінки і зміст поведінки»[251]. Концепція пострадянської трансформації українського суспільства Н. Паніної, на думку Т. Загороднюк, дає змогу надати «оцінку, порівняння і прогноз розвитку трансформаційних процесів як в окремо досліджуваному суспільстві, так і різноманітних суспільствах»[252]. Найбільше значення в процесі трансформації, відповідно до цієї концепції, мають ціннісні орієнтації її суб'єктів та акторів.

Багато уваги соціальним змінам у своїх дослідженнях приділяє П. Штомпка. Останні він розуміє як «відмінність між станом соціальної системи в певний момент і станом тієї ж самої системи в інший момент, на іншому відтинку часу»[253]. Він вказує також параметри, за якими ці стани системи можуть відрізнятися, а саме: складом, структурою, функціями, межами та оточенням. Інтерпретація соціальних змін, на переконання П. Штомпки, відбувається в межах трьох дискурсів: прогресу, кризи, травми. Поняття «дискурс травми» введено саме П. Штомпкою. В його розумінні – це «звернення уваги на дестабілізацію, дезорганізацію і дезорієнтацію, які є наслідками соціальних змін, що настають незалежно від їх сутності, тобто і в тому випадку, якщо зміни мають більш-менш прогресивний характер»[254]. Такий дискурс, на думку вченого, є поширеним з кінця XX ст.

Необхідність концепції травми, особливо культурної травми, на переконання П. Штомпки, зумовлена тим, що соціальні трансформації розглядаються як тривалі, деякою мірою невизначені, непередбачувані процеси[255].

---

251 Там же. С. 138.

252 Там же. С. 134.

253 Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. С. 455.

254 Там же. С. 491.

255 Штомпка П. Социальное изменение как травма: (статья первая) / пер.: А. Ю. Моисеева, Н. В. Романовский. *Социологические исследования.* 2001. № 1. С. 6.

Натомість зовсім інше спрямування має модернізація. На думку вченого, остання означає «наближення суспільства через усвідомлене здійснення певних намірів, цілей і планів до визнаної моделі сучасності, найчастіше до зразка якогось існуючого суспільства, визнаного сучасним»[256].

Для розуміння політики і права в Україні та Республіці Польща, а тим більше для визначення її взаємодії необхідно знати не лише підходи до розуміння явища «суспільна трансформація», а й характеристики реальних процесів, які відбуваються в цих країнах.

Наприклад, суспільно-політичну трансформацію в Україні О. Романюк називає бінарною. На його думку, «в межах одного процесу відбуваються два типи трансформації: посттоталітарна (соціально-політична) і державотворча (національно-політична)[257]. Соціально-політична трансформація означає, що «зміна політичної системи вимагає змін в усій системі соціальних відносин, але не торкається державності»[258]. Таку трансформацію, на думку вченого, проходили шість країн з посткомуністичного простору. Це країни з усталеною державністю – Албанія, Болгарія, Монголія, Польща, Румунія, Угорщина. Національно-політична трансформація означає «перехід від несуверенного стану існування країни до національної суверенної державності»[259]. Одночасно соціально політичну і національно-політичну трансформацію, на думку О. Романюка, проходили 24 посткомуністичні країни, в тому числі Україна. Особливості цих видів трансформацій вчений показує, перш за все, через три сфери – економічну, політичну і культурну.

Ще одну особливість трансформації в посткомуністичних країнах відзначає О. Фісун. Він вважає, що пострадянський розвиток був спрямований не на встановлення демократії, а на неопатримоніалізм. Вчений зазначає, що поняття «патримоніалізм» походить від слова «patrimonium», яке в римському праві означало спадкове, родове майно. Згодом його почали активно використовували німецькі історики і правники. О. Фісун показує внесок різних вчених до цієї концепції, зокрема таких як М. Вебер, Г. Рот, Ш. Ейзенштадт. Особливістю патримоніалізму є «апропріація (присвоєн-

256 Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. С. 528.

257 Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу. *Людина і політика.* 2003. № 5 (29). С. 4.

258 Романюк О. І. Посткомуністичні трансформації: системний аналіз структурних особливостей. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Питання політології». 2009. № 839. С. 44.

259 Там само. С. 45.

ня) сфери управління офіційними носіями політичної влади», а також нерозділеність публічно-політичної і приватної сфери соціуму, в результаті чого держава управляється як приватне володіння («вотчина») правлячих груп, які на основі системи влади-власності приватизовують різноманітні суспільні функції і державні інститути»[260]. Важливим принципом функціонування неопатримоніальної системи О. Фісун називає клієнтарно-патронажні відносини. Такий підхід до розуміння стану, в якому знаходиться українське суспільство, зумовлює і зовсім інше розуміння процесу трансформації. На основі вказаної концептуальної основи, відмінної від підходів більшості українських вчених, О. Фісун виділяє два можливі варіанти здійснення трансформації: «політична раціоналізація» знизу (через «кольорові революції») і «силова раціоналізація» зверху (через «бюрократичну революцію»)[261].

О. Бабкіна звертає увагу, що на практиці після 15 років розбудови незалежної України існує два вектори трансформаційних процесів: 1) пов'язаний зі змінами політичних інститутів, суспільної свідомості в напрямі демократизації; 2) пов›язаний з рухом у зворотному напрямі: збереження і розвиток інститутів авторитарного режиму, процес олігархізації. Вчена називає це особливим варіантом суспільних трансформацій – «формування новітнього варіанта авторитаризму, що чітко проглядається на тлі слабко виражених демократичних інститутів»[262].

Системний аналіз змін, що відбувалися в Україні в 1991–2014 рр. здійснив Ю. Мацієвський. На відміну від багатьох інших дослідників, він вважає, що в Україні упродовж досліджуваного періоду існувало не декілька режимів, а один – гібридний. Проаналізувавши чимало підходів до визначення «гібридний режим», вчений визначає його як окремий тип режиму, головними ознаками якого в Україні є конкурентні вибори та домінування неформальних інститутів (клієнтелізм, непотизм, корупція) над формальними (конституцією, законами та іншими нормативно-правовими актами). На думку вченого, Україна потрапила в інституційну пастку – пастку «гібридності». Цю пастку Ю. Мацієвський визначив як «сукупність стійких, але неефективних інститутів, що заважають елітам рухатися

260 Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография. Харьков: Константа, 2006. С. 154.

261 Там же. С. 205.

262 Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства. *Персонал.* 2007. № 2. URL: http://personal.in.ua/article.php?ida=442 (дата звернення: 15.11.2018).

у бік демократії, але дозволяють зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму»[263]. Вибори і демократичне законодавство є фасадом, за яким приховано недемократичні практики взаємовідносин у суспільстві. На переконання вченого, до встановлення демократичного режиму не приводить зміна формальних інститутів, як і зміна правлячої групи осіб. Ключове значення для зміни режиму має зміна правил політичної гри, якої поки що в Україні не відбулося.

Посткомуністичну трансформацію в Польщі П. Штомпка описує за допомогою вищезгаданої концепції травми. Він виділяє п'ять симптомів культурної травми, поширених після 1989 р. в польському суспільстві: синдром недовіри, похмурий погляд на майбутнє, ностальгія за минулим, політична апатія, посткомуністичні травми колективної пам'яті. Значну увагу він приділяє і культурній амбівалентності. Водночас вчений окреслює можливі шляхи подолання зазначених травм. Серед них: інноваційні стратегії, накопичення економічного і соціального капіталу, «ритуалізм», плани на майбутнє, зростання особистого і соціального капіталу[264].

П. Штомпка зазначає, що в Польщі культурна травма була менш важкою, оскільки в польському суспільстві існували чинники, які її пом'якшували. До таких він зараховує традицію націоналізму, католицизму, «польську обраність» (збереження приватного сектору економіки, ліберальна політика щодо релігійних справ, відкритість Заходу в живописі, літературі, музиці, театрі, кіно і науці), а також відносно ліберальний клімат для політичної опозиції[265]. Крім того, вчений відзначає важливість перших трьох політичних рішень, які істотно вплинули на спрямування польської трансформації. Це, зокрема: 1) запровадження парламентсько-президентської форми правління з наданням великої ролі політичним партіям і урядові та обмежених повноважень президентові (відзначено значення руху «Солідарність», переговорів Круглого столу, внеску конкретних осіб), створення Конституційного трибуналу і посади омбудсмена; 2) використання Л. Бальцеровичем «вікна можливостей» і проведення «шокової терапії»; 3) зосередження на можливостях усіх осіб сприяти розвиткові Польщі, незважаючи на їх попередню належ-

263 Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. С. 9.

264 Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая) / пер.: В. В. Репьев, Н. В. Романовский. *Социологические исследования.* 2001. № 2. С. 8–11.

265 Там же. С. 7.

ність до комуністичної партії (за винятком ситуацій, коли вину було доведено в судовому порядку)[266].

Поряд із досить відомими для характеристики процесу постсоціалістичної трансформації явищами (як-от демократизація, ринкова економіка, громадянське суспільство тощо), в польській науковій літературі поширена концепція державного інтересу (пол. racja stanu). А. Жегоцький вважає, що вона означає реалізацію довгострокових важливих інтересів держави, обов'язкових для її існування і розвитку. Аналізуючи трансформацію Польщі 1989–2009 рр. крізь призму даної концепції, він виділяє досягнення і прорахунки цього процесу.

До числа досягнень А. Жегоцький відносить: відновлення суверенної польської держави; створення демократичної політичної системи; запровадження ринкової економіки; входження Польщі до західних структур, насамперед до НАТО і Європейського Союзу; провадження амбітної політики у певних сферах (закордонна політика, створення спеціальних військових одиниць). До прорахунків – недостатнє усвідомлення поляками себе як спільноти, важливого суб'єкта в Європі (віра в те, що все, що походить із Заходу, є кращим); нестворення ефективної, справедливої держави (слабкість державних структур, зокрема недосконалість таких систем, як податкова, інфраструктура, служба здоров'я, юстиція, армія, територіальна оборона, доступ до професій, дипломатія); відчуженість поляків від держави (поділ на «ми – вони»); держава ще не стала рівнозначним партнером для держав Західної Європи; інтелектуальна слабкість сучасної Польщі, яка проявляється через брак віри у власну культуру і власні досягнення[267]. З праці А. Жегоцького випливає, що концепція «державного інтересу» спрямована на турботу про власну державу і загальне добро.

Поряд із терміном «системна трансформація», «трансформація політичного устрою» (пол. transformacja ustrojowa) в польській науковій літературі можна натрапити на термін «конституційна трансформація». Зокрема, Т. Сломка аналізує процес підготовки і прийняття змін до польської

266 Sztompka P. The ambivalence of social change in post-communist societies. The case of Poland. *From Totalitarianism to Democracy: Twisted and Unfinished Road:* on the 20th Anniversary of the Fall of Communism in Eastern Europe: proceedings of the International Conference (Montréal, Québec, Canada, October 21–22, 2009) / publ. under the direction of S. Latek. Montréal: Polish Institute of Arts and Sciences in Canada; Cracow: Polish Academy of Arts and Sciences, 2011. S. 43–45.

267 Rzegocki A. Polska racja stanu w ostatnim dwudziestoleciu. *Rzeczpospolita 1989–2009. Zwykłe państwo Polaków?* / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009. S. 146–149.

конституції (квітень і грудень 1989 р., березень і вересень 1990 р., квітень і жовтень 1992 р.), які поступово змінювали політичний устрій Польщі. Окрему увагу він приділяє Малій Конституції – конституційному закону від 17 жовтня 1992 р. про взаємні відносини між законодавчою і виконавчою владою Республіки Польща і місцевим самоврядуванням. Звертає увагу Т. Сломка також на політичну і правову практику періоду існування Малої Конституції, зокрема на таке явище, яке отримало назву «фаландизація» права. Остання розумілася як «інтерпретація норм права і використання правових прогалин так, щоб розширити межі повноважень державних органів… передусім інституту президента»[268]. Результати тривалої підготовки (1993–1997 рр.) нової Конституції Республіки Польща вчений загалом оцінює позитивно. На переконання Т. Сломки, домінуючою рисою «польської моделі перемін політичного устрою» в 1989–1997 роках, а також «конституційного порядку в Польщі – незалежно від політичних криз, часто змінюваних урядових команд, періодів когабітації тощо» – є компроміс[269].

Привернемо увагу до деяких праць українських вчених, у яких йдеться про порівняння політичних і правових аспектів суспільної трансформації в Україні і Республіці Польща після відновлення державами незалежності. Серед таких праця Г. Зеленько «Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України» (2003). Авторка порівнює стартові умови двох країн і низку чинників, які мали вплив на зміни в них – об'єктивні й суб'єктивні, внутрішні й зовнішні, політичні та економічні тощо. Польща, на її думку, досягла кращих результатів у політичних і економічних перетвореннях у напрямі демократії, ніж Україна, насамперед завдяки тому, що тоталітарний режим не був глибоко вкоріненим у польському суспільстві, його ментальність не дозволила ліквідувати приватну власність, релігійні організації. Натомість в Україні тоталітарний режим проник у всі сфери життя суспільства. Вагоме значення у трансформаційних процесах Г. Зеленько відводить опозиції. У Польщі вона була об'єднана навколо профспілки «Солідарність», мала масовий, загальнонаціональний характер. Її діяльність привела до зміни режиму, оновлення владної команди. Натомість в Україні опозиція була розпорошеною, не становила єдиної сили, відтак при владі залишилася значна частина колишніх партійних функціонерів.

268 Słomka T. Specyfika i złożoność polskiej transformacji ustrojowej. *Ustrój polityczny państwa: Polska, Europa, świat* / pod red. S. Sulowskiego, J. Szymanka. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2013. S. 184.

269 Tamże. S. 188–189.

Звертає увагу вчена на різницю в зовнішній економічній допомозі. Наприклад, у перше десятиліття трансформаційних змін Польща отримала понад 40 млрд. дол. США від міжнародних організацій, а Україна – менше 4 млрд. дол. США.

Крім зазначених об'єктивних чинників, Г. Зеленько акцентує увагу і на суб'єктивних. Дослідниця переконана, що вагоме значення в досягненні Польщею успіхів, визнанням яких стало запрошення країни до вступу в ЄС, мала послідовна політика правлячої польської еліти в проведенні політичної модернізації. Серед досягнень вчена відзначає: створення дієвої моделі організації влади, вдале проведення адміністративної реформи, запровадження пропорційної виборчої системи. Натомість «в Україні у 1991 році відбулася зміна курсу і моделі розвитку при фактичній незмінності рушійних сил, що обумовило половинчастість і гальмування модернізаційного процесу загалом»[270]. Г. Зеленько зазначає, що дослідники трансформаційних процесів в Україні здебільшого сходяться у висновку, що в Україні відбулася лише часткова зміна політичної еліти. Вчена наводить дані американського політолога М. Аріка, відповідно до яких у складі пострадянських еліт, у тому числі в українській політичній еліті, представників радянської номенклатури залишалося 75%[271]. Отже, вагомими суб'єктами розбудови суверенної, правової, демократичної України стали представники авторитарного режиму.

У монографії «Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз» (2010) автором цієї праці досліджується вплив інституту опозиції на зміни в суспільстві. Результати виборів у Республіці Польща на початку її трансформації свідчать про оновлення влади. Зокрема, наслідком діяльності політичної опозиції стало її численне представництво в органах влади. У 1989 р. безпартійні отримали 161 з 460 мандатів в Сеймі (в умовах напіввільних виборів вони отримали всі мандати, за які вони боролися згідно з угодою Круглого столу) і 99 зі 100 мандатів у Сенаті. У 1991 р. президентом став лідер опозиції Л. Валенса. Натомість в Україні у 1990 р. опозиційний «Демократичний блок» отримав 111 із 442 мандатів (в умовах вільних виборів), а в 1991 р. президентом став представник колишнього комуністичного режиму Л. Кравчук. Загалом у Польщі опозиція провину за авторитарну політику поклала на попередніх політиків, створила

270 Зеленько Г. І. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України: монографія. Київ: Критика, 2003. С. 245.

271 Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. Київ: Знання України, 2007. С. 275.

парламентську більшість і уряд та почала реалізовувати власну альтернативну програму. Водночас в Україні опозиційні сили пішли на співпрацю з попередньою авторитарною владою. «На переконання авторки, політики не можуть за один рік змінити методи управління, якими користувалися тривалий час»[272]. Більше схожостей виявлено між діяльністю позапарламентської опозиції в Польщі 1989 р. і в Україні 2004 р.[273] Власне, це була ще одна спроба оновлення політико-адміністративної еліти, яка вже вдалася краще, ніж у 1991 р.

Порівняльний аналіз трансформацій політичного режиму в Україні і Республіці Польща здійснює В. Кобильник у своєму дисертаційному дослідженні «Особливості демократичної трансформації політичних режимів України та Польщі». Дослідник вважає, що «демократична трансформація політичного режиму – це певна, виражена в часі, послідовність дій, спрямованих на зміну конкретних ознак існуючого політичного режиму, перетворення його в нову якість»[274]. На його думку, в Польщі трансформація політичного режиму завершена, тобто демократичний режим встановлено. В Україні дослідник констатує існування гібридного режиму. Серед чинників, які не сприяли встановленню в Україні демократичного режиму, В. Кобильник називає і «незначний прошарок реформаторської еліти у взаєминах якої не вистачало консенсусу і консолідації щодо стратегічних напрямів розвитку країни»[275].

В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу книга І. Яценка «Теорія і практика реалізації ідеї поділу влади в Україні та Польщі – історія і сучасність (політико-правове порівняльне дослідження)» (2015). Вчений відзначає, що «період трансформації в обох країнах почався приблизно в один і той самий час, проходив ті ж самі етапи, але знаходив та закріплював різні механізми реалізації поділу влади, досягаючи різних економічних та суспільно-політичних результатів»[276]. Серед важливих ланок механізму ефективного функціонування влади, що існує в Республіці

272 Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз: монографія. Київ: Наукова думка, 2010. С. 89.

273 Там само. С. 112.

274 Кобильник В. В. Особливості демократичної трансформації політичних режимів України та Польщі: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2010. С. 14.

275 Там само.

276 Яценко І. С. Теорія і практика реалізації ідеї поділу влади в Україні та Польщі – історія і сучасність (політико-правове порівняльне дослідження). Київ: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2015. С. 9.

Польща, і необхідних для України вчений називає інститут конституційної відповідальності парламентарів, членів Ради Міністрів та Президента. Однією з рекомендацій вченого є необхідність створення в Україні спеціального незалежного судового органу, за аналогією з Державним Трибуналом Республіки Польща, що притягає до відповідальності вищих посадових осіб за порушення Конституції, законів, пов'язаних з виконанням ними своїх повноважень.

Як бачимо, майже всі наведені вище дослідники трансформаційних процесів в Україні і Республіці Польща відзначають вагому роль у цих процесах еліти (модернізаторської, реформаторської, політичної, правлячої). Що стосується Республіки Польща, то на початку її трансформації вважалося, що політична опозиція, очолювана профспілкою «Солідарність» зібрала найкращих представників суспільства. Нині по-різному оцінюється діяльність «Солідарності», зокрема у зв'язку з інформацією про начебто співпрацю її лідера Л. Валенси зі спецслужбами. На переконання автора на той час, тобто в кінці 80-х – початку 90-х років, «Солідарність» зробила максимум можливих і корисних дій для розвитку Республіки Польща. Зокрема, завдяки згуртуванню навколо нової влади фахівців у ключових сферах суспільства, ця країна стала демократичною і правовою державою.

Натомість в Україні після отримання нею незалежності з низки причин (сильної владної команди, більш прихильної до авторитарного режиму, ніж польська; менш згуртованої опозиції, ніж польська) у владі залишилися представники попереднього режиму. Особи, які у своїй діяльності звикли використовувати адміністративно-командні методи управління суспільством, апріорі не могли провадити демократичну політику. У сфері права було використано також радянський досвід: у законі пишемо одне, на практиці робимо те, що необхідно владній команді. Відтак справедливим є зауваження деяких науковців, що тих осіб не варто називати елітою, вони не були кращими представниками українського суспільства.

Справді, перше значення, з яким у кожної особи асоціюється категорія «еліта», є етимологічне. Тобто кращі, добірні, обрані. Однак у науковій літературі виокремлюють два підходи – ціннісний і функціональний. Відповідно до першого головною ознакою політичної еліти є «духовний аристократизм, заслуги, особиста перевага (культура, освіта, мораль, воля, фізичний стан) одних людей над іншими», а відповідно до другого – «соціальний статус людини, її місце і роль в системі владних управлінських

структур»[277]. Політична еліта визначається як меншість суспільства, яка наділена особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, займає найвпливовіші позиції в суспільній ієрархії, бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї[278]. Виділяють різні види еліти: влади, багатства, суспільного престижу, освіти. Відзначається, що приналежність особи до певної еліти може бути результатом її особливих здібностей, вмінь, а також успадкуванням становища чи посади, власності. Рекомендується кожній групі дбати про те, щоб до еліти входили люди, які є чесними, жертовними, здібними і готовими до виконання публічної служби[279]. Отже, в наведених визначеннях використано обидва підходи – і ціннісний, і функціональний.

Існує розуміння політичної еліти, засноване лише на функціональному підході. Наприклад, політична еліта визначається як «група осіб, що бере участь у процесі прийняття державних рішень»[280]. Склад політичної еліти пропонується визначати трьома способами (на основі посади, репутації і причетності до прийняття рішень). Відповідно політичною елітою вважають осіб, які: 1) займають стратегічні посади в державі (президент, прем'єр, члени уряду, члени парламенту); 2) на думку громадськості, мають значний вплив на державні рішення (члени родини, друзі осіб, що займають найвищі посади у владній ієрархії); 3) справді приймають рішення або мають на них істотний вплив[281]. Або ж політико-управлінська еліта – «це чиновники вищої ланки, які володіють формальною владою в організаціях та інститутах, займаються політичним управлінням і встановлюють правила організації життя в суспільстві[282]. Отже, в цих визначеннях сутності і складу політичної еліти не йдеться про особливі якості цих осіб.

---

277 Якубовський О. Г. Еліта політична. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 183.

278 Там само. С. 182.

279 Przybylski H. Politologia: zarys problematyki. Wyd. 2, popr. i poszerz. Katowice – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe «Śląsk», 2004. S. 77.

280 Pawłowska A. Elita polityczna. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 212.

281 Tamże.

282 Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія / за наук. ред. Е. А. Афоніна. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. С. 29.

У будь-якому випадку політична еліта є найвпливовішою частиною політичного класу. Навіть якщо суспільство негативно оцінює політичну еліту, то все одно у своїй поведінці орієнтується на неї. Справді «політична еліта – це суспільство в мініатюрі, зріз, зменшена копія. Ми самі уповноважили політичну еліту керувати державою, принаймні не дуже перечили, щоб її обирали або призначали на відповідальні посади»[283].

А. Новак виділяє декілька способів, якими еліти впливають на розвиток суспільства. По-перше, створюють сукупність символів, понять, мову, якою описують дійсність, і поширюють їх на суспільство. По-друге, створюють цінності. Вони є прикладом для інших в питанні, чого варто добиватися в житті: грошей, поваги, влади чи щасливого сімейного життя. По-третє, вони відіграють важливу міжнародну роль, на їх підставі значною мірою формується думка про певний народ в інших країнах[284]. Науковець зазначає, що еліти мають реальний вплив на життя суспільства тоді, коли вони відкриті для нього і по-справжньому цікавляться громадським добробутом. Групи, які дбають лише про себе, і не мають на меті виконувати важливі для суспільства функції, на думку А. Новака, є псевдоелітами.

На думку А. Новака, справжні «еліти творять і змінюють фактуру суспільства, в якому існують. Творять способи мислення, цінності, полегшують співпрацю, сприяють досягненню більш віддалених цілей, створюють можливість для вирішення важких проблем, дають приклади для наслідування, можуть відігравати роль послів народу і безпосередньо спричиняються до економічного росту, особливо у сфері високих технологій»[285].

Проаналізувавши теоретичні підходи українських і польських вчених до розуміння трансформації можна зробити такі висновки: категорія «трансформація» згадується в дослідженнях, присвячених проблемам соціальних змін, політичного розвитку, переходу, транзиту, модернізації, демократизації, глобалізації; поняття «суспільна трансформація» і «трансформація суспільства» є синонімами; поширеним підходом до вивчення трансформації є процесуальний; трансформація, як правило, сприймається як процес зміни одного стану на інший та відзначається такими характеристиками, як тривалість і непередбачуваність.

283 Якименко Ю., Жданов І. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти. *Дзеркало тижня.* 2003. № 44 (469) 15–21 листопада. URL: http://www.dt.ua/1000/1550/43795/ (дата звернення: 08.06.2010).

284 Новак А. Роль еліт у функціонуванні суспільства. У пошуках втрачених еліт. *Незалежний культорологічний часопис „Ї”.* Львів, 2006. № 45. С. 68–69. URL: http://www.ji.lviv.ua/n45texts/nowak.htm (дата звернення: 06.06.2010).

285 Там само. С. 70.

Серед теорій і концепцій, в межах яких розглядають специфіку трансформації українського суспільства, варто відзначити: концепцію бінарної трансформації (О. Романюк), теорію патримоніалізму (О. Фісун), теорію інституційної пастки (Ю. Мацієвський), нормативно-особистісну концепцію (Н. Паніна). Особливості польської трансформації суспільства знаходимо у теорії переходу (А. Пшеворський), концепції культурної травми (П. Штомпка), концепції державного інтересу (А. Жегоцький).

З власних попередніх досліджень автора, а також згаданих вище праць випливає, що в Республіці Польща з початку відновлення її незалежності відбувалися цілеспрямовані зміни, тобто модернізація, яка завершилася становленням демократичного режиму. Натомість в Україні склався гібридний режим: формально демократичний, а фактично – з ознаками неопатримоніалізму. За таких умов формування і реалізацію політики і права в Україні неможливо пояснити лише в межах теорій, створених на основі досвіду демократичних країн. Аналізувати необхідно конкретні випадки прийняття політичних рішень і правових актів, встановлювати чинники і суб'єктів, які мають на це вплив.

2.2. Види політики і галузі права: особливості взаємодії

В умовах суспільної трансформації політика і право, з одного боку, визначально впливають на всі інші сфери суспільного життя, а з іншого – самі зазнають істотних змін. Розуміння ролі політики і права також трансформується, що проявляється у зміні переліку функцій, зникненні деяких видів політики і галузей права та появі нових. Т. Мармазова відзначає, що політика за своєю природою передбачає наявність багатьох альтернатив, плюралізм, конкурентність, змагальність різноманітних ідей, ідеалів, цінностей, переконань[286]. На зміст сучасної політики одночасно впливає декілька процесів, зокрема: демократизація, глобалізація, цивілізаційні трансформації. За таких умов, на думку дослідниці, найбільше модифікацій зазнають інноваційна, інтегруюча, комунікативна та управлінська функції політики.

Право аналогічно піддається різноманітним впливам, що з'являються у певному суспільстві. І. Балаклицький зазначає, що «право – не універсальна константа, однакова для різних правових порядків, а універсальний регулятор суспільних відносин, характерний для пев-

286 Мармазова Т. І. Політика як соціальний феномен: функціональні аспекти: монографія. Донецьк: Новый мир, 2010. С. 172.

них просторово-часових вимірів»[287]. Науковець показує, що на сучасне право та його функції в суспільстві, яке обрало демократичний шлях розвитку, мають вплив інтеграційні, трансформаційні, глобалізаційні процеси, які відбуваються у світі. М. Савчин звертає увагу на трансформацію сучасного права під впливом глобалізації і фрагментації. Взаємовплив між цими явищами в результаті веде до появи мереживного правопорядку. Цей новий тип правопорядку, у розумінні вченого, побудований не лише на раціональному типі легітимації, верховенстві права, поділі влади, судовому контролі, процедурах захисту прав людини, а й на комунікаційних зв'язках між незалежними аналітичними центрами та публічною владою, експертному механізмі вироблення політичних рішень у поєднанні з інструментами представницької і безпосередньої демократії[288].

Політика і право, як уже неодноразово зазначалося, є багатоаспектними явищами. Вивчення їх взаємодії на всіх рівнях і за всіма параметрами одночасно неможливе, принаймні в межах одного дослідження. Відтак логічним видається обрати по одному виду політики і права, близьких між собою за певними критеріями, і в їх межах аналізувати практичні аспекти взаємодії політики і права.

Загалом в українських політологічних дослідженнях мало уваги приділяється класифікаціям політики. У навчальній і науковій літературі зазвичай вказується критерій для класифікації і перераховуються її види. Наприклад, за сферами суспільного життя виділяють економічну, соціальну, культурну, національну, військову політики; за орієнтацією – внутрішню і зовнішню; за масштабами – міжнародну, світову, локальну, регіональну; за носіями й суб'єктами – політику держави, партії, руху, особи; за терміном дії – коротко-, середньо- і довгострокову[289].

В іншій класифікації за сферою суспільства виділяють економічну, соціальну, національну, науково-технічну, екологічну, культурну, воєнну політику; за масштабом – внутрішню і зовнішню; за пріоритетністю – нейтральну, «відкритих дверей», національного примирення, компромісів; за змістом і характером – прогресивну, реакційну, науково обґрунтовану, волюнтаристську; за суб'єктами – політика держави, світового співтовари-

287 Балаклицький І. Демократична трансформація права: теоретичні засади: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2012. С. 14.

288 Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. С. 60–61.

289 Горбатенко В. П. Політика як соціальне явище. С. 28.

ства, партії, суспільних організацій, банку, фірми; за терміном дії – коротко-, середньо-, довгострокову[290].

За критерієм масштабу і цілей державної політики виділяють: субстантивну, процедурну, розподільчу, регулятивну (політику конкурентного регулювання; політику протекціоністського регулювання); саморегулятивну, перерозподільчу, матеріальну, символічну; із вмістом колективних чи приватних благ[291].

Існують класифікації, в яких, крім зазначення критеріїв і назв видів, розкривається їх сутність, а також показуються взаємозв'язки між певними видами. Зокрема, під внутрішньою політикою розуміють «діяльність держави та інших політичних інститутів, яка охоплює різні сфери суспільного життя і спрямована на збереження, реформування або докорінну зміну існуючих суспільних відносин», під зовнішньою – діяльність держави, що спрямована на регулювання відносин з іншими державами та міжнародними організаціями[292].

У свою чергу внутрішню політику поділяють на певні різновиди. За об'єктом – економічна (промислова, аграрна, фінансова, інвестиційна, структурна, науково-технічна, зовнішньоекономічна), соціальна (політика соціального партнерства, етнічна (національна), демографічна, молодіжна, пенсійна, регіональна, житлова, освітня, у сфері охорони здоров'я) і культурна (політика в галузі мистецтва, у сфері науки та освіти). За суб'єктом – державна (політика глави держави, парламенту, уряду), політика політичних партій, об'єднань, організацій тощо. Виділяють також проміжні (між основними видами) політики, наприклад, податкову (між економічною і соціальною), освітню (між соціальною і культурною). За повнотою охоплення сфер суспільного життя та впливом на суспільство виокремлюють оборонну, екологічну і науково-технічну політики. Політику, яка стосується формування і функціонування політичних інститутів, називають «політичною політикою». За масштабністю і тривалістю політику поділяють на стратегічну і тактичну (поточну)[293].

А. Кокошин поточну політику визначає як реагування (оперативне або неоперативне) суб'єктів політичного процесу на виникаючі ситуації, а довгострокову – як визначення довгострокових цілей, на досягнення яких

290 Мармазова Т. І. Політика як соціальний феномен. С. 8.
291 Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. С. 221.
292 Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2010. С. 143.
293 Там само. С. 144.

спрямовані скоординовані політичні, економічні, дипломатичні, пропагандистські зусилля. Він звертає увагу, що для вироблення довгострокової політики «необхідна тісна взаємодія політичного класу й інтелектуальної еліти, яка виробляє стійкі уявлення про історичний процес, про застосовність тих чи інших історичних аналогів»[294]. На основі відкритості політики для суспільства вчений поділяє її на публічну і непублічну. Публічність А. Кокошин сприймає як невід'ємну рису політики, як реалізацію її комунікативної функції між тими, хто професійно займається політикою, і тими, хто зацікавлений в її результатах. Водночас він зазначає, що є ситуації, коли доступ до інформації може бути обмежено. Непублічна політика, за твердженням вченого, проводиться в трьох режимах – «нетаємно, але непублічно» («внутрішньокорпоративна» комунікативна діяльність в межах політичного класу певної країни, всередині будь-якої партії, в певному співтоваристві дипломатів у міждержавній взаємодії), «таємно» (стосується певної інформації, яка міститься в документах відомств державної влади) і «цілком таємно» (організація і проведення різного роду закордонних спецоперацій, якими найчастіше займаються спеціальні підрозділи спецслужб)[295].

Аналіз наявних у науковій літературі класифікацій показує, що вони не є повними. Такий висновок підтверджується існуванням значно більшої кількості видів політики. Зокрема, в енциклопедичній літературі знаходимо статті, присвячені таким політикам: адміністративній, екологічній, економічній, енергетичній, закордонній, імміграційній, комунальній, морській, науковій, оборонній, освітній, продовольчій, просторовій, спортивній, суспільній, транспортній, туристичній, фінансовій, фіскальній, політиці безпеки, політиці захисту споживача, політиці конкуренції, політиці охорони здоров'я[296].

З'ясуймо, які ж існують класифікації права. За критерієм сфери інтересів (загальних чи індивідуальних) право поділяють на публічне і приватне. Достатньо поширеною є також галузева класифікація. Галуззю права вважають «порівняно автономну в системі права сукупність правових

294 Кокошин А. А. Очерк политики как феномена общественной жизни. Ее внутригосударственные и международные измерения, взаимоотношения с идеологией, наукой, разведкой. Москва: Культурная революция, 2007. С. 55.

295 Там же. С. 56–61.

296 Encyklopedia politologii / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 492–539.

норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини»[297]. За предметом і методом правового регулювання виділяють профільні/фундаментальні (державне/конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне право та відповідні галузі процесуального права), інші основні (трудове, сімейне, земельне, гірниче, водне, лісове, атмосфероохоронне, право соціального захисту), комплексні (господарське, аграрне, морське) галузі права. Окреме місце відводять міжнародному праву.

Поряд із галузями права виокремлюють галузі законодавства. Вчені відзначають їх схожі і відмінні риси: за назвами і змістом регульованих відносин галузі законодавства здебільшого збігаються з відповідними галузями права; зв'язок між системою галузей законодавства і галузей права пояснюють через співвідношення законодавства і права як форми і змісту; первинним елементом галузі законодавства визначають законодавчий акт, а галузі права – норму права[298].

Зважаючи на необхідність визначити сутність взаємодії політики і права, потрібно встановити види двох регуляторів, які найтісніше пов'язані між собою. Як бачимо з наведених вище класифікацій, і до політики, і до права застосовуються схожі критерії поділу. Наприклад, за об'єктом, тобто суспільними відносинами, які вони регулюють. Освітня політика і освітнє право регулюють відносини у сфері освіти, екологічна політика і екологічне право – екологічні відносини; політика охорони здоров'я і медичне право – медичні відносини тощо.

В умовах трансформації змінюються суспільні відносини, з'являються нові об'єкти для регулювання, нових підходів потребує внутрішня і зовнішня політика, законодавство. В такий період актуальними стають види політики і галузі законодавства, яким раніше не приділялося багато уваги через те, що вони були визначені, узгоджені та розраховані на тривалий час, а відтак про них не дискутували, їх реалізовували.

Зі змінами статусу держави, політичного режиму, форми державного правління в Україні все частіше стали обговорювати мовну, релігійну, безпекову політики. Зміст цих видів політики часто змінювався залежно від позицій тих, хто входив до політико-управлінської-еліти в Україні, а також

297 Шемшученко Ю. С. Галузь права. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка"», 2007. С. 124.

298 Шемшученко Ю. С. Галузь законодавства. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка"», 2007. С. 123.

зовнішніх зацікавлених суб'єктів. У вказаних сферах часто керувалися не стратегічними програмами розвитку, а окремими тактичними управлінськими рішеннями, які деколи були різноспрямованими. Неоднозначна державна політика щодо розвитку цих сфер, неузгодженість правових норм щодо регулювання спірних питань призвели до маніпулювання мовними і релігійними правами людей. Мовні і релігійні суперечки (інколи штучно надумані) вплинули на безпеку держави. Це, зрештою, показало неналежну безпекову політику і відсутність механізму контролю за суб'єктами, які знижують рівень безпеки держави. Все вищезазначене вказує на те, що регулювання будь-якого об'єкта у будь-якій сфері потребує комплексної розробки державної політики і законодавства, а також створення механізму їх реалізації.

Важливим видом політики, від змісту і ефективності якого у XXI столітті значною мірою залежать всі інші види політики, є інформаційна політика. Стрімкий розвиток новітніх засобів зв'язку зумовлює нові види відносин, які повинні своєчасно регулюватися законодавством. За умов суспільної трансформації, особливо коли метою змін є встановлення демократичного режиму, науковці все частіше звертають увагу на такий вид, як комунікативна політика. У сучасному суспільстві існує ще безліч видів політики і галузей законодавства, які впливають на напрям змін у суспільстві, а також самі змінюються під впливом процесів трансформації, глобалізації, інтеграції, фрагментації. Кожні відносини, як і види політики та права, мають свої особливості, що потребує окремих ґрунтовних досліджень.

Зважаючи на потребу визначити узагальнену схему взаємодії політики і права, яку можна буде застосувати для ефективного регулювання більшості суспільних відносин, – детальнішого аналізу потребують види політики і права, які охоплюють якомога більшу кількість різновидів та спрямовані на забезпечення суспільних інтересів. Серед описаних у сучасній літературі видів політики, які привертають щоразу більше уваги дослідників, – публічна політика, а серед галузей права – публічне право. Розгляньмо їх детальніше.

Англомовне поняття «public policy» зародилося і почало активно розвиватися в США у 70-х роках XX століття. Згодом воно набуло поширення й серед європейських дослідників, а після розпаду Радянського Союзу – у дослідженнях науковців нових незалежних держав. Н. Бєляєва ґрунтовно аналізує розуміння даного поняття науковцями з різних країн і зазначає, що існує декілька традицій дослідження публічної політики, а саме: «аме-

риканська», «європейська» та «глобальна». В «американській» традиції публічна політика – це дії держави, в «європейській» – це не тільки вироблення і реалізація управлінських рішень державою, а й демократична участь різних груп інтересів, державних і недержавних політичних акторів в політико-управлінському процесі, досягнення комплексного бачення соціальної проблеми з дотриманням процедур узгодження інтересів перед безпосередніми діями уряду. В «глобальній» традиції публічну політику розуміють як «спільне управління». Остання розвивається в практиці міжнародних, наднаціональних інститутів, зокрема таких як Рада Європи і Європейський Союз. Н. Бєляєва визначає, що найістотнішим критерієм, за яким відрізняються ці традиції, є стосунок до основного актора в публічній сфері («стратегічно керуючого суб'єкта»). На її думку, в «американській» традиції таким суб'єктом є публічна влада (держава), в «європейській» основного актора немає, всі суб'єкти публічної політики визнаються рівними учасниками вироблення рішень, що приймаються. В межах «глобальної» традиції фокус уваги взагалі відходить від акторів і зосереджується на процедурах, механізмах, способах узгодження інтересів[299].

Фактичне ототожнення публічної і державної політики в американській традиції підтверджує визначення Т. Дая, який зазначає, що державна політика (в англійській версії «public policy») – це все, що органи державного управління обирають робити або не робити[300]. Він зазначає, що для аналізу політики важливо знати ціль, яка є основною в певній програмі чи діяльності, але оскільки ми не завжди її знаємо, то необхідно аналізувати вплив політики на суспільне життя. «Те, що кажуть органи державного управління, так само важливо, як і те, що вони роблять»[301].

М. Венцлік вважає, що основним суб'єктом, який формує публічну політику, є уряд. Вона наводить класифікацію, відповідно до якої всі суб'єкти поділяються на внутрішніх та зовнішніх. До внутрішніх належать ті, що безпосередньо формують публічну політику в державі, а це публічна адміністрація, яка включає адміністрацію урядову і місцевого самоврядування, політичний і урядовий апарати, а також парламент і в деяких випадках – суди. До зовнішніх суб'єктів – ті, які не приймають рі-

299 Беляева Н. Развитие концепта публичной политики: внимание «движущим силам» и управляющим субъектам. *Полис (Политические исследования).* 2011. № 3. С. 79–80.

300 Дай Т. Основи державної політики / пер. з англ. Г. Є. Краснокутського; наук. ред. З. В. Балабаєва. Одеса: АО Бахва, 2005. С. 19.

301 Там само. С. 439.

шень, але їхня думка може мати вплив на формування публічної політики. До них зараховуються громадські організації, лобісти, профспілки, об'єднання працедавців, політичні партії, ЗМІ тощо[302].

Публічна політика – поняття багатоаспектне. Дж. Капано і М. Хоулет зазначають, що воно може мати багато інтерпретацій, оскільки публічна політика потенційно ширша і невловиміша за інші сфери політичної науки[303]. До публічної політики ці автори включають значення двох англомовних термінів – і «policy», і «politics», вважаючи, що це умовний поділ політики, види якої часто важко чітко відокремити. Тобто публічна політика – це і державна політика, і політична боротьба за владу. Це явище, на їхню думку, потребує пояснення дуже багатьох соціальних і політичних чинників, які постійно змінюються і впливають на зміст поняття, яке створюється дослідниками, а також політичними акторами.

Є. Хауснер вважає, що «публічні політики» є особливим видом політики як цілеспрямованої діяльності політичних суб'єктів, які здійснюються органами публічної влади, насамперед урядом і місцевим самоврядуванням. Вони «реалізуються в менш чи більш виокремлених сферах суспільного життя за допомогою застосування специфічних технологій, які надають цим політикам технічний характер і начебто деполітизують їх»[304]. Поняття «публічна політика», на його думку, є близьким до поняття «публічне управління».

Цікаве твердження щодо публічної політики і її зв'язку з правом надає А. Зибала. Він вважає, що процес формування публічних політик, зокрема в Польщі, обмежується процесом становлення права. За його спостереженнями, урядовці, плануючи й реалізовуючи діяльність, метою якої є розв'язання публічних проблем, в основному використовують правові акти. А. Зибала відзначає, що схожість процесу формування політики і становлення права полягає у проходженні ними певних етапів. Перший включає аналіз публічної проблеми, вибір оптимального розв'язання, розв'язання і оцінювання, другий – визначення предмета правового регу-

302 Wenclik M. Podstawowe założenia polityki publicznej – zagadnienia wprowadzające / Fundacja Centrum Inicjatyw na Rzecz Społeczeństwa. URL: http://www.fundacjafcis.pl/index.php/publikacje/ (dostęp: 19.10.2015).

303 European and North American Policy Change: drivers and dynamics / eds. G. Capano, M. Howlett; Routledge/ECPR Studies in European Political Science. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2009. P. 1.

304 Hausner J. Polityka a polityka publiczna. *Zarządzanie Publiczne / Public Governance.* 2007. Nr 1 (1). S. 51.

лювання, консультації, реалізацію, вивчення впливу і ефективності[305].

Публічною метою і програмою діяльності, що веде до її досягнення, називає публічну політику А. Шпор. Він наголошує, що аналіз способів формування публічної політики повинен включати як мінімум два аспекти: політологічний та юридичний. Перший включає аналіз мови публічної політики, тобто політичних текстів і висловлювань суб'єктів публічної політики. Другий – аналіз правових актів політики у певній сфері, в тому числі нормативні акти, програмні документи органів виконавчої влади[306].

Вчені пострадянських країн, в тому числі українські, донедавна частіше вживали термін «державна політика», ніж «публічна політика». Використання першого поняття було обумовлене тим, що суб'єктом формування політики і права в незалежній Україні тривалий час за традицією залишалася держава. Співвідношенню понять «державна політика» і «публічна політика» приділяє увагу О. Дем'янчук. Він звертає увагу на багатозначність терміна «політика», який означає і боротьбу за владу (politics) і її здійснення на різних суспільних та адміністративних рівнях (policy). Ці два тлумачення політики, на думку вченого, «тісно пов'язані, оскільки політична боротьба між партіями або окремими політичними діячами – це є (чи, принаймні, має бути) змагання суспільних або, в прямому перекладі з англійської, публічних політик, тобто схем подальшого розвитку суспільства й нації»[307]. О. Дем'янчук зазначає, що публічна політика є ширшим поняттям, яке охоплює і державну політику, і політику, яку здійснюють недержавні організації. Категорія «публічна політика» асоціюється з демократичним режимом, в якому «неурядовий сектор суспільного життя відіграє значну роль в ініціюванні, розробці та впровадженні політики в інтересах окремих груп населення, регіонів чи всієї нації в цілому, тобто, "публічності"»[308].

В українських наукових дослідженнях існує декілька варіантів перекладу англомовного слова «public», зокрема державна, публічна, громадська, суспільна. В. Тертичка вважає, що, виходячи із контексту і змістов-

305 Zybała A. Polityka publiczna wobec teorii i jej praktyki w Polsce. *Wrocławskie Studia Politologiczne.* 2015. Vol. 18. S. 29–30.

306 Szpor A. «Polityka publiczna» jako pojęcie-narzędzie prawa administracyjnego. *Prawo a polityka:* materiały konferencji (Warszawa, 24 lutego 2006 r.) / ed. M. Zubik; Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa: Liber, 2007. S. 377–378.

307 Дем'янчук О. П. "Державна політика" та "публічна політика": варіант перехідного періоду. *Наукові записки.* Том 18. Політичні науки. 2000. С. 31.

308 Там само. С. 31–32.

них особливостей англомовного поняття «public policy» його доцільніше перекладати як «державна політика». Проаналізувавши величезну кількість визначень українських і зарубіжних вчених, В. Тертичка вважає, що «державна політика – це відносно стабільна, організована й цілеспрямована діяльність/бездіяльність державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства»[309]. Науковець звертає увагу на риси, характерні для державної політики: цілеспрямована дія/бездія, що розробляється для досягнення поставленої мети; цілеспрямовані напрями чи моделі дії/бездії державних інституцій; впроваджується не лише через владні структури, а й приватні організації, окремі особи; є відповіддю на суспільні вимоги чи вимоги дії/бездії учасників процесу політики; це дієвість/пасивність державних інституцій, а не їхні плани; буває позитивною (розв'язання проблеми) і негативною (недосягнення поставленої мети чи досягнення протилежних результатів); спирається на чинне законодавство; ґрунтується на монополії держави на законний примус для досягнення цілей політики; необхідно розрізняти рішення і політику[310]. Як компромісний варіант між категоріями «публічна політика» і «державна політика» науковець допускає використання категорії «суспільна політика». Останню він розуміє як курс дій (або утримання від дій – бездія), обраний органами влади для розв'язання певної суспільної проблеми або сукупності взаємопов'язаних проблем, що ґрунтується на суспільних цінностях і впливає на життя суспільства[311].

Представники колективу науковців Національної академії державного управління при Президентові України використовують поняття «публічна політика» і зазначають, що це форма політичного процесу, який реалізується в публічному просторі, підтримується інформаційно-комунікаційними ресурсами та представлений комплексом прозорих вертикальних і горизонтальних взаємодій його учасників. Суб'єктами публічної політики науковці визначають тих, хто може публічно артикулювати власні інтере-

309 Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. С. 82–83.

310 Там само. С. 83 – 84.

311 Тертичка В. Суспільна політика і політологія (Public policy & Political Science). *Понятійно-категоріальний апарат публічного управління:* матеріали методологічного семінару у форматі відеоконф. (м. Київ, 31 березня 2010 р). / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, Ю. П. Сурміна, В. П. Трощинського; передмова Ю. В. Ковбасюка. Київ: НАДУ, 2010. С. 36–37. URL: http://www.academy.gov.ua//NMKD/library_nadu/Monografiy/d3600ef1-c87f-4c3a-8d31-90c5a5a2d926.pdf (дата звернення: 03.09.2015).

си. На їхню думку, діяльність громадських організацій як суб'єктів публічної політики проявляється: в артикуляції та агрегації інтересів соціальних груп; в орієнтуванні органів влади на розв'язання суспільно значимих проблем; у формуванні громадської думки з актуальних питань, у посередництві між громадянами і владою[312].

В останні роки з'явилися дисертаційні дослідження, присвячені різним аспектам публічної політики. В межах своїх дослідницьких завдань автори формулюють поняття «публічна політика». Так, Є. Нагорянський під публічною політикою розуміє «сукупність взаємодій органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, метою яких є вироблення ефективних управлінських рішень»[313]. О. Чальцева публічну політику визначає як «доцільну взаємодію публічних акторів (інституціоналізованих та неінституціоналізованих, формальних і неформальних), які за допомогою власних ресурсів, функціональних механізмів, культурно-ціннісних і правових норм мають можливість виявляти, реалізовувати, аналізувати та контролювати загальнозначущі соціально-політичні проблеми»[314]. І. Петренко публічну політику розглядає як «сукупність пов'язаних єдиними цілями, принципами та методами здійснення регулятивних і розподільчих рішень та дій вищих органів державної влади, прийнятих за участі експертно-аналітичних структур і громадянського суспільства й спрямованих на розв'язання суспільних проблем[315].

Отже, розуміння англомовного поняття «public policy» багато в чому залежить від перекладу на інші мови слів «public» і «policy» та від значень, які у них вкладають. Одні науковці ототожнюють публічну політику з державною, інші вважають, що це суспільна політика (у значенні політика, спрямована на захист суспільних інтересів), треті – асоціюють її із прозорою політикою, а четверті вважають, що це висловлювання й діяльність політиків, які були оприлюднені (стали публічними). Дослідження визначень цього поняття різними науковцями з різних країн показує, що його розуміння також залежить від наукових інтересів дослідника. Наприклад, фахівці у сфері державного управління та адміністративного права,

312 Публічна політика та управління: наук. розробка / авт. кол.: С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, С. В. Ситник, С. І. Вировий. Київ: НАДУ, 2010. С. 5–6.

313 Нагорянський Є. А. Публічна політика як складова сучасної демократії: авт. дис. ... канд. політ. наук. 23.00.02. Київ, 2015. С. 3.

314 Чальцева О. М. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика: монографія. Вінниця: ФОП Барановська Т. П., 2017. С. 277.

315 Петренко І. Аналітичні центри як суб'єкти формування публічної політики: монографія. Київ: Видавець Вадим Карпенко, 2018. С. 321.

як правило, публічну політику ототожнюють із державною, а тому розуміють її як програму та діяльність органів державної влади. Натомість автор розглядає публічну політику широко – як політику (програму, діяльність, боротьбу за владу) різних політичних суб'єктів, оприлюднені ідеї яких за певних умов можуть стати частиною державної політики.

З'ясування розуміння публічної політики спонукає до розгляду одного з найважливіших для даного дослідження видів права – публічного. Публічне право в енциклопедичній літературі визначається як: «система правових норм, якими регулюються суспільні відносини у сфері публічної влади»[316], як «сукупність норм, що регулює організацію держави, державних органів»[317]. Поширеним певний час був підхід, відповідно до якого під публічним правом вчені розуміли певні галузі права, наприклад, адміністративне, кримінальне, конституційне, міжнародне. Згодом вчені розширили цей перелік, знайшовши ознаки публічного права і в інших галузях права. Зокрема, до публічного права зараховують конституційне (державне), муніципальне, адміністративне, адміністративно-процесуальне, фінансове, податкове, кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче, господарське процесуальне, міжнародне публічне, міжнародне гуманітарне право[318].

Правові норми, які регулюють відносини у сфері публічної влади, вчені також почали знаходити в правових актах, які не належать до наведених галузей права. Відтак, на наше переконання, обґрунтованішим є підхід, за якого публічне право визначається не як окремі галузі права, а на основі специфіки відносин, які регулюються правовими нормами. О. Харитонова публічне право визначає «як сукупність правових норм, що складають особливу функціонально-структурну систему, яка з метою врегулювання та захисту загальносуспільних інтересів за допомогою приписів імперативного характеру регламентує відносини за участю держави, а також між суб'єктами, що є фігурантами держави, або знаходяться у взаєминах влади та підпорядкування»[319].

---

316 Батанов О. В. Публічне право. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка"», 2007. С. 746.

317 Jędrasik M. Prawo publiczne. *Encyklopedia politologii.* T. 2: Instytucje i systemy polityczne / pod red. B. Dziemidok-Olszewskiej, W. Sokoła. wyd. 2. Warszawa: wyd.: Wolters Kluwer, 2012. S. 402.

318 Батанов О. В. Публічне право. С. 746.

319 Харитонова О. І. Поділ права на приватне та публічне: теоретичні питання. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права.* 2002. № 2. С. 8.

С. Погребняк вважає, що публічне право – це «підсистема права, яка регулює відносини, пов'язані з діяльністю держави і місцевого самоврядування»[320]. Він виділяє три блоки таких відносин: 1) пов'язані з діяльністю держави і місцевого самоврядування, що виникають між суб'єктами владних повноважень – органами державної влади (місцевого самоврядування), їх посадовими особами, іншими суб'єктами при здійсненні ними владних функцій (в тому числі в порядку делегування); 2) пов'язані з діяльністю держави і місцевого самоврядування, що виникають між суб'єктом владних повноважень та іншими суб'єктами права; 3) відносини між іншими суб'єктами права, коли вони прямо стосуються діяльності держави і місцевого самоврядування.

Отже, поділ політики і права на види має однакові або схожі критерії, які можна поєднати. Наприклад, за спрямуванням – міжнародна політика і міжнародне право, внутрішня політика і внутрішнє право. Ці види у свою чергу поділяються за об'єктами і суб'єктами. Об'єктами є суспільні відносини, які регулюються певними видами політики і певними галузями права. Види політики можуть збігатися за назвою з галузями права або ж мати різні назви, в тому числі у зв'язку з тим, що є комплексними, а тому охоплюють декілька галузей права. Ефективність регулювання певних суспільних відносин залежить від рівня взаємоузгодженості політики (політичних рішень) і права (правових норм). За критерієм «спільні суб'єкти і об'єкти політики і права» найбільш комплексними видами, важливими для політологічного дослідження, є публічна політика і публічне право. Останні, крім органів влади, важливим суб'єктом вважають суспільство, а об'єктом – суспільні відносини, в основі яких є суспільний інтерес.

Висновки до розділу 2

Українські й польські вчені приділяють незначну увагу поняттю «суспільна трансформація», здебільшого аналізують конкретні трансформаційні процеси. Трансформацію українського суспільства вчені описують за допомогою теорій бінарної трансформації, патримоніалізму, нормативно-особистісної концепції; польського – соціальних змін, культурної травми, державного інтересу. Для успішної трансформації політичної і правової систем, розбудови демократичної держави, на думку і українських, і польських вчених, величезне значення має якість і функціональність еліти.

320 Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). *Державне будівництво і місцеве самоврядування.* 2006. Випуск 12. С. 11.

Політика і право є явищами багатоаспектними, динамічними, залежними від багатьох чинників. Останні можна поділити на дві групи: об'єктивні і суб'єктивні. До першої групи віднесемо: політичну ситуацію всередині країни і у світі; стан економіки в країні і у світі; політичну і правову свідомість та культуру суспільства; нагальні потреби та інтереси суспільства. До другої групи: розуміння суб'єктами прийняття політичних рішень і правових актів сутності й кінцевої мети суспільних регуляторів – політики і права; особисті інтереси суб'єктів політики і права.

У період змін не має єдино правильного розв'язання виниклих проблем. Невизначеність, неоднозначність, суперечливість є невід'ємними ознаками трансформації. У період, коли всі сфери суспільного життя зазнають змін, вагомим чинником, який впливає на зміст політики і права, яке формується фактично заново, є суб'єктивний. Від того, які суб'єкти в цей період будуть приймати політичні рішення і правові акти, залежить напрям змін у країні. На переконання автора, на початковому етапі суспільної трансформації найвагоміше значення у процесі формування політики і права мають політико-управлінська і наукова еліти.

Розгляд видів політики і права показує, що дослідження взаємодії цих багатоаспектних явищ найдоцільніше здійснити на прикладі публічної політики і публічного права. Їх вибір зумовлений низкою причин. Серед них: а) однакові критерії для виокремлення: за об'єктом – суспільні відносини, в яких присутні суспільні інтереси; за суб'єктом – органи влади і суспільство; б) комплексний характер – охоплюють значну кількість інших різновидів політики і права; в) правила та принципи публічної політики і публічного права мають вплив на всі сфери життя суспільства. Публічна політика й публічне право покликані слугувати інтересам усього суспільства в цілому. Публічна політика визначає суспільні потреби, а забезпечити їх може тільки у взаємодії з публічним правом.

У другому розділі використано матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Роль еліти в реформуванні політичних систем України і Польщі в контексті теоретичної спадщини В. Липинського» (2011)[321]; «Державна політика забезпечення міжетнічного консенсусу в суспільстві» (2013)[322]; «Правове забезпечення права на свободу світогляду і віроспові-

321 Кукуруз О. В. Роль еліти в реформуванні політичних систем України і Польщі в контексті теоретичної спадщини В. Липинського. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: Вид-во Євенка О., 2011. Вип. 1. С. 27–34.

322 Кукуруз О. В. Державна політика забезпечення міжетнічного консенсусу в суспільстві. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2013. Вип. 3. С. 145–150.

дання в Україні: проблеми і перспективи» (2013)[323]; «Політика і право в сфері релігії: сучасні тенденції в Україні» (2014)[324]; «Інституційні механізми запобігання дискримінації в Україні за релігійною ознакою» (2014)[325]; «Міжнародний досвід протидії релігійній дискримінації» (2014[326]); «Публічна політика та вплив її суб'єктів на безпеку держави» (2016)[327]; «Інформаційна політика органів влади в Республіці Польща» (2017)[328]; «Інформаційна політика президентів Російської Федерації і Республіки Польща щодо України» (2018)[329]; «Правовий вимір державної інформаційної політики України в умовах глобальних викликів» (2018)[330]; «Трансформація суспільства: теоретико-методологічні підходи українських учених» (2019)[331]; «Трансформаційні процеси в наукових підходах польських вчених» (2019)[332].

---

323 Кукуруз О. В. Правове забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання в Україні: проблеми і перспективи. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 61. С. 467–473.

324 Кукуруз О. В. Політика і право в сфері релігії: сучасні тенденції в Україні. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2014. Вип. 63. С. 331–337.

325 Кукуруз О. В. Інституційні механізми запобігання дискримінації в Україні за релігійною ознакою. Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2014. № 3. С. 281–285.

326 Кукуруз О. В. Міжнародний досвід протидії релігійній дискримінації. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2014. Вип. 65. С. 342–351.

327 Кукуруз О. В. Публічна політика та вплив її суб'єктів на безпеку держави. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2016. Вип. 6. С. 217–227.

328 Кукуруз О. В. Інформаційна політика органів влади в Республіці Польща. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2017. Вип. 77. С. 43–55.

329 Кукуруз О. В. Інформаційна політика президентів Російської Федерації і Республіки Польща щодо України. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: Вид. Євенок О. О., 2018. Вип. 8. С. 41–50.

330 Правовий вимір державної інформаційної політики України в умовах глобальних викликів: монографія / Кресіна І. О., Горбатенко В. П., Коваленко А. А., Стойко О. М., Явір В. А., Батанова Н. М., Кукуруз О. В., Тарасюк В. М., Ходаківський М. Д.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 282 с.

331 Кукуруз О. В. Трансформация общества: теоретико-методологические подходы украинских учених. *Studia Politologiczne.* 2019. vol. 52. S. 88–98.

332 Кукуруз О. В. Трансформаційні процеси в наукових підходах польських вчених. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2019. Вип. 30. С. 458–464.

РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА КРІЗЬ ПРИЗМУ ЇЇ СУБ'ЄКТІВ

3.1. Роль колективних суб'єктів у взаємодії політики і права

Взаємодія політики і права відбувається щодо певного об'єкта (суспільної проблеми) через їх посередників – суб'єктів. Усвідомивши існування суспільної проблеми, суб'єкти розпочинають дії, спрямовані на її врегулювання. У стабільних демократичних країнах взаємодія державно-політичних рішень і правових норм, необхідних для регулювання певного об'єкта, зазвичай буде відбуватися на основі вже прийнятих політичних документів та чинних правових актів. Натомість у країнах, які перебувають у стані трансформації політичного режиму, для врегулювання більшості суспільних проблем ще необхідно розробити відповідні політичні документи і правові акти. Відтак взаємодія політики і права відбувається в межах двох процесів (етапів): 1) розроблення політики і правотворення; 2) реалізації політики і права. На практиці ці процеси тісно поєднані. Сучасне життя дуже динамічне, передбачити все неможливо, а тому навіть за умов зрілої держави, яка має добре опрацьовані політичні документи і правові акти, в процесі їх реалізації може виникнути необхідність внести якісь корективи.

Ефективність спільної дії державно-політичних рішень і правових норм у напрямі врегулювання певної суспільної проблеми, як уже неодноразово зазначалось вище, у трансформаційний період здебільшого залежить від суб'єктів, які є ініціаторами і учасниками цих процесів. Насамперед розглянемо розуміння вченими суб'єктів, що причетні до розроблення та реалізації політики і права.

Суб'єктом політики визначається: «діюча особа, соціальна група, організація, які керуючись тими чи іншими інтересами й використовуючи певні політичні засоби, виявляють себе у сфері політики»[333]; «носій політичних інтересів та політичної активності, який має статус учасника,

333 Роскошний А. П. Суб'єкт і об'єкт політики. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 640.

діючої сторони політичного процесу і який здатний творити політику та ініціювати істотні зміни в політичних відносинах»[334]; «джерело цілеспрямованої, предметної політичної діяльності на об'єкт»[335]; «колективний або індивідуальний учасник політичного життя, який здійснює відносно тривалу свідому, суверенну і заплановану діяльність, пов'язану з його розташуванням у соціальній і політичній структурі суспільства»[336].

По-різному визначають науковці основного суб'єкта в межах одного й того самого виду політики, залежно від підходу, який вони обирають за домінуючий. В. Тертичка виділяє чотири базові типи суб'єктів державної політики: елітаристський, корпоративістський, плюралістський, партисипаторний[337]. У рамках концепції елітизму основним суб'єктом політики вважають еліту; корпоратизму – державні органи, роботодавців, профспілки; плюралізму – суспільні групи; партисипаторної системи управління – громадянина.

Основою державної політики вважають сукупність державно-політичних рішень[338]. Процес підготовки і прийняття державно-політичних рішень охоплює певні етапи. Зокрема, виділяють такі: 1) усвідомлення проблеми, 2) формулювання державно-політичного рішення, 3) узаконення державно-політичного рішення, 4) впровадження державно-політичного рішення; 5) оцінювання результатів державно-політичного рішення[339]. Дедалі частіше науковці починають вживати термін «публічна політика», а не державна, що випливає зі зміни домінуючого суб'єкта в цьому виді політики. Як відзначає О. Чальцева, «держава перестає відігравати монопольну роль у політичному процесі, хоча й залишається головним суб'єктом в публічному полі»[340].

334 Концептуальні засади взаємодії політики й управління: навч. посіб. / авт. кол.: Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський та ін.; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. Київ: НАДУ, 2010. С. 189.

335 Бабкіна О. Суб'єкти і об'єкти політики. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 636.

336 Sobkowiak L. Podmiot polityki. *Leksykon politologii:* praca zbiorowa / pod red. nauk. A. Antoszewskiego, R. Herbuta. Wyd. 6. Wrocław: Atla 2. 2004. S. 317.

337 Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. С. 492.

338 Там само. С. 298–299.

339 Прикладна політологія: навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. Київ: ВЦ «Академія», 2008. С. 58–64.

340 Чальцева О. М. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика. С. 279.

Отже, одним із етапів впровадження державно-політичного рішення є його закріплення у правових актах. На цьому етапі процесу активнішу роль вже починають відігравати суб'єкти правотворення та реалізації права. В українській юридичній літературі більше уваги приділяється суб'єктам правотворчості, оскільки вони чітко визначені в законодавстві. Правотворчість, як один з етапів правотворення, розуміється як: «напрям діяльності держави, пов'язаний з офіційним закріпленням норм права шляхом формування приписів, їх зміни, доповнення та скасування»[341]; «особливий вид діяльності, притаманний спеціально уповноваженим органам, із формулювання, зміни або скасування правових норм, в основі яких лежать потреби та інтереси людей»[342]. Суб'єктами правотворчості вважають народ, державні органи (парламент, органи виконавчої влади, президента), органи місцевого самоврядування, сільських та міських голів, державні та недержавні організації. Народ може впливати на правотворчість у двох формах: безпосередній (референдум, правотворча ініціатива) та опосередкованій (публічні громадські обговорення, діяльність консультативно-дорадчих органів, лобістська діяльність, громадські акції, опитування громадян, соціологічні дослідження)[343].

У польській науковій літературі основна увага приділяється правотворенню. Термін «творення права» одні вчені розуміють як творення правового порядку, другі – творення правової системи, а треті – творення правових актів (творення правових текстів)[344]. Творення права визначають як «свідому, організовану й інституційовану діяльність певних суб'єктів, які за допомогою права прагнуть здійснити певні зміни в суспільному житті»[345]. Науковці звертають увагу на різницю між творенням права і формуванням права. Перший термін означає, що право є результатом цілеспрямованої діяльності, а другий – здебільшого спонтанних суспільних подій.

Кількість і значення суб'єктів, які беруть участь у правотворенні, тісно пов'язана з політичним режимом. У недемократичних режимах зміст правового акта залежить від влади, в демократичних – від влади і ще багатьох суб'єктів, які представляють суспільство. На процес правотворення

341 Бобровник С. В., Щебельський В. Є. Правотворчість. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка"», 2007. С. 697.

342 Загальна теорія права. С. 192.

343 Там само. С. 195–198.

344 Sarkowicz R., Stelmach J. Teoria prawa. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001. S. 109.

345 Tamże. S. 111.

впливають різні чинники, в тому числі політичні. Серед них: «розстановка політичних сил у державі; ступінь організації, консолідації і ефективності державного апарату; політичні й економічні інтереси груп, партій чи суспільних класів; поточна ситуація; міжнародні стосунки»[346].

Наступним важливим етапом після правотворення є реалізація права. Реалізацію норм права розуміють як: «процес втілення правових приписів у поведінці суб'єктів та їх практичній діяльності по здійсненню прав і виконанню юридичних обов'язків»[347]; «складний процес, що включає: 1) механізм реалізації права; 2) форми реалізації права»[348]; «втілення (здійснення) їх вимог у правомірній поведінці людей – суб'єктів права»[349].

Як слушно зазначає М. Козюбра, у пострадянській теорії держави і права реалізація норм права часто розглядається як «обезлюднений процес». За такого підходу людина здебільшого розуміється як об'єкт права, а не суб'єкт. Вчений акцентує увагу на тому, що саме від людей як суб'єктів (їх персонального досвіду, світогляду, менталітету, стилю мислення) «залежить ступінь втілення вимог норм права в життя, тобто перетворення їх з абстрактної моделі поведінки на реальну, фактичну норму, інакше кажучи, з належного в наявне»[350].

Виходячи з вищезазначеного, суб'єктами взаємодії політики і права вважаємо суб'єктів (колективних та індивідуальних), які для регулювання об'єкта (суспільної проблеми) використовують одночасно і політику, і право, тобто реалізують існуючі політичні документи та правові акти (державно-політичні рішення і правові норми), а в разі відсутності необхідних – розробляють їх.

До колективних суб'єктів належать: органи законодавчої, виконавчої і судової влади, президент. Виразниками інтересів і волі народу, інтересів всієї сукупності громадян тієї чи іншої держави називають парламенти[351]. Парламент визначають як «загальнодержавний представницький орган державної влади, основним завданням якого є вираження волі народу шляхом прийняття законів, які регулюють найважливіші суспільні відносини,

346 Tamże. S. 114.

347 Пархоменко Н. М. Реалізація норм права. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998–2004. Т. 5: П–С. 2003. С. 246.

348 Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 450.

349 Загальна теорія права. С. 235.

350 Там само. С. 234–235.

351 Проблеми теорії конституційного права України / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Парламентське видавництво, 2013. С. 292.

а також здійснення в межах своєї компетенції контролю за діяльністю виконавчої влади та інших повноважень, визначених законом»[352]. Парламент ще називають політичним форумом нації, в якому мета компромісу між фракціями повинна полягати у «реалізації конституційних цілей на рівні законів та у здійсненні парламентського контролю за їх реалізацією у діяльності уряду»[353]. Функціями парламенту вважають: представницьку, законодавчу, установчу, парламентського контролю.

Вагомою функцією парламенту називають законотворчість. Виділяють два підходи до її розуміння: 1) це різновид правотворчості, форма нормотворчості, що охоплює безпосередній процес створення закону як найвищого нормативно-правового акта; 2) це один з різновидів соціального процесу, що охоплює соціальних суб'єктів, соціальні відносини, соціальні потреби та інтереси у зв'язку з конкретними суб'єктами[354]. Власне друге значення, притаманне соціології права, є близьким до політологічного підходу розуміння законотворчості як процесу, що охоплює взаємодію між суб'єктами права законодавчої ініціативи (в Україні – народні депутати України, Кабінет Міністрів України, Президент України) і широким колом інших суб'єктів, що здійснюють вплив на зміст проектів законів. Л. Герасіна у законотворчості як соціальному процесі виділяє три динамічні фази: 1) формування суспільної потреби в законодавчому врегулюванні тієї чи іншої проблеми; 2) законопроектна діяльність; 3) процедура прийняття закону в законодавчому органі[355].

Парламент також характеризують як інститут політичного вибору. Вибір, за визначенням Д. Яковлева, – це «ситуація величезної свободи, коли дуже багато залежить від індивідуальних зусиль кожного окремого депутата, партійної фракції, коаліції та опозиції»[356]. Абсолютно погоджує-

---

352 Шатіло В. Конституційний механізм державної влади в Україні: проблеми співвідношення організаційних структур і функцій: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2018. С. 386.

353 Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму. С. 73.

354 Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. акад. АПрН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2004. С. 271–272.

355 Там само. С. 273–274.

356 Яковлев Д. В. Парламент на роздоріжжі: Рада як інститут політичного вибору. *Парламентські читання:* 6-та щорічна міжнар. конф. (м. Київ, 18–19 листопада 2016 р.) / ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», Програма USAID «РАДА: підзвітність, відповідальність, демократичність». Київ: ФОП Жорін Р. В., 2016. С. 17.

мося з позицією вченого, що відсутність однозначного вибору на користь певної системи в управліні суспільними справами, постійне змішування декількох моделей сповільнює наближення України до встановлення істинної демократії.

Діяльність українського парламенту детально аналізувала Місія Європейського парламенту. У доповіді показано недоліки в роботі Верховної Ради України та запропоновано шляхи їх усунення. Серед основних рекомендацій: створення концепції законодавчого процесу «від початку до кінця», яка повинна базуватися на координації між ініціаторами законодавства у Кабінеті Міністрів України, Адміністрації Президента України та Верховній Раді України; розробка «Білої книги», що пояснює політичні цілі законопроекту, ініціатором якого є уряд[357].

Виконавча влада виконує одну з ключових ролей у процесі врегулювання суспільних проблем політичними і правовими засобами. Є. Перегуда називає її складною системою, в якій від механізмів взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади залежить можливість досягнення запланованих у країні змін. Органи виконавчої влади «ініціюють політику модернізації, визначають її напрями, характер реалізації»[358]. О. Дніпров виконавчу владу називає політико-правовим явищем, яке «забезпечує функціонування всієї політичної системи суспільства та здійснює вагомий вплив на правову політику в аспекті цілісності держави»[359]. До функцій виконавчої влади відносять: правозастосовчу, правоохоронну, нормотворчу, управлінську, контрольну, бюджетно-фінансову, соціальну, політичну[360]. Кабінет Міністрів України повинен забезпечувати здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, має право законодавчої ініціативи, виключне право на внесення проекту закону про Державний бюджет України.

Президент України не належить до жодної гілки влади, однак передбачені для нього функції дають йому змогу забезпечувати баланс між ними.

---

357 Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України / Місія Європейського парламенту з оцінки потреб; П. Кокс (голова). 2015–2016. С. VIII. URL: https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdf (дата звернення: 15.03.2016).

358 Перегуда Є. В. Розвиток механізмів взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади України в умовах суспільно-політичної модернізації: автореф. дис. … д-ра. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2013. С. 1.

359 Дніпров О. С. Парадигма виконавчої влади в Україні: адміністративно-правовий аспект: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2019. С. 154.

360 Шатіло В. Конституційний механізм державної влади в Україні … . С. 387.

До функцій Президента України зараховують: представницьку, державотворчу, установчу (номінаційну), нормотворчу, контрольну, національної безпеки та оборони, зовнішньополітичну, нагородну, правозахисну[361]. Ю. Лепех розрізняє два види правотворчості Президента України: пряму і непряму. До першої належить видання указів, розпоряджень, інших актів та підписання міжнародних договорів, до другої – здійснення права законодавчої ініціативи та використання права вето. У сфері правотворчої політики повноваження Президента України науковець поділяє на дві групи: 1) видання правових актів, які регулюють різні сфери правових відносин; 2) видання правових актів, які змінюють чи скасовують правотворчість інших органів, а саме КМУ та ВРУ[362].

Дещо відрізняються суб'єкти законодавчої ініціативи у досліджуваній нами Республіці Польща. Відповідно до Конституції Республіки Польща такими суб'єктами є: депутати, Сенат, Президент, Рада Міністрів, а також група щонайменше 100 тисяч громадян, яким належить активне виборче право (ст. 118). На відміну від України, депутатський проект закону на розгляд Сейму можуть вносити сеймові комісії або щонайменше 15 депутатів, які підписали проект (ст. 32 Регламенту Сейму Республіки Польща). В умовах парламентсько-кабінетної форми правління вагома роль у здійсненні державної політики належить уряду. Він може вносити проекти законів, що стосуються регулювання будь-якого об'єкта, окрім внесення змін до Конституції Республіки Польща. Свої проекти законів уряд може позначати як «термінові», крім тих, що стосуються вибору Президента Республіки Польща, Сейму, Сенату, органів місцевого самоврядування та законів, що регулюють систему і компетенції публічної влади, кодексів. Рада Міністрів Республіки Польща має виключне право вносити до Сейму проекти законів про бюджет, державний борг, фінансові гарантії держави, а також про ратифікацію міжнародних договорів та регулювання відносин між державою і релігійними організаціями[363]. Надання права законодавчої ініціативи громадянам свідчить, що Республіка Польща рухається у напрямі моделі суспільного правотворення.

Крім суб'єктів права законодавчої ініціативи, для взаємодії політики і права важливими є й інші інституційовані та неінституційовані суб'єкти.

361 Там само. С. 386.

362 Лепех Ю. С. Президент України як суб'єкт правотворчості: адміністративно-правовий аналіз. *Юридичний вісник.* Повітряне і космічне право. 2018. № 4. С. 90.

363 Mistygacz M. Rządowa inicjatywa ustawodawcza po wejściu w życie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. *Studia Politologiczne.* 2010. Vol. 18. S. 267.

Безпосередній стосунок до існуючої політики і права в країні, на наше переконання, має судова влада. «Судова влада – це особливий, але водночас самостійний учасник політичного життя країни, який активно впливає на правову систему країни, її організацію, розвиток та стабільність»[364]. Важливою в контексті нашого дослідження є виокремлена С. Прилуцьким така функція суду, як судовий контроль за законністю у сфері політики. Зокрема йдеться про контроль за законністю створення та діяльності політичних партій, заборону неконституційних партій, гарантування дотримання політичних прав громадян. Присутність політичної складової у судовій владі вчений розглядає як іманентний елемент, що притаманний будь-якій з гілок державної влади. С. Прилуцький виділяє три види політики судової влади: зовнішню судову політику; внутрішню (організаційну) судову політику; судову політику при здійсненні правосуддя[365].

В. Бігун зазначає, що судова політика має два значення. У першому – це «судова діяльність у сфері політики як сфері реалізації влади загалом», у другому – це «прикладна філософія правосуддя, спрямована на забезпечення практичного здійснення правосуддя як сфери застосування, окресленого межами судової влади»[366]. Більшість досліджень вченого присвячена правосуддю, яке він рекомендує не ототожнювати із судочинством (формою здійснення правосуддя), а розуміти як судову діяльність, яка відповідає вимогам справедливості й забезпечує ефективне поновлення прав[367].

До загальних функцій судової влади відносять такі: відновлення соціальної справедливості; охорона права та гарантування конституційного ладу; здійснення охорони та захисту прав і свобод особи; забезпечення та реалізація принципу поділу влади, що полягає у запобіганні її узурпації однією з гілок влади; гарантування принципу конституційної законності та соціальної справедливості; запобігання застосуванню сили під час політичних конфліктів; забезпечення реалізації законів; здійснення контролю за діяльністю державного апарату; виховання правосвідомості та правової культури[368].

364 Прилуцький С. В. Вступ до теорії судової влади (суспільство, правосуддя, держава): монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. С. 60.

365 Там само. С. 34.

366 Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія. Київ, 2011. С. 139.

367 Там само. С. 19.

368 Шатіло В. Конституційний механізм державної влади в Україні … . С. 388.

Особлива роль у взаємодії політики і права належить конституційному суду. Цей орган повинен забезпечувати зафіксований в конституції поділ влади й контролювати конституційність актів, прийнятих іншими органами влади. Дослідники останнім часом все частіше помічають трансформацію функцій цього органу. Я. Залесний зазначає, що спосіб формування конституційних судів, свобода в практиці правосуддя, заснована на відсутності єдиних правил тлумачення права, призводять до того, що вони перебирають на себе функцію правотворчості. У зв'язку з цим конституційний суд інколи ще називають третьою палатою парламенту. Вчений відзначає, що рішення сучасного конституційного суду залежать від обраної ним однієї з існуючих концепцій інтерпретації конституції, – наприклад текстуалізм, інтенціоналізм, оригіналізм, судовий активізм, «жива конституція» чи судова стриманість[369]. Відтак, аналізуючи розроблення і реалізацію політики і права в певній країні, треба брати до уваги і вплив конституційного суду на ці процеси.

До колективних суб'єктів взаємодії політики і права, на нашу думку, можна віднести суб'єктів, які в науковій літературі охоплюються поняттям «політичний клас». Ф. Рудич зазначає, що політичний клас – це «соціальна група, об'єднана спільними політичними інтересами, свідомістю, ідеологією, політичною культурою, класовою солідарністю, яка проявляється у поведінці його представників». Цій групі належать певні функції – «прийняття стратегічних рішень, розподіл суспільних ресурсів, представництво соціальних інтересів, підтримання громадського порядку, забезпечення стабільності розвитку суспільства»[370]. Зміст цих функцій свідчить, що політичний клас – це колективний суб'єкт, який має безпосередній стосунок до розроблення й реалізації політики і права в суспільстві.

Представниками політичного класу називають: «депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінську еліту, еліту судової влади, дипломатичну і військову еліту, лідерів політичних партій, громадських рухів, керівників впливових політологічних центрів, фондів, політичних журналістів і коментаторів, політичних технологів»[371]. Політичний клас розуміють і як «суспільну групу, яка складається з людей, діяльність ко-

369 Залесны Я. Защита доминирующей роли конституции и разделение власти – спор о методах создания права в современных государствах. *Studia Politologiczne.* 2018. Vol. 48. С. 63.

370 Рудич Ф. Клас політичний. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 333.

371 Там само.

трих має політичний характер, тобто має відношення до інтересів різних суспільних груп»»[372]. Склад політичного класу пропонується визначати трьома способами, за критеріями: 1) посади; 2) репутації; 3) стосунку до прийняття рішень. Відповідно політичний клас – це особи, які: 1) пов'язані з політикою через займані посади в політичних установах; 2) відомі загалові як його члени; 3) мають вплив або приймають істотні рішення для політичного процесу[373].

Л. Кочубей зазначає, що членів політичного класу називають політичними суб'єктами, агентами політики, елітою, довіреними особами. Однак вчена звертає увагу на те, що політичний клас і політична еліта – не тотожні поняття. Політичній еліті, на думку Л. Кочубей, притаманна така характеристика, як самостійність. Натомість політичний клас – це «співтовариство представників, яким делегували свої повноваження члени різних соціальних груп … політики не самостійні, вони є символами своїх співтовариств»[374]. Відтак у процесах розроблення і реалізації різних видів політики і права політичний клас, на нашу думку, можна вважати посередником між суспільством і державою.

Політичні процеси мають свої особливості в кожній країні й істотно відрізняються: в країнах зі стабільними політичними й правовими системами – і в тих, де такі системи лише створюються. В період суспільної трансформації роль суб'єктів, які формують нові правила відносин у суспільстві, значно зростає. Якість і ефективність державно-політичних рішень та правових норм, їх узгоджена взаємодія, результатом чого є врегулювання суспільних проблем, залежать від світогляду, знань, мотиваційних установок суб'єктів, що беруть участь у цих процесах.

Відповідно до методу ситуаційного аналізу для детальнішого вивчення оберемо один із колективних суб'єктів, який має ключове значення для взаємодії політики і права, – політичні партії. Цей суб'єкт, з одного боку, є представником громадянського суспільства, а з іншого, може мати більшість повноважень в органах влади всіх рівнів. Проаналізуємо значення політичних партій у розробленні політики, правотворенні, реалізації полі-

372 Pawłowska A. Klasa polityczna. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 311.

373 Tamże.

374 Кочубей Л. О. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2010. Вип. 1. С. 50–51.

тики і права в Україні й Республіці Польща та визначимо їх роль у взаємодії політики і права.

Кількість наукових публікацій щодо різноманітних аспектів політичних партій надзвичайно велика, проте для з'ясування їх ролі у взаємодії політики і права нас насамперед цікавлять їх функції. Відповідно до Конституції України політичні партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах (ст. 36)[375]. У Законі України «Про політичні партії України» політична партія визначена як «зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» (ст. 2)[376].

У Законі не зазначені функції, які повинні виконувати політичні партії. Перераховані лише цілі, які не можуть бути в основі утворення і діяльності політичних партій: ліквідація незалежності України; зміна конституційного ладу насильницьким шляхом; порушення суверенітету і територіальної цілісності України; підрив безпеки держави; незаконне захоплення державної влади; пропаганда війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі; посягання на права і свободи людини; посягання на здоров'я населення; (ст. 5). У 2015 р. додано ще заборону пропагувати комуністичний і/або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими та їх символіки[377].

В. Висоцький вважає, що зміст основних функцій політичних партій України необхідно виводити з конституційних положень. Виходячи з мети, яка закладена у праві громадян об'єднуватися, в тому числі в партії, першою науковець називає функцію здійснення й захисту прав і свобод громадян, задоволення їхніх політичних інтересів. Другою – електоральну. Вона деталізована в Законі України «Про політичні партії України». Політичні партії мають право брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб (ст. 12), а також обов'я-

375 Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14 (дата звернення: 11.01.2015).

376 Про політичні партії України: Закон України від 05.04.2001 № 2365-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14 (дата звернення: 11.01.2015).

377 Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text (дата звернення: 23.06.2015).

зок висувати своїх кандидатів на виборах Президента України та виборах народних депутатів України як мінімум один раз на десять років (ст. 24). Третьою – ідеологічну. Ця функція випливає з обов'язку партії мати програму, яка відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні» є викладом цілей та завдань цієї партії, а також шляхів їх досягнення (ст. 7). І четвертою – функцію рекрутування. Вона полягає у підготовці й забезпеченні своїми кадрами власної організації та представницьких і виконавчих органів влади. В. Висоцький зазначає, що конкретний зміст функцій та їх пріоритетність не є постійними, вони можуть змінюватися[378].

У партології існують різноманітні типології, які включають набагато більше функцій партій, ніж це зафіксовано в чинному законодавстві. Серед основних функцій: представництво інтересів, комунікативна функція, формування політичних еліт і соціалізація, розробка політики та здійснення політичного курсу, функція соціальної інтеграції. За критерієм основних напрямів діяльності партій виділяють три групи функцій: політичні, ідеологічні та організаційні. За критерієм основних завдань – внутрішні і зовнішні (соціальні, ідеологічні, політичні, управлінські). На підставі подібних ознак виділяють три групи функцій політичних партій: 1) ті, які характеризують їхні зв'язки із соціальними групами і суспільством (представницька, інтегративна, ідеологічна); 2) ті, які визначають їх роль в політичній системі суспільства (розробка і здійснення політичного курсу; боротьба за політичне керівництво або зміцнення й утримання свого керівного становища; організаційна); 3) ті, які регулюють внутріпартійне життя (забезпечення єдності та злагоди)[379].

Політичні партії є основними репрезентантами інтересів громадян у парламентах. Серед чинників, що істотно впливають на можливості політичних партій впливати на діяльність парламенту, науковці називають насамперед форму правління і виборчу систему. Саме це визначально впливає на те, які форми об'єднання представників партій у парламенті будуть закріплені в законодавстві. Представники політичних партій, які отримують перемогу на виборах у багатомандатному чи одномандатних округах, можуть або повинні сформувати фракцію. Депутати можуть об'єднуватись і не на партійній основі – створювати групи, міжфракцій-

378 Висоцький В. М. Основні функції політичних партій в Україні як змістовна складова їх правового статусу. *Митна справа.* 2014. № 6 (2.2). С. 319.

379 Партологія: навчальний посібник / Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р.; за ред. Обушного М. І. Друге видання, виправлене і доповнене. Київ, 2017. С. 68–72.

ні об'єднання тощо. Проте різні організаційні форми діяльності депутатів – представників політичних партій (фракції, депутатські групи, міжфракційні об'єднання) мають різний вплив на політику і право в державі.

Роль політичних партій є більшою за умов парламентсько-президентської і парламентської форми державного правління, ніж президентської і президентсько-парламентської. За умов, коли парламент визначає склад уряду, політичні партії отримують можливість реалізувати заявлені перед виборами програми розвитку країни. Рідко бувають ситуації, щоб одна партія отримала більшість місць у парламенті. Як правило, декілька фракцій об'єднуються і формують парламентську більшість. Фракції, які не входять до парламентської більшості, можуть створити опозицію. Це умовний поділ парламенту, який дозволяє краще його структурувати і забезпечити виважену державну політику у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Відомо, що теоретичні уявлення про будь-яке суспільне явище, правове регулювання і його практичні прояви можуть істотно відрізнятись одне від одного. Розгляньмо роль політичних партій в українському суспільстві за допомогою двох характеристик – кількісної і якісної.

Відповідно до відомостей Департаменту державної реєстрації та нотаріату станом на 18 січня 2017 р. в Україні було зареєстровано 352 політичні партії[380]. Перегляд переліку зареєстрованих партій показав, що в певні роки їх кількість суттєво збільшувалася. Авторка цього дослідження співставила кількість зареєстрованих політичних партій за роками з подіями, які відбувалися в ці роки. Встановлено певну залежність між зростанням кількості зареєстрованих нових політичних партій і черговими парламентськими та президентськими виборами, запровадженням пропорційної виборчої системи на парламентських і місцевих виборах, встановленням парламентсько-президентської форми правління. Однак найбільша кількість партій в Україні з'явилася у період кардинальних змін у політичному й суспільному житті країні. Так, після Помаранчевої революції (перехід до пропорційної системи парламентських виборів, парламентсько-президентської форми правління) у 2005 р. зареєструвалося 24 партії; після Революції гідності (перехід до пропорційної системи місцевих виборів, повернення до парламентсько-президентської форми правління) у 2014 р. – 38 партій, у 2015 р. – 79 партій, у 2016 – 42.

380 Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 18 січня 2017 року / Департамент державної реєстрації та нотаріату. URL: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/ (дата доступу: 31.12.2019).

Така кількість партій, на наше переконання, була пов'язана зі змінами в політичних командах, із потребою підлаштуватися до нових умов. Частина «нових» політичних партій була створена членами партій, які не виправдали довіру своїх виборців і, змінивши назву партії, знову намагалися отримати владу. Безумовно, були партії, які створилися в результаті появи нових лідерів. Більшість партій після Помаранчевої революції і Революції гідності були створені в центрі. Так, юридична адреса 88% партій, що зареєструвалися у 2005 р., та 74% – у 2014 р., знаходилася у м. Києві.

Тісний зв'язок між реєстрацією нових політичних партій, виборами (парламентськими, місцевими, президентськими) і частими змінами у виборчому законодавстві свідчить, що засновники українських партій основною їх функцією вважають отримання влади (часто це утримання влади з допомогою реєстрації «нової партії» із членами «старої партії», яка втратила підтримку своїх виборців), забезпечення виборчих комісій своїми представниками. Політичні актори незадовго до виборів вивчають нагальні потреби й інтереси основних суспільних груп і подають їх у вигляді завдань «нових» партій, що збільшує їх шанси на перемогу. Якби йшлося про артикуляцію інтересів певної групи суспільства, про формування стратегії розвитку держави, то не повторювалась би тенденція створення нових партій лише за рік перед виборами у такій великій кількості, а в умовах відсутності обмеження терміну реєстрації партії, майже на початку передвиборчої кампанії.

Політичні партії отримали більший вплив на розроблення і реалізацію політики і права в країні у зв'язку із запровадженням парламентсько-президентської форми правління, яка існувала в Україні у 2006–2010 рр. та відновлена у 2014 р.. Варто звернути увагу, що парламентсько-президентська форма правління в Україні в певні роки була поєднана з пропорційною виборчою системою. Зокрема, на чергових парламентських виборах у 2006 р. та позачергових парламентських виборах 2007 р.; відповідно парламент V і VI скликань формувався лише з представників політичних партій. Однак після відновлення парламентсько-президентської форми правління у 2014 р. на дострокових парламентських виборах використано змішану виборчу систему. Це означало присутність у парламенті VIII скликання не лише депутатів – представників політичних партій, а й депутатів незалежних, принаймні формально. У них був різний правовий статус, зокрема умови входження і виходу з фракцій, коаліції депутатських фракцій, відповідно різний вплив на прийняття державно-політичних рішень і правових актів.

Відповідно до опитувань народних депутатів України, які у 2017 р. провів Центр Разумкова, суб'єктами, які мали «дуже сильний» вплив на функціонування парламенту, депутати вважали лідерів політичних партій, що мали представництво у Верховній Раді України (8,77 балів за 10-бальною шкалою, 1-місце). На думку депутатів, цей вплив мав би бути трохи меншим (7,91 бал). Зокрема, депутати вважали, що лідери партій повинні мати менший вплив, аніж керівники парламентських фракцій і груп. На їхню думку, політичні партії загалом мають сильний вплив на політичне життя в країні (6,65 балів). Водночас депутати зазначили, що хотіли б, щоб партії мали ще сильніший вплив (8,56 балів). За рівнем впливу на першому місці вони бажають бачити Верховну Раду України, а на другому – безпосередньо політичні партії[381].

Однак вплив парламентських партій на діяльність парламенту, як і всіх зареєстрованих політичних партій на розвиток країни, є різним. Реальний вплив партій науковці з'ясовують за допомогою спеціальних кількісних показників. Зокрема, індекса ефективної кількості партій, індекса фракціоналізації, індекса агрегації. Наприклад, з 1998 по 2014 рр., відколи партії беруть участь у виборах як самостійні суб'єкти[382], середній індекс ефективної кількості електоральних партій становив 7 партій, а середній індекс ефективної кількості парламентських партій – 5. Ці показники показують кількість партій, що реально впливали на політичні процеси в державі й функціонування парламенту в ті роки.

Звісно, вони не дають якісної (позитивної, негативної чи нейтральної) оцінки впливу політичних партій. Таку характеристику можемо скласти на основі досліджень громадської думки. Відповідно до результатів опитувань, проведених Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва і соціологічною службою Центру Разумкова, у листопаді 2015 р. громадяни вважали, що діяльність партій в Україні не відповідає демократичним стандартам. Серед найголовніших причин цього названо такі: 1) відстоюють не інтереси людей, а лише своїх лідерів та фінансово-економічних кланів (59 %); 2) не дотримуються у своїй діяльності тих програм та цілей,

381 Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми: інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії (м. Київ, 14 грудня 2017 р.) / Центр Разумкова. Київ, 2017. С. 95–96. URL: http://www.razumkov.org.ua/uploads/socio/ 2017_Politychna_kultura.pdf (дата звернення: 12.03.2018).

382 Див. Носенко Д. К. Основні тенденції розвитку партійної системи України за 1998–2014 роки. *Грані.* 2015. № 1 (117). С. 127.

які заявлені (41 %); 3) не мають реального зв'язку з громадянами (35 %)[383]. Загалом довіра українського суспільства до політичних партій дуже низька: у 2017 р. їм довіряло лише 9,4 % громадян[384], у 2018 р. – 12%[385], у 2019 р. – 17%[386].

Така ситуація не є унікальною, притаманною лише для України. Український науковець П. Молочко зазначає, що в 15 демократичних країнах Європейського Союзу позитивну оцінку партіям дають менше, ніж 20 % громадян. Він наводить висновки політологів, які стверджують, що політичні партії втрачають свою привабливість, антипартійні настрої посилюються (Т. Погунтке), а конкуренція між партіями все більше зосереджується на видовищній, театралізованій стороні політики (Р. Кац, П. Мейр), яку називають демократією глядацького залу (Б. Манін)[387].

Діяльність більшої частини зареєстрованих політичних партій в Україні, реєстрація великої кількості «нових» партій за рік до виборів свідчать, що їх лідери основним завданням партії вважають отримання владних повноважень. У період між виборами партії, які не пройшли до парламенту, ведуть не дуже активну діяльність або й взагалі не ведуть ніякої, що не відповідає визначенню політичної партії. Функції, передбачені законодавством, зокрема захист прав і свобод громадян, артикуляція і агрегація суспільних інтересів, розробка загальнонаціональної програми суспільного розвитку найчастіше беруться до уваги під час передвиборчих кампаній, коли необхідно заручитися підтримкою електорату.

Незважаючи на такі тенденції, партії все одно залишаються важли-

---

383 Сидорчук О. Ставлення громадян до партій і джерел їхнього фінансування. *Громадська думка:* інформаційно-аналітичне видання / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 2015. № 6 (29). С. 4. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/1456483459_4026.pdf (дата звернення: 14.03.2018).

384 Громадська думка, грудень – 2017: виборчі рейтинги і рейтинги довіри / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: http://dif.org.ua/article/reytingijfojseojoej8567547 (дата звернення: 14.03.2018).

385 Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України / Центр Разумкова. 20.02.2019. URL: http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-oriientatsii-gromadian-ukrainy (дата звернення: 25.02.2019).

386 Підсумки-2019: громадська думка (соціологія) / Центр Разумкова. 10.01.2020. URL: http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pidsumky2019-gromadska-dumka (дата звернення: 12.01.2020).

387 Молочко П. Особенности развития партийной системы Украины: от плюрализма к ограниченной конкуренции. *Studia Politologiczne.* 2014. Vol. 33. S. 211–212.

вими репрезентантами громадян. Існуючі в європейських країнах, в тому числі й в Україні, ініціативи щодо заміни партій громадсько-політичними рухами чи індивідуальними політиками, на переконання автора, не означає автоматичного розв'язання суті існуючої проблеми – якіснішого відстоювання потреб та інтересів суспільства. Все одно повинні існувати організаційні структури, які на професійній основі займаються політичними інтересами, підготовкою осіб до зайняття владних посад, розробленням політичних документів і правових актів. Це означає, що громадсько-політичні рухи згодом, швидше за все, стануть партіями. Відтак краще шукати шляхи поліпшення суспільно корисної ролі ефективної кількості політичних партій.

Форми впливу політичних партій на розвиток країни можна поділити на парламентські і непарламентські. Парламентські форми впливу політичних партій на розроблення й реалізацію політики і права здійснюються через фракції, які утворюються в результаті перемоги партій на виборах. Ці форми визначені Конституцією України[388] та Законом України «Про Регламент Верховної Ради України»[389]. Рівень впливу фракцій на державно-політичні рішення і зміст правових актів залежить від того, чи фракція належить до парламентської більшості, чи до парламентської опозиції.

За аналогією з видами виборчих технологій, парламентські форми впливу політичних партій, тобто їх фракцій, на розроблення й реалізацію політики і права можна поділити на білі – ті, які відповідають чинному законодавству (оголошення, заяви, повідомлення, пропозиції, виступи, законодавчі ініціативи, голосування тощо); сірі – ті, які не порушують чинне законодавство, але суперечать цивілізованим способам ведення політичної та юридичної діяльності (сюди можна віднести політичні ігри, наприклад внесення великої кількості суперечливих поправок до законопроекту або ще двох-трьох т. зв. «альтернативних законопроектів», щоб затримати чи не допустити прийняття невигідного для якоїсь партії закону); чорні – ті, які порушують чинне законодавство (наприклад, підкуп членів фракцій або позапартійних).

Непарламентські форми впливу політичних партій включають всі можливі форми участі, передбачені для громадян у демократичній держа-

388 Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 15.03.2018).

389 Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17 (дата звернення: 15.03.2018).

ві. Політичні партії можуть ініціювати звернення громадян до влади або приєднатися до вже існуючих звернень, в тому числі з вимогою розробити концепцію розвитку суспільства та прийняти необхідні правові акти. Організаційні можливості політичних партій можуть значно посилювати вплив активних громадян на владу. Важливим моментом такої спільної діяльності повинна бути суспільна користь.

Для окреслення ролі українських партій у виробленні й реалізації політики і права як традиційної чи особливої розгляньмо стан політичних партій в Республіці Польща. Перший закон про політичні партії, після відновлення її незалежності, був прийнятий у 1990 р. Відповідно до нього політична партія – це «суспільна організація, що виступає під певною назвою, ставить собі за мету участь у публічному житті, зокрема через здійснення впливу на формування політики держави і реалізацію влади» (ст. 1)[390]. Складався даний закон лише з восьми статей, які в основному містили відсилання до інших законів, що повинні були регулювати окремі питання, зокрема такі як фінансування, оподаткування, доступ до державних засобів масової інформації.

У прийнятій в 1997 р. Конституції Республіки Польща зазначено, що політичні партії «об'єднуються на засадах добровільності й рівності польських громадян з метою впливу демократичними методами на формування політики держави» (ст. 11)[391]. Основним Законом «забороняється існування політичних партій та інших організацій, які у своїх програмах апелюють до тоталітарних методів і практики діяльності нацизму, фашизму і комунізму, а також тих, чиї програма або діяльність припускає або допускає расову та національну ненависть, використання насильства для отримання влади чи впливу на політику держави або передбачає секретність структур чи членства» (ст. 13).

Після прийняття Конституції Республіки Польща того ж року був прийнятий новий Закон «Про політичні партії». У ньому фактично дано таке ж визначення політичної партії, яке містилося у Законі 1990 р. Взявши до уваги прийняту Конституцію, законодавець додав принцип добровільності. У чинному нині законі політична партія – це «добровільна організація, що виступає під певною назвою, ставить собі за мету участь у публічному

390 O partiach politycznych: Ustawa z dnia 28.07.1990. *Dz.U.* 1990. Nr 54. Poz. 312. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19900540312 (dostęp: 07.08.2016).

391 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 02.04.1997. *Dz.U.* 1997. Nr 78. Poz. 483. URL: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483 (dostęp: 10.08.2016).

житті через здійснення впливу на формування політики держави і реалізацію влади» (ст. 1)[392].

Функції політичних партій у польському законодавстві, як і в українському, не фіксуються. Натомість вчені приділяють увагу цьому питанню. Як зазначає К. Соболевська-Мислік, політичні партії інколи навіть визначають через окреслення їх функцій, найчастіше таких як: участь у виборах, реалізація влади, зв'язок між владою і суспільством. Науковець наводить ще ряд функцій політичних партій, виокремлених різними вченими: 1) організація громадської думки і вираження інтересів як окремих громадян, так і груп, узгодження їх з інтересом цілої спільноти; поєднання уряду і громадськості; рекрутування лідерських еліт (З. Нойман); 2) окреслення цілей через ідеологію і програму; артикуляція і агрегація суспільних інтересів; мобілізація і соціалізація суспільства в рамках політичної системи, зокрема в період виборів; рекрутування еліти і формування уряду (К. фон Байме); 3) формування думок і політичних поглядів; виборча функція; функція управління (М. Соболевський)[393].

С. Божик детально аналізує дві основні функції політичних партій – виборчу та управління. Першу він описує як цілісну й різноманітну діяльність політичних партій, що проводиться постійно, але перед виборами більш інтенсивно. Другу – як формування партією-переможницею одноосібно або в коаліції з іншими партіями урядової більшості та зайняття посад у вищих державних органах (безпосередня форма реалізації функції управління); як певний вплив партій, що опинилися в опозиції, на напрями політики держави завдяки праву висловлювати альтернативні позиції, а відтак можливість їх урахування у змісті політичних рішень і правових актах (опосередкована форма реалізації функції управління)[394].

За інформацією Державної виборчої комісії, на підставі даних Окружного суду у Варшаві, в 2019 р. список політичних партій включав 85 партій[395]. Цікаву статистику та аналіз діяльності політичних партій у Респу-

---

392 O partiach politycznych: Ustawa z dnia 27.06.1997. *Dz.U.* 1997. Nr 98. Poz. 604. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970980604 (dostęp: 11.08.2016).

393 Sobolewska-Myślik K. Partie i systemy partyjne na świecie. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2010. S. 24–25.

394 Bożyk S. Partie polityczne a Sejm RP. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2006. S. 6–7.

395 Wykaz partii wpisanych do ewidencji partii politycznych / Państwowa Komisja Wyborcza. 31.12.2019. URL: https://pkw.gov.pl/finansowanie-polityki/wykaz-partii-politycznych (dostęp: 31.12.2019).

бліці Польща оприлюднило Центральне статистичне управління. За його підрахунками, у 2010–2018 рр. середньорічна динаміка кількості партій у реєстрі становила 7. Значні зміни фіксували протягом трьох років: 2015 р. кількість зареєстрованих партій зросла на 12 (з 73 до 85); 2017 р. зменшилася на 15 (з 86 до 71); 2018 р. збільшилася на 12 (з 71 до 83)[396].

У 2018 р., відповідно до звіту Центрального статистичного управління, з 83 зареєстрованих політичних партій: 60 партій провадили активну діяльність; 11 брали участь в реалізації державної влади в парламенті або уряді, 15 – в органах місцевого самоврядування. Основну мету діяльності політичної партії, визначену в польському законодавстві (участь в публічному житті через формування публічної політики держави і реалізацію публічної влади) партії забезпечували за допомогою різноманітних форм. Так, 2018 р. з 59 політичних партій, які взяли участь у дослідженні: 44 партії брали участь у публічних дебатах, суспільній освіті; 34 – організовували інші акції громадянської активності; 33 – видавали публікації; 30 – організовували маніфестації та інші публічні зібрання; 28 – здійснювали дії на користь окремих осіб; 24 – розв'язували проблеми груп осіб; 13 – готували правові акти; 7 – провадили дослідницьку діяльність[397].

Якщо оцінку діяльності партій базувати на їх звітах, то, звісно ж, вони здебільшого виконують свої функції – комунікують із суспільними групами (особливо перед виборами), беруть участь у виборах, займають посади в органах державної влади і місцевого самоврядування тощо. Однак ключовою, на нашу думку, є функція формування й реалізації політики і права, відповідної до потреб та інтересів суспільства, яке вони представляють. Виконання цієї функції можна проілюструвати рівнем довіри чи недовіри до політичних партій. В Республіці Польща, як і в Україні, політичним партіям довіряє незначна кількість осіб. За даними Центру досліджень громадської думки, у 2002 р. польським партіям довіряло лише 15 % опитаних, у 2004 – 13 %, у 2006 – 24 %, 2008 – 28%, у 2010 – 14 %, у 2012 – 20 %, у 2016 – 20 %, у 2018 – 23 %[398].

Однією з причин такого ставлення суспільства до політичних партій може бути використання ними елементів політичної гри у процесі форму-

396 Partie polityczne w 2018 r. / Główny Urząd Statystyczny. URL: https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoleczna-wolontariat/gospodarka-spoleczna-trzeci-sektor/partie-polityczne-w-2018-roku,7,4.html (dostęp: 17.03.2019).

397 Tamże.

398 O nieufności i zaufaniu: komunikat z badań / opracowali A. Cybulska, K. Pankowski; Centrum Badania Opinii Społecznej. 2018. Nr 35. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_035_18.PDF (dostęp: 21.03.2019).

вання політики і правотворення. Політичну гру К. Касянюк визначає як сукупність певних поведінок, які зумовлені певними цілями і причинами й підпорядковані основній меті – отриманню, утриманню і реалізації влади[399]. Це явище він досліджував на прикладі діяльності Сейму Республіки Польща VI каденції (2007–2011 рр.). Цілі й причини участі в політичних іграх, що їх депутати ставили на перші місця, різні. Їх змішування, на думку науковця, призводить до різних непередбачуваних ситуацій.

На підставі відповідей депутатів К. Касянюк визначив два види цілей певної поведінки (владні і сутнісні) і два види причин поведінки (суб'єктивні і структурні). Владні цілі – це прагнення до отримання чи втримання депутатських мандатів, підтримка й реалізація планів партії, сутнісні – прагнення поліпшити або змінити способи функціонування конкретних сфер суспільного життя. Суб'єктивні причини певної поведінки зумовлені особистими рисами, цінностями, інтересами й відносинами окремих суб'єктів політичного життя в парламентській діяльності, а структурні – зразками поведінки, що визначені формальними нормами права (наприклад правилами партійної діяльності або регламентом парламенту), а також неформальними (наприклад звичаями, які закріпилися у парламенті).

К. Касянюк виділив два варіанти політичної гри – театральну і трансакційну. Театральна політична гра – це вплив на виборців (колишніх, теперішніх, потенційних). Трансакційна політична гра проявляється у відносинах як між депутатами власної політичної сили, так і між депутатами з різних політичних сил. Буває також змішана політична гра, метою якої є одночасний вплив і на виборців, і на інших депутатів.

Форми впливу політичних партій самі по собі є нейтральними. Все залежить від того, хто і з якою метою їх використовує. В період суспільної трансформації, коли попередні правила визнані неефективними, а нові лише створюються, структурна зумовленість діяльності парламенту незначна. На перший план виходять цілі й цінності окремих суб'єктів та відносини між ними, що стає визначальним у формах і способах впливу на зміст і якість політики й права в державі. Відтак, враховуючи ключову роль в суспільстві таких суб'єктів як політичні партії, їхня діяльність повинна піддаватися об'єктивному аналізові. Його кінцевим результатом має стати підвищення якісних показників виконання партіями суспільно необхідних функцій, передбачених законодавством.

Отже, за якісними показниками українські і польські партії схожі.

399 Kasianiuk K. Gra polityczna w parlamencie: anatomia zjawiska / Kancelaria Sejmu. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2014. S. 238.

Довіра громадян до політичних партій і в Україні, і в Республіці Польща дуже низька, що свідчить, зокрема, про неналежне виконання ними функції відстоювання прав та інтересів виборців після отримання ними владних повноважень. Істотно відрізняються українські і польські партії за кількісними показниками. За останніми з оприлюднених відповідними органами даними, в Україні зареєстровано 352 політичні партії (2017 р.), а в Республіці Польща – 85 (2019 р.). Рекордна кількість партій, зареєстрованих в Україні, становила: 24 партії у 2005 р., 38 – у 2014, 79 – у 2015, 42 – у 2016. А найбільша динаміка кількості політичних партій в Республіці Польща становила: 12 партій у 2015 р. (кількість збільшилася), 15 – у 2017 (кількість зменшилася), 12 – у 2018 (кількість збільшилася).

Таким чином, політичні партії є тими суб'єктами, які можуть представляти і громадянське суспільство, і владу; вони можуть здійснювати і позитивний, і негативний вплив на розвиток суспільства. Яким буде цей вплив, залежить від багатьох чинників: від політичного режиму в державі, від форми правління, від кількості та якості цих партій, від політичних і правових засад, які регулюють діяльність політичних партій в державі, від рівня політичної і правової культури тощо. Політичні партії є тими суб'єктами, які можуть змінювати умови і напрям розвитку держави. Їх роль у взаємодії політики і права щодо врегулювання важливих суспільних проблем є визначальною, принаймні тому, що політичні партії: знають (повинні знати) справжні потреби та інтереси суспільства; мають організаційні, матеріальні й людські ресурси для донесення інформації про ці потреби до органів влади; мають (можуть мати) представників у органах влади всіх рівнів; за умов парламентсько-президентської форми правління одноосібно або в коаліції становлять парламентську більшість та формують і контролюють уряд; розробляють і реалізують державно-політичні рішення та правові норми або мають значний вплив на ці процеси; знають (повинні знати) сприйняття і ефективність цих рішень та актів у суспільстві.

3.2. Можливості впливу індивідуальних суб'єктів на взаємодію політики і права

Індивідуальні суб'єкти, що безпосередньо впливають на взаємодію політики і права – це насамперед особи, які політикою і правом займаються на професійній основі (політики, політичні діячі, політологи та юристи). У демократичних країнах вагомий вплив на суспільно-політичний розвиток здійснюють громадяни, незалежно від їхньої професії і виду

діяльності. З метою визначити можливості впливу індивідуальних суб'єктів на взаємодію політики і права спочатку розгляньмо розуміння сутності вказаних суб'єктів.

Термін «політик», попри його поширеність, рідко визначається в науковій літературі. Тож наведемо характеристику політика, дану ще М. Вебером. Політику він визначив як прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на поділ влади. «Хто займається політикою, той прагне до влади: або до влади як засобу, підпорядкованого іншим цілям (ідеальним чи егоїстичним), або до влади «задля неї самої», щоб насолоджуватися почуттям престижу, яке вона дає»[400].

М. Вебер вважав, що існує три типи політиків: «при нагоді», «за сумісництвом» і професійні політики. Перші займаються цим іноді (сюди належать всі ті, хто бере участь у голосуванні; аплодує чи протестує на політичному зібранні; виголошує політичні промови). Другі – у випадку необхідності або на вимогу (довірені особи і правління партійно-політичних союзів; члени державних рад, дорадчих органів; парламентарі). Треті – постійно. На переконання М. Вебера, є два способи зробити політику своєю професією: або жити «для політики», або «жити за рахунок політики і «політикою»[401]. Особа, яка живе «для політики», є матеріально забезпеченою, незалежною, а політикою займається тому, що це приносить їй задоволення. Якщо особа живе за рахунок політики, це не обов'язково означає, що вона використовує її для власного збагачення. Вона може просто отримувати зарплату за свою діяльність. Хоча особа, допускає М. Вебер, може і поєднувати способи отримання доходів.

У сучасній науковій літературі політик розуміється як «особа, яка постійно бере участь у прийнятті стратегічних і тактичних політичних рішень через безпосередню участь у формальних і/або неформальних органах (осередках) прийняття рішень чи здійснення впливу на ці органи»[402]. Вказується, що політик повинен мати програму збереження або зміни політичної системи. Професійний політик повинен володіти певними вміннями, зокрема: особистісними (інтелектуальними й емоційними), ді-

---

400 Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Избранные произведения* / пер. с нем.; общ. ред. и сост. и посл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва: Прогресс. 1990. С. 646.

401 Там же. С. 653.

402 Sobkowiak L. Polityk. *Leksykon politologii:* praca zbiorowa / pod red. nauk. A. Antoszewskiego, R. Herbuta. Wyd. 6. Wrocław: Atla 2. 2004. S. 328.

агностичними, прийняття рішень, прогностичними, мобілізаційними, комунікативними, контрольними, медіаційними, лідерськими[403]. Цікаво, що професії, від результатів діяльності якої залежить розвиток усієї країни, не навчають у жодному університеті.

Близьким до професії політика є політичний діяч. Науковці вважають, що він відрізняється від інших суб'єктів політики високим ступенем активності, відповідальністю за свої дії, вираженням інтересів соціальних груп і класів, а «будучи обраним на політичну посаду, здатний приймати політичні рішення, спрямовані на реалізацію спільних інтересів держави або регіону»[404]. Серед якостей, які, повинні належати політичному діячеві, вчені насамперед називають «пристрасть, почуття відповідальності, окомір», а також ораторський талант, організаторські здібності та готовність до публічності особистого життя[405].

Ще одним суб'єктом, причетним до сфери політики, є політолог. Нова на початку незалежності України професія сьогодні знайома вже всім. Однак розуміння діяльності політолога, його функцій в суспільстві дещо викривлено. Тож для з'ясування ролі політологів у розробленні й реалізації політики і права насамперед розкриємо істинне призначення цієї професії.

Політолог – це «фахівець із вивчення сфери політичних відносин (політичної системи суспільства, питань внутрішньої і зовнішньої політики та ін.), діагностики, прогнозування політичних процесів та управління ними»[406]. В. Храмов і Г. Крутінь політологом вважають спеціаліста, який має наукові знання у сфері політики та політичної влади, вміє майстерно користуватися всіма науково-політичними засобами і має покликання як до політології, так і до політики[407]. У політологічній літературі зазначається, що його роль у суспільстві полягає в аргументованому аналізі певної полі-

403 Tamże.

404 Лузан А. Діяч політичний. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 222.

405 Там само. С. 222–223.

406 Якубовський О. Г. Політолог. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 521; Кудряченко А. Політолог. Політологічний словник: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. С. 605.

407 Храмов В., Крутінь Г. Політолог: загальна характеристика професії. *Генеза.* 2004. № 1 (9). С. 60.

тичної події, в прогнозуванні її розвитку та доведенні даної інформації до широкого кола людей.

До сфер та об'єктів діяльності політолога в енциклопедичній літературі відносять: політичні системи, органи державного управління, політичні партії і рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації, наукові й дослідницькі центри, де політолог може працювати на таких посадах, як референт, радник, аналітик, науковий співробітник[408]. Значно більше інформації про сутність і види діяльності політологів можна знайти на сайтах вищих навчальних закладів. Зокрема, там вказані такі види професії політолога, як політичний теоретик, політичний технолог, спічрайтер, політичний філософ, політичний експерт, іміджмейкер, політичний консультант, політичний оглядач[409]. Сферами діяльності політологів визначають: політичний консалтинг та PR; політичний менеджмент, технології; політичну журналістику; державну службу (місцеве самоврядування); політичний аналіз та експертизу; викладацьку діяльність. До місць праці цих фахівців відносять: прес-центри, прес-служби; наукові/навчальні установи; агентства, що займаються виборчими технологіями; агентства, що займаються політичним консалтингом; політичні та громадські організації, політичні партії; інформаційні агентства, засоби масової інформації; органи державної влади та місцевого самоврядування[410].

Варто відзначити, що перелік посад, які наводяться на сайтах вищих навчальних закладів, що запрошують до вступу на спеціальність «політологія», може істотно відрізнятися, залежно від спрямування вузу чи конкретної кафедри. Одні зорієнтовані на педагогічну діяльність, інші – на політичну, треті – на управлінську тощо. На основі інформації, наведеної на таких сайтах, можна виділити щонайменше чотири групи видів діяльності політологів: педагогічно-наукову (викладач суспільно-політичних дисциплін, науковий співробітник); громадсько-політичну (помічник політика, радник партії, консультант громадсько-політичного об'єднання, експерт, аналітик, політтехнолог); управлінську (співробітник органу державної влади, місцевого самоврядування, фахівець зі зв'язків із громадськістю); журналістську (по-

408 Якубовський О. Г. Політолог. С. 521.

409 Кафедра політичних наук / Чорноморський національний університет імені Петра Могили. URL: https://chmnu.edu.ua/kafedra-politichnih-nauk/ (дата звернення: 22.06.2017).

410 Там само.

літичний оглядач, редактор суспільно-політичного видання)[411].

Якості, якими повинні володіти політологи, перераховуються на сайтах профорієнтаційного спрямування. Серед іншого відзначається їхній вплив на розвиток суспільства. Зокрема: «професійний політолог повинен уміти виявляти позиції основних учасників політичних подій з урахуванням їхніх ролей, визначати існуючу розстановку суспільно-політичних сил і можливі тенденції її зміни»; «чутливо вловлювати, як діють політичні процеси на суспільство, і як впливають на політичну свідомість народу та формування політичних інтересів у різних соціальних групах[412]; «основна функція політолога – громадська: він підвищує політичну грамотність правлячої еліти та «простих людей»; завдяки коментарям політологів громадяни чіткіше уявляють собі суть того, що відбувається в країні, отримують уявлення про політичні цінності та норми»[413].

Аналіз сайтів вищих навчальних закладів і організацій, що дають поради щодо правильного вибору професій, показує, що існує безліч видів професії політолога в різних сферах діяльності, натомість професія «політолог» тривалий час була відсутня у класифікаторі професій. Нині кількість посад, передбачених для політологів у класифікаторі, значно менша, ніж їх існує на практиці.

Зрозуміло, що вплив політологів на розвиток країни загалом і на розробку й реалізацію політики і права зокрема, залежатиме від виду його діяльності. Різним буде вплив політолога, який працює педагогом, консультантом політичної партії, співробітником органу центральної влади чи

411 Факультет політології та права / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. URL: http://ipsp.npu.edu.ua/index.php/ua/?option=com_content&view=category&layout=blog&id=21&Itemid=131&lang=uk (дата звернення: 22.06.2017); Кафедра теорії та історії політичної науки / Львівський національний університет імені Івана Франка. URL: http://filos.lnu.edu.ua/department/teoriji-ta-istoriji-politychnoji-nauky (дата звернення: 22.06.2017); Кафедра політології та національної безпеки / Національний університет «Острозька академія». URL: http://www.oa.edu.ua/ua/departments/politics/pim_polit/ (дата звернення: 22.06.2017); Факультет міжнародних відносин, політології та соціології / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. URL: http://onu.edu.ua/uk/structure/institutes/isn/abitur (дата звернення: 22.06.2017).

412 Політолог – політик чи радник? / Інтернет-проект «Профорієнтація». URL: http://prof.osvita.org.ua/uk/education/articles/33.html (дата звернення: 24.06.2017).

413 Політолог / Proforientator.info (колекція електронних освітніх ресурсів профорієнтаційної тематики). URL: http://proforientator.info/?page_id=5215 (дата звернення: 25.06.2017).

місцевого самоврядування. Однак їхні функції однаково важливі, якщо в основу їх діяльності закладено об'єктивність і корисність для суспільства, так як це випливає з кваліфікаційних характеристик професії «політолог».

Важливо розуміти, що вплив політологів на якість та ефективність політики і права в країні залежить від конкретних історичних та політичних умов, у яких вони здійснюють свою діяльність. Політолог у демократичній країні і політолог у країні з формальною демократією матимуть різні можливості впливу на політичну практику.

Упродовж періоду незалежності України вчені акцентували увагу на проблемах, пов'язаних із професією «політолог». Зокрема Ф. Рудич стан політології в Україні описав так: «своєрідний політологічний ренесанс, який нині спостерігаємо, приховує в собі небезпеку компрометації цієї науки, масового напливу дилетантів і непрофесіоналів, прагнення приручити політологію, зробити її зовнішньо респектабельною служницею чинної влади … певні групи вчених зберегли й посилили свою залежність від влади, інші розійшлися по партіях і рухах і переймаються теоретичним обслуговуванням їх інтересів»[414].

І. Горбатенко відзначала освітні проблеми у підготовці політологів в Україні, зокрема: «недооцінку окремими керівниками навчальних закладів суспільної важливості політології для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, здатних забезпечити функціонування різнорівневих ділянок державної служби, а також створити здорове, конкурентне середовище в рамках політичної сфери суспільства»[415]. До такого висновку спонукало зменшення кількості годин, що відводилися на вивчення політології, закриття кафедр політології, переведення викладачів-політологів на інші гуманітарні кафедри.

А. Круглашов показав інші проблеми, не менш важливі для становлення і розвитку професії «політолог» в Україні. Вчений зазначив, що політологія стала визнаною державою окремою наукою, що має досить цілісну систему професійної підготовки відповідних фахівців (від бакалавра до доктора наук), але водночас поставив запитання, актуальне й досі: вчимо кого і для чого? Місце політологів на українському ринку праці, за спостереженнями вченого, визначалося суперечливими тенденціями. З одного боку, здібні випускники охоче приймалися на державну службу та в ор-

414 Рудич Ф. Політична наука в Україні: стан і перспективи. *Політичний менеджмент.* 2003. № 1. С. 16.

415 Горбатенко І. Розвиток політології як навчальної дисципліни: здобутки, проблеми, перспективи. *Генеза.* 2006. № 1 (11). С. 130.

гани місцевого самоврядування, політичні партії та громадсько-політичні організації, у загальнонаціональні та регіональні ЗМІ, але, з іншого боку, працевлаштування характеризувалося стихійністю та невпорядкованістю цього процесу, особливо коли йшлося про державне замовлення і перше робоче місце випускників. Професійну підготовку фахівців-політологів А. Круглашов назвав «опалюванням космосу»[416].

Охарактеризуємо роль політологів у врегулюванні суспільних проблем, що є основною метою взаємодії політики і права. На практиці політолог в Україні в основному асоціювався з політтехнологом. Цей вид діяльності став найвідомішим, оскільки особи, які працювали на певних політиків або партії, постійно коментували політичні події у ЗМІ. Більшість таких «політологів» не мали базової освіти. Політологами ставали філософи, історики, філологи або просто ті, хто працювали в передвиборчих штабах політиків чи партій і вивчили «політичну кухню» на практиці без теоретико-методологічної основи політичних процесів. Натомість випускники престижних вищих навчальних закладів, які отримали диплом політолога, не могли влаштуватися на роботу за спеціальністю. В перше десятиріччя незалежної України відомими у публічній політиці стали особи, які позиціонували себе як політологи, хоча за освітою вони були істориками, філософами і навіть фізиками-теоретиками. Здебільшого вони працювали політтехнологами на конкретних політиків і політичні партії, але цю інформацію суспільству не оприлюднювали. Коментарі й прогнози таких політологів часто були підпорядковані поставленій замовником меті, а не об'єктивному аналізові суспільних процесів.

Загалом політичні й виборчі технології вважаються демократичними методами отримання і утримання влади. Політтехнологи можуть розробляти і застосовувати технології, спрямовані на вдале представлення суспільству ідей чи дій певного політика або політичної сили (наприклад проект розвитку суспільства); висвітлення їхніх позитивних сторін, переваг над конкурентами; залучення якомога більшої частини суспільства на підтримку певного проекту тощо.

Однак на практиці політтехнологи часто використовували технології, які були звичайним маніпулюванням свідомістю громадян. Політтехнологи могли розуміти і знати справжню ситуацію в державі, але їхнім завданням було за будь-яких умов переконати суспільство в правильності

416 Круглашов А. М. Здобутки та проблемні питання розвитку вітчизняної політичної науки. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.* 2009. Вип. 17. С. 27.

рішень представників політичних сил, на які вони працювали. Політтехнологи допомагали політикам чи політичним силам відстоювати їхні приватні інтереси, їхню ідеологію, які не завжди були корисними для всього суспільства. Негативним явищем української політичної практики було залучення політичних консультантів і політтехнологів з інших країн. Це призводило до того, що вони формували свідомість нашого суспільства на основі чужих цінностей, потреб та інтересів. Діяльність політтехнологів в українському суспільстві сформувала негативне ставлення до політологів, з якими їх ототожнювали.

В Україні було недостатньо незалежних політологів, які б аналізували політичну ситуацію в державі, робили прогнози, не будучи заангажованими жодною з політичних сил. Ефективний розвиток країни залежить від постійного обміну між органами влади і громадянами об'єктивною інформацію про наявні суспільні проблеми та політичні й правові засоби їх урегулювання. Таку функцію в суспільстві повинні виконувати й незалежні, об'єктивні професійні політологи. Результатом аналізу незалежного політолога має бути передбачення наслідків діяльності певного політика або партії для суспільства, а не для політичних замовників.

Дещо змінилася ситуація після Революції гідності. Зокрема, вже існувала величезна кількість політологів за освітою, які отримали більше можливостей потрапити у медійний простір. Для прикладу наведемо діяльність 112 каналу. На нашу думку, можна виокремити два аспекти щодо позиціонування політологів у ефірі цього телеканалу. Перший – позитивний. Названий телеканал постійно запрошував у свою студію нових політологів. На відміну від попередніх років, з'явилася можливість стати відомими і впливати на громадську думку не лише політтехнологам, а й політологам, які не працювали на партії чи конкретних політиків. Тобто збільшився шанс для суспільства і держави отримати об'єктивний аналіз і рекомендації від незалежних політологів. Другий аспект – негативний. Телеканал запрошував політологів коментувати поточні новини, причому багато тем для розмов гість програми не міг навіть передбачити. Ніколи не було відомо, що відбудеться під час прямого ефіру. Відтак часто траплялося, що політолога запитували про сфери, до яких він не має жодного стосунку, або про те, що належить до об'єктів дослідження політичної науки, але чим він безпосередньо не займався. Відтак розмова проходила у руслі: «А що Ви думаєте з цього питання?» або «Прокоментуйте ситуацію, яка щойно відбулася у ВРУ». Водночас внизу екрана біля прізвища гостя було написано «політолог» або «політичний експерт». Але неможливо на

основі картинки, яку показали ЗМІ, і фрагменту виступу одного з політиків дати фаховий аналіз ситуації, не вивчивши уважно всі її складові. Якщо політолог займається дослідженням внутрішньої політики, то він не повинен достеменно знати особливості зовнішньої політики. Якщо він політичний експерт, то має бути зазначено, з яких саме питань, оскільки одна особа не може бути експертом з усіх питань політики одночасно.

Загалом у ЗМІ напис «політолог» часто писали навіть особам, які не були політологами ні за освітою, ні за знаннями, а лише на тій підставі, що вони коментували політику. Відтак на основі таких коментарів у суспільстві формувалося розуміння і ставлення до професії «політолог». Як мінімум, можна виділити дві негативні невиправдані крайнощі повсякденного розуміння професії «політолог»: 1) політолог – це особа, яка обговорює політику; 2) політолог – це особа, яка має знати все про всі види політики та може аналізувати все, що є об'єктом політології.

Аналіз теоретичних і практичних аспектів діяльності політологів в Україні дав змогу сформулювати два фактичні підходи до розуміння професії «політолог» – фаховий і дилетантський. Перший: політологи – це особи, які мають знання у сфері управління суспільними справами, знають політичні закономірності, об'єктивно аналізують політику, політичні процеси, науково прогнозують результати рішень і дій політиків, надають обґрунтовані рекомендації щодо поліпшення регулювання відносин у суспільстві, ефективного розвитку держави тощо. Другий: політологи – це особи, які обговорюють політичні події, вміють красиво і багато говорити, висувати свої версії оцінок політичних подій, результативно виконувати замовлення політиків, політичних партій, бізнесменів, часто не задумуючись про мету такого замовлення, засоби її досягнення, наслідки. Проблема полягає в тому, що поставлені цілі можуть не мати нічого спільного із суспільними цілями та розвитком держави, а, навпаки, – можуть завдавати шкоди інтересам суспільства, держави.

Відтак за своїми результатами вплив політологів на політичні процеси може бути: позитивним (в результаті настанов політологів політичні рішення принесли користь суспільству, державі); негативним (в результаті втілення певної схеми, моделі, розробленої політологами, погіршилися показники добробуту життя суспільства); нейтральним (певні ідеї, поради політологів не принесли користі для управління суспільними справами, але й не завдали шкоди). Політологи можуть здійснювати свідомий вплив (добре усвідомлюють, до яких наслідків призведуть їх рекомендації) або несвідомий (у зв'язку з непрофесійністю або неможливістю врахувати всі

чинники не усвідомлюють, якими будуть результати їхніх рекомендацій). Вплив політологів на політичні процеси може бути безпосереднім (консультанти, експерти, політтехнологи, іміджмейкери дають поради, розробляють моделі, здійснюють керівництво політичними і передвиборчими кампаніями, а відтак безпосередньо впливають на напрями розвитку політичних процесів) або опосередкованим (викладачі політологічних дисциплін навчають студентів, науковці виголошують доповіді, публікують праці з політологічної тематики, тобто безпосередньо не беруть участі у політичних процесах, але їхні дослідження та цінності опосередковано впливають на суб'єктів політичної діяльності).

На наше переконання, щоб політологи здійснювали позитивний вплив на політичні процеси в Україні, необхідно долати дилетантське розуміння цієї професії, поширене в українській політичній практиці, формувати фахове середовище висококваліфікованих, об'єктивних, відповідальних за розвиток своєї держави політологів.

Крім об'єктивних знань у сфері політики й почуття відповідальності, політолог, на нашу думку, повинен мати певні знання і у сфері права. Аналізуючи діяльність політика, політичної партії, органу державної влади, політолог має чітко знати, як певні питання регулюються чинним законодавством. Моделюючи певну ситуацію чи процес, політолог повинен розуміти, наскільки вони відповідатимуть основним принципам права. Професія політолога, на наше переконання, передбачає його участь в розробці та реалізації державно-політичних рішень і правових актів. В ідеальному варіанті два суб'єкти – політологи і юристи, як фахівці у відповідних сферах, повинні тісно співпрацювати задля досягнення суспільно корисної мети.

Відтак ще одним ключовим суб'єктом, як зазначалося на початку розділу, є юристи. Як фахівцям, так і пересічним громадянам, добре відомі основні види діяльності юристів. Водночас на науковому рівні професії «юрист», на нашу думку, незважаючи на її давність, не приділено достатньої уваги. В енциклопедичній літературі юрист визначається як «особа, яка має юридичну освіту»[417]. Це поняття включає суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів, юрисконсультів, вчених-правознавців, викладачів права. С. Гусарєв і О. Тихомиров визначають юриста як професіонала, який «має фундаментальні та спеціальні правові знання, глибоко переконаний у винятковому призначенні права і законності для суспільства, кваліфіковано

417 Шемшученко Ю. С. Юрист. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 1998. Т. 6: Т–Я. 2004. С. 491.

користується юридичним інструментарієм при розв'язанні юридичних проблем в ім'я захисту прав і законних інтересів громадян»[418].

Роль і призначення юридичної професії відображено у змісті етичної культури юриста. Серед її основних положень такі: «служіння суспільним інтересам шляхом зміцнення законності та правопорядку; безумовне виконання вимог закону та процесуальної норми в юридичній практиці; досягнення об'єктивної істини та справедливого рішення в юридичному спорі; співвідношення мети юридичної діяльності з моральним засобами її досягнення» та ін.[419]

Однак практична діяльність юристів, як і політологів, свідчить, що існує величезний розрив між теоретичними визначеннями і реальністю. В. Бесчастний та Г. Гребеньков зазначали, що юридична наука у певний період виступала «в ролі "пожежної команди", що інтелектуально відгукується на владні директиви й політичні дії, а не в ролі режисера та диригента, котрий вправно керує не вигаданими, а справжніми процесами, що відбуваються в суспільстві»[420].

Співпраця політиків, політтехнологів і юристів в Україні часто мала такий вигляд. Політики відстоювали свої інтереси, інтереси партійної еліти або бізнесової групи, яка їх фінансує. Політтехнологи обґрунтовували певні рішення і дії політика чи політичної сили, переконували суспільство в необхідності саме такого вирішення питання. Юристи готували проекти правових актів, корисні для певних політичних сил. Коли політичним силам невигідно було відверто заявляти про певні наміри (наприклад партикулярні чи корпоративні економічні інтереси), тоді проекти правових актів свідомо розробляли з прогалинами, які потім можна було використати на користь певних політичних сил.

Аналіз розуміння таких важливих для взаємодії політики і права суб'єктів, як політологи і юристи, показує декілька проблем. 1. Невірне розуміння сутності професії «політолог» (наприклад ототожнення політолога з політтехнологом). 2. Другорядна роль справжніх юристів у державотворчих і правотворчих процесах. 3. Недостатня кількість об'єктивних політологів і юристів. 4. Відсутність належної співпраці між політологами і юристами.

---

418 Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. С. 46.

419 Там само. С. 339.

420 Бесчастний В., Гребеньков Г. Українське правознавство в контексті кризового стану суспільства. *Віче.* 2009. № 22. С. 2.

Крім осіб, які професійно займаються політикою і правом, істотну роль у процесах їх розроблення й реалізації почали відігравати пересічні громадяни. В. Нестерович слушно зауважував, що в Україні тривалий час в основному аналізувалися такі інститути, як вибори і референдуми, а формулювання «інші форми безпосередньої демократії», закріплене в статті 69 Конституції України, не було предметом ґрунтовних досліджень. Вчений заповнив цю прогалину і детально розглянув такі конституційно-правові форми впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів, як: петиції, звернення, правотворчу ініціативу, народне вето, консультативно-дорадчий орган, громадські обговорення, громадську експертизу, мирні зібрання. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів В. Нестерович запропонував розуміти як «цілеспрямовану діяльність з відстоювання інтересів або чинення тиску на органи публічної влади, їх посадових та службових осіб соціально активною частиною суспільства на користь того або іншого рішення, що має загальний та неодноразовий характер застосування з метою регулювання певного виду суспільних відносин»[421].

Для вивчення впливу індивідуальних суб'єктів на зміст політики і права за прийнятою нами схемою дослідження проаналізуємо політичні й правові можливості громадян двох країн – України і Республіки Польща. Відповідно до Конституції України «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» (ст. 40). Аналіз Закону України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР[422], прийнятого з метою реалізації наведеного конституційного положення, показує, що формулювання даного права звужене вже в назві закону. Відповідно до Конституції України, право на звернення мають усі, а Закон, виходячи з назви, стосується лише громадян. Хоча в Законі після визначення права громадян на звернення зазначається, що «особи, які не є громадянами України і законно знаходяться на її території, мають

421 Нестерович В. Ф. Конституційно-правові засади впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів: зарубіжний та український досвід: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Суми, 2015. С. 11.

422 Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 08.09.2014).

таке ж право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами» (ст. 1).

Право на звернення Міністерство юстиції України тлумачить як механізм виконання обов'язків публічною владою. «Право на звернення є важливим конституційно-правовим засобом захисту та однією з організаційно-правових гарантій дотримання прав і свобод громадян. Це право включає дві складові. По-перше, звернення громадян є однією з форм участі населення в державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, можливістю активного впливу громадянина на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. По-друге, це спосіб відновлення порушеного права громадянина через подання до органів державної влади скарг, заяв і клопотань»[423].

З цього, на нашу думку, випливає і можливість громадян брати участь у розробленні та реалізації політики на різних рівнях, їхнього впливу на підготовку і реалізацію правових актів. Відповідно до Закону громадяни мають право звертатися із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються статутної діяльності певного органу, а також із заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів або скаргою про їх порушення (ст. 1).

За допомогою видів звернень, визначених у Законі, громадяни можуть впливати на розроблення і реалізацію політики та права, зокрема: висловлювати думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи суспільного життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства; вимагати реалізації закріплених у чинному законодавстві прав та інтересів; повідомляти про порушення чинного законодавства органами влади різного рівня, їх посадовими особами, організаціями різних форм власності; вимагати поновлення прав і захисту законних інтересів громадян, порушених діями чи бездіяльністю влади чи іншими особами (ст. 3).

Чимало вчених приділили увагу значенню інституту звернень для ефективнішого регулювання суспільних відносин. Так, Г. Котляревська поняття «звернення громадян до органів влади» визначила як «спосіб ініціювання громадянами в усній або письмовій формі їх спілкування з органами державної влади чи місцевого самоврядування, посадовими особами цих органів для задоволення інтересів громадян шляхом владного вирішення

423 Щодо конституційного права громадян на звернення до органів державної влади: роз'яснення Міністерства юстиції України від 04.04.2012. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0006323-12 (дата звернення: 12.09.2014).

певних питань суспільного, державного, колективного чи особистого життя, що передбачає відповідне реагування цих органів і посадових осіб на звернення та відповідь на нього»[424]. Г. Котляревська критикувала наявний у законі поділ за відсутність критерію і запропонувала всі звернення громадян до органів влади поділити за їх змістом на п'ять груп. 1. Пропозиції – звернення з питань державного управління суспільством, в яких висловлюються поради, рекомендації, міркування, побажання стосовно вдосконалення діяльності органів влади та їх посадових осіб, чинного законодавства тощо. 2. Зауваження – звернення загального характеру, в яких висловлюється критика на адресу органів влади та їх посадових осіб, оцінка незадовільного стану справ у їх діяльності, недоліки в правовому регулюванні суспільних відносин. 3. Повідомлення – звернення з метою інформування органів влади та посадових осіб про факти суспільного чи особистого життя, або інші факти, що мають значення для діяльності цих органів і посадових осіб. 4. Клопотання – звернення персонального характеру, що передбачені нормативними актами з метою реалізації певних прав, законних інтересів чи обов'язків заявника або інших осіб для встановлення, зміни або припинення відповідних правовідносин. 5. Скарги – звернення з приводу незаконних чи неправильних дій органів влади або їх посадових осіб, якими порушено права чи законні інтереси заявника або інших осіб чи організацій, створюються перешкоди у виконанні обов'язків, з метою усунення вказаних порушень і захисту або відновлення порушених прав та інтересів[425].

Однією з форм участі громадян в управлінні державними справами називає звернення громадян О. Чуб. Вона зазначає, що це право може бути реалізоване тільки в ініціативному порядку, його реалізація передбачає прояв особистої зацікавленості громадян при вирішенні питань державницького характеру. На її думку, «з точки зору участі громадян в управлінні державними справами, вирішальними є звернення, що мають суспільне значення чи принаймні претендують на таке»[426].

Формою безпосередньої артикуляції інтересів людей, що знаходять

424 Котляревська Г. М. Конституційне право громадян на звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2011. С. 4.

425 Котляревська Г. М. Методичні питання класифікації звернень громадян до органів влади. *Юридична Україна.* 2010. № 5. С. 37.

426 Чуб О. О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2004. С. 12.

відображення у вигляді юридично оформленої вимоги громадянина або групи громадян до публічної влади, називає звернення громадян В. Соболь. На його думку, інститут звернень громадян є: одним із засобів захисту прав громадян, що дозволяє запобігати порушенням, зловживанням, негативним впливам, своєчасно усувати дестабілізуючі наслідки (правозахисна функція); цінним джерелом відомостей для органів державної влади та органів місцевого самоврядування про проблеми громадян (інформаційна); ефективним засобом комунікації між державою та громадянами (комунікативна); засобом впливу на рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та як учасника процесу їх прийняття і реалізації (інструментальна)[427].

Вчені називають ще багато функцій, які виконує в суспільстві право громадян на звернення. Наприклад, О. Костюкевич називає такі функції: правоохоронну, правореалізації, інформаційну, соціального контролю, стимулювання діяльності державного механізму, профілактичну[428]. На нашу думку, ці функції пов'язані не з правом громадян на звернення як таким, що зафіксоване в законодавстві й належить кожному, а з реалізованим правом, причому реалізованим ефективно.

Участь громадськості у законотворенні А. Євгеньєва пропонує розуміти як процес безпосереднього або опосередкованого залучення однієї або більше фізичних чи юридичних осіб, їх об'єднань, організацій або груп, які діють відповідно до національного законодавства або практики, до процесу підготовки, обговорення і прийняття законів[429]. Звернення громадян у письмовій та усній формі, які містять законодавчі пропозиції, вона визначає як одну з форм опосередкованої участі, що має петиційний характер. Такі звернення громадян або їх об'єднань (як формальних, так і неформальних), на її думку, мають на меті вплинути на законодавчий процес, є ініціативою, що спрямовується «знизу – вгору». У разі опрацювання та узагальнення висловлених у таких зверненнях громадян зауважень і пропозицій вони можуть мати консультативний характер. Але зараховувати звернення до консультаційної форми участі громадян можна лише тоді, коли зауваження і пропозиції, зазначені у зверненнях громадян, належно

427 Соболь В. А. Звернення громадян як механізм взаємодії держави та суспільства: автореф. дис. … канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2014. С. 6, 15.

428 Костюкевич О. К. Про функції права громадян на звернення. *Право і безпека.* 2009. № 1. С. 195.

429 Євгеньєва А. М. Форми участі громадськості у процесі законотворення, їх система та класифікація. *Наукові записки НаУКМА.* Юридичні науки. 2006. Том 53. С. 30.

опрацьовані та узагальнені і беруться до уваги органами державної влади при виробленні державної політики. Тобто це вже ініціатива, яка йде «згори», відзначає А. Євгеньєва. Український дослідник О. Ющенко звернення громадян відносить до загальних опосередкованих форм участі громадян, які не є загальнообов'язковими для виконання та не породжують обов'язків суб'єктів законодавчої ініціативи. За своїми юридичними наслідками ці форми участі громадян у законотворчому процесі визначені як рекомендаційні[430].

Як бачимо, в обох наведених підходах, звернення визначене як опосередкована форма участі громадян у законотворчому процесі. Із висновків цих дослідників випливає, що за критерій поділу вони обрали результати цих звернень, їх вплив на процес. На нашу думку, звернення громадян є безпосередньою формою участі, а не опосередкованою, оскільки громадяни особисто звертаються до органів влади, а не через представників. Адже якщо оцінювати за результатами, то і вибори, і референдуми можна було б тоді назвати опосередкованою формою участі громадян, принаймні тих, які опинилися в меншості, і їхні думки не вплинули на результат. Не зовсім точним, на нашу думку, є і твердження про те, що звернення не є загальнообов'язковими для виконання та не породжують обов'язків суб'єктів законодавчої ініціативи. В останніх немає прямого юридичного обов'язку вносити зміни до законодавства лише на підставі певної пропозиції громадянина. Однак якщо у зверненні громадянин вказує на норми нового законопроекту, які суперечать Конституції України, то особа/орган, до якого звернулися з таким зауваженням, повинні перевірити інформацію і в разі підтвердження внести необхідні зміни або звернутися до розробників законопроекту.

В даному випадку необхідно було вказати, про які обов'язки йдеться. Бо будь-яке звернення, оформлене відповідно до законодавства, накладає на органи державної влади та її представників обов'язок розглянути звернення та у зазначені терміни надати відповідь. Але якщо таких звернень сто, тисяча, декілька тисяч, то тут вже йдеться про політичний обов'язок органів влади забезпечити потреби й законні інтереси громадян, якими посадових осіб цих органів обрано. Наведений приклад стосується пропозицій, висловлених у зверненнях.

Зовсім інша ситуація, коли у зверненнях йдеться про відновлення прав громадян, які було порушено в незаконний спосіб. Органи вла-

430 Ющенко О. Поняття та система форм участі громадян України у законотворчому процесі. *Вісник Центральної виборчої комісії.* 2007. № 1 (7). С. 69.

ди чи їх окремі представники, до яких звернувся громадянин, мають юридичний обов'язок розглянути відповідне звернення, перевірити або дати доручення перевірити вказані у ньому факти, і якщо порушення вказаних прав підтвердилося, то й обов'язок цього органу чи посадової особи або самим усунути несправедливість, або вказати орган (посадову особу), який повинен це зробити. Для того, аби громадяни могли впливати на розроблення і реалізацію суспільно корисної політики і права, необхідно, щоб свої функції виконував інститут звернень, що значною мірою залежить від наявності і виконання органами влади корелятивних обов'язків.

Отже, вищезазначені дослідники вважають, що звернення громадян: це форма безпосередньої артикуляції інтересів людей (В. Соболь); загальна опосередкована форма участі громадян (О. Ющенко); одна з форм опосередкованої участі, що має петиційний (звернення, які містять законодавчі пропозиції) або консультативний (звернення, які належно опрацьовані та узагальнені й беруться до уваги органами державної влади при виробленні державної політики) характер (А. Євгеньєва).

На нашу думку, звернення громадян є безпосередньою формою участі, і лише їх вплив на певні рішення чи правові акти може бути безпосереднім або опосередкованим (залежно від результатів). За допомогою інституту звернень громадяни мають можливість: 1) брати участь в управлінні суспільними справами на загальнодержавному та місцевому рівнях); 2) брати участь у правотворенні; 3) контролювати діяльність органів влади та їх представників; 4) вимагати забезпечення своїх прав та законних інтересів, тобто сприяти належній реалізації права.

Рівень фактичного впливу громадян залежить від реалізації відповідного закону. Про неналежне виконання Закону України «Про звернення громадян» свідчить зміст чотирьох Указів Президентів України, спрямованих на поліпшення механізмів його реалізації. В першому Указі (1997 р.)[431] йшлося про необхідність заходів, які б забезпечували права громадян на звернення, в другому (2002 р.)[432] – про додаткові заходи, в третьому

431 Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення: Указ Президента України від 19.03.1997 № 241/97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/241/97#Text (дата звернення: 06.10.2016).

432 Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення: Указ Президента України від 13.08.2002 № 700/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700/2002#Text (дата звернення: 08.10.2016).

(2004 р.)[433] – про невідкладні заходи і в четвертому (2008 р.)[434] – про першочергові заходи. На виконання цього Указу Кабінетом Міністрів України серед іншого було розроблено і затверджено єдиний загальнодержавний класифікатор звернень громадян[435].

Широкі можливості для участі громадян у прийнятті рішень органами державної влади і місцевого самоврядування передбачені також Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV. Відповідно до Закону громадяни мають право: подавати до регуляторних органів пропозиції щодо необхідності підготовки проектів регуляторних актів чи їх перегляду; брати участь у розробці проектів; подавати зауваження та пропозиції щодо оприлюднених проектів, брати участь у відкритих обговореннях питань, пов'язаних із регуляторною діяльністю[436].

Очевидно: щоб громадяни могли скористатися такими правами, відповідні органи влади повинні виконати свої обов'язки. Зокрема, згідно зі статею 7 Закону органи влади не пізніше 15 грудня кожного року повинні затвердити план своєї регуляторної діяльності на наступний рік і протягом 10 днів оприлюднити його. 26–27 грудня 2008 р. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України шляхом аналізу інформації, що розміщується на офіційних Інтернет-сайтах міністерств та Кабінету Міністрів України, здійснив моніторинг виконання норм цього закону. Виявилося, що на п'ятому році чинності закону, 12 із 20 міністерств України не виконали вимоги щодо підготовки, затвердження та оп-

---

433 Про невідкладні заходи з удосконалення організації прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими і службовими особами цих органів: Указ Президента України від 14.04.2004 № 434/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/434/2004#Text (дата звернення: 10.10.2016).

434 Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування: Указ Президента України від 07.02.2008 № 109/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/109/2008#Text (дата звернення: 13.10.2016).

435 Про затвердження Класифікатора звернень громадян: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 858. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/858-2008-п (дата звернення: 14.10.2016).

436 Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15 (дата звернення: 15.09.2014).

рилюднення плану діяльності з підготовки проектів регуляторних актів[437]. Однак, крім того, що представники влади не виконували норм Закону або виконували їх формально (звітували, що відбулося оприлюднення, обговорення), низькою була активність самих громадян. Про це, зокрема, свідчать виступи на прес-конференції, проведеній у лютому 2014 р. в УНІАН, що була присвячена десятиріччю з дня набрання чинності Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»[438].

Механізми впливу громадян на врегулювання суспільних проблем є складовими державної політики з розвитку громадянського суспільства. Правове регулювання даного питання включає величезну кількість актів, які надають громадянам можливість брати участь в розробленні й реалізації політики і права у всіх сферах суспільних відносин. Це, зокрема, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976[439]; Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики від 3 листопада 2010 р. № 996[440] (цією Постановою затверджено: Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування й реалізації державної політики і Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, ра-

437 Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України; відділ стратегій управління регіональним розвитком (Д. Ляпін). 2009. URL: http://old.niss.gov.ua/monitor/february2009/2.htm#_ftnref1 (дата звернення: 20.09.2014).

438 Десятиріччя існування державної регуляторної політики – чи потрібна вона в Україні? / Новый формат: информационно-аналитический портал. 30.08.2014. 11:08. URL: http://www.nf.dp.ua/2014/08/desyatyrichchya-isnuvannya-derzhavnoyi-rehulyatornoyi-polityky-chy-potribna-vona-v-ukrayini/ (дата звернення: 05.10.2014).

439 Про затвердження порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 № 976. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-п (дата звернення: 07.10.2014).

440 Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. URL: https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/243788058 (дата звернення: 10.10.2014).

йонній, районній у мм. Києві та Севастополі державній адміністрації»); Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 р. № 68/2016[441] (цим Указом затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки).

Однак наявність правових актів ще не означає їх ефективну реалізацію. Експерти з Українського незалежного центру політичних досліджень зазначали, що часто консультаціями називали будь-які заходи із залученням громадських організацій (наприклад, прес-конференції, заходи щодо святкування різноманітних річниць тощо); або проводили їх формально (некоректно обирали форми консультації, неналежно поширювали повідомлення про проведення консультації або не залучали до обговорення групи, на які безпосередньо впливатиме прийняте рішення); інколи проводилося вибіркове виконання Порядку проведення консультацій (було наявне оголошення про проведення консультацій, але відсутній звіт за їх результатами, або наявний звіт, але не зазначені результати розгляду[442].

Розширив можливості громадян Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI[443]. Цей закон отримав підтримку 408 депутатів, що було наслідком активної діяльності журналістів, представників громадських організацій та мітингу біля парламенту. Відповідно до Закону кожен має право на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, що становить суспільний інтерес. Розпорядники інформації повинні надати відповідь на запит не пізніше п'яти робочих днів з дня отримання запиту, а в окремих випадках – не пізніше 48 годин.

З моменту прийняття Закон щорічно отримує досить високі бали в Рейтингу глобального права на інформацію (The Global Right to Information Rating), що здійснюється двома міжнародними організаціями – Acces Info

441 Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України від 26.02.2016 № 68/2016. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016 (дата звернення: 12.03.2016).

442 Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Методичні рекомендації / А. О. Красносільська, М. В. Лациба, А. В. Волошина та ін.; Український незалежний центр політ. досліджень. Київ: Агенство «Україна», 2013. С. 45.

443 Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17 (дата звернення: 12.10.2014).

Europe і Centre for Law and Democracy[444]. Творці цього рейтингу аналізують правові акти різних країн щодо права на інформацію. Порівняння здійснюється на основі 61 індикатора, які поділяються на сім категорій: право доступу, обсяг, процедури запиту, виключення та відмови, звернення, санкції і захист, рекламні заходи. Максимальна кількість балів, яку може отримати країна за забезпечення права на інформацію, – 150. Рейтинг оприлюднюється щорічно у Міжнародний день права знати – 28 вересня.

У 2011 році Україна зайняла 9 місце серед 89 країн, отримала 115 балів з 150 можливих; у 2012 – 8 місце серед 93 країн, 115 балів; у 2013 – 18 місце серед 101 країни, 108 балів; у 2014 – 11 місце серед 100 країн, 115 балів; у 2016 – 22 місце серед 111 країн, 108 балів; у 2017 – 23 місце серед 111 країн, 108 балів; у 2018 – 28 місце серед 123 країн, 108 балів; у 2019 – 29 місце серед 128 країн, 108 балів[445].

Можливості громадян впливати на рішення влади значно розширилися з 2015 року, відколи до Закону України «Про звернення громадян» були внесені зміни, що запровадили електронні звернення та електронну петицію до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та органів місцевого самоврядування[446]. Сайти вищих органів державної влади надають громадянам можливість створювати або підтримувати електронні колективні звернення – петиції.

Функціонування сайтів органів влади щодо забезпечення права на е-петиції стало предметом дискусії, яку в Міжнародний день демократії (15 вересня 2016 року) організував Офіс сприяння демократії (DRI, Democracy Reporting International) в Українському національному інформаційному агентстві «Укрінформ»[447]. За словами представника Адміністрації Президента України, сайт е-петицій Президента України за рік (був запущений 28 серпня 2015 року) відвідало понад 6,3 млн користувачів, з

444 Global Right to Information Rating / Access Info Europe, Centre for Law and Democracy. URL: http://www.rti-rating.org/country-data/ (accesed: 15.10.2014).

445 Historical data on country RTI Rating Scores / Access Info Europe, Centre for Law and Democracy. URL: https://www.rti-rating.org/historical/ (дата звернення: 10.12.2019).

446 Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 02.07.2015 № 577-VIII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/577-19/paran6#n6 (дата звернення: 13.09.2016).

447 Демократія за одним кліком / Укрінформ. 15.09.2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=rPvlN8Yek7I (дата звернення: 20.09.2016).

них 85% – з України. На веб-сайті офіційного Інтернет-представництва Президента України станом на вересень 2016 року: зареєстровано було понад 700 000 користувачів системи; зареєстровано було 25 953 електронних петицій; 40 петицій набрали понад 25 000 голосів, з них 38 петицій отримали відповідь Президента України, 2 петиції – були в розробці; тривав збір підписів на 1 639 петицій, не набрали необхідної кількості голосів – 21 195. Представник Верховної Ради навів наступні дані: 78 000 користувачів, 68 000 активних, з них 48 000 верифікованих; понад 1000 електронних петицій, з них 444 відповідали вимогам до електронних петицій, визначених законом; одна петиція набрала необхідну кількість голосів. Представник Кабінету Міністрів України, сайт якого на цей час працював лише 18 днів, повідомив про реєстрацію 500 петицій.

Учасники дискусії – представники Адміністрації Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, автори успішних петицій – проаналізували рік існування е-петицій в Україні. Узагальнивши їхні доповіді, можна виділити декілька проблем, які існували в процесі подання та розгляду е-петицій. Це, зокрема, такі: 1) велика кількість петицій, надісланих Президентові України, не належали до сфери його повноважень; 2) сайт е-петицій Верховної Ради України був недостатньо популярним серед населення, хоча був запущений через два місяці після сайту е-петицій Президента України; 3) сайт е-петицій Кабінету Міністрів України був запущений лише через рік після визначених законом термінів для його створення; 4) сайти е-петицій в багатьох органах місцевого самоврядування не було створено через брак коштів та відповідних спеціалістів; 5) доопрацювання потребувала система верифікації користувачів створених сайтів е-петицій; 6) розробки потребував механізм реалізації успішних петицій та створення рубрики «реалізація», в якій громадяни могли б дізнаватися про етап її реалізації.

Отже, політика щодо можливостей громадян впливати на владу в Україні, на зміст державно-політичних рішень та правових актів, що приймалися, тривалий час полягала в тому, щоб створити імітацію демократичного управління суспільними справами. Правові акти приймалися під впливом рекомендацій міжнародних організацій, під впливом чергової передвиборчої кампанії або на вимогу громадських організацій. Однак механізм реалізації правових актів створювався не завжди. Представники влади не були готові забезпечувати справжні потреби та інтереси громадян, а самі громадяни були не досить активні, бо в принципі на основі та-

кої кількості різноманітних форм участі, передбачених правовими актами, можна вимагати від влади врахування суспільних інтересів.

Для порівняння розгляньмо можливості впливу індивідуальних суб'єктів – громадян на розроблення й реалізацію політики і права в Республіці Польща. Конституція Республіки Польща надає кожному «право подавати петиції, пропозиції та скарги з публічного, власного або іншої особи, за її згодою, інтересу, до органів публічної влади, а також до громадських організацій та установ у зв'язку з виконуваними ними завданнями, які їм доручені у сфері публічної адміністрації» (ст. 63)[448]. Таке право міститься у підрозділі «Політичні свободи і права». Відтак за своєю спрямованістю звернення громадян – це можливість громадян брати участь в управлінні державою, впливати на її політику.

Єдиного закону, який би регулював реалізацію всіх вказаних у Конституції Республіки Польща видів звернень, немає. Порядок розгляду пропозицій і скарг міститься у Кодексі адміністративного провадження[449]. Там зазначається, що державні органи, органи місцевого самоврядування та інші органи самоврядування, а також органи громадських організацій розглядають і приймають рішення щодо скарг та пропозицій в межах своєї компетенції.

Відповідно до Кодексу адміністративного провадження «предметом скарги, зокрема, може бути недбале або неналежне виконання обов'язків компетентними органами або їх працівниками, порушення законності або інтересів заявників, а також тривале або бюрократичне вирішення справ» (ст. 227), а «предметом пропозиції, зокрема, можуть бути справи щодо поліпшення організації, зміцнення законності, удосконалення роботи й запобігання зловживанням, охорони власності, кращого забезпечення потреб населення» (ст. 241). Формулювання предмета скарги і пропозиції з уживанням словосполучення «зокрема, можуть бути» означає, що це не вичерпний перелік питань. Законодавець припускає, що й інші питання можуть стати предметом для розгляду.

Організація розгляду і прийняття рішень щодо скарг і пропозицій регулюється розпорядженням Ради міністрів. У ньому зазначено, що даним

448 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 02.04.1997. *Dz.U.* 1997. Nr 78. Poz. 483. URL: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483 (dostęp: 02.11.2016).

449 Kodeks postępowania administracyjnego: Ustawa z dnia 14.06.1960. *Dz.U.* 1960. Nr 30. Poz. 168. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19600300168 (dostęp: 02.11.2016).

розпорядженням регулюється розгляд скарг і пропозицій, які надходять до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та установ, що виконують завдання у сфері публічної адміністрації. Крім того, вказано, що дане розпорядження поширюється на: 1) скарги та пропозиції, які передані відповідним органам через редакцію преси, радіо, телебачення, громадські установи; 2) матеріали преси та інші опубліковані відомості, якщо вони мають ознаки скарги чи пропозиції і були надіслані відповідним органам через редакцію преси, радіо, телебачення[450].

Тривалий час у правових актах не було визначено порядку прийняття і розгляду петицій. У Кодексі адміністративного провадження згадувалося лише, що петиції, як і скарги та пропозиції, можна подавати до громадських організацій та установ у зв'язку з виконуваними ними завданнями, які їм доручені у сфері публічної адміністрації, а також що їх можна подавати в інтересах публічному, власному чи іншої особи за її згодою.

Таку правову прогалину представники органів влади та громадянського суспільства намагалися ліквідувати кілька разів. Зокрема, Радою міністрів було розроблено проект змін до Кодексу адміністративного провадження (1999 р.); Речник громадянських прав ставив питання щодо способу і порядку розгляду петицій перед Радою міністрів (2008 р.); представники неурядових організацій через Сенат представили проект окремого закону про петиції (2011 р.). Однак Закон про петиції був прийнятий аж через 18 років після надання громадянам конституційного права подавати петиції. Конституція Республіки Польща прийнята 2 квітня 1997 року, а Закон «Про петиції» – 11 липня 2014 р. і набув чинності 6 вересня 2015 р.[451]

Відповідно до цього Закону «предметом петиції може бути вимога, зокрема зміни правових положень, прийняття рішення чи іншої дії в справі, яка стосується суб'єкта, що вніс петицію, колективного життя або цінностей, які потребують особливого захисту заради загального блага, що знаходяться в межах завдань і компетенції адресата петиції» (ст. 2) Зазначено, що петиція може подаватися в інтересах: 1) публічному; 2) суб'єкта, який подає петицію; 3) третього суб'єкта, за його згодою. Суб'єктами подання петиції може бути: фізична особа, юридична особа, організація, яка не є юридичною особою, або група цих суб'єктів.

---

450 W sprawie organizacji przyjmowania i rozpatrywania skarg i wniosków: Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 08.01.2002. *Dz.U.* 2002. Nr 5. Poz. 46. URL: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20020050046 (dostęp: 02.11.2016).

451 O petycjach: Ustawa z dnia 11.07.2014. *Dz.U.* 2014. Poz. 1195. URL: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20140001195 (dostęp: 03.11.2016).

Оскільки тривалий час у законодавстві Республіки Польща не було визначення предмета петиції та порядку її прийняття та розгляду, чимало науковців приділяли увагу саме петиціям, а також визначенню їх схожості та відмінностей з пропозиціями і скаргами. Б. Банашак висловлював думку, що «петиція є загальною назвою засобів, з допомогою яких особа або група осіб звертається до органів влади, надаючи їм певну інформацію з метою зумовити прийняття рішення цими органами, бажаного з погляду суб'єкта, який до них звертається»[452]. Згодом вчений запропонував ознаки, за якими можна було б розрізняти петицію і пропозицію. Він зауважував: петиція може «містити елементи критики описаних у ній явищ, пропозиції змін, реформ, інформацію, яка має спричинити здійснення адресатом дій, бажаних з погляду суб'єкта, що звертається до нього, чи дій, які вигідні для інтересів третіх осіб чи суспільного інтересу»; пропозиція «не включає критичних елементів, але спрямована на впровадження нових рішень у якійсь сфері чи на поліпшення функціонування суб'єктів, до яких її надіслано, або також зміни правового становища»[453].

На думку Р. Пйотровського, петиція від пропозиції відрізняється тим, що вона тісно пов'язана з метою, суть якої полягає в тому, щоб переконати адресата прийняти певну позицію або конкретне рішення, тоді як пропозиція містить пропозицію розв'язати проблему або прийняти рішення. Скарга це вимога усунути зазначені у ній порушення[454].

П. Вінчорек наведені в Конституції Республіки Польща види звернень пропонував розуміти так: петиція – це прохання, подане владі з метою переконати її зайняти певне становище в якійсь справі чи прийняти очікуване зацікавленою особою рішення; пропозиція – це пропозиція розв'язати якусь проблему за допомогою способу, висловленого заявником, або прийняти рішення, зміст якого заявник рекомендує; скарга – це привернення уваги влади до чиїхось неправомірних дій і вимога їх усунути, відшкодувати шкоду, покарати винних тощо. П. Вінчорек зазначав, що на практиці звернення до влади дуже часто містить елементи петиції, пропозиції і скарги[455].

---

452 Banaszak B. Prawo obywateli do występowania ze skargami i wnioskami. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997. S. 7.

453 Banaszak B. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej: komentarz. Wyd. 2. Warszawa: C. H. Beck, 2012. S. 378.

454 Piotrowski R. Konstytucyjne uwarunkowania prawa petycji oraz pożądanych kierunków zmian legislacyjnych w tym zakresie. *Prawo petycji w ustawodawstwie polskim: opinie i ekspertyzy* / red. J. Tracz-Dral. Warszawa: Kancelaria Senatu, 2008. S. 24.

455 Winczorek P. Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku. Wyd. 2, rozszerz. i popr. Warszawa: Liber, 2008. S. 151.

Г. Іздебський аналізував роль петиції на рівні місцевого самоврядування і зазначав, що петиції – як зацікавлення виконанням публічних завдань місцевим самоврядуванням, включаючи не тільки сигналізування про конкретну проблему, а й відповідні пропозиції групи мешканців – можуть бути інструментом ефективного розв'язання суспільних проблем на етапі, що не вимагає відповідних актів, формування політики управління в даній сфері, а також на етапі реалізації цієї політики за допомогою видання індивідуальних актів[456].

Таким чином, одні автори вважали, що петиції – це узагальнена назва всіх звернень, другі – що це особлива форма звернення. Науковці намагалися знайти критерії, які б дали змогу розмежовувати петиції та пропозиції. Це такі критерії. 1. Критерій наявності критики. Петиція містить елементи критики, описаних у ній явищ, а пропозиції – як правило, ні (Б. Банашак). 2. Критерій вказання конкретного рішення. У петиції суб'єкт її подання наполягає на прийнятті адресатом конкретної позиції, конкретного рішення, а в пропозиції – наполягає розв'язати проблему, за допомогою способу, висловленого заявником (П. Вінчорек, Р. Пйотровський). Були також точки зору, що петиція відрізняється за суб'єктом подання (це лише колективне звернення) та інтересом, який представлено у зверненні (лише публічний, який має значення для всього суспільства).

Прийняття Закону «Про петиції» і визначення їх предмета зняло частину обговорюваних питань. Зокрема, законодавець вказав, що петицію можуть подавати фізичні та юридичні особи, організації, які не є юридичними особами, або групи цих суб'єктів (тобто це не лише колективне звернення). Інтересом, який може бути в основі петиції, визначається і публічний, і суб'єкта, який подає петицію, а також третього суб'єкта, за його згодою (тобто це не лише публічний інтерес). Водночас законодавство не містить однозначних критеріїв для розрізнення петицій і пропозицій. Вони не відрізняються за суб'єктами і об'єктами подання, на практиці можуть містити елементи декількох видів звернень.

Серед наведених видів звернень, передбачених для польських громадян, саме петиція, на нашу думку, найкраще відображає участь окремих індивідів у розробленні й реалізації політики і права в державі. Такий ви-

456 Izdebski H. Petycja jako instrument sprawnego rozwiązywania problemów społecznych w jednostkach samorządu terytorialnego – istotne różnice między wnioskiem i skargą: opinie i ekspertyzy / Kancelaria Senatu. Warszawa, 2015. S 8. URL: https://senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/2973/plik/oe-233_do_internetu.pdf (dostęp: 7.11.2016).

сновок ілюструють функції петиції. Відповідно до досліджень М. Яворської, петиція є правовим засобом, особливим фундаментом громадянського суспільства, "дорадчим" і "контрольним" осередком за допомогою якого особа (індивідуально або спільно з іншими особами): активізує органи держави до конкретних дій; звертає увагу влади на існуючі проблеми; ознайомлює з суспільними настроями і думками; мобілізує інших осіб до активної участі в політичному і суспільному житті; впливає на якість дій органів публічної влади всіх рівнів; сприяє розробленню і прийняттю політичних рішень і правових норм, які поєднують інтереси особи, регіону, держави та відповідають очікуванням спільноти[457].

Для розуміння впливу польських громадян на суб'єктів владних повноважень необхідно знати особливості практики реалізації права на звернення. І. Кацпжак інформувала, що у 2010 році до канцелярії прем'єр-міністра надійшло 16 841 пропозицій, петицій, прохань і скарг. Авторка констатувала, що найбільше звернень до нового уряду надходить у перший рік після виборів. Таку позицію вона підкріплює коментарями вчених. Так, на думку М. Стенцеля, це відбувається тому, що тоді у виборців з'являється найбільша надія на здійснення очікувань від політика, за якого голосували. А. Волек також підтверджує, що новообраний прем'єр-міністр завжди викликає найбільші очікування, і це є результатом виборчої кампанії і даних під час неї обіцянок. Значна кількість звернень саме до прем'єра, на його думку, також пов'язана з тим, що в суспільстві недостатньо знань про демократію, функціонування держави, зокрема розуміння того, що може прем'єр-міністр, а за що відповідальність несе президент. Також А. Волек припускає, що така ситуація пов'язана з традиціями Польської Народної Республіки, коли уряд був своєрідним бюро скарг та пропозицій, і до скарг (доносів) комуністична влада ставилася дуже серйозно[458].

В інформації про скарги, пропозиції і громадянські сигнали, надіслані до канцелярії голови Ради міністрів у 2015 р., були відзначені три найголовніші причини, через які громадяни зверталися до влади. Перша причина – соціально-економічна ситуація громадян (важкі умови життя родин і пов'язані з цим фінансові проблеми). Друга – переконаність щодо необме-

457 Jaworska M. Petycje a skargi i wnioski. *Teoretyczne i praktyczne aspekty realizacji prawa petycji* / pod redakcją R. Balickiego i M. Jabłońskiego. Wrocław, 2015. S. 59. URL: http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/66901 (dostęp: 14.11.2016).

458 Kacprzak I. Premier – biuro skarg i wniosków. *Rzeczpospolita.* 22.04.2011. URL: https://www.rp.pl/artykul/646806-Premier---biuro-skarg-i-wnioskow.html (dostęp: 10.11.2016).

жених повноважень голови Ради міністрів (віра в те, що прем'єр-міністр має право прийняти корисне для суб'єкта звернення рішення; частина проблем, порушених у скаргах і пропозиціях, не належала до компетенції голови Ради міністрів). Третя – часті порушення в діяльності органів управління (громадяни звинувачували органи центральної влади і місцевого самоврядування в порушенні положень Кодексу адміністративного провадження при розгляді їх справ, у бездіяльності або затягуванні у вирішенні справ)[459].

Ще однією важливою формою участі польських громадян у розробленні й реалізації політики і права є консультації. Вони передбачені Законом про гмінне самоврядування від 8 березня 1990 р.[460], Законом про повітове самоврядування від 5 червня 1998 р.[461], Законом про самоврядування воєводства від 5 червня 1998 р.[462], Законом про суспільно корисну діяльність і волонтерство від 24 квітня 2003 р.[463] Для вирішення важливих суспільних справ консультації передбачені ще в багатьох галузевих законах.

Питанням проведення консультацій в Республіці Польща останнім часом приділяється багато уваги. Подією, яка привернула увагу до цієї форми участі громадян у суспільних справах, стало підписання польським урядом міжнародної угоди в сфері охорони інтелектуальної власності (26 січня 2012 р. у м. Токіо). Йдеться про підписання Республікою Польща разом з двадцять одною державою ЄС Торгової угоди щодо запобігання торгівлі підробленими товарами між Європейським Союзом, його державами-членами, Австралією, Канадою, Японією, Республікою Корея, Мек-

459 Informacja o sygnałach obywatelskich, ktore wpłynęły do Kancelarii Prezesa Rady Ministrów w 2015 roku / Kancelaria Prezesa Rady Ministrów; Departament Spraw Obywatelskich. Warszawa, 2016. URL: https://bip.kprm.gov.pl/kpr/skargi-wnioski-i-petycj/3165,Skargi-i-wnioski.html (dostęp: 18.11.2016).

460 O samorządzie gminnym: Ustawa z dnia 08.03.1990. *Dz.U.* 1990. Nr 16. Poz. 95. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19900160095 (dostęp: 03.09.2014).

461 O samorządzie powiatowym: Ustawa z dnia 05.06.1998. *Dz.U.* 1998. Nr 91. Poz. 578. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19980910578 (dostęp: 06.09.2014).

462 O samorządzie województwa: Ustawa z dnia 05.06.1998. *Dz.U.* 1998. Nr 91. Poz. 576. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980910576 (dostęp: 09.09.2014).

463 O działalności pożytku publicznego i o wolontariacie: Ustawa z dnia 24.04.2003. *Dz.U.* 2003. Nr 96. Poz. 873. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20030960873 (dostęp: 11.09.2014).

сиканськими Сполученими Штатами, Королівством Марокко, Новою Зеландією, Республікою Сінгапур, Швейцарською Конфедерацією і Сполученими Штатами Америки. До обговорення угоди не були залучені активні користувачі Інтернету, яких значною мірою стосувалися нові правила. Обурені тим, що влада не поінформувала їх про можливі зміни діяльності в Інтернеті, не поцікавилася їх думкою і зауваженнями, вони влаштували масові акції протесту в багатьох містах Республіки Польща.

Ці події започаткували форум обміну думками і пошук рішень, що стосуються Інтернету. 2012 р. з ініціативи Міністерства адміністрації і цифровізації Республіки Польща, суспільні експерти і представники влади під час Конгресу Свободи в Інтернеті розробили Кодекс консультацій, в якому описали основні правила проведення консультацій і практичні рекомендації до їх застосування[464]. Частину Кодексу становлять принципи консультацій (як-от сумлінність, універсальність, прозорість, оперативність, координація, передбачуваність і повага до інтересів суспільства). Кожен принцип конкретизований і містить опис правил, які його забезпечують. Наприклад, принцип передбачуваності означає, що консультації мають проводитися від самого початку правотворчого процесу, в плановому порядку і на основі чітких правил. Не можна називати консультацією обговорення вже прийнятих рішень або збирання думок у термін, коротший, ніж 7 днів. Процес консультації вважається правильним, якщо час, призначений на висловлення думок на кожному етапі, не є коротшим, ніж 21 день, коли в графіку консультацій є передбачений час на аналіз думок і підготовку відповіді.

На одному з польських урядових порталів у Путівнику для суспільства зазначалося, що суспільні консультації – це хороший спосіб отримати необхідну інформацію, почути думки і пропозиції від інституцій та осіб, яких безпосередньо чи опосередковано будуть стосуватися результати діяльності влади. Наголошувалося, що процес консультацій обов'язково повинен включати такі етапи: 1) інформування про наміри/плани; 2) презентацію поглядів на способи розв'язання проблеми; 3) обмін думками; 4) пошук розв'язання; 5) інформування про остаточне рішення[465].

464 Konsultacje społeczne – jak sprawić by były lepsze? Propozycja Kodeksu Konsultacji i ścieżka wdrożenia / Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji. 2012. URL: https://mac.gov.pl/files/konsultacje-spoleczne.pdf (dostęp: 25.10.2014).

465 Udział społeczeństwa w tworzeniu aktów prawnych: przewodnik dla społeczeństwa / Ekoportal Ministerstwa Środowiska. URL: http://www.ekoportal.gov.pl/prawo_dokumenty_strategiczne/Przewodnik_dla_spoleczenstwa/A51.html (dostęp: 14.01.2015).

18 лютого 2015 р. Фонд суспільно-економічних ініціатив та Лабораторія досліджень і суспільних інновацій «Stocznia» в рамках проекту «Громадяни для демократії» презентували результати досліджень щодо якості консультаційних процесів на центральному рівні на основі 7 засад консультацій. В матеріалах аналізується практика проведення консультацій різними органами державної влади, визначаються позитивні моменти цих процесів, вказуються їх вади, даються детальні рекомендації щодо проведення консультацій. Серед основних висновків, зокрема, зазначається, що поліпшення якості публічних консультацій і доброї співпраці залежить від розуміння представниками публічної адміністрації факту, що в громадських організаціях є компетентні особи. На думку дослідників, зміна свідомості і ставлення однаково залежить від обох сторін. Представники адміністрації повинні з більшою відкритістю й довірою ставитись до експертних оцінок неурядових організацій, а представники громадянського суспільства мають частіше брати участь на різних етапах процесу правотворення і поліпшувати свої знання щодо законодавчих процедур[466].

Брати ефективну участь у політичних і правових процесах у державі громадяни можуть тоді, коли мають достатньо необхідної інформації. Саме таке право забезпечує Закон «Про доступ до публічної інформації» від 6 вересня 2001 р.[467] Відповідно до закону певна інформація розміщується в Бюлетені публічної інформації. Також громадянам надається право бути присутніми на засіданнях органів влади, де розглядаються важливі для них питання, звертатися із запитами для отримання публічної інформації. Однак статистика, наведена експертами Інституту публічних справ, свідчить, що реалізація цього Закону не є достатньою. Зокрема, у 2007 р. до судів надійшло 183 скарги на бездіяльність чиновників, які ігнорують заяви, що потрапляють до них з проханням надати публічну інформацію, якою вони володіють. 2010 р. таких справ було вже 512. У 2007 р. до адміністративних судів надійшло 118 скарг на відмову надан-

466 Jakość konsultacji publicznych w procesach legislacyjnych: opracowanie na temat szans i barier w działaniach organizacji pozarządowych i administracji publicznej / autor raportu G. Wiaderek; Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych «Stocznia». Warszawa, 2015. S. 30. URL: http://partycypacjaobywatelska.pl/wp-content/uploads/2015/02/Grzegorz-Wiaderek-Jakość-konsultacji-publicznych_19.02.pdf (dostęp: 27.02.2015).

467 O dostępie do informacji publicznej: Ustawa z dnia 06.09.2001. *Dz.U.* 2001. Nr 112. Poz. 1198. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20011121198 (dostęp: 16.09.2014).

ня доступу до інформації, 2010 р. їх було 214[468].

Серед причин такого стану реалізації права польських громадян на доступ до публічної інформації, ймовірно, і низька якість закону. Відповідно до Рейтингу глобального права на інформацію (The Global Right to Information Rating), 2011 р. Республіка Польща зайняла лише 75 місце серед 89 країн, отримавши 62 бали зі 150 можливих; 2012 р. – 80 місце серед 93 країн, 61 бал; 2013 – 90 місце серед 101 країни, 62 бали; 2014 – 89 місце серед 100 країн, 62 бали; 2016 – 63 місце серед 111 країн, 79 балів; 2017 – 66 місце серед 111 країн, 79 балів; 2018 – 74 місце серед 123 країн, 79 балів; 2019 – 76 місце серед 128 країн, 79 балів[469]. До Закону вже неодноразово вносилися зміни, які повинні були поліпшити механізми зберігання, доступу і презентації публічної інформації, а також полегшити громадянам пошук інформації, яка їх цікавить.

Крім наведених вище можливостей, громадяни Республіки Польща мають ще право на законодавчу ініціативу. Це право закріплене в Конституції Республіки Польща і деталізоване в Законі «Про здійснення законодавчої ініціативи громадянами» від 24 червня 1999 р.[470] Відповідно до цього Закону, група польських громадян, що налічує не менше ста тисяч осіб, які мають право вибору до Сейму, можуть виступити з законодавчою ініціативою, поставивши свої підписи під проектом закону. Громадяни можуть подавати на розгляд Сейму законопроекти з будь-яких питань, крім тих, що стосуються бюджету і змін до Конституції Республіки Польща. Законопроект повинен відповідати вимогам, які містяться в Конституції Республіки Польща, в Регламенті Сейму Республіки Польща і в згаданому Законі. П. Узємбло після прийняття Закону написав, що закон, який регулює процедуру подання законодавчої ініціативи громадянами, є істотним для розвитку безпосередньої демократії і суспільної свідомості[471]. Через

468 Prawo a partycypacja publiczna: bilans monitoringu 2012 / Instytut spraw publicznych; pod red. P. Sobiesiak-Penszko. Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych. 2013. S. 46. URL: https://www.isp.org.pl/pl/publikacje/prawo-a-partycypacja-publiczna-bilans-monitoringu-2012 (dostęp: 21.09.2014).

469 Historical data on country RTI Rating Scores / Access Info Europe, Centre for Law and Democracy. URL: https://www.rti-rating.org/historical/ (accessed: 10.12.2019).

470 O wykonywaniu inicjatywy ustawodawczej przez obywateli: Ustawa z dnia 24.06.1999. *Dz. U.* 1999. Nr 62. Poz. 688. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19990620688 (dostęp: 27.09.2014).

471 Uziębło P. Ustawa z 1999 roku o wykonywaniu inicjatywy ustawodawczej przez obywateli. *Przegląd Sejmowy.* 2000. 4 (39). S. 65.

10 років, оцінивши практику реалізації цього закону, науковець зазначив, що більшість із заявлених ініціативних комітетів не спромоглися подати проект закону на розгляд Сейму. З 1999 до 2008 р. було 63 ініціативних комітети і лише 18 разів їм вдалося зібрати необхідні підписи для подання проекту. Крім того, П. Узємбло стверджував, що ці ініціативи мали підтримку відомих політичних або громадських організацій[472].

З 1999 до 2014 р. маршалкові Сейму подано 122 повідомлення про створення Комітету законодавчої ініціативи. Але, як стверджують експерти з Інституту громадянських справ (INSPRO) з Лодзі, лише кільканадцять з поданих такими Комітетами проектів були ухвалені Сеймом. Причому більшість із них було значно змінено. Також експерти зазначають, що згідно із Законом члени комітету мають право бути на засіданнях та відстоювати свій проект, однак на практиці вони часто не поінформовані про такі засідання або їм не надають слова[473].

Ще одну форму участі громадян Республіки Польща у правотворчому процесі забезпечує Закон «Про лобістську діяльність в процесі становлення права» від 7 липня 2005 р.[474] Відповідно до нього Рада Міністрів у Бюлетені публічної інформації оприлюднює проекти законів. Кожен за допомогою відповідного формуляру може заявити про свою зацікавленість певними проектами. Це може бути зацікавлена особа або особа, яка здійснює професійну діяльність з лобіювання інтересів третіх осіб і внесена до відповідного реєстру. Після того, як законопроект спрямовано до Сейму, суб'єкт, який заявив про свою зацікавленість цим проектом, може взяти участь в публічних слуханнях Сейму.

Поняття, які вживаються в Законі, й закладені в ньому механізми аналізував М. Вішоватий. Він зазначав, що прийняття цього Закону задовольнило потребу існування такого закону, але не потребу врегулювання лобізму чи встановлення над ним контролю[475]. Опитування, які проводив Центр досліджень громадської думки, показали, що звичайні громадяни не вва-

472 Uziębło P. Demokracja partycypacyjna: wprowadzenie. Gdańsk: Centrum Badań Społecznych. 2009. S. 247.

473 Obywatele piszą ustawy. Sejm je odrzuca: rozmowa z M. Jaraszek / rozmowę przeprowadził D. Mól; Portal organizacji pozarządowych. 17.07.2014. URL: http://obywatelskieinfo.ngo.pl/wiadomosc/996130.html (dostęp: 15.11.2014).

474 O działalności lobbingowej w procesie stanowienia prawa: Ustawa z dnia 07.07.2005. *Dz.U.* 2005. Nr 169. Poz. 1414. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20051691414 (dostęp: 17.11.2014).

475 Wiszowaty M. M. Ustawa o działalności lobbingowej w procesie stanowienia prawa. *Przegląd Sejmowy.* 2006. Nr 5 (76). S. 70.

жали лобізм формою громадської участі. У серпні 2013 р. 57 % респондентів визначали лобізм як негативне явище, що сприяє корупції і зловживанням, 25 % – сприймали його як позитивне явище і 18% не змогли його оцінити[476]. Більшість опитаних у листопаді 2013 р. вважали, що в Польщі існує нечесне лобіювання. 69 % опитуваних зазначили, що часто трапляються ситуації, коли державні службовці й політики піддаються тискові бізнесу, фірм, професійних чи суспільних груп при підписанні контрактів, урядових замовлень в обмін на власну вигоду. Лише 14 % вважали, що таке відбувається рідко, 17 % не визначилися з відповіддю[477].

Важливим документом, що збільшує можливості індивідуальних суб'єктів впливати на розроблення й реалізацію політики і права, є Біла книга щодо європейської комунікативної політики. У своїй концепції Європейська Комісія запропонувала новий на той час підхід – рішучий перехід від одностороннього зв'язку – до посилення діалогу, від комунікації, зосередженої в установах, – до зорієнтованої на громадянина, від зосередженої в Брюсселі – до децентралізованої. «Комунікація повинна стати самостійною політикою на службі у громадян. Вона повинна базуватися на серйозному діалозі між сторонами, що приймають рішення, і громадянами та жвавої дискусії між останніми». Завданням урядів держав-членів Європейського Союзу «є консультування та інформування громадян на національному, регіональному та місцевому рівнях щодо публічної політики – в тому числі європейських політик та їх вплив на повсякденне життя – створення форумів, де такі дебати можуть відбуватися». Одним із завдань європейської комунікативної політики Комісія назвала посилення ролі громадян. Для цього завдання визначено три цілі: 1. Поліпшення громадянської освіти (відіграє вирішальну роль у наданні людям можливості реалізувати свої політичні та громадянські права і стати активними у публічній сфері). 2. Уможливлення зв'язку між громадянами (нові форуми для публічної дискусії на європейську тематику мають важливе значення для побудови взаємної довіри, поваги та співпраці для досягнення спільних цілей). 3. Уможливлення контакту громадян і публічних установ (пра-

476 Konflikty interesów i lobbing – dylematy polityków: komunikat z badań / opracowała K. Kowalczuk; Centrum Badania Opinii Społecznej. Warszawa, 2013. S. 4. URL: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_122_13.PDF (dostęp: 08.11.2014).

477 Opinie o korupcji oraz standardach życia publicznego w Polsce: komunikat z badań / opracował K. Pankowski; Centrum Badania Opinii Społecznej. Warszawa, 2014. S. 5. URL: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_014_14.PDF (dostęp: 12.11.2014).

вильно функціонуюча двостороння комунікація між громадянами і публічними установами має важливе значення для демократії)[478]. Європейський парламент позитивно сприйняв наведений документ і прийняв відповідну резолюцію[479].

Для оцінки реальних можливостей впливу індивідуальних суб'єктів на політичні рішення і правові акти органів публічної влади важливе значення має практика реалізації комунікативної політики. М. Щегельняк, проаналізувавши способи використання каналів Інтернету вісьмома центральними установами Республіки Польща, дійшов до висновку, що «інформаційна політика установ дедалі частіше починає концентруватися на їх присутності в Інтернеті, бо це відносно недорогий комунікаційний канал». Водночас він відзначив ряд негативних аспектів у діяльності досліджених установ. Згадані установи не проявляють достатньої активності на суспільних порталах, а в основному зосереджуються лише на своїх Інтернет-сторінках; не створюють інтерактивних суспільних мереж, а тільки розміщують статистичну інформацію; подають інформацію мовою, яка не завжди є зрозумілою для звичайного користувача мережі і вільно доступною для осіб з обмеженими можливостями[480].

П. Шосток і Р. Райчик на основі дослідження способів комунікації установ місцевого самоврядування в Республіці Польща виділили три моделі інформаційної політики в країні. 1. Мінімілістична інформаційна політика – ґрунтується на реалізації лише зазначених законодавцем обов'язків інформування місцевих спільнот. Незначною мірою використовуються медійні форми комунікації, а безпосередніми взагалі нехтують. 2. Широка інформаційна політика – забезпечує використання різноманітних форм інформування місцевих спільнот, включаючи різні види ЗМІ і немедійних способів комунікації. Передбачає також популяризацію місцевості, проведення різноманітних іміджевих заходів. 3. Комунікативна політика – вста-

478 Biała Księga w sprawie europejskiej polityki komunikacyjnej z dnia 1 lutego 2006 roku / Komisja Wspólnot Europejskich. Bruksela, 2006. S. 7–8. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52006DC0035&rid=13 (dostęp: 11.08.2017).

479 W sprawie Białej Księgi w sprawie europejskiej polityki komunikacyjnej: Rezolucja Parlamentu Europejskiego INI/2006/2087. URL: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2006-0500+0+DOC+XML+V0//PL&language=PL (dostęp: 14.08.2017).

480 Szczegielniak M. Polityka informacyjna urzędów centralnych w Polsce na przykładzie wykorzystania internetowych kanałów przekazu informacji. *Polityka i Społeczeństwo.* 2016. Nr 4 (14). S. 80.

новлює діалог з мешканцями, крім форм, що передбачені для інформування про події і рішення, використовується широкий спектр інструментів, що уможливлюють отримання зворотної інформації від мешканців, як-от безпосередні зустрічі, громадські консультації, домашні візити та громадські дослідження[481].

Отже, законодавство і України, і Польщі закріплює різноманітні форми участі громадян у розробленні й реалізації державно-політичних рішень і правових актів, однак відкритим залишається питання про результат такої участі. Президент, депутати та урядовці в Україні, як і в Республіці Польща, юридично не зобов'язані включати пропозиції громадян в остаточні рішення чи правові акти. Вони повинні збирати інформацію, опрацьовувати її і тоді приймати відповідальне рішення. Врахування пропозицій громадян залежить від тих осіб, які проводять громадські обговорення, консультації, слухання. Все залежить від мети таких заходів. Це може бути ідеальний варіант – бажання знайти найкраще, найоптимальніше рішення певної суспільної проблеми. Або ж звичайне виконання формальностей, передбачених законодавством, і забезпечення партикулярних чи корпоративних потреб, замість суспільних інтересів. Відтак якість остаточного змісту державно-політичного рішення і правового акта залежить від порядності, професіоналізму, відповідальності осіб, які підсумовують результати засідань, слухань, консультацій, з одного боку, і наполегливості зацікавлених громадян, з іншого боку.

Висновки до розділу 3

В умовах суспільної трансформації взаємодія політики і права кардинально залежить від суб'єктів, які беруть участь у цьому процесі. В такий період для врегулювання суспільних проблем ще необхідно створити й закріпити нові правила, відтак їх зміст і спрямованість безпосередньо залежать від особистих і професійних якостей суб'єктів (світогляду, знань, вмінь, інтересів тощо). Розуміння суб'єктами сутності, функцій та допустимих способів реалізації політики і права визначально впливає на формування певної моделі взаємодії політики і права.

Всіх суб'єктів, які можуть ініціювати і бути учасниками взаємодії політики і права, можна поділити на дві групи: колективні та індивідуальні. До перших належать парламент, уряд, президент, конституційний суд,

481 Szostok P., Rajczyk R. Komunikowanie lokalne w Polsce. O instrumentach polityki komunikacyjnej samorządów. Katowice: Gnome – Wydawnictwa Naukowe i Artystyczne, 2013. S. 149.

політичні партії та ін., до других – політики, політичні діячі, політологи, політтехнологи, юристи-вчені, юристи-практики, громадяни. Під час переходу від одного режиму до іншого орієнтири нової політичної і правової систем задають ті колективні й індивідуальні суб'єкти, які є в цей період найактивнішими.

Одним із колективних суб'єктів, який присутній на всіх рівнях та майже на всіх етапах та формах розроблення й реалізації політики і права, є насамперед політичні партії. Вони провадять свою діяльність в суспільстві, мають своїх представників у органах влади локального й регіонального рівня, входять до більшості органів центральної влади. За умов парламентсько-президентської форми правління їх представники формують парламентську більшість, яка приймає ключові для країни правові акти, а уряд, призначений нею, займається їх реалізацією.

Аналіз функцій і мети діяльності політичних партій в Україні та Республіці Польща дає змогу визначити деякі їх схожості й відмінності. Серед усіх притаманних партіям функцій, найвагомішою для їх членів стала електоральна. Традиція створення нових або т. зв. «нових» партій незадовго до виборів свідчить, що більшість партій своїм основним завданням вважають отримання владних повноважень, але не завжди з метою забезпечення суспільних інтересів. Збільшення кількості політичних партій (в Україні 352 партії, в Республіці Польща – 85) не означає поліпшення якості виконання ними функцій в напрямі забезпечення суспільних інтересів.

Електоральна функція неправомірно замінила такі функції, як артикуляція, агрегація та захист суспільних інтересів, хоча насправді повинна бути похідною від них. Про невиконання партіями своїх основних функцій свідчать результати вищенаведених соціологічних досліджень, відповідно до яких в останні роки українським партіям в середньому довіряє менше 20 % респондентів, а польським – трохи більше 20 %. Водночас політичні партії є ключовими суб'єктами, що мають вагомий вплив на політичні документи і правові акти в державах.

Недоліком української практики державотворення є домінування у публічній сфері політтехнологів, які обговорюють політичні події, висувають свої версії політичних подій, результативно виконують замовлення політиків, політичних партій, бізнесменів, часто не задумуючись про мету такого замовлення, засоби її досягнення і наслідки. Натомість для поліпшення якості політичних рішень і правових норм, їх взаємоузгодженості важливими є політологи, тобто особи, які мають знання у сфері управління суспільними справами, знають політичні закономірності, об'єктивно ана-

лізують політику, політичні процеси, науково прогнозують результати дій і рішень політиків, надають обґрунтовані рекомендації щодо поліпшення регулювання відносин у суспільстві, ефективного розвитку держави тощо. Відтак вагомий вплив на якість політики і права в сучасних державах повинні мати такі індивідуальні суб'єкти, як політологи і вчені-юристи. В основі їх діяльності мають бути принциповість, об'єктивність, суспільна користь.

За час незалежності обох досліджуваних країн значно розширились можливості впливу громадян на розроблення й реалізацію політичних рішень і правових актів у державі. Такі можливості в Україні закріплюють: закони «Про звернення громадян», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», «Про доступ до публічної інформації»; постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Класифікатора звернень громадян», «Про затвердження порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади», «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики»; укази Президента України «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування», «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні».

Активна участь громадян у розробленні й реалізації політичних рішень і правових актів у Республіці Польща забезпечується: законами «Про гмінне самоврядування», «Про повітове самоврядування», «Про самоврядування воєводства», «Кодекс адміністративного провадження», «Про доступ до публічної інформації», «Про лобістську діяльність у процесі становлення права», «Про виконання законодавчої ініціативи громадянами», «Про петиції», «Про суспільно корисну діяльність і волонтерство»; розпорядженням Ради Міністрів «Щодо організації прийняття та розгляду скарг і звернень».

Реалізація вищенаведених правових актів сприятиме належній взаємодії політики і права, метою якої є забезпечення суспільних інтересів. Це може відбутися завдяки об'єктивному інформуванню влади про наявні суспільні проблеми, адекватного захисту інтересів громадян, громади, суспільства, знаходженню найоптимальніших шляхів урегулювання суспільних проблем.

У третьому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Політолог і юрист як суб'єкти реформування полі-

тико-правової системи України» (2010)[482]; «Політична і правова культура політологів» (2010[483]); «Правові форми впливу громадян на формування політики створення законодавства: українська та польська практика» (2015)[484]; «Періоди збільшення кількості політичних партій в Україні: основні причини» (2016)[485]; «Звернення громадян як елемент безпосередньої демократії в Україні» (2017)[486]; «Інститут звернень громадян у Республіці Польща: політико-правові аспекти» (2017)[487]; «Вплив політологів на політичні процеси в Україні» (2017)[488][489]; «Форми впливу політичних партій на формування політики і права в сучасній Україні» (2018)[490].

---

482 Кукуруз О. В. Політолог і юрист як суб'єкти реформування політико-правової системи України. *Віче.* 2010. № 7 (268). С. 11–13.

483 Кукуруз О. В. Політична і правова культура політологів. *Шості юридичні читання:* матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 22–23 квітня 2010 р.). Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. С. 325–326.

484 Кукуруз О. В. Правові форми впливу громадян на формування політики створення законодавства: українська та польська практика. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2015. Вип. 5. С. 65–72.

485 Кукуруз О. В. Періоди збільшення кількості політичних партій в Україні: основні причини. *Політичні партії і вибори в Україні:* матеріали міжнародного круглого столу за участю українських і польських науковців (м. Київ, 26 червня 2015 р.) / наук. ред. І. О. Кресіна; упоряд. В. П. Горбатенко. Київ: Вид-во «Логос», 2016. С. 134–139.

486 Кукуруз О. В. Обращения граждан как элемент непосредственной демократии в Украине. *Studia Politologiczne.* 2017. vol. 44. S. 220–236.

487 Кукуруз О. В. Інститут звернень громадян у Республіці Польща: політико-правові аспекти. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2017. Вип. 28. С. 445–453.

488 Кукуруз О. В. Вплив політологів на політичні процеси в Україні. *Вісник Одеського національного університету.* Серія: Політичні науки. 2017. Том 22. Вип. 2 (29). С. 62–68.

489 Кукуруз О. В. Вплив політологів на політичні процеси в Україні. *Соціальні та політичні трансформації у Центральній та Східній Європі (1917–2017): чинники, досягнення, проблеми:* програма та тези Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 28–29 червня 2017 р.) / відп. ред. О. І. Брусиловська. Одеса: Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2017. С. 65.

490 Кукуруз О. В. Форми впливу політичних партій на формування політики і права в сучасній Україні. *Політичні партії і громадські рухи в перехідних суспільствах: політико-правовий та історико-правовий аспекти:* Матеріали міжнар. круглого столу (м. Київ, 29 березня 2018 р.) / ред. колегія: І. Усенко, Т. Бондарук, П. Пєтночка. Київ, 2018. С. 28–33.

РОЗДІЛ 4. ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА НА ПРИКЛАДІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

4.1. Форма державного правління: політичні причини вибору і зміни конституційної моделі

Практичний рівень взаємодії політики і права можна з'ясувати, як було зазначено вище, за допомогою аналізу публічної політики і публічного права. Їх зміст відображений у політичних документах і правових актах конкретної держави. Вивчити особливості такої взаємодії пропонуємо на прикладах об'єктів, спільних для регулювання засобами політики і права. Серед тих, які, з одного боку, є результатом взаємодії політики і права в державі, а з іншого, впливають на їх подальший зміст, є форма державного правління. Вона відображає стратегічну державну політику і закріплюється в правовому акті найвищої юридичної сили – конституції.

З метою глибшого вивчення питання про вибір форми державного правління використаємо метод ситуаційного аналізу. Республіка Польща, як і Україна, стала на шлях відновлення її незалежності з кінця 80-х років. Основні закони були прийняті приблизно в той же час: Конституція України – у 1996 році, а Конституція Республіки Польща – 1997 році.

Отож, проаналізуємо: прийняті політичні документи і правові акти, або зміни існуючих, що фіксували створення нових держав і запустили процес вибору нових форм правління; підготовку нових конституцій та місце в цих процесах питання про форму державного правління; конституційні зміни форми державного правління (основні причини, спосіб і наслідки).

Форму державного правління вчені визначають як «структуру і систему взаємовідносин вищих державних інститутів, окреслених правом, та порядок їх формування»[491]; «характеристику структури і відносин органів держави (законодавчої, виконавчої, і судової влади або – у країнах,

491 Романюк А. Держава. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 199.

де поділ влади не визнається, – інших вищих органів державної влади)»[492]; «елемент форми держави, що характеризує структурну організацію влади, стійкий порядок формування вищих органів державної влади та їх компетенцію, взаємодію між ними»[493]; «поняття, яке відображає систему інституційно-правових відносин у сфері формування, організації та взаємодії органів публічної влади на вищому (національному) рівні»[494]; «визначений шляхом аналізу положень конституцій і практики їх застосування узагальнений образ держави, який засвідчує компетенційні взаємозв'язки між главою держави, парламентом і урядом і вказує на загальні для відповідно класифікованих країн особливості організації і здійснення виконавчої влади, а також на ступінь поєднання глави держави з виконавчою владою»[495].

У науковій літературі містяться роз'яснення суті видів форми державного правління, що допомагає теоретикам і практикам державотворення робити вибір, виходячи із потреб конкретного суспільства. Найвідомішими є дві основні форми правління – монархія і республіка, які, звісно ж, мають декілька різновидів. Виділяють: 1) абсолютну, дуалістичну, конституційну монархії; президентські, парламентські, змішані та радянські республіки[496]; 2) абсолютну й конституційну (дуалістичну та парламентську) монархії; президентську, парламентську, напівпрезидентську та канцлерську республіки[497]; 3) обмежену, необмежену, станову, спадкову, виборчу монархії; демократичну, аристократичну, автократичну, парламентську, президентську, змішану республіки[498].

---

492 Павленко Р. М. Форма державного правління. *Політологічний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 696.

493 Пархоменко Н. М. Форма державного правління. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка"», 2007. С. 947.

494 Лемак В. В. Форма державного правління. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 813.

495 Шаповал В. М. Феномен конституційного права: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2017. С. 230.

496 Павленко Р. М. Форма державного правління. С. 696.

497 Романюк А. Держава. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 199.

498 Bichta T. Forma państwa. *Encyklopedia politologii /* pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 2. Instytucje i systemy polityczne / pod red. B. Dziemidok-Olszewskiej, W. Sokoła. Wyd. 2. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2012. S. 142.

Деяку різницю в наведених вище класифікаціях можна пояснити тим, що в одних включено історичні форми правління, а в інших – ні. Крім того, одні форми виділяються на основі критерію – хто є джерелом влади, а інші ще враховують спосіб формування вищих органів державної влади. Так за критерієм – хто і в який спосіб формує уряд та керує його роботою – розрізняють монократичні (абсолютна монархія, президентська республіка) і колегіально-представницькі (конституційна монархія, парламентська республіка)[499].

С. Бостан вважає, що необхідно переосмислити традиційний поділ форм правління на монархії і республіки, бо у цій класифікації немає спільного знаменника. Він обґрунтовує два види форми правління – монархію і поліархію. У першому варіанті правління є «результатом дії одного державного органу – монарха», у другому – «результатом колективних дій багатьох (більше одного) державних органів»[500]. Вчений звертає увагу на те, що форма правління завжди є відображенням багатьох чинників, зокрема політичної історії, специфіки соціально-економічного, політичного й духовного розвитку певної країни. С. Бостан наголошує на обов'язковості застосування «комплексного, двоєдиного "юридично-політичного" підходу до пізнання державних явищ», в тому числі форми державного правління, оскільки він «відображає притаманний для всіх форм людської діяльності зв'язок теорії з практикою»[501].

М. Гжибовський звертає увагу на дві площини форми правління: нормативну (конституційно-правову) і практичну (політично-біхевіоральну). Перша показує встановлені межі і правила функціонування органів публічної влади, друга – реальні відносини між цими органами на практиці[502]. Для ідентифікації та класифікації сучасних держав за формою правління науковці пропонують враховувати 7 критеріїв: 1) спосіб конституювання національного правопорядку, яким визначається форма державного правління (механізм здійснення установчої влади, рівень легітимності суб'єкта, який її здійснює); 2) ступінь і спосіб участі народу в здійсненні влади, формуванні органів державної влади та здійсненні контролю за ними; 3) інституційну форму глави держави, спосіб отримання ним повноважень

499 Павленко Р. М. Форма державного правління. С. 696.

500 Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики: монографія. Запоріжжя: Юридичний ін-т, 2005. С. 459.

501 Там само. С. 464.

502 Grzybowski M. System rządów w Rzeczypospolitej Polskiej: charakterystyka i diagnoza wątpliwości. Uwagi wprowadzające. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego.* 2012. № 1 (9). S. 130.

і ступінь участі у здійсненні виконавчої та законодавчої влади; 4) спосіб формування уряду; 5) роль уряду і окремо глави уряду у формуванні та здійсненні державної політики; 6) порядок і характер відповідальності уряду; 7) ступінь відповідності реальних владних центрів моделі, закріпленій конституцією і законами[503].

Отже, дослідження державної форми правління має включати і правовий, і політологічний підходи, тобто аналіз правових актів і практику реальних взаємовідносин між найвищими органами державної влади. Рівень складності аналізу форми державного правління зростає, коли йдеться не про стабільний період розвитку держави, а про трансформаційний. У цих умовах змін потребують одночасно політичні рішення, правові акти і практика взаємовідносин між найвищими органами державної влади. Одним із завдань цього дослідження, яке зорієнтоване на трансформаційний період, є визначення чинників, які впливають на обрання тієї чи іншої моделі форми державного правління.

Вибір форми правління був одним із перших питань, яке потребувало вирішення в Україні на початку відновлення її незалежності. Особи, які отримали владні повноваження в цей період, повинні були виробити нові правила формування, організації діяльності та взаємодії між органами влади, які необхідно було закріпити в Основному Законі. Першим актом, який сприяв становленню України як незалежної держави, стала Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. По-різному сприймали цей документ юристи і політики того часу. Одні зазначали, що він суперечить чинній на той час Конституції УРСР від 20 квітня 1978 р. Інші вважали, що документ був обґрунтований з погляду подій, що відбувалися на той час у СРСР, насамперед політичних. Деякою мірою легітимізували цей документ результати республіканського консультативного опитування, проведеного 17 березня 1991 р. з ініціативи Народного руху України за перебудову. Відповідно до нього 80,2 % опитаних відповіли «так» на запитання: «Чи згодні ви, щоб Україна була у складі Союзу Суверенних Республік на підставі Декларації про державний суверенітет України?». 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила черговий політико-правовий документ – Акт проголошення незалежності України. 1 грудня 1991 р. на загальнонаціональному рефе-

503 Лемак В. В. Форма державного правління. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 815–816.

рендумі 90,3 % громадян відповіли «так» на запитання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Ці документи створили передумови для розробки нових правил організації суспільних відносин в Україні, насамперед Основного Закону держави.

У Декларації про державний суверенітет України було визначено, що Україна – це республіка, і від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Фактично йшлося про парламентську республіку. У Концепції нової Конституції України, схваленої Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 р., Україна чітко визначалася як президентська республіка[504]. Далі розпочався процес розробки нової Конституції, в якому форма правління стала однією з ключових проблем, навколо якої велися дебати між зацікавленими політичними суб'єктами.

Розроблений Конституційною комісією проект був обговорений на сесії Верховної Ради України (30 червня – 1 липня 1992 р.) і винесений на всенародне обговорення (15 липня – 1 листопада 1992 р.). У результаті обговорення до проекту Конституції надійшло 47 тисяч пропозицій і зауважень. Оновлений, відредагований, уточнений варіант проекту Конституції був оприлюднений 26 жовтня 1993 р. Здавалося б, таке широке залучення громадян до підготовки Основного Закону мало б сприяти появі конституції, спрямованої на закріплення демократичного режиму і встановлення правової держави. Втім, М. Томенко, аналізуючи конституційний процес того часу, зазначає, що «відбулося зміщення основних акцентів уваги законодавця з конституційно-правових на політико-корпоративні»[505]. На думку вченого, у цих варіантах проектів конституцій закладалися не інтереси всієї країни, а інтереси двох кланів («під Президента або під Голову Верховної Ради»). Суперечки щодо поділу влади між президентом і парламентом призвели до призупинення підготовки конституції приблизно на рік. Чинною весь цей час була Конституція УРСР від 1978 р., до якої, за інформацією українського вченого В. Литвина, було внесено понад 200 поправок[506]. Український вчений В. Буткевич, аналізуючи стан тодішнього

504 Про Концепцію нової Конституції України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 19.06.1991 № 1213-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1213-12 (дата звернення: 02.06.2013).

505 Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. С. 216.

506 Литвин В. М. Конституційний процес в Україні 1990–1996. *Енциклопедія історії України:* Т. 5: Кон – Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2008. С. 69.

українського законодавства щодо прав людини, наголошував на нагальності прийняття нової Конституції України. «Постійне латання Конституції 1978 року не знімає напруження, а лише сприяє розвалу правової системи»[507].

Восени 1994 р., після виборів президента і парламенту, була створена нова Конституційна комісія, яка взяла за основу проект конституції, розроблений попередньою Комісією. Варто відзначити, що до уваги бралися і розробки громадських організацій. Підготовка Основного Закону й надалі супроводжувалася протистоянням між прихильниками сильного інституту президента і широкими повноваженнями парламенту.

Політична напруга в країні зросла, коли 18 травня 1995 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», а необхідні зміни до чинної на той час Конституції України так і не були внесені. Конституційна і політична кризи в країні підштовхнули Президента України Л. Кучму і Голову Верховної Ради України О. Мороза до підписання 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. В ньому йшлося про те, що прийнятий Верховною Радою України Закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» буде діяти до моменту прийняття нової Конституції України. Крім того, в заключних положеннях фактично йшлося про вищу юридичну силу положень цього договору, а точніше зазначеного закону, над чинною тоді Конституцією України. В договорі закріплювався обов'язок створити належні умови для успішного завершення конституційного процесу і прийняття конституції не пізніше, ніж через рік після підписання договору.

Появу гіпертрофованого статусу глави держави у той період В. Шаповал пояснює наявністю «своєрідного геному авторитаризму» й відсутністю демократичних традицій державотворення. Форма державного правління, на думку вченого, «виглядала симбіозом деяких рис і ознак таких сучасних форм правління, як змішана республіканська і президентська республіка, але із значною присутністю елементів радянської моделі влади»[508]. Глава держави, за висловлюванням В. Шаповала, був «начальником» держави.

---

507 Буткевич В. З погляду творення нової правової бази. *Політична думка.* 1993. № 1. С. 90.

508 Шаповал В. М. Феномен конституційного права. С. 271.

27 червня 1997 р., за спогадами тодішнього народного депутата В. Яблонського, коли прийняття Конституції затягувалося через протилежні позиції комуністів, соціалістів і рухівців щодо принципових конституційних положень, «до Верховної Ради просочилася інформація, що в адміністрації Президента підготовлено указ про розпуск Верховної Ради»[509]. Зі слів депутата, О. Мороз запропонував працювати без перерви аж до прийняття Конституції. Згодом ці 23 години безперервної роботи увійдуть в історію під назвою «конституційна ніч»[510]. Президент України Л. Кучма різними методами стимулював прийняття Основного Закону і прийшов до зали Верховної Ради України за кілька хвилин до прийняття останньої статті. Нова Конституція України була прийнята 28 червня 1996 р. після тривалих переговорів основних політичних суб'єктів, наполегливої праці депутатів і прояву політичної волі та активної позиції в цьому процесі тодішнього Президента.

На думку С. Серьогіної, до прийняття Основного Закону форма державного правління в Україні трансформувалася тричі: «вона перетворилася з радянської республіки через президентську до напівпрезидентської»[511]. Після прийняття Конституції України почергово змінювалися президентсько-парламентська і парламентсько-президентська форми правління.

Сьогодні тривають дискусії стосовно доречності виокремлення «парламентсько-президентської» і «президентсько-парламентської» форм правління, зокрема тому, що такі назви не вживаються в інших країнах. На наше переконання, кожна держава має свої особливості, відтак можуть з'являтися нові форми, які ще не описані в загальноприйнятих класифікаціях. Виходячи з вищенаведених визначень форми державного правління, президентсько-парламентська чи парламентсько-президентська у спрощеному вигляді позначає більшу кількість повноважень президента або парламенту у формуванні уряду та впливі на його діяльність.

Вчені відзначають вплив багатьох чинників на зміну форми правління, серед них об'єктивні і суб'єктивні. П. Мироненко, аналізуючи еволюцію форм правління в Україні, вважає, що об'єктивними їх можна назвати тоді, коли «відносини між суб'єктами влади постійно породжують конфлікти,

509 Яблонський В. Це була справді чарівна ніч! Як Україна отримала Конституцію. *Українська правда.* 2011. 28 червня. URL: http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/06/28/44060/ (дата звернення: 05.06.2013).

510 Див. Осадчук П. «Конституційна ніч» тривала п'ять років. *Віче.* 2006. № 12. URL: http://veche.kiev.ua/journal/249/ (дата звернення: 06.06.2013).

511 Серьогіна С. Г. Форма правління в Україні: конституційно-правовий аспект: автореф. дис ... д-ра юрид. наук. 12.00.02. Харків, 2013. С. 7.

призводять до криз у системі державного управління»; коли «рівень легітимності президента або парламенту (президента і парламенту) дуже низький». Суб'єктивними – коли «новій політичній команді, яка набуває популярності, для заміни попередньої владної команди вигідно змінити форму правління»; коли «політичні сили, які справляють вплив на зміну форми правління, пропонують ту форму, яка надасть їм найбільше владних повноважень»[512].

Розгляньмо причини змін форми правління в Україні детальніше. Перші зміни до Конституції України, які були внесені через 8 років після її прийняття, стосувалися власне форми державного правління. Причини цих змін називають політичними, насамперед через умови і спосіб їх прийняття. Головним рушієм їх розроблення і прийняття стали президентські вибори 2004 р.

Команда чинного тоді Президента України Л. Кучми, передбачаючи, що її кандидат В. Янукович може програти виборчі перегони опозиційному кандидатові В. Ющенку, підготувала зміни, які зменшували обсяг президентських повноважень. Коли в другому турі президентських виборів завдяки численним порушенням і фальсифікаціям перемогу начебто отримав провладний кандидат В. Янукович, активні громадяни масово підтримали політичний протест і незгоду команди опозиційного кандидата В. Ющенка з оприлюдненими результатами виборів і загалом з діяльністю тодішньої влади. Ці події, як відомо, отримали назву «Помаранчевої революції».

У чинному законодавстві не були передбачені шляхи виходу з такої ситуації, тому в результаті тривалих переговорів сторонами конфлікту було досягнуто політичний компроміс. Він полягав у тому, що політичні сили, які підтримували В. Януковича, погодилися на повторне голосування, так званий «третій тур виборів Президента України» в обмін на внесення підготовлених ними змін до Конституції України про перерозподіл повноважень між органами державної влади. За таких умов з'явився Закон України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222–IV від 8 грудня 2004 р.[513]

Зміни вносилися до 15 статей, більшість із яких належали до розділу «Верховна Рада України». Парламент отримав більший обсяг повноважень, що зумовило зміну форми правління з президентсько-парламент-

512 Мироненко П. В. Форма правління: політичні трансформації на зламі століть: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2014. С. 150.

513 Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 08.12.2004 № 2222-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15 (дата звернення: 03.01.2010).

ської на парламентсько-президентську. Серед іншого до Основного Закону було введено поняття «коаліція депутатських фракцій», а виборчу систему було змінено зі змішаної на пропорційну.

Твердження, що причинами перших конституційних змін були політичні, ґрунтується на таких характеристиках: закон «втілював численні політичні домовленості та компроміси між тогочасними "старими" і "новими" політичними елітами»[514]; «зміни до Конституції України вже тоді стали використовуватися як інструмент політичної боротьби»[515]; «конституційні зміни з'явилися як результат численних політичних компромісів, для яких несуттєвим виявилося дотримання принципу верховенства права, правил юридичної техніки, процедури внесення змін до Конституції України»[516].

Наявність порушень при прийнятті закону, відповідно до якого вносилися зміни до Конституції України, зафіксували у своїх висновках українські та іноземні експерти. Серед них: Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, Європейська комісія «За демократію – через право» (Венеціанська комісія), Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ). До явних порушень експерти віднесли: ненадання Конституційному Судові України остаточного тексту законопроекту, за який відбулося голосування; голосування за цей законопроект разом з іншими правовими актами (т. зв. «пакетне голосування»).

У 2007 р., через три роки після внесення змін до Конституції України, 102 народні депутати звернулися до Конституційного Суду України щодо визнання закону неконституційним, але їм відмовили у відкритті конституційного провадження, пославшись, серед іншого, на «непідвідомчість Конституційному Суду України питань, порушених у конституційному поданні»[517]. Хоч сутність конституційних змін (розширення повноважень

514 Проблеми теорії конституційного права України / за заг. редакцією Ю. С. Шемшученка. С. 181.

515 Коліушко І., Кириченко Ю. Проблеми дієвості Конституції України та удосконалення її змісту. *Конституційна реформа:* зб. матеріалів Центру політико-правових реформ за 2007–2013 роки / за заг. ред. І. Б. Коліушка. Київ: Москаленко О. М., 2013. С. 12.

516 Там само. С. 13.

517 Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 102 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України», Закону України «Про внесення зміни до розділу IV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Конституційний Суд України»: Ухвала Конституційного Суду України від 05.02.2008 № 6-у/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06u710-08 (дата звернення: 10.02.2010).

парламенту) й отримувала позитивні характеристики фахівців, та спосіб внесення цих змін зазвичай викликав негативну реакцію або мовчанку з огляду на т. зв. «політичну доцільність».

Політична ситуація і політична доцільність змінилися у зв'язку з результатами чергових президентських виборів, на яких перемогу отримав В. Янукович, команда якого підтримувала авторитарні методи управління. Президента і його оточення не влаштовувала парламентсько-президентська форма правління: їм необхідно було більше повноважень для Президента. Відтак у 2010 р. 252 народні депутати згадали, що в 2004 р. зміни до Конституції України внесли з певними порушеннями, і звернулися до Конституційного Суду України з відповідним поданням. Цього разу подання було розглянуто, і Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV був визнаний неконституційним, на підставі порушення конституційної процедури його розгляду та прийняття[518].

На думку І. Коліушка і Я. Журби, прийняття рішення про неконституційність внесених змінами положень – через шість років після внесення цих змін і через два роки після ухвали про відмову у відкритті провадження у цій справі – може свідчити про те, що Конституційний Суд України визнав, що «він весь час протягом дії нової редакції Основного Закону забезпечував не верховенство Конституції, а верховенство беззаконня»[519].

Питання про легітимність дій у минулому, а також діючих на той час державних інституцій, порушувала Венеціанська комісія. Зокрема, в її висновку щодо конституційної ситуації в Україні вказувалося, що «і президент і парламент були обрані відповідно до конституційних норм, які більше не визнаються дійсними. Президент України, після цього рішення, має набагато більше повноважень, ніж могли передбачити виборці, коли він обирався»[520].

---

518 Справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV: Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2010 № 20-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10 (дата звернення: 15.10.2010).

519 Коліушко І., Журба Я. Конституціоналізм чи знущання над Конституцією. *Конституційна реформа:* зб. матеріалів Центру політико-правових реформ за 2007–2013 роки / за заг. ред. І. Б. Коліушка. Київ: Москаленко О. М., 2013. С. 36.

520 Висновок «Про конституційну ситуацію в Україні» від 17.12.2010 № 994_a36 / Європейська Комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a36 (дата звернення: 22.11.2019).

Зміни Конституції України, які фактично здійснив Конституційний Суд України, повернули Україну до президентсько-парламентської форми правління, змішаної виборчої системи тощо. У зв'язку з цим до правових актів, які регулювали відносини, пов'язані з поділом влади в державі та способом обрання органів влади, було внесено чималу кількість змін.

Однак через три роки функціонування держави на основі цієї редакції Основного Закону, 21 лютого 2014 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України»[521]. 22 лютого 2014 р. Верховна Рада України прийняла Постанову Верховної Ради України № 750-VII[522], в якій зазначено, що чинними на території України є «положення Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII». Зазначалося, що Постанова є чинною з дня її прийняття і до набрання чинності Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. № 742-VII.

Аналізуючи конституційні зміни з юридичного погляду, О. Ющик відзначив «нелегальний характер Постанови, яка мала тимчасово замінити вказаний закон»[523]. А сам закон вчений охарактеризував таким чином: «Унікальний, з юридичної точки зору, документ! Верховна Рада України постановляє визнати чинними ті положення Конституції, які внесено до неї самою Верховною Радою України в 2004 році у неконституційний спосіб»[524].

Звісно ж, треба пам'ятати, в якій політичній ситуації приймалися ці правові акти. Вищезгаданий закон і постанова з'явилися в умовах Революції гідності. Найскладніший період для України, коли серед усіх органів вищої державної влади, до якої ще залишалася хоч якась довіра, був пар-

521 Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України від 21.02.2014 № 742-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#n2 (дата звернення: 24.11.2019).

522 Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII: Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 № 750-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/750-18 (дата звернення: 26.11.2019).

523 Ющик О. Конституція України і політика: до питання критерію істинності. *Судова апеляція.* 2019. № 2 (55). С. 33.

524 Там само. С. 32.

ламент. Складно передбачити, якими могли б бути наслідки політичного протистояння в Україні, якби не швидкі рішення народних депутатів і прийняття низки правових актів. Поспішні зміни до Основного Закону пояснювали політичною доцільністю.

Якщо виходити з етимології слів, то політична доцільність означає практично корисні, раціональні рішення і діяльність влади, підпорядковані поставленій меті. Такою метою на цей час була стабілізація ситуації в країні й недопущення представників попередньої влади до управління державою. Однак в українському політикумі політичною доцільністю часто виправдовують будь-які неочікувані для суспільства рішення і дії влади, в тому числі ті, які порушують чинне законодавство. Як відзначає Ю. Шемшученко, «міркування політичної та іншої доцільності не є підставою для прийняття закону з порушенням відповідної процедури, не у відповідності з чинною Конституцією України тощо»[525].

Зміни, внесені до Конституції України у 2014 р., змінили форму державного правління – з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. Однак цього разу народні депутати не подбали про узгодження інших правових актів з Основним Законом. У результаті в Конституції України була зафіксована парламентсько-президентська форма правління, а в інших правових актах чинними залишалися норми, які відповідали президентсько-парламентській формі державного правління. Найяскравішою ілюстрацією цього були проблеми, пов'язані з діяльністю парламентської більшості.

В Конституції України статтю 83 виклали в редакції 2004 р., відповідно до якої за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій у парламенті формується *коаліція депутатських фракцій.* Парламентська більшість, як відомо, має багато повноважень в умовах парламентсько-президентської форми правління. Однак депутати разом з поверненням до цієї форми правління не повернули до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» розділ про коаліцію депутатських фракцій. Через відсутність правового регулювання відносин щодо формування, діяльності та припинення коаліції депутатських фракцій упродовж майже всієї каденції Верховної Ради України VIII скликання актуальними були питання: «Існує чи не існує коаліція депутатських фракцій?», «Який порядок формування і припинення діяльності коаліції депутатських фракцій?».

525 Шемшученко Ю. С. Що є право? *Антологія української юридичної думки:* в 10 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид. Дім «Юридична книга», 2005. С. 34.

Крім того, знову закріпивши в Конституції України парламентсько-президентську форму правління, депутати не повернули пропорційної виборчої системи, з якою вона була узгоджена. В результаті застосування змішаної виборчої системи у парламенті, крім фракцій, були ще й окремі депутати-мажоритарники. Внаслідок цього дискусійним стало питання: «Як депутати-мажоритарники можуть приєднатися до парламентської більшості, якщо вона відповідно до відновленої Конституції України може складатися лише з фракцій?». Можна узгоджувати між собою різні види форм правління і виборчих систем, але проблема полягала в тому, що в чинне законодавство не було внесено змін, які забезпечували б регулювання вищезазначених питань.

Необхідно зазначити, що наукове співтовариство реагує на якість і кількість конституційних змін в Україні, вказує владі на недоліки й наслідки певних змін. Зокрема, А. Колодій наголошує, що «свавільні переходи від однієї редакції Конституції до іншої підірвали легітимність Основного Закону та його здатність створювати стійку основу правового порядку та інституційної стабільності в державі»[526].

В. Шаповал ситуацію з теорією конституції і практикою конституційної нормотворчості порівнює з грою у футбол, «у який вважають себе здатними грати майже всі»[527]. Вчений відзначає ігнорування здобутків теорії конституціоналізму у правотворенні. «Галузь конституційного права нерідко виглядає заручником політики, яка не відповідає об'єктивному суспільному інтересу, а є проявом групових чи навіть індивідуальних інтересів»[528].

О. Ющик нагадує, що «Конституція – стратегічний закон держави, тому її зміни не повинні залежати від примх тих або інших політиків»[529]. Він зазначає, що в Україні «конституційною законністю маніпулюють заради своєї вузькопартійної доцільності всупереч доцільності суспіль-

526 Колодій А. Проблема вибору форми державного правління в Україні (в контексті конституційної реформи). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2016. Вип. 3–4 (83–84). С. 189.

527 Шаповал В. Феномен Конституції у контексті вітчизняної політико-правової «міфології». Дзеркало тижня. 2008. 8 серпня. URL: https://dt.ua/POLITICS/fenomen_konstitutsiyi_u_konteksti_vitchiznyanoyi_politiko-pravovoyi_mifologiyi.html (дата звернення: 01.12.2019).

528 Шаповал В. М. Феномен конституційного права. С. 5.

529 Ющик О. Конституція як критерій істинної політики. *Голос України.* 2019. 20 червня. URL: http://www.golos.com.ua/documents/ku200619.pdf (дата звернення: 05.12.2019).

ній»[530]. Не оминає увагою вчений і негативну роль юристів у цих процесах, у тому числі Конституційного Суду України. О. Ющик вважає, що Конституція, ставлення до неї, причини внесення до неї змін є критеріями, на основі яких необхідно оцінювати істинність політики, політиків.

Науковці дедалі частіше відзначають неоднозначну роль конституційного суду в боротьбі за повноваження між гілками влади. Я. Залесний вказує на залежність рішень конституційних судів від наявного укладу політичних сил у владі та поточних короткострокових інтересів політиків. Вчений відзначає здатність сучасних конституційних судів створювати законодавство, що насправді належить до компетенції парламенту[531]. Фактично, замість забезпечувати поділ влади, зафіксований в Основному Законі, конституційні суди інколи й самі його порушують. Я. Залесний і В. Чиркін, порівнявши діяльність конституційних судів у країнах пострадянського простору, в тому числі й в Україні, роблять висновок, що «як елемент системи органів публічної влади вони залежать від процесів, що відбуваються у всій системі, включаючи примат політичних рішень над тими, які поділяють ключові учасники владних відносин»[532].

О. Фісун зазначає, що конституції і конституційне право пострадянських країн є угодою між певними політичними силами. «Баланс порушується, коли для деяких суб'єктів користь від зміни правил гри починає перевищувати витрати, необхідні для таких змін, і тоді вони починають маніпулювати конституцією та законами»[533]. В Україні, на переконання вченого, тривалий час встановлювали неопатримоніальний режим, а не демократичний. Це, на нашу думку, значною мірою пояснює, чому певні інститути і процеси істотно відрізняються від тих, що відбуваються в інших країнах, які перебувають в умовах трансформації.

Проблеми, що склалися в реальному конституційному процесі, науковці аналізують і шукають шляхи його поліпшення. Ю. Шемшученко,

---

530 Там само.

531 Залесны Я. Защита доминирующей роли конституции и разделение власти – спор о методах создания права в современных государствах. С. 80.

532 Zaleśny J., Chirkin V. Constitutional Justice in the Post-Soviet States. A Comparative Analysis. *Constitutional Courts in Post-Soviet States: Between the Model of a State of Law and Its Local Application* / ed. J. Zaleśny. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2019. P. 600.

533 Fisun O. Ukrainian Constitutional Politics: Neopatrimonialism, Rent-seeking, and Regime Change. *Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine* / ed. H. E. Hale, R. W. Orttung. Stanford California: Stanford University Press, 2016. P. 105.

підсумовуючи 20-річчя існування Основного Закону, відзначив, що «прийнята у червні 1996 р. Конституція України стала важливим політико-правовим актом, який стабілізував незалежний розвиток України як у внутрішніх, так і зовнішніх справах. Конституція відіграла свою позитивну роль як Основний Закон держави і суспільства»[534]. Водночас, на думку вченого, закономірним є питання про удосконалення Основного Закону. Ю. Шемшученко важливими в процесі реформування чинної Конституції називає такі принципи: системності і комплексності, людиноцентризму, конституційної законності. Значну увагу вчений приділяє проблемі взаємозв'язку політики і права в трансформаційний період в Україні загалом і конституційному процесі зокрема. Він розглядає взаємозумовленість політики і права, державної і правової політики, політичної і правової системи. Узагальнюючи виступ вченого, можна зробити висновок: перш ніж вдосконалювати практику, варто мати обґрунтовану теоретичну відповідь на питання: яким повинен бути зв'язок між політикою і правом.

О. Стойко конституційний процес розглядає як інструмент зміни політичних інститутів. Вона відзначає появу низки нових досліджень політологів і юристів, в яких йдеться про конституційну політику, зокрема щодо пояснення частоти внесення конституційних змін, аналізу мотивацій акторів та їхніх стратегій щодо реалізації конституційних реформ, конституційної еволюції федерацій, ролі конституційних судів у ході змін конституцій, впливу міжетнічних або міждержавних конфліктів на конституційну політику, важливості конституцій у недемократичних режимах та ін.[535]

М. Томенко обґрунтовує концепцію політичного конституціоналізму, який він розуміє ширше, ніж політичний напрям конституціоналізму. Останній, як правило, розкривається за допомогою категорії «політична доцільність». Натомість політичний конституціоналізм, на думку вченого, повинен зосереджуватися «на вивченні динаміки політичних інститутів як систем відносин і зв'язків, функціонування яких позначається на конституційно-правовому регулюванні»[536]. Вчений надає рекомендації, які повинні

534 Шемшученко Ю. С. Конституційний процес у незалежній Україні (До 20-річчя Конституції України) (діалог – полілог). *Конституційний полілог. 20 років Конституції України: суспільство і влада в конституційному процесі:* зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 7.

535 Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. С. 249–253.

536 Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України. С. 274.

поліпшити процес змін до конституції: 1) не викликає заперечень демократичний характер політичного режиму України, професійна дискусія потрібна щодо окремих елементів – реформи адміністративної, місцевого самоврядування, судової та органів внутрішніх справ; 2) проект конституції має готуватися фахівцями – юристами, політологами, істориками, філософами, суто політичні кола мають обмежитися обговоренням і внесенням пропозицій; 3) політикам необхідно зосереджуватися не на відмінностях, а на загальних принципах і цінностях, які поділяються основними політичними суб'єктами і можуть скласти основу для пошуку компромісу; 4) президентська кампанія чи місцеві й парламентські вибори – це найгірший час для внесення змін до конституції[537]. З нашого аналізу політичних і конституційних процесів в Україні випливає, що не всі політичні сили підтримували «демократичний характер політичного режиму». Всі інші зазначені рекомендації М. Томенка, на наше переконання, є обґрунтованими і корисними.

Відновлення незалежності Польщі, як відомо, розпочалося після Круглого столу (6 лютого – 5 квітня 1989 р.). 7 квітня 1989 р. для реалізації досягнутих між владою і опозицією домовленостей були внесені перші зміни до Основного Закону держави (Конституції ПНР 1952 р., т. зв. «сталінської конституції»)[538]. Т. зв. «квітнева новела» впроваджувала нові владні інститути – Сенат (друга палата парламенту), пост президента (замість колегіальної Ради держави ПНР), Національну раду правосуддя. Відповідно до змін, главі держави відводилась роль арбітра, а Сейм визнавався найвищим органом державної влади, якому надавались широкі повноваження. Однак на практиці найбільший вплив на формування політики і напрям розвитку держави мала Рада міністрів. Аналізуючи закон, який вносив зміни до Конституції ПНР (шістнадцятий з часу прийняття тодішньої конституції), Ф. Семенський порівнював цю Конституцію з будинком, який був неодноразово модернізований, але в різних стилях. Вчений підтримував необхідність прийняття нової польської конституції. «Майбутня конституція повинна бути сконструйована відповідно до якоїсь єдиної, осмисленої, внутрішньо узгодженої, і в той же час заснованої на демократичних принципах, концепції» – зазначав Ф. Семенський[539].

537 Там само. С. 281.

538 O zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: Ustawa z dnia 07.04.1989. Dz.U. 1989. Nr 19. Poz. 101. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890190101 (dostęp: 03.03.2015).

539 Siemieński F. Kwietniowa nowela konstytucyjna 1989 r. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny.* 1989. Zeszyt 4. S. 21.

Зміни до Основного Закону від 29 грудня 1989 р. закріпили теперішню назву держави – Республіка Польща (замість Польська Народна Республіка)[540]. Т. зв. «груднева новела» зафіксувала нові основи політичного устрою – принципи демократичної правової держави, суспільної справедливості, політичного плюралізму, свободи господарської діяльності, захист власності. Наступні зміни від 8 березня 1990 р. стосувалися місцевого самоврядування[541], а від 27 вересня 1990 р. – інституту Президента РП[542].

Від часу переговорів Круглого столу в Республіці Польща тривали розмови щодо розробки нової Конституції. 7 грудня 1989 р. Конституційні комісії були створені і в Сеймі, і в Сенаті. Було розроблено два різні проекти, однак вони так і не стали предметом законодавчого процесу. Однією з найважливіших була політична причина – проекти істотно відрізнялися між собою, а досягти компромісу в т. зв. «контрактному парламенті» було неможливо. Сподівання покладалися на новий парламент, вибори до якого вже не передбачали ніяк квот, були повністю вільними (27 жовтня 1991 р.). Склад цього парламенту мав більшу легітимність, ніж попередній. Однак з'явилася інша, теж політична проблема – сейм був надзвичайно фрагментований. В умовах представництва в ньому 29 виборчих комітетів прийняття Основного Закону також стало неможливим.

17 жовтня 1992 р. прийнято Закон про взаємовідносини між законодавчою і виконавчою владою Республіки Польща та про місцеве самоврядування[543]. Закон відомий як «Мала Конституція», що в польській конституційній традиції означає тимчасовий конституційний акт. Я. Шиманек відзначає, що поняття «мала́» вказує на темпоральність цього акта і на те, що він буде обов'язковим лише упродовж певного перехідного періоду, до

540 O zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: Ustawa z dnia 29.12.1989. *Dz.U.* 1989. Nr 75. Poz. 444. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890750444 (dostęp: 06.03.2015).

541 O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 08.03.1990. *Dz.U.* 1990. Nr 16. Poz. 94. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19900160094 (dostęp: 10.03.2015).

542 O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 27.09.1990. *Dz.U.* 1990. Nr 67. Poz. 397. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19900670397 (dostęp: 13.03.2015).

543 O wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym: Ustawa Konstytucyjna z dnia 17.10.1992. *Dz.U.* 1992. Nr 84. Poz. 426. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19920840426 (dostęp: 17.03.2015).

часу ухвалення повної конституції[544]. Крім того, це поняття також означає, що в правовому акті регулюються лише найважливіші питання. Зазвичай це взаємовідносини між вищими органами влади, які забезпечують певну стабільність у функціонуванні держави під час перехідного періоду. Такий акт з'являється в певний історичний період, у переломний момент розвитку суспільства. Всі тимчасові конституційні акти мають певні спільні характеристики і водночас свої особливості. Зокрема, деякі положення Малої Конституції 1992 р. стали частиною нової Конституції РП 1997 р. За допомогою Малої Конституції польське суспільство перевірило на практиці певні норми та інститути. Ті з них, які пройшли апробацію, довели свою ефективність, були тільки скориговані і в оновленому вигляді включені до т. зв. «великої» повноцінної конституції. Я. Шиманек пітримує думку, що тимчасові конституційні акти певною мірою виконують роль «лабораторій». Він відзначає і те, що «всі польські «малі конституції» є актами дуже політичними, актами, в яких «політичність» конституції, а також «політичність» «суперечки про конституцію» стає видимою, мабуть, у найбільшому ступені та обсязі»[545].

Т. Молдава зазначає, що тимчасові акти політичного устрою зазвичай з'являються в трьох ситуаціях: 1) у період існування т. зв. конституційної порожнечі, коли є відсутність будь-яких конституційних основ політичного устрою держави або коли дотеперішні акти перестали діяти через те, що мали чітко визначену тривалість дії (така ситуація буває в період формування нової чи відродженої державності або в період революційного відкидання дотеперішніх конституційних актів, які не узгоджуються з новим політичним порядком); 2) у період, коли відсутня виразно окреслена концепція устрою або коли жодна з існуючих концепцій не отримує підтримки більшості; 3) у період еволюційного переходу від одного устрою (як правило, авторитарного) до іншого, який реалізує основи політичної демократії (в цій ситуації конституційні основи існують, однак вони потребують поступової зміни, зумовлені потребою пристосування до політичних і суспільно-економічних перетворень)[546].

Мала Конституція 1992 року найповніше відповідає третій з описаних вище ситуацій (перехід від авторитарного до демократичного режиму),

544 Szymanek J. Tymczasowe akty konstytucyjne w polskiej tradycji ustrojowej. *Roczniki Nauk Prawnych.* 2008. Nr 2. S. 70.

545 Tamże. S. 99.

546 Moldawa T. Dylematy przyszłej Konstytucji RP. *Studia Polityczne.* 1995. Nr 4. S. 31–32.

хоча включає й ознаки двох перших: 1) чинна Конституція 1952 р. (навіть з «квітневою» і «грудневою» новелами 1989 р.) не відповідала новому політичному порядкові; 2) жодна з існуючих концепцій нового Основного Закону не отримувала достатньої підтримки. Відтак розробкою повноцінної конституції продовжив займатися Сейм II каденції, який подолав політичні проблеми попередніх каденцій – мав достатню легітимність і був консолідованішим.

Один з відомих представників польського і східноєвропейського конституціоналізму Б. Геремек зазначав: «не текст Конституції повинен формуватися на основі компромісу, а компроміс повинен бути фактором загальної політичної ситуації, в якій здійснюється конституційний процес … Конституція повинна прийматися в такий момент, коли конфлікти зведені до мінімуму, а шанси досягти згоди максимальні»[547]. 2 квітня 1997 р. Конституція РП була прийнята Національними зборами РП і затверджена на загальнонаціональному референдумі 25 травня 1997 р.

С. Божик відзначає подвійне значення конституції – політичне і правове. Перше полягає в тому, що в ній визначені найважливіші ідеї і принципи, на яких будується структура політичної влади і держави. Друге – визначені ідеї і принципи сформульовані як правові норми, як правові принципи політичного устрою держави[548]. Я. Залесний появу конституції вважає неповторним поєднанням різних чинників – політичних, правових, суспільних, культурних, економічних. Процес створення Конституції РП він показує крізь призму чотирьох детермінант. Перша. Конституція РП від 2 квітня 1997 р. була результатом в основному тих політичних сил, які брали участь у переговорах Круглого столу, де й було закладено спосіб і характер змін політичного устрою. Друга. Парламентська робота над конституцією була відображенням реального поділу суспільства, що певний час унеможливлювало досягнення компромісу. Третя. Наявний соціополітичний поділ у суспільстві не сприяв трактуванню конституції як акта, що в загальний, апробований, тривалий і безпечний спосіб визначає архітектуру ключових процесів, що розпочиналися в державі. Четверта. Спротив великих позапарламентських угруповань щодо прийняття Конституції РП, на думку Я. Залесного, виникав не стільки з конфлікту цінностей і полі-

547 Бронислав Геремек о конституционном процессе в Польше: интервью / беседовал В. Осятыньский. *Конституционное право: восточноевропейское обозрение.* 1995. №1 (10). С. 7.

548 Bożyk S. Prawnoustrojowy status opozycji parlamentarnej w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej. Białystok: Temida 2, 2006. S. 69.

тичних принципів, скільки був розрахований на поступову зміну влади[549]. Загалом процес створення Конституції РП 1997 року Я. Залесний розглядає як переплетіння політичних і правових механізмів діяльності. Він аналізує цей процес і констатує, що в ньому добре видно, «як рішення окремих учасників конституційного процесу залежать від їхніх політичних ролей, динаміки суспільної підтримки для окремих політичних партій чи особистих амбіцій окремих лідерів»[550].

У процесі підготовки Конституції Республіки Польща більше уваги приділяли обговоренню парламентсько-кабінетної форми правління, ніж парламентсько-президентської і президентської. Зрештою перша з названих і відображена в Основному Законі. Сутність цієї форми полягає в тому, що «виконавча влада (ототожнена з кабінетом) походить із парламенту, а кабінет одночасно є відповідальним перед ним за прийняті рішення»[551]. Варто зазначити, що в польській науковій літературі можна знайти різні думки щодо існуючої форми правління. Одні вважають, що це одна з версій парламентської системи, інші називають її гібридною (змішування раціоналізованого парламентаризму в канцлерському варіанті з елементами президенціалізму); треті вбачають у ній елементи прем'єрської форми правління[552]. Є. Куцинський, проаналізувавши існуючі підходи до визначення форми правління та конституційне регулювання взаємовідносин між вищими органами державної влади, вважає, що конституційна форма правління в Республіці Польща має змішаний характер. Вона, на його думку, поєднує чотири елементи: 1) домінування рис парламентської форми правління, сформованих відповідно до національних зразків і регулювання в інших країнах, зокрема європейських; 2) формування раціональної парламентської форми правління, із залученням певних елементів канцлерської форми, відомих з Основного Закону ФРН 1949 р., а також запровадження власного правового регулювання, що раціоналізують форму правління; 3) використання деяких елементів президентської форми правління, наявних у конституційній формі

549 Zaleśny J. Tworzenie Konstytucji z 1997 roku. Przejaw kooperacji czy rywalizacji elit politycznych? *Przegląd Sejmowy.* 2017. Nr 6 (143). S. 177–178.

550 Tamże. S. 182.

551 Współczesne systeme polityczne / pod. red. M. Zmigrodzkiego, B. Dziemidok-Olszewskiej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. S. 15.

552 Kuciński J. System rządów Rzeczypospolitej Polskiej w świetle Konstytucji z 1997 roku (prolegomena). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego.* Seria Prawnicza. 2016. Zeszyt 94. S. 85–86.

правління США чи Франції; 4) збереження перевіреного вітчизняного правового регулювання форми правління[553].

І. Яценко, проаналізувавши теорію і практику реалізації ідеї поділу влади в Польщі, підтримує думку, що там існує «парламентсько-кабінетна республіка». Президент Республіки Польща «є частиною виконавчої гілки влади, однак його вплив на її діяльність проявляється тільки в період її формування або відставки». Рада Міністрів Республіки Польща «підзвітна парламенту і ефективність її діяльності залежить від наявності чи відсутності в парламенті стабільної політичної більшості»[554].

М. Хабовський показує залежність розуміння правових норм від політичної ситуації, яка існує в країні. Зокрема, він аналізує практику провадження польської східної політики і звертає увагу, що реалізація одного й того ж конституційного положення буває різною. Відповідно до Конституції РП «Президент Республіки Польща у сфері закордонної політики співпрацює з Головою Ради Міністрів і відповідним міністром» (ст. 133). На практиці формування політики залежить від того, хто з зазначених посадових осіб має більше лідерських якостей і більшу підтримку парламентської більшості. Так, за умов дії однієї і тієї ж конституції, М. Хабовський відзначає різні періоди відносин між президентом і прем'єр-міністром: 1) значна перевага президента над прем'єром (президент А. Кваснєвсикий і прем'єр М. Бєлка), як і навпаки (прем'єр Д. Туск і президент Б. Коморовський); 2) боротьба за повноваження обох органів влади (прем'єр Є. Бузек – президент А. Квасьнєвський, прем'єр Д. Туск – президент Л. Качинський); 3) ідеальна співпраця обох органів влади (президент Л. Качинський і прем'єр Я. Качинський)[555]. Вчений доводить, що конституційні положення – не єдиний чинник, який визначає форму правління, а конкретна змішана форма на практиці призводить до конфліктів між президентом, урядом і парламентом, порушує стабільність політичної системи.

Відповідно до даних, наведених Р. Ставицьким, розмови і розробка змін до Основного Закону розпочалися майже одразу після його прийняття у 1997 р. Водночас велися дискусії щодо убезпечення Конституції від тимчасових змін політичного характеру. Таким запобіжником

553 Tamże. S. 86.

554 Яценко І. С. Теорія і практика реалізації ідеї поділу влади в Україні та Польщі – історія і сучасність. С. 279.

555 Habowski M. System rządów Rzeczypospolitej Polskiej jako uwarunkowanie polskiej polityki wschodniej. *Dyplomacja i bezpieczeństwo.* 2013. Nr 1. S. 119–120.

вважалося поглиблене політичне і правове обговорення пропонованих змін[556].

Станом на 31 грудня 2019 р. зміни до Конституції Республіки Польща вносилися лише двічі. Першого разу це стосувалося дозволу екстрадиції польських громадян у визначених ситуаціях[557], другого – заборони для особи, що є засудженою на підставі вироку до позбавлення волі за умисний злочин, обиратися до Сейму чи Сенату[558].

Перша з вищезгаданих змін необхідна була для гармонізації польського законодавства і права Європейського Союзу. Варто відзначити, що автори польської конституції у 1997 р. загалом врахували стратегічну політику Польщі. Зокрема, у ч. 1 ст. 90 вони зазначили: «Республіка Польща може, відповідно до міжнародної угоди, делегувати міжнародній організації чи міжнародному органові повноваження органів державної влади з певних питань». Відтак після набуття Польщею членства в НАТО (1999 р.). і Європейському Союзі (2004 р.) Конституція не потребувала кардинальних змін.

Необхідно зазначити, що проектів законів про зміни Конституції, зареєстрованих Сеймом III–VIII каденцій, було досить багато. Зокрема, упродовж III каденції Сейму (1997–2001) було внесено 2 проекти законів про зміну Конституції, IV (2001–2005) – жодного, V (2005–2007) – 7, VI (2007–2011) – 7[559], VII (2011–2015) – 3[560], VIII (2015–2019) – 1[561]. Отже,

556 Stawicki R. Zmiany Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1997–2011 w świetle projektów ustaw oraz uchwalonych nowelizacji. Warszawa: Kancelaria Senatu, 2011. S. 3.

557 O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 08.09.2006. *Dz.U.* 2006. Nr 200. Poz. 1471. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20062001471 (dostęp: 11.12.2019).

558 O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 07.05.2009. *Dz.U.* 2009. Nr 114. Poz. 946. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20091140946 (dostęp: 15.12.2019).

559 Stawicki R. Zmiany Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej ... S. 3, 5, 8.

560 O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: poselski projekt ustawy nr 1646. URL: http://sejm.gov.pl/sejm7.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=1646 (dostęp: 08.12.2019); O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: poselski projekt ustawy nr 2374. URL: http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/druk.xsp?nr=2374 (dostęp: 09.12.2019); O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: projekt ustawy przedstawiony przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej nr 3424. URL: http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=3424 (dostęp: 10.12.2019).

561 O zmianie Konstytucji RP: poselski projekt ustawy nr 166. URL: http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=166 (dostęp: 12.12.2019).

із 20 проектів законів про зміну Конституції Республіки Польща, як вже зазначалося вище, прийнято було лише 2.

Натомість зміни до Конституції України станом на 31 грудня 2019 р. вносилися 8 разів[562]. Зміни від 08.12.2004 р. здебільшого стосувалися форми правління; 30.09.2010 р. (Рішення Конституційного Суду України) – також форми правління; 01.02.2011 р. – терміну повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної рад, Верховної Ради України; 19.09.2013 р. – повноважень Рахункової палати; 21.02.2014 р. – знову форми правління; 02.06.2016 р. – прокуратури, правосуддя, Конституційного Суду України; 7.02.2019 р. – стратегічного курсу держави; 3.09.2019 р. – недоторканності народних депутатів України.

Можна припустити, що велика кількість змін, внесених до української конституції, і незначна – до польської, були зумовлені умовами, передбаченими для зміни цих Основних Законів. Відповідно до Конституції Республіки Польща, проект закону про зміну Конституції може бути внесений щонайменше 1/5 передбаченої законом кількості депутатів, Сенатом або Президентом Республіки Польща (ч. 1 ст. 235). Закон про зміну Конституції приймає Сейм більшістю щонайменше 2/3 голосів у присутності щонайменше половини передбаченої законом кількості депутатів і Сенат абсолютною більшістю голосів в присутності щонайменше половини передбаченої законом кількості сенаторів (ч. 4 ст. 235). Складніші вимоги передбачені для зміни положень, що містяться у трьох розділах: «Республіка Польща» (Розділ I); «Свободи, права та обов'язки людини і громадянина» (Розділ II); «Зміна Конституції» (Розділ XII).

Відповідно до Конституції України законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України (ст. 154). Законопроект про внесення змін до Конституції України, попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України (ст. 155). Як і в Польщі, особливими є вимоги до положень, що містяться у певних розділах. Це, зокрема, «Загальні засади» (Розділ I); «Вибори. Референдум» (Розділ III) і «Внесення змін до Конституції України» (Розділ XIII). Істотною відмінністю серед формальних умов

562 Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 31.12.2019).

для зміни конституції в Україні і Республіці Польща є наявність в останньої другої палати парламенту, яка слугує бар'єром для поспішних змін.

Однак, крім формальних вимог, вагоме значення мають й інші чинники. Т. Сломка називає три чинники, які сприяють стабільності Основного Закону в Польщі: процедурний, політичний та практичний. 1. Процедура зміни Конституції Республіки Польща передбачає згоду більшості парламентських фракцій щодо необхідних змін. 2. Політичні сили у своїх програмних документах зазвичай фіксують свої позиції щодо бажаної форми державного правління, конституційного статусу вищих державних органів влади, статусу парламентаріїв тощо. Такі положення є їх політичною ідентифікацією, а тому політичні сили неохоче йдуть на компроміс. 3. Практика (особливо рішення Конституційного Трибуналу) здатна пристосовувати конституційні положення до нових політичних, суспільних та економічних умов, без зміни положень Основного Закону[563].

Конституція є політико-правовим актом[564], правовим актом з особливим політичним значенням[565]. Серед її функцій є чимало таких, які мають політичний характер. Зокрема відзначається, що конституція: окреслює основні правила політичної гри, дотримання яких є обов'язком усіх суб'єктів політики, а недотримання загрожує застосуванням визначених політичних санкцій (нормативна функція); формує і зміцнює політичне співтовариство, створене громадськістю і політичними елітами на підставі визнання конституційних основ політики (інтеграційна функція); становить елемент політичної освіти, що сприяє поширенню основних політичних цінностей, які лежать в основі нормативних рішень (соціалізаційна функція)[566].

І. Малайний частоту змін до конституції пов'язує з п'ятьма чинниками. 1. Умова зміни Основного Закону – «чим вона складніша, тим меншою є кількість новелізацій». 2. Ступінь узагальненості її формулювань – «чим він більший, тим зміни рідші». 3. Ступінь, в якому формальна конституція збігається з матеріальною – «чим ступінь більший, тим конституція змінюється рідше». 4. Активність конституційного суду в процесі пристосу-

563 Słomka T. Specyfika i złożoność polskiej transformacji ustrojowej. S. 187–188.

564 Шляхтун П. Конституція. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 355–356.

565 Podolak M. Konstytucja. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 2. Instytucje i systemy polityczne / pod red. B. Dziemidok-Olszewskiej, W. Sokoła. Wyd. 2. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2012. S. 250–251.

566 Tamże. S. 252.

вання конституції до реальних змін – «чим активність більша, тим зміни Основного Закону потрібні рідше». 5. Сфера конституційного регулювання – «чим сфера вужча, тим Основний Закон триваліший»[567].

На наше переконання, згадані тут чинники є визначальними – за умови високої політичної та правової культури влади і суспільства, яке перебуває у стані стабільності. Натомість у період трансформації, коли в політиці і праві суб'єктивні чинники домінують над об'єктивними, навіть правильно сформульовані конституційні положення піддаються змінам.

Отже, за 22 роки функціонування Конституції Республіки Польща до неї не було внесено жодних змін, які б стосувалися перерозподілу повноважень між органами влади. Упродовж 23 років функціонування Конституції України дві форми державного правління почергово змінювали одна одну: у 1996–2006 рр. – президентсько-парламентська; 2006–2010 рр. – парламентсько-президентська; 2010–2014 рр. президентсько-парламентська, з 2014 р. – парламентсько-президентська. Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що зміни до Конституції України вносилися з метою отримати більше повноважень для одного з двох інститутів – президента або парламенту, залежно від інтересів політичних сил, які мали можливість впливати на цей процес.

Найбільшою проблемою було те, що правові положення, які регулювали суспільні відносини у сфері організації діяльності органів державної влади не завжди були між собою узгоджені. Спірні питання, які виникали після чергових поспішних конституційних змін, однозначно знижували цінність Конституції, оскільки не було забезпечено відповідність усіх інших правових актів Основному Законові.

Апробовані в Україні різні форми державного правління показали, що вони самі по собі не є чинниками становлення демократичної, правової держави. В період трансформації все залежить від того, які суб'єкти, в який спосіб і з якою метою їх використовують. Відтак немає сенсу міняти форму правління кожні 4 роки. Змінювати необхідно свідомість людей. Зважаючи на український досвід, конституційні положення щодо форми державного правління варто віднести до таких, які потребують спеціальної процедури зміни.

У багатьох публікаціях політичні причини, як правило, асоціюються з кон'юнктурними інтересами політичних сил, в основі яких не суспільні

567 Małajny I. Zagadnienie zmiany konstytucji. *Ustrój polityczny państwa: Polska, Europa, świat* / pod red. S. Sulowskiego, J. Szymanka. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2013. S. 572.

потреби, а тільки прагнення отримати максимум владних повноважень. У публічному дискурсі, й навіть у науковій літературі, можна зустріти твердження, що політичні причини ведуть до порушення права, а відтак не повинні домінувати в цьому процесі.

Однак політика завжди присутня в процесі розробки і прийняття конституційних змін. Причини цих змін мають бути пов'язані з публічною політикою, в основі якої суспільні інтереси (public policy), а не з політикою як боротьбою за владу (politics). Одна з важливих функцій Основного Закону – стабілізуюча. В його положеннях має бути відображена стратегічна державна політика, а не поточна.

4.2. Парламентська коаліція: політичне і правове регулювання формування і припинення діяльності

Зміни, внесені до Конституції України 2004 р., запровадили парламентсько-президентську форму правління, за якої важливе місце посідає парламентська більшість. В чинному на той час законодавстві закріпили нове для незалежної України політико-правове явище – коаліцію депутатських фракцій. Відтоді багато суперечливих змін внесено до законодавства, а практика формування і припинення діяльності коаліції депутатських фракцій викликала чимало дискусій в Україні й за її межами. З метою розгляду практики взаємодії політики (політичних рішень) і права (правових норм) на прикладі парламентської коаліції розглянемо сутність цього явища, а також проаналізуємо політичні документи і правові акти, що його регулюють.

Коаліцію визначають як «поєднання (спілка, об'єднання, блок, союз) двох або більше політичних акторів (наприклад, політиків, політичних партій, груп інтересу, чи навіть держав), яка формується для досягнення взаємно корисних цілей, реалізація яких була б не можлива без такого поєднання»[568]. У науковій літературі можна зустріти різні види і назви коаліцій – виборчі, для прийняття рішень, правлячі, парламентські, урядові, кабінетні та ін.

Об'єктом нашого аналізу є парламентська коаліція, яку розуміють як домовленість фракцій про спільні дії в парламенті. Ситуація, коли одна з фракцій парламенту становить парламентську більшість, тобто володіє більше ніж половиною депутатських мандатів, буває не так часто. Тому

568 Sokół W. Koalicja. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 313.

поширеною практикою є формування парламентської коаліції. Однією з важливих цілей для співпраці фракцій є прагнення сформувати і контролювати уряд. Зазвичай організація процесу переговорів між політичними силами, їх зміст та форма результату не регламентовані правовими нормами, а відбуваються на основі політичної традиції певної країни, бажань і потреб конкретних учасників.

В Україні діяльність парламентської коаліції (якій надали специфічну назву – коаліція депутатських фракцій) вирішили детально регламентувати в законодавстві. У ст. 83 Конституції України зазначається, що «у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України». Коаліція депутатських фракцій вносить пропозиції Президентові України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України. В Основному Законі також записано, що «засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України».

У Регламенті Верховної Ради України від 16 березня 2006 р. зазначалося, що «коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді – це добровільне об›єднання депутатських фракцій, яке формується у Верховній Раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій. До складу коаліції входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради»[569]. У цьому Регламенті було чітко вказано, що у разі невходження народного депутата, обраного від політичної партії до складу депутатської фракції цієї політичної партії, або виходу народного депутата зі складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії з дня прийняття такого рішення.

Однак уже 19 вересня 2006 р. до Регламенту були внесені зміни, згідно з якими: народний депутат, якого виключено зі складу депутатської фракції, є позафракційним; позафракційний народний депутат має право за особистою заявою увійти до складу коаліції чи опозиції. У ст. 13 чинно-

569 Про Регламент Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України від 16.03.2006 № 3547-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3547-15#Text (дата звернення: 25.03.2010).

го на той час Закону України «Про статус народного депутата України»[570] зазначалося, що народний депутат: має право вільно виходити зі складу депутатської фракції (групи); може не входити до жодної зареєстрованої депутатської фракції чи депутатської групи.

Частина депутатів звернулися до Конституційного Суду України щодо відповідності таких положень Конституції України. Конституційний Суд України встановив, що «утворення депутатських фракцій є однією з важливих характеристик структури сучасних парламентів. Об'єднання депутатів у фракції має на меті консолідацію зусиль для досягнення цілей та завдань, визначених виборчими програмами політичних партій (виборчих блоків політичних партій), та об'єктивно приводить до необхідності дотримання депутатами вимог фракційної дисципліни». Відповідно Конституційний Суд України положення Закону України «Про статус народного депутата України» щодо права народного депутата України вільно виходити зі складу депутатської фракції (групи), а також не входити до жодної зареєстрованої депутатської фракції визнав неконституційним. Також у даному рішенні зазначалося, що народний депутат України зобов'язаний перебувати у депутатській фракції тієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій), за списком якої він був обраний народним депутатом України[571]. Положення Регламенту Верховної Ради України від 16 березня 2006 р. Конституційний Суд України не розглядав, оскільки на той час Регламент в цілому був визнаний неконституційним на підставі того, що був затверджений Постановою Верховної Ради України, а не Законом, так як це передбачено Конституцією України[572].

Згодом депутати звернулися до Конституційного Суду України за офіційною інтерпретацією словосполучень «коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України» та «припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України». 17 вересня 2008 р. Конституційний Суд України вирішив, що словосполучення «коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України» слід розуміти як сформоване за результата-

570 Про статус народного депутата України: Закон України від 17.11.1992 № 2790-XII в редакції Закону України від 22.03.2001 № 2328-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 42. Ст. 212.

571 Справа про перебування народного депутата України у депутатській фракції: Рішення Конституційного Суду України від 25.06.2008 № 12-рп/2008у. *Вісник Конституційного Суду України.* 2008. № 4. С. 73.

572 Справа про Регламент Верховної Ради України: Рішення Конституційного Суду України від 01.04.2008 № 4-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-08 (дата звернення: 01.04.2010).

ми виборів об›єднання кількох депутатських фракцій, кількість народних депутатів України в яких становить більшість від конституційного складу Верховної Ради України, які (депутатські фракції) на основі узгодження політичних позицій погодились на спільну парламентську діяльність[573]. Конституційний Суд України ще раз підтвердив, що суб'єктами формування коаліції є фракції, а не окремі депутати. Тлумачення словосполучення «припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України» Конституційний Суд України не надав, вказавши на прогалину в правовому регулюванні з цього питання. У цьому Рішенні Конституційний Суд України черговий Регламент (Тимчасовий регламент Верховної Ради України від 8 квітня 2008 р.), затверджений Постановою Верховної Ради України, а не Законом, визнав неконституційним.

У Регламентах Верховної Ради України від 16 березня 2006 р., від 8 квітня 2008 р. та згодом від 19 вересня 2008 р. визначення коаліції було однаковим. Редакція Регламенту від 19 вересня 2008 р. була затверджена Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» № 1861-VI від 10 лютого 2010 р.[574], так як цього вимагав Конституційний Суд України. 9 березня 2010 р. до Регламенту були внесені зміни стосовно порядку утворення коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Відповідно до них коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді вважалося «сформоване за результатами виборів і на основі узгоджених політичних позицій та на засадах, встановлених Конституцією України і цим Регламентом, об'єднання депутатських фракцій, народних депутатів, до якого входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради»[575]. Можливість окремого народного депутата входити до коаліції викликала серйозні суперечки між політиками і юристами.

Народні депутати України знову звернулися до Конституційного Суду України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. 6 квітня 2010 року Конституційний Суд України

573 Справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України: Рішення Конституційного Суду України від 17.09.2008 № 16-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-08 (дата звернення: 05.04.2010).

574 Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17 (дата звернення: 08.04.2010).

575 Про внесення зміни до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України»: Закон України від 09.03.2010 № 1952-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-17#Text (дата звернення: 14.04.2010).

несподівано визнав, що окремі народні депутати, зокрема ті, які не перебувають у складі фракцій, що ініціювали створення коаліції, мають право брати участь у формуванні коаліції[576].

На нашу думку, рішення Конституційного Суду України було неочікуваним і нелогічним, оскільки у 2008 р. ним же були прийняті абсолютно протилежні рішення. Ще цікавішим було обґрунтування такого рішення. Начебто у 2008 р. тлумачення відбувалося без урахування існуючого тоді Тимчасового регламенту, оскільки він був визнаний неконституційним (затверджений Постановою Верховної Ради України, а не Законом України, як це передбачено Конституцією України). А у 2010 р. «конституційне положення щодо встановлення засад формування коаліції Конституцією України і Регламентом реалізоване з набуттям чинності 17 лютого 2010 року Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» №1861-VI, тому офіційне тлумачення відповідних положень Конституції України та Регламенту щодо формування коаліції має відбуватися у їх системному зв`язку»[577]. Варто зауважити, що Конституція України була в такій самій редакції, тому таке пояснення Конституційного Суду України давало підстави думати, що у нас Закон мав вищу від Конституції юридичну силу.

Аналіз правового регулювання формування коаліції депутатських фракцій, в тому числі вищенаведених рішень Конституційного Суду України 2008 і 2010 рр., свідчить, що в чинному законодавстві не завжди відображений принцип справедливості. Голосуючи за певну партію, громадяни розраховують на втілення в державних рішеннях їхнього бачення суспільного розвитку. Якщо депутат пройшов до парламенту по списку однієї партії, а через деякий час заявив, що він не згодний з політичним курсом своєї фракції і обрав собі на власний розсуд іншу фракцію, то таким чином він проігнорував вибір громадян. В умовах нестабільної політичної ситуації депутат інколи може змінювати тактику та відмовлятися від деяких передвиборних декларацій. Однак змінювати заявлені стратегічні напрями розвитку країни, на нашу думку, неприпустимо.

576 У справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України: Рішення Конституційного Суду України від 06.04.2010 № 11-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10 (дата звернення: 15.02.2011).

577 Там само.

У демократичних державах міжфракційні переходи не є звичним явищем. Вихід депутата з однієї фракції і перехід до іншої у конституційному праві позначається спеціальним терміном – «дефекція» (від англ. defection – порушення обов'язку, відступництво). П. Шляхтун зазначає, що використання цього слова свідчить про громадський осуд міжфракційного переходу й слугує моральним застереженням від нього[578]. У деяких державах вихід з фракції є можливим, але входження до іншої фракції заборонено.

Змінювати політичну і правову реальність в Україні депутатам і президентам допомагав Конституційний Суд України. 1 жовтня 2010 р. він оголосив про скасування політреформи 2004 р., що означало зміну форми державного правління з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську. Повернена редакція Конституції України з 1996 р. не передбачала формування коаліції депутатських фракцій, відповідно з Регламенту Верховної Ради України вилучено Главу 12 «Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України»[579].

Положення про коаліцію депутатських фракцій було повернено до Конституції України у 2014 р. у зв'язку з Революцією гідності, зміною політичної команди при владі, черговими конституційними змінами. Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. № 742-VII[580] було повернено парламентсько-президентську форму правління. Однак пропорційну виборчу систему, з якою була узгоджена ця редакція Основного Закону, не повернули. Приведення законодавства у відповідність до чергових змін у Конституції України не було здійснено, що згодом періодично проявлялося в діяльності парламенту, обраного у 2014 р. за змішаною виборчою системою.

Розгляньмо особливості правового регулювання та практики формування і припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України на прикладі VIII скликання (2014–2019 рр.).

Відповідно до відновленої у 2014 р. Конституції України в редакції 2004 р. коаліція депутатських фракцій формується за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій. До її складу має входити біль-

578 Шляхтун П. Чи бачать очі, що купують? *Віче.* 2005. № 10. URL: http://www.viche.info/journal/86/ (дата звернення: 03.01.2010).

579 Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України: Закон України від 08.10.2010 № 2600-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2600-17 (дата звернення: 15.12.2010).

580 Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України від 21.02.2014 № 742-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#n2 (дата звернення: 20.02.2015).

шість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Детальніше про її формування, діяльність та припинення діяльності мало бути визначено у Регламенті Верховної Ради України. Однак у ньому взагалі не було згадки про таке об'єднання (главу про коаліцію депутатських фракцій, про що зазначалося вище, було вилучено у 2010 р.).

У Регламенті зазначалося, що «депутатські фракції формуються із числа народних депутатів, обраних за виборчими списками політичних партій та народних депутатів, які були висунуті політичною партією в одномандатних округах. При формуванні депутатської фракції до її складу також за умови дотримання засад діяльності такої фракції можуть увійти народні депутати, обрані в одномандатних округах, які реєструвалися кандидатами у народні депутати шляхом самовисування, або народні депутати, які були висунуті політичною партією, що за результатами виборів не взяла участь у розподілі депутатських мандатів».

Поряд із поняттям «депутатська фракція» майже завжди у дужках вживалося поняття «депутатська група». Вказувалося, що позафракційні народні депутати можуть входити до складу депутатських фракцій або об'єднуватися у депутатську групу народних депутатів. Кількість осіб у депутатській групі не може бути меншою, ніж кількість осіб у найменшій фракції, що сформована протягом першої сесії. Відзначалося, що зареєстрована депутатська група має права депутатської фракції.

Права депутатських фракцій і депутатських груп, відповідно до цього закону, багато в чому справді були однакові. Наприклад, вони могли подавати пропозиції до розкладу пленарних засідань сесії Верховної Ради України на кожний місяць сесії; щотижня на початку ранкового пленарного засідання мали право на оголошення, заяви, повідомлення, пропозиції (від 3 до 30 хвилин); мали право виступати під час обговорення питань на пленарному засіданні тощо. Кожна депутатська фракція (депутатська група) мала гарантоване право на виступ одного представника з кожного питання порядку денного пленарного засідання. На вимогу двох чи більше фракцій чи груп могло скликатися засідання Погоджувальної ради депутатських фракцій (депутатських груп). Голови фракцій і груп мали право ухвального голосу. Фракції і групи могли брати участь у розподілі посад голови та заступників Верховної Ради України, голів та заступників комітетів, а також у різних тимчасових спеціальних і слідчих комісіях.

Загалом, відповідно до Регламенту Верховної Ради України, депутатські фракції й депутатські групи часто мали однакові права, а інколи такі самі права належали й окремим депутатам. Тобто, на перший погляд, ви-

давалося, що депутати, які обрані в багатомандатному окрузі, і депутати, які отримали свої мандати в одномандатних округах, мали однакові можливості. Перші могли створити фракції, другі – увійти до цих фракцій за згодою обох сторін або створити депутатські групи. Водночас, відповідно до Конституції України, коаліцію депутатських фракцій могли формувати лише фракції. Депутатські групи в Основному Законі не згадувалися. В деяких інших законах, де йшлося про права депутатських фракцій, не згадувалося таке об'єднання, як «депутатська група» (зокрема в Законі України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року № 794-VII[581]).

Окремої уваги потребує питання входу і виходу із згаданих об'єднань депутатів, обраних за різними принципами – за пропорційною та мажоритарною складовими виборчої системи. У ст. 81 Конституції України було вказано, що у разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення. Про права і обов'язки депутатів, обраних не від політичної партії, не йшлося. До речі, в ст. 10 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI[582], за яким відбувалися й позачергові вибори у 2014 р., виборчі блоки не були передбачені. У ст. 59 Регламенту Верховної Ради України натомість зазначалося, що «народний депутат, який не увійшов до складу депутатської фракції, якого виключено чи який вийшов із складу депутатської фракції, є позафракційним. Позафракційні народні депутати можуть входити до складу депутатських фракцій або об'єднуватися у депутатську групу народних депутатів».

Ще одним законом, який повинен був унормовувати права та обов'язки депутатів, обраних різними способами (у багатомандатному виборчому окрузі та в одномандатних виборчих округах) був Закон України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII[583]. У

581 Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text (дата звернення: 12.03.2015).

582 Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17.11.2011 № 4061-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17 (дата звернення: 15.03.2015).

583 Про статус народного депутата України: Закон України від 17.11.1992 № 2790-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text (17.03.2015).

ст. 13 цього закону зазначалося, що «народні депутати мають право об'єднуватися в депутатські фракції та депутатські групи. Депутатські фракції (групи) утворюються, реєструються, діють, а також припиняють свою діяльність відповідно до закону про регламент Верховної Ради України та інших законів України. Організація роботи депутатських фракцій (груп) регулюється законами та прийнятим відповідно до них Положенням про депутатську фракцію (групу). ... Народний депутат має право вільно вийти зі складу депутатської фракції (групи)». Однак ніякого Положення не існувало.

Отже, положення Конституції України у редакції від 08 грудня 2004 р., дію яких відновили у 2014 р., були зорієнтовані на парламентсько-президентську форму правління та пропорційну виборчу систему. Натомість інші закони не привели у відповідність до цих змін. Згадані вище закони в основному залишилися в редакції, розробленій для президентсько-парламентської форми правління і змішаної виборчої системи. Про ситуацію, що виникла в правовому регулюванні багатьох відносин, в тому числі щодо парламентської коаліції, владу і суспільство інформував Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України[584]. Однак правові прогалини і колізії не були виправлені й формування коаліції депутатських фракцій у 2014 р. відбувалося на основі вищеописаної правової бази.

Розгляньмо хронологію формування, існування і припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у 2014–2019 рр. Позачергові парламентські вибори відбулися 26 жовтня 2014 р. за змішаною виборчою системою. За пропорційною складовою до Верховної Ради України VIII скликання потрапило 6 партій: Народний Фронт – 64 мандати, Блок Петра Порошенка – 63, Об'єднання «Самопоміч» – 32, Опозиційний блок – 27, Радикальна партія Олега Ляшка – 22, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – 17.

Крім того, представники цих партій здобули перемогу за мажоритарною складовою. У результаті цього на першому місці за сумарною кількістю отриманих мандатів опинився Блок Петра Порошенка – 132 мандати (за пропорційною складовою – 63 і за мажоритарною – 69), На-

584 Про деякі протиріччя між Конституцією України та Законами України в частині визначення статусу народного депутата України та принципів формування депутатських об'єднань у парламенті: аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України; відділ розвитку політичної системи (І. А. Павленко). 28.11.2014. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/1668/ (дата звернення: 10.06.2015).

родний Фронт – 82 (64 і 18), Об'єднання «Самопоміч» – 33 (32 і 1), Опозиційний блок – 29 (27 і 2), Радикальна партія Олега Ляшка – 22 (лише за пропорційною складовою), Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – 19 (17 і 2).

Після оголошення результатів виборів у ЗМІ оприлюднено відразу два проекти коаліційних угод – від Блоку Петра Порошенка і від Народного Фронту. У Проекті коаліційної угоди від Блоку Петра Порошенка зазначалося, що відповідно до ст. 83 Конституції України учасники цієї коаліційної угоди створюють коаліцію депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України[585]. З подальшого тексту угоди випливало, що коаліція буде формуватися лише фракціями. Таку угоду Блок Петра Порошенка, що сумарно отримав найбільше мандатів, пропонував підписати партіям Народний фронт та Об'єднанню «Самопоміч».

У свою чергу Народний Фронт, що отримав перше місце за пропорційною складовою, підготував і запропонував проект угоди про створення коаліції депутатських фракцій під назвою «Європейська Україна». Цей проект розпочинався фразою «Ми, народні депутати України, члени депутатських фракцій та позафракційні»[586].

31 жовтня 2014 р. Об'єднання «Самопоміч» оприлюднило проміжні результати першого засідання робочої групи зі створення коаліції, в якому взяли участь представники Блоку Петра Порошенка, Народного фронту та Об'єднання «Самопоміч». Робоча група вирішила, що позафракційні депутати можуть ставати учасниками коаліції лише відповідно до окремого рішення Ради коаліції. 11 листопада 2014 р. між політичними силами, що отримали перемогу на виборах, відбулися переговори. В результаті були погоджені принципи формування коаліції та уряду. Зазначалося, що до участі в коаліції, яку формують Народний фронт, Блок Петра Порошенка і Об'єднання «Самопоміч», запрошені також Радикальна партія Олега Ляшка і Всеукраїнське об›єднання «Батьківщина». Також було визначено тих, хто не може бути членами майбутньої коаліції, а це – представники

585 Блок Порошенка опублікував проект коаліційної угоди: повний текст / ТСН. 29.10.2014. 11:25. URL: http://tsn.ua/politika/blok-poroshenka-opublikuvav-proekt-koaliciynoyi-ugodi-povniy-tekst-388703.html (дата звернення: 20.01.2016).

586 Проект коаліційної угоди від «Народного фронту»: повний текст документа / ТСН. 29.10.2014. 13:48. URL: http://tsn.ua/politika/proekt-koaliciynoyi-ugodi-vid-narodnogo-frontu-povniy-tekst-dokumentu-388750.html?g=article&m=384567069 (дата звернення: 22.01.2016).

політичного об›єднання «Опозиційний блок» і депутати, які голосували за «диктаторські закони 16 січня»[587].

Під час узгодження позицій політичні сили вирішили вилучити пункт, який передбачав можливість позафракційних депутатів за окремим рішенням ради коаліції ставати учасниками коаліції. Було прийнято рішення, що коаліція буде формуватися лише фракціями, а позафракційні депутати, які хочуть увійти до коаліції, спочатку повинні вступити до однієї з фракцій-учасниць коаліції.

27 листопада 2014 р. голова тимчасової президії першої сесії Верховної Ради України В. Гройсман оголосив про створення фракцій партій: Блоку Петра Порошенка у кількості 146 депутатів, Народного фронту – 83, Об'єднання «Самопомочі» – 32, Опозиційного блоку – 40, Радикальної партії Олега Ляшка – 22 депутатів, Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» – 19 депутатів. Того ж дня було оголошено про створення коаліції «Європейська Україна», до якої увійшли фракції Блоку Петра Порошенка, Народного фронту, Об'єднання «Самопоміч», Радикальної партії Олега Ляшка та Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина». За словами новообраного голови Верховної Ради України В. Гройсмана, до коаліції увійшли 302 депутати. Різниця між загальною кількістю мандатів, отриманих партіями в результаті виборів та кількістю депутатів, що увійшли до фракцій, свідчить, що до деяких із них приєдналися також інші депутати-мажоритарники, що не були членами цих партій.

Голови п'яти фракцій підписали Угоду про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна», що складалася з преамбули, 17 детально описаних реформ, Регламенту коаліції (77 сторінок)[588]. Незважаючи на такий обширний документ щодо запланованих спільних дій, співпраця такої коаліції тривала недовго. Вже 1 вересня 2015 р. про вихід із коаліції заявила фракція Радикальної партії Олега Ляшка. Її лідер заявив, що питання про зміни до Конституції України, які розглядалися у парламенті 31 серпня 2015 р., внесли на розгляд всупереч позиції більшості фракцій. Він наголосив, що фракція не згодна з такою політикою коаліції, тому ви-

587 Майбутні депутати оприлюднили протокол щодо принципів роботи коаліції / ТСН. 11.11.2014. 20:29. URL: http://tsn.ua/politika/maybutni-deputati-oprilyudnili-protokol-schodo-principiv-roboti-koaliciyi-391176.html (дата звернення: 25.01.2016).

588 Угода про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». 27.11.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15 (дата звернення: 28.01.2016).

мушена вийти з її складу[589]. У ЗМІ поширились повідомлення, що коаліція розпалася. Керівництво Верховної Ради України заявило, що коаліція існує, бо до її складу все ще входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Після голосування за проект Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», який включав спірні питання про особливий статус Донбасу, деякі окремі депутати написали заяви про вихід із фракцій-учасниць коаліції. Другою серйозною політичною причиною для виходу депутатів із фракцій-учасниць коаліції стало питання відставки уряду. Починаючи з вересня 2015 р. представники парламентської більшості, яка затвердила персональний склад Кабінету Міністрів України, критикували його за невчасне подання проектів законів щодо внесення змін до Податкового кодексу України, про Державний бюджет України на 2016 рік. Коаліція депутатських фракцій поділилася на фракції, які хотіли зберегти уряд – і які хотіли відправити його у відставку. Відмінні позиції існували також і всередині фракцій. Так, зокрема, після обговорення звіту уряду, яке відбулося 16 лютого 2016 р., представники фракцій-учасниць коаліції, крім Народного фронту, визнали діяльність уряду незадовільною і проголосували за це. Однак за постанову про недовіру урядові частина членів цих же фракцій-учасниць коаліції не проголосувала. Наступного дня лідер Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» – Ю. Тимошенко заявила, що у зв'язку з цими подіями, фракція прийняла рішення вийти із цієї «фасадної», «формальної» коаліції[590].

Знову думки політиків, юристів, експертів поділилися на тих, які стверджували, що коаліція вже припинила своє існування, і на тих, які мали інше бачення. 18 лютого 2016 р. про вихід із коаліції фракції «Самопоміч» заявив її лідер О. Березюк. «16 лютого 2016 року український народ став свідком відвертої змови між вищим керівництвом держави з однієї сторони та олігархами і підконтрольними їм силами в парламенті з іншої … провід партії ухвалив: визнати неможливим подальше перебування «Об'єднання "Самопоміч"» у союзі з політич-

589 Фракція Ляшка вийшла із коаліції / УНІАН. 01.09.2015. 14:40. URL: http://www.unian.ua/politics/1117537-fraktsiya-lyashka-viyshla-z-koalitsiji.html (дата звернення: 05.02.2016).

590 «Батьківщина» заявила про вихід з коаліції / 112 Україна. 17.02.2016. 11:07. URL: http://ua.112.ua/golovni-novyni/batkivshchyna-zaiavyla-pro-vykhid-z-koalitsii-292432.html (дата звернення: 20.02.2016).

ними силами, які стали учасниками олігархічного перевороту у парламенті, та припинити участь у парламентській коаліції», – йшлося в заяві[591].

Цього разу більшість експертів і громадян ствердно заявили, що коаліція вже остаточно розпалася. Однак деякі керівники фракцій та керівництво парламенту все одно відстоювали іншу позицію. Зокрема, керівник фракції Блоку Петра Порошенка Ю. Луценко заявив, що «коаліція розпадеться тоді, коли головуючий на сесії оголосить про вихід відповідної кількості фракцій з коаліції, а члени фракцій відкличуть свої персональні заяви під текстом коаліційної угоди». Також він відзначив, що, наскільки йому відомо, наразі жоден депутат, навіть з Радикальної партії, таких заяв не відкликав[592]. 18 лютого 2016 р. голова парламенту В. Гройсман на засіданні Верховної Ради України все-таки оголосив про вихід з коаліції фракції Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», а 19 лютого 2016 р. – фракції Об'єднання «Самопоміч», зазначаючи, що отримав відповідні документи з підписами членів фракції. Однак оголошення про припинення діяльності коаліції не було зроблено.

Більше того, 19 лютого 2016 р. перший заступник голови Регламентного комітету П. Пинзеник заявив, що юридично у складі парламентської коаліції досі перебуває фракція Радикальної партії Олега Ляшка. «Фракція Радикальної партії зробила заяву про вихід із коаліції, тим не менше оголошення про це головуючим на засіданні не відбулося. Таким чином, юридично-формально стверджувати про те, що фракція «Радикальної партії» Ляшка не перебуває в складі коаліції, підстав немає», – сказав П. Пинзеник[593]. Пізніше на пленарному засіданні Верховної Ради України перший віце-спікер А. Парубій заявив, що «юридично коаліція існує». За його словами, «створення і розпад коаліції – це не тільки політичні заяви, але і юридичний формат. Станом на

591 «Самопоміч» заявила про вихід з коаліції / УНІАН. 18.02.2016. 14:24. URL: http://www.unian.ua/politics/1269030-samopomich-vihodit-iz-koalitsiji.html (дата звернення: 20.02.2016).

592 В БПП стверджують, що юридично коаліція досі існує / УНН. 18.02.2016. 17:06. URL: http://www.unn.com.ua/uk/news/1548521-yuridichno-koalitsiya-sche-isnuye-nardep (дата звернення: 21.02.2016).

593 У регламентному комітеті переконують, що «радикали» й досі в коаліції / УКРІНФОРМ. 19.02.2016. 12:17. URL: http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1968533-u-reglamentnomu-komiteti-perekonuut-so-radikali-j-dosi-v-koalicii.html (дата звернення: 21.02.2016).

сьогодні під коаліцією (підписи про входження в її склад) є більше 226 підписів», – заявив А. Парубій[594].

Водночас лідер фракції Радикальної партії О. Ляшко з трибуни Верховної Ради України запевнив, що у нього є витяг із протоколу засідання їх фракції, на якому одностайно було прийнято рішення про вихід із коаліції, є заява фракції щодо виходу з коаліції. Крім того, він заявив, що «взяв копію реєстраційної карточки секретаріату Голови Верховної Ради, де чітко вказано, що наш лист отримано, що Голова Верховної Ради з ним ознайомлений». 25 лютого 2016 р. В. Гройсман сказав, що «насправді, де-факто три фракції вийшли, а де-юре сьогодні є 237 підписів», проте якщо кожен, хто вважає це за необхідне, відкличе свої підписи, то голосів буде менше 226[595].

Така правова невизначеність щодо існування коаліції депутатських фракцій тривала до середини травня 2019 р. Після оголошення результатів другого туру президентських виборів, відповідно до яких перемогу отримав В. Зеленський, до депутатів дійшли чутки про намір новообраного Президента розпустити Верховну Раду України VIII скликання. Підставою для такого рішення мала слугувати відсутність в парламенті коаліції депутатських фракцій, як це передбачено Конституцією. Депутати, які не хотіли йти на позачергові парламентські вибори, швидко придумали спосіб уникнення розпуску парламенту. Він полягав у тому, щоб оголосити про розпад коаліції, отримати один місяць на формування нової коаліції, а в цей час вже не можна буде розпускати парламент, бо залишатиметься менш як шість місяців до завершення строку повноважень Верховної Ради України VIII скликання.

Отже, зміна розстановки політичних сил в країні змінила пріоритети деяких фракцій і керівництва Верховної Ради України. Тепер вигідно було оголосити про припинення діяльності коаліції депутатських фракцій. Формальною причиною стала заява лідера фракції Народного фронту М. Бурбака про вихід з коаліції, зроблена 17 травня 2019 р. у Верховній Раді України. Після виступу заяву було передано Голові Верховної Ради України А. Парубію. Останній одразу ж зробив оголошення про вихід вказаної фракції з коаліції і припинення діяльності коаліції депутатських фракцій «Європейська Україна».

---

594 Парубий: юридически коалиция существует / Корреспондент.net. 19.02.2016. 14:20. URL: http://korrespondent.net/ukraine/politics/3631883-parubyi-yury-dychesky-koalytsyia-suschestvuet (дата звернення: 21.02.2016).

595 У коаліції сьогодні де-юре 237 підписів – Гройсман / 112 Україна. 25.02.2016. 20:23. URL: http://ua.112.ua/polityka/v-koalitsii-sohodni-de-iure-237-pidpysiv-hroisman-294466.html (дата звернення: 26.02.2016).

Незважаючи на таке рішення депутатів парламенту, Президент України В. Зеленський все одно підписав Указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів[596]. Рішення та дії і депутатів, і Президента обговорювали у ЗМІ. Одні підтримували позицію депутатів, інші – Президента. 62 народних депутати України звернулися до Конституційного Суду України щодо відповідності вищезгаданого Указу Конституції України. Політики, юристи, різноманітні експерти наввипередки намагалися передбачити рішення КСУ. Сильні позиції звучали і щодо правомірності повноважень Верховної Ради України до чергових виборів, і щодо припинення повноважень народних депутатів достроково. Проблема полягала не лише в наявності кон'юнктурної політики, а й у відсутності однозначної відповіді з правового погляду. 20 червня 2019 р. Конституційний Суд України визнав Указ Президента України конституційним. Це рішення, як і багато інших, інколи вважають політично вмотивованим, а не юридичним. Правда полягає в тому, що воно не могло бути виключно у правовому полі, оскільки т. зв. «правове регулювання» щодо коаліції депутатських фракцій, як було показано вище, було дуже суперечливим. На наше переконання, Рішення Конституційного Суду України було і не політичне, і не юридичне. Воно було справедливе. У Рішенні вказуються основні принципи, яких повинні дотримуватись депутати, розробляючи і приймаючи правові акти. Серед них, зокрема, юридична визначеність. Її основними складовими названо: «чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну і передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (законні очікування)»[597].

Натомість народні депутати України, які повинні регулювати відносини у всіх суспільних сферах, не могли врегулювати діяльність парламенту. Як уже зазначалося, в Регламенті Верховної Ради України не було терміна

596 Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів: Указ Президента України від 21.05.2019 № 303/2019. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3032019-27121 (дата звернення: 25.05.2019).

597 У справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів»: Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2019 № 6-р/2019. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_p_2019.pdf (дата звернення: 22.06.2019).

«коаліція депутатських фракцій». Відповідно не було норм, які б регулювали організаційні аспекти її формування, а також припинення її діяльності. Відповідно до Конституції України коаліція створювалася фракціями, а не окремими депутатами. На практиці коаліція депутатських фракцій «Європейська Україна» створена 5 фракціями. Окремі депутати не могли самостійно входити до коаліції, вони спочатку вступали до фракції-учасниці коаліції, а тоді вже зараховувались до складу коаліції.

Депутати, які були обрані в одномандатних округах як самовисуванці або представники партій, які не мали у парламенті своєї фракції, могли вступати до існуючих фракцій за індивідуальними заявами. В такий же спосіб відбувався вихід із фракції таких депутатів. Депутати-мажоритарники писали індивідуальні заяви про вступ до фракцій – учасниць коаліції і в такий спосіб ставали членами парламентської більшості. Згодом деякі депутати приймали рішення про вихід із цих фракцій. Відповідно загальна кількість депутатів, що створили коаліцію, зменшувалася.

За прикладом депутатів-мажоритарників деякі депутати, обрані в багатомандатному окрузі за списком партії, також писали заяви і оголошували, що виходять із фракції, а відповідно – з коаліції. Однак їм нагадували про ст. 81 Конституції України, відповідно до якої у такому випадку їхні повноваження припиняться достроково.

Отже, чинні норми Конституції України щодо входження депутатів до фракцій були зорієнтовані на парламентсько-президентську форму правління, але за умов пропорційної виборчої системи, тому там йдеться лише про депутатів, обраних за списком партій. Водночас норми Регламенту Верховної Ради України щодо входження депутатів до фракцій залишились такими, як за існування президентсько-парламентської форми правління та змішаної виборчої системи, і там було передбачено існування позафракційних депутатів.

З юридичного погляду взагалі незрозуміло, як можна було допустити настільки різне й суперечливе правове регулювання відносин щодо формування, діяльності та припинення діяльності фракцій, груп, коаліції депутатських фракцій. Бо йшлося про Конституцію України та кілька законів, зокрема «Про Регламент Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про вибори народних депутатів України». Адже суб’єкти законодавчої ініціативи, подаючи законопроект про внесення змін до чинного законодавства, повинні були зазначити, які норми чинних законів потребуватимуть змін у разі схвалення даного законопро-

екту. Законопроекти обговорюються в комітетах, які повинні надавати відповідні висновки. Системність, узгодженість з іншими правовими актами також повинен був забезпечити Апарат Верховної Ради України, зокрема Головне науково-експертне та Головне юридичне управління Верховної Ради України.

З політологічного погляду, після аналізу політики прийняття цих правових актів стає зрозумілим, що до такої ситуації призвели постійні зміни форми державного правління та виборчої системи, а також постійне домінування політики у значенні боротьби за владу (англ. politics) над політикою у значенні напрями і принципи діяльності (англ. policy) у сфері законотворення.

Додала заплутаності змішана виборча система. У результаті застосування такої виборчої системи у парламенті були представники партій, які пройшли за списками партій, що подолали виборчий бар'єр у межах багатомандатного виборчого округу і взяли участь у розподілі мандатів (пропорційна складова), і представники партій, які отримали перемогу в одномандатних виборчих округах (мажоритарна складова). Крім того, за мажоритарною складовою до парламенту потрапили депутати-самовисуванці, серед яких також були члени політичних партій (просто на цей момент їм невигідно було себе позиціонувати як представників партій), а також безпартійні, яких насправді також підтримували певні політичні партії.

Відтак за умов парламентсько-президентської форми правління, на нашу думку, логічніше використовувати пропорційну виборчу систему, щоб було зрозуміло, хто і яку партію представляє, та легше визначати, як їхні представники відстоюють чи, навпаки, не відстоюють інтереси суспільства. Парламент повинен бути структурованим. Окремі депутати мають значно менше шансів щось змінити в країні, вплинути на важливі рішення, на прийняття необхідних законів, ніж ті, які або ж відразу прийшли в парламент командою, або потім об'єдналися на основі схожих ідей щодо розвитку країни.

Серед причин, які призвели до того, що упродовж тривалого часу політики і юристи не давали суспільству однозначної відповіді, припинила коаліція депутатських фракцій своє існування чи ні, були: 1) відсутність політичної волі влади мати чіткі принципи ведення політики та відповідні їм правові норми (при формуванні коаліції депутатських фракцій керівництво парламенту, а також депутати не могли не бачити відсутності норм, що регулюють порядок формування коаліції, а також припинення її діяль-

ності); 2) відсутність наукової основи у формулюванні понять у законодавстві та належної реакції органів державної влади на наукові дослідження.

З метою усвідомлення вищерозглянутого політичного і правового регулювання формування та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій в Україні як звичного або ж специфічного проаналізуймо досвід Республіки Польща із цього питання. Найперше зазначимо, що польське законодавство не містить терміна «парламентська коаліція» (чи будь-якого іншого виду коаліції у парламенті), відповідно немає і правового регулювання її формування. Хоча на практиці у польському Сеймі, від початку відновлення незалежності Республіки Польща, зазвичай формувалася коаліція.

В польській науковій літературі досліджуваний нами об'єкт називається урядова або кабінетна коаліція. Її розуміння зазвичай ґрунтується на визначенні, яке навів К. Стром. Відповідно до нього коаліція – це угода парламентських політичних партій, які: погоджуються прагнути до спільної мети або спільного набору цілей; об'єднують свої ресурси для досягнення цієї мети; комунікують і формулюють свої зобов'язання щодо їх мети; погоджують розподіл винагород, які будуть отримані за умови досягнення їх мети[598]. Метою урядової (кабінетної) коаліції визначають формування і утримання уряду[599].

Суб'єктами коаліції, як відомо, є фракції, а не партії. В польській науковій літературі фракцію (лат. fractio – розламування; частина цілого) визначають як форму організації членів парламенту, що належать до однієї і тієї ж політичної партії або кількох партій, що мають близькі програмні положення та реалізують в парламенті спільні політичні цілі[600].

Фракцій, званих у Польщі клубами і колами, існує декілька видів: депутатські клуби, депутатські кола; сенаторські клуби, сенаторські кола; парламентські (депутатсько-сенаторські) клуби, парламентські (депутатсько-сенаторські) кола. Для розгляду візьмемо лише депутатські клуби і депутатські кола, оскільки нижня палата польського парламенту – Сейм Республіки Польща – більше схожа за повноваженнями на однопалатний парламент – Верховну Раду України.

Відповідно до статті 17 Закону «Про виконання мандата депутата і сенатора» депутати на умовах, визначених в Регламенті Сейму, можуть

598 Strom K. Minority Government and Majority Rule. Cambridge: Cambridge University Press. 1990. P. 24–25.

599 Sokół W. Koalicja. S. 313.

600 Bożyk S. Partie polityczne a Sejm RP. S. 79.

створювати клуби, кола або депутатські групи[601]. В Регламенті Сейму зазначається, що на політичній основі створюються депутатські клуби і депутатські кола[602]. Розрізняються ці об'єднання насамперед за кількісним критерієм. Депутатським клубом називається об'єднання, що включає щонайменше 15 депутатів, а депутатським колом – щонайменше 3. В науковій літературі порушуються питання щодо відсутності чітких критеріїв у законодавстві, крім кількісних, для названих об'єднань. Депутатські клуби мають більший вплив на діяльність Сейму, зокрема тому, що їх керівники входять до складу органу, що організовує діяльність Сейму – Конвенту Сеньйорів.

Загалом передбачені в польському законодавстві об'єднання депутатів мають значну свободу у формулюванні правил для їх функціонування. У Регламенті лише зафіксовано обов'язок подати Маршалку Сейму інформацію про особовий склад і внутрішні регламенти (статути) створених об'єднань. Польське законодавство не окреслює жодних вимог щодо таких внутрішніх регламентів. М. Камінський, проаналізувавши правовий статус депутатських клубів і депутатських кіл та практику їх функціонування в Сеймі, відзначає питання, які зазвичай регулюються внутрішніми регламентами цих об'єднань: принципи належності до клубу, в тому числі принципи прийняття до клубу чи кола парламентарів, які раніше не належали до цієї фракції; припинення членства; нагороди і дисциплінарні стягнення; обсяг прав та обов'язків членів фракції; процедури вибору та організації діяльності керівництва фракції; зв'язки між парламентською фракцією і політичною партією; дисципліна голосувань; доходи і управління фінансами клубу; офіс клубу[603].

Для прикладу і порівняння з українською практикою (на прикладі парламенту VIII скликання, 2014–2019 рр.) також оберемо одну з останніх коаліцій, що вже завершила свою діяльність. Як відомо, у 2015–2019 рр. у польському Сеймі урядову більшість становила одна партія. Відтак останньою коаліцією є Громадянська платформа – Польська селянська партія. Співпраця цих партій існувала упродовж двох каденцій парламенту

601 O wykonywaniu mandatu posła i senatora: Ustawa z dnia 09.05.1996. *Dz.U.* 1996. Nr 73. Poz. 350. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19960730350 (dostęp: 02.07.2016).

602 Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej: Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30.07.1992. *M.P.* 1992. Nr 26. Poz. 185. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19920260185 (dostęp: 09.07.2016).

603 Kamiński M. A. Status prawny klubów i kół parlamentarnych w Sejmie RP. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015. S. 64–65.

(2007–2011 і 2011–2015 рр.). Оскільки одним із питань, важливих для даного дослідження, є з'ясування особливостей формування коаліції, а не продовження співпраці, то для детальнішого розгляду візьмімо коаліцію Громадянська платформа – Польська селянська партія (2007–2011 рр.).

На дострокових виборах до Сейму 21 жовтня 2007 р., які відбулися на основі пропорційної виборчої системи, перемогу отримали 5 політичних сил: Громадянська платформа РП (209 мандатів), Право і справедливість (166), КВК Ліві і демократи СЛДС+СДП+СП+ДП (53), Польська селянська партія (31), Німецька меншість (1). За результатами виборів у Сеймі VI каденції станом на 15 листопада 2007 р. було створено: Парламентський клуб Громадянська платформа (209 депутатів і 60 сенаторів), Парламентський клуб Право і справедливість (166 депутатів і 39 сенаторів), Депутатський клуб Ліві і демократи (53 депутати), Депутатський клуб ПСП (31 депутат)[604].

У засобах масової інформації обговорювали різні варіанти коаліції. Одні підтримували ідею створення широкої коаліції ГП – ПіС. Зокрема, Л. Дорн обґрунтував необхідність формування такої конституційної коаліції як шанс поєднати стільки депутатів, скільки необхідно для зміни Конституції РП[605]. Інші були проти такої коаліції, оскільки програми цих партій істотно відрізнялися[606].

Процес формування коаліції складався з кількох етапів. Насамперед лідер партії, що отримала найбільшу кількість мандатів – Д. Туск (ГП) – зустрівся з лідером потенційного коаліціанта – В. Павляком (ПСП)[607]. Після цього партії створили робочі групи для переговорів щодо формування коаліції, уряду й розподілу посад. 9 листопада 2007 р. Президент призначив Д. Туска прем'єром. Наступного дня Національна рада ГП і Вища Рада

604 Kronika Sejmowa. № 2 (638). 15.11.2007 / Kancelaria Sejmu. URL: http://orka.sejm.gov.pl/kronika.nsf/0/06B72DF35D153A65C125793A003EAA09/%24File/kronika002_6.pdf (dostęp: 11.07.2016).

605 Dorn za koalicją konstytucyjną z PO. *Wprost.* 28.10.2007. URL: https://www.wprost.pl/kraj/116637/Dorn-za-koalicja-konstytucyjna-z-PO.html (dostęp: 13.07.2016).

606 Wildstein B. Koalicja PO – PiS do lamusa. *Rzeczpospolita.* 17.10.2007. URL: https://www.rp.pl/artykul/62844-Koalicja-PO---PiS-do-lamusa.html (dostęp: 15.07.2016).

607 Tusk rozmawia z Pawlakiem. *Wprost.* 24.10.2007. URL: https://www.wprost.pl/kraj/116334/bedzie-nowy-wniosek-o-ekstradycje-mazura.html (dostęp: 16.07.2016).

ПСП одноголосно прийняли рішення про формування урядової коаліції[608].

16 листопада 2007 р. Президент призначив прем'єра і уряд, кандидатури яких були узгоджені між коаліціантами. 23 листопада 2007 р. перед виступом прем'єр-міністра у Сеймі щодо основних положень програми коаліційного уряду прем'єр Д. Туск і віце-прем'єр В. Павляк підписали в Сеймі коаліційну декларацію ГП – ПСП[609]. Свої передвиборчі лозунги партії поєднали у девіз спільної діяльності: «Разом творимо краще майбутнє. Щоб жилося краще. Усім».

У декларації сторони відзначили принципи, на яких буде ґрунтуватись їхня діяльність, коротко вказали основні пріоритети в розвитку деяких сфер. Деталі законодавчої і урядової діяльності коаліціанти обіцяли узгоджувати в ході діалогу, з розумінням ставлячись до політичної позиції один одного. «Громадянська платформа і Польська селянська партія прагнуть дати приклад гармонійної та чесної співпраці, а погану атмосферу політичної гри та боротьби замінити спільними конструктивними діями», – йшлося в декларації[610].

Урядова коаліція ГП – ПСП (2007–2011 рр.) була першою з 1989 р., яка проіснувала цілу каденцію. Крім того, в наступній каденції парламенту урядову коаліцію створили ці ж партії. Результати Центру досліджень громадської думки показали, що формування урядової коаліції у 2007 р. схвалювали 53 % респондентів, а у 2011 р. – 37 %[611]. Показник підтримки у 37 % на початок другої каденції урядової коаліції фактично можна сприймати як оцінку її діяльності за першу каденцію, що, на нашу думку, є непоганим результатом. Вивчення формальних аспектів формування і припинення діяльності урядової коаліції ГП – ПСП (2007–2011 рр.) показало, що ці процеси можуть відбуватися і без детального правового регулювання. Основою такої співпраці були полі-

608 Rząd Donalda Tuska 2007–2011 (kalendarium) / Forsal.pl. 19.02.2012. URL: https://forsal.pl/artykuly/566318,rzad-donalda-tuska-2007-2011-kalendarium.html (dostęp: 20.07.2016).

609 Umowa koalicyjna podpisana. *Wprost.* 23.11.2007. URL: https://www.wprost.pl/kraj/118245/Umowa-koalicyjna-podpisana.html (dostęp: 22.07.2016).

610 Deklaracja koalicyjna Platformy Obywatelskiej i Polskiego Stronnictwa Ludowego. *Wirtualna Polska (WP).* 23.11.2007. URL: https://wiadomosci.wp.pl/deklaracja-koalicyjna-platformy-obywatelskiej-i-polskiego-stronnictwa-ludowego-6037409630499457a (dostęp: 25.07.2016).

611 Nowa-stara koalicja rządowa / Centrum Badania Opinii Społecznej. Warszawa, 2011. URL: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_164_11.PDF (dostęp: 28.07.2016).

тичні домовленості та невеличкий політичний документ – Коаліційна декларація.

Таким чином, проаналізувавши політичне і правове регулювання формування і припинення діяльності парламентської коаліції в Україні та Республіці Польща, можемо зробити такі висновки.

Термін «коаліція депутатських фракцій», введений в українське законодавство, неточно відображає суть аналізованого явища. По-перше, словосполучення «депутатська фракція» є невірним, оскільки фракція – це частина чогось цілого, наприклад, партії чи парламенту, але не частина від депутатів. По-друге, коаліція фракцій не повинна ототожнюватися лише з парламентською більшістю. Коаліція – це форма співпраці, домовленість про спільні дії для досягнення визначених цілей. Відтак коаліція парламентських фракцій може становити і парламентську більшість, і парламентську опозицію.

Часто змінюване і суперечливе правове регулювання формування, діяльності та припинення діяльності такого українського феномену, як коаліція депутатських фракцій, показує, що чинне законодавство може створювати зайві проблеми для існування політичних інститутів і не забезпечувати реалізації найважливішого принципу права – справедливості.

Детальна регламентація діяльності коаліції не є запорукою її тривалості та ефективності. Діяльність коаліції депутатських фракцій «Європейська Україна», угода про яку налічувала 77 сторінок, постійно супроводжувалася чварами між її суб'єктами. Менше ніж через півтора року в коаліції залишилося дві фракції з п'яти, відтак вона вже становила меншість, а не більшість. Натомість співпраця польських парламентських клубів (фракцій) ГП – ПСП, коаліційна декларація якої мала кілька сторінок, тривала упродовж двох каденцій Сейму (8 років). Отже, більш важливим є взаєморозуміння й довіра між партнерами по коаліції та їх здатність дотримуватись політичних домовленостей.

На формування і стабільність парламентської коаліції значний вплив має виборча система. З аналізу українського і польського досвіду формування коаліції випливає, що для парламентсько-президентської і парламентсько-кабінетної форми державного правління краще підходить пропорційна виборча система, ніж змішана. Існування окремих депутатів (мажоритарна складова змішаної виборчої системи), які не належать до жодної з політичних сил, представлених у парламенті, яким надано право вільно входити до будь-якої існуючої фракції та вільно виходити з неї, призводить до частих змін у кількісному і якісному складі парламентської коаліції.

4.3. Виборча система: політичні й правові аспекти вибору і зміни

Виборча система належить до об'єктів, які постійно перебувають в центрі уваги і політиків, і юристів упродовж усього періоду незалежності України. З метою виявити закономірності у взаємодії між політикою (політичними рішеннями) і правом (правовими актами) в регулюванні спільними об'єктами проаналізуємо особливості вибору виборчих систем та їх юридичне закріплення. Для визначення особливостей зміни виборчої системи використаємо метод ситуаційного аналізу і проаналізуємо виборчі системи, що застосовувалися на виборах до українського парламенту – Верховної Ради України – і на виборах до нижньої палати польського парламенту – Сейму Республіки Польща.

Насамперед з'ясуємо розуміння поняття «виборча система» українськими і польськими вченими. Її визначають як «один із важливих елементів, що створюють політичну систему, оскільки виборча система є однією з основних сфер функціонування політичного життя», а також як «сукупність норм, що відносяться до способу висловлення виборцями своїх преференцій і до способу трансформацій голосів у мандати, призначені для конкуруючих угруповань»[612]. Наведене визначення фактично охоплює два аспекти виборчої системи, грунтується на двох підходах – політологічному і правовому.

Виділяють також широкий і вузький підходи до визначення виборчої системи. Відповідно до першого (широкого) виборча система – «це цілісна сукупність суспільних відносин, політичних суб'єктів, інститутів, норм, принципів, цінностей, процедур, які складаються у зв'язку з виборами органів публічної влади». Другий (вузький) визначає виборчу систему як «певний спосіб переведення голосів виборців у мандати депутатів та владні посади, порядок визначення результатів голосування»[613].

Ю. Шведа виокремив нормативний (теоретичний), емпірично-статистичний та емпірично-історичний підходи до дослідження виборчих систем. У межах нормативного підходу виборчі системи аналізуються та оцінюються відповідно до аксіоматичних тверджень, які тісно пов'язані з

612 Współczesne systemy polityczne / red. nauk. M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska. S. 52.

613 Вагіна О. Виборча система. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 65–66.

теоріями демократії чи належного урядування. Представники нормативного підходу надають перевагу одному принципові й відповідно до нього оцінюють виборчу систему. Емпірично-статистичний підхід спонукає до аналізу великої кількості виборчих систем і спирається на те, що можна виміряти. У статистично орієнтованих моделях аналізуються змінні компоненти. Історично-емпіричний підхід орієнтується на вивчення конкретного прикладу виборчої системи й аналіз соціополітичного контексту, в якому вона функціонує[614].

Найвідомішими є два види виборчих систем – мажоритарна та пропорційна. За умовами першої системи депутатські мандати отримують ті кандидати, які отримали встановлену законом більшість голосів[615], за умовами другої – депутатські мандати розподіляються між партіями пропорційно до кількості поданих за них голосів виборців[616]. Ці види включають величезну кількість різновидів, які мають свої переваги і вади, детально описані науковцями різних країн. Наведемо найвідоміші в науковій літературі закономірності між виборчою системою та іншими важливими політико-правовими явищами, про які необхідно знати, обираючи виборчу систему.

При виборі виборчої системи насамперед необхідно розуміти її тісний взаємозв'язок з партійною системою. Мажоритарна виборча система абсолютної більшості: зумовлює появу багатопартійної системи, в якій партії характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю (у всіх випадках)[617] (М. Дюверже); сприяє багатопартійності[618] (Т. Дешко).

Деякі взаємозв'язки вчені описують за допомогою відмітних закономір-

614 Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. С. 398–399.

615 Вагіна О. Мажоритарна виборча система. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 367.

616 Вагіна О. Пропорційна виборча система. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 555.

617 Дюверже М. Политические партии / пер. с франц. Москва: Академический Проект, 2000. С. 265.

618 Дешко Т. В. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структуризацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України): автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2007. С. 12.

ностей. Мажоритарна виборча система відносної більшості: сприяє становленню дуалістичної системи з почерговою зміною при владі великих незалежних партій[619] (М. Дюверже); пов'язана з двопартійною конкуренцією, за винятком випадків, коли існують сильні місцеві партії меншості[620] (Д. Рей); веде до становлення двопартійної системи за умов суспільної однорідності; не обов'язково веде до формування двопартійної системи за умов фрагментованого суспільства[621] (Д. Нолен); спричиняє значне роздрібнення парламенту в європейських посткомуністичних країнах[622] (В. Рафаловський); чинить стримувальний вплив на партійну систему[623] (Т. Дешко).

Пропорційна виборча система: веде до формування багатопартійної системи із жорсткими, незалежними і стабільними партіями (за винятком випадків існування короткочасних, але бурхливих рухів)[624] (М. Дюверже); веде до формування двопартійної системи або системи поміркованого, обмеженого плюралізму за умов суспільної однорідності[625] (Д. Нолен); сприяє багатопартійності[626] (Т. Дешко).

Відомо, що виборчі системи одного виду можуть мати багато різних модифікацій і особливостей в кожній окремій країні. До важливих елементів виборчої системи відносять: форму і розмір виборчого округу; права виборців у процесі голосування; кількість політичних партій, які в окрузі висувають своїх кандидатів; явку виборців; виборчий бар'єр; формулу розподілу мандатів[627] (К. Соболевська-Мислік); формування виборчих округів; наявність виборчих бар'єрів та їх рівня; принципи висування кандидатів на участь у виборах; спосіб проведення і фінансування передвиборної кампанії (впливає на рівність/нерівність умов для конкуренції політичних сил)[628] (П. Узємбло).

619 Дюверже М. Политические партии. С. 265.

620 Rae D. The Political Consequences of Electoral Laws. New Haven: Yale University Press, 1971. P. 95.

621 Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny: o teorii systemów wyborczych / przeł. R. Alberski, J. Sroka, Z. Wiktor. Warszawa: WN Scholar, 2004. S. 412–413.

622 Rafałowski W. Wpływ systemu wyborczego na system partyjny w krajach pokomunistycznych. *Decyzje.* 2010. Nr 14. S. 52.

623 Дешко Т. В. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структуризацією суспільства … . С. 12.

624 Дюверже М. Политические партии. С. 265.

625 Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny ... . S. 412–413.

626 Дешко Т. В. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структуризацією суспільства … . С. 12.

627 Sobolewska-Myślik K. Partie i systemy partyjne na świecie. S. 160–164.

628 Uziębło P. Wpływ systemów wyborczych na systemy partyjne (wybrane zagadnienia). *Przegląd Prawa Konstytucyjnego.* 2011. Nr 3 (7). S. 68–69.

Серед результатів впливу виборчої системи на партійну К. Соболевська-Мислік виділяє ступінь фрагментації партійної системи. Виборчі системи, елементи яких надають привілеї великим і сильним партіям, сприяють низькому ступеню фрагментації партійної системи. Натомість ті, які допускають функціонування малих і слабких партій, сприяють високому ступеню фрагментації партійної системи. Все це має значення для формування урядів – однопартійних чи коаліційних, більш чи менш стабільних[629].

Багато вчених, в тому числі вищезгадані, відзначають, що у взаємозв'язку між виборчою і партійною системами істотне значення має багато чинників. М. Дюверже, переосмислюючи виявлені ним закономірності, зауважив, що «взаємозв'язок між електоральними правилами і партійними системами не є механічним і автоматичним. Певний електоральний режим не обов'язково приводить до становлення певної партійної системи; він просто посилює тиск у напрямі до цієї системи; він є силою, яка діє серед різних інших сил, частина з яких ведуть у протилежному напрямі»[630]. Вчений визнав, що на політичне формування представницьких органів, крім виборчої системи, впливає ще багато інших змінних[631].

Д. Нолен звертає увагу, що від виборчих систем залежить багато, але не все. На його думку, виборчі системи частіше виникають з існуючих політичних відносин, ніж впливають на їх формування. У зв'язку між виборчими та партійними системами, де, як правило, тільки виборчій системі приписують роль незалежної змінної, обидва феномени можуть бути причиною і результатом[632]. Вчений переконаний, що виборча система впливає на партійну тільки разом з іншими «контекстними чинниками», тому цей вплив треба вивчати лише в комплексі з іншими чинниками у конкретній країні в певний час. Вплив виборчої системи на структуру партійної системи, на думку Д. Нолена, коригують такі змінні: соціальна, етнічна, релігійна гомогенність чи гетерогенність суспільства, ступінь фрагментації та інституціоналізації партійної системи, способи поведінки політичних акторів, стратегічні і/або фактичні зміни у діях виборців та партій.

На специфіку виборчих систем вказує В. Рафаловський. Він показує, що в європейських посткомуністичних країнах деякі виборчі інститути

629 Sobolewska-Myślik K. Partie i systemy partyjne na świecie. S. 159.

630 Сморгунов Л. В. Сравнительная политология: учебн. для вузов. Санкт-Петербург: Питер, 2012. С. 401.

631 Duverger M. Duverger's Law: Forty Years Later. *Electoral Laws and Their Political Consequences* / eds. B. Grofman, A. Lijphart. New York: Agathon Press, 1986. P. 69–84.

632 Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny ... . S. 411.

призводять до наслідків, які відрізняються від тих, які були встановлені в країнах сталої демократії. «Виборчі системи мають значення для форм партійної конкуренції, напрям якої добре досліджений і описаний, але яку не слід перебільшувати», «значно вищий рівень виявленої диференціації надають змінні, пов'язані з іншими, в тому числі неінституційними особливостями посткомуністичних країн»[633].

Т. Дешко не погоджується з тими дослідниками, які вважають, що демократичні інститути в нових демократіях, що утворилися в результаті розпаду СРСР, розвиваються за власним унікальним сценарієм і не підкоряються встановленим на матеріалі західноєвропейських демократій закономірностям. Водночас дослідниця визнає, що причинно-наслідкові зв'язки між виборчими і партійними системами та результатами виборів у країнах Центральної Європи є більш прогнозованими та більшою мірою повторюють закономірності, встановлені при дослідженні розвинених демократій, аніж в країнах колишнього СРСР[634].

У нових демократичних країнах, на відміну від країн усталеної демократії, значну роль у ході виборів, на думку Б. Райковського, відіграють додаткові стосовно електоральної формули чинники, як-от: можливість використання адміністративного ресурсу, прямого та прихованого підкупу виборців, фальсифікації на виборах, характер партійного фінансування, підконтрольні ЗМІ тощо[635]. Відтак важливим чинником, який необхідно враховувати при виборі виборчої системи, є і політичний режим.

На переконання Ю. Шведи, у суспільстві нічого не відбувається у соціальному вакуумі. Він вказує на взаємний та комплексний зв'язок між виборчою і партійною системами та процесом соціальних змін. Для визначення політичних наслідків застосування виборчих систем, на його думку, важливими є такі питання: 1) стабільність політичної системи; 2) кількість партій; 3) сутність партій (рівень партійної єдності та дисципліни; партійні альянси та інші методи співпраці партій); 4) зв'язок між депутатами і виборцями; 5) стратегія виборних кампаній; 6) політичний кадровий добір[636].

633 Rafałowski W. Wpływ systemu wyborczego na system partyjny w krajach pokomunistycznych. S. 52.

634 Дешко Т. В. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структуризацією суспільства … . С. 12.

635 Райковський Б. С. Вибори та виборчі системи в контексті трансформаційного розвитку українського суспільства: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Миколаїв, 2008. С. 8.

636 Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. С. 402–403.

При виборі виборчої системи треба знати й про особливості її зв'язку з формою державного правління. М. Уоллерстайн виділяє чотири варіанти їх поєднання. Перший: мажоритарна виборча система і парламентська форма правління. Вчений підтримує теорію, згідно з якою за умов застосування цієї виборчої системи змагання, як правило, відбуваються між двома партіями, а результатом є отримання сильнішою з них непропорційно великої кількості місць у законодавчому органі порівняно з кількістю поданих за неї голосів. У парламентських демократіях така партія контролює і виконавчу владу, і парламент[637]. Другий варіант: мажоритарна виборча система і президентська форма правління. За цих умов партії президента не обов'язково бути одночасно партією більшості в парламенті. Вважається, що за президентської форми правління політичні партії слабкі. Третій варіант: пропорційна виборча система і парламентська форма правління. Кількість партій різна, інколи їх багато, а при владі знаходяться коаліційні уряди. Четвертий варіант: пропорційна виборча система і президентська форма правління. Уряд призначається президентом, а не парламентом, відтак партіям немає потреби вести переговори щодо створення коаліції. М. Уоллерстайн вважає, що така модель є найменш стійкою, містить причини для конфліктів між президентом і парламентом. Зокрема, через те, що за умов багатопартійності партія президента найімовірніше отримує відносно невелику кількість депутатських мандатів. Відтак президент не може керувати, бо немає підтримки парламенту, а останній не несе відповідальності за діяльність уряду і тому не зобов'язаний його підтримувати[638].

Г. Малкіна вважає, що президентській формі державного правління найбільше відповідає мажоритарна виборча система, а парламентській – пропорційна[639]. Такий самий погляд підтримує П. Шляхтун. «У президентській республіці мажоритарна виборча система робить главу держави та уряд відносно незалежними від політичних партій і парламенту, дає президентові змогу проводити значною мірою незалежну політику. Пропорційна виборча система за президентської форми правління, навпаки, ставить главу держави та уряд у залежність

637 Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность. *Полис (Политические исследования).* 1992. № 5-6. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publikacii_Polisa/V/1992-5-6-13-Wallerstein_Izbiratelnie_sistemi.pdf (дата обращения: 02.05.2016).

638 Там же.

639 Малкіна Г. М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2004. С. 10.

від політичних партій, сприяє протистоянню президента й парламенту»[640].

У науковій літературі обґрунтовують вибір виборчої системи на підставі того, що деякі з них більше сприяють становленню демократичного режиму або є більш справедливими. О. Петришин відзначає, що пропорційна виборча система сприяє встановленню суспільної злагоди у багатонаціональних та поліконфесійних країнах, оскільки політичні партії, які представляють меншини, мають більше шансів отримати владні повноваження. За цієї системи краще представлені інтереси різних суспільних груп. Політичні партії змушені узгоджувати свої передвиборчі програми в єдину національну програму розвитку держави, що веде до спокою, миру, стабільності. О. Петришин підтримує думку А. Лейпхарта про те, що пропорційна система сприяє формуванню консенсусної демократії, та думку Дж. Сарторі, що пропорційне представництво є «найкориснішим і необхідним засобом для прогресивної інтеграції антисистемних, зовнішньостворених партій у ліберал-демократичну структуру»[641].

Деякі дослідники критикують цю систему. На думку М. Скубішевського, пропорційна виборча система веде до нестабільності урядів, а також є несправедливою та недемократичною[642]. Дослідник звертає увагу, що в країнах, де застосовують цю систему, парламентська більшість та створений нею уряд не завжди відповідає волевиявленню виборців. Йдеться про те, що більшість формується після виборів у результаті переговорів. І часто до парламентської більшості входить партія, яка отримала найменшу кількість мандатів.

З одного боку, можна погодитися з М. Скубішевським, бо, справді, згідно з теорією і практикою формування парламентських коаліцій, рідко буває ситуація, коли до складу коаліції входять дві фракції, які отримали найбільшу кількість голосів (тобто ті, які зайняли 1-е та 2-е місця). Ці партії, як правило, не бажають домовлятися одна з одною. Їм вигідніше сформувати парламентську більшість з іншими, менш чисельними фракціями. В такому випадку стосунки у партнерів по коаліції нерівноправні. Малим

640 Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): навч. посібник. Київ: Либідь, 2005. URL: http://www.info-library.com.ua/books-text-6382.html (дата звернення: 05.05.2016).

641 Петришин О. Пропорційна виборча система: історичний досвід запровадження. *Вісник Центральної виборчої комісії.* 2006. № 1 (3). С. 57.

642 Skubiszewski M. Dlaczego Ukraina potrzebuje większościowego systemu wyborczego. 20.08.2014 / Chcę Polski normalnej. URL: http://www.skubi.net/jow-ukraina.html (dostęp: 15.06.2015).

фракціям віддають певні міністерства в обмін на їхню політичну підтримку або лояльність у всіх інших питаннях. Натомість друга за чисельністю фракція опиняється в опозиції.

Однак, з іншого боку, в ідеальному варіанті коаліцію формують партії, які мають близькі політичні ідеї або принаймні не мають принципових розбіжностей щодо основних шляхів розвитку держави. Тому на основі близькості ключових передвиборних положень партія, яка набрала, наприклад, 45 % голосів виборців, може об'єднатися з трьома іншими, які набрали 13 %, 7 % та 5 %, а партія, за яку проголосувало 30 % голосів виборців (2-е місце), але має принципово іншу позицію стосовно державної політики, переходить в опозицію. Отже, не можна пропорційну виборчу систему визначати як справедливу чи несправедливу на основі кількісного складу фракцій, які увійшли до парламентської більшості. Аналізувати також необхідно якісну складову (програмні положення, передвиборчі обіцянки тощо) об'єднання фракцій.

У науковій літературі існують дослідження, які розглядають виборчу систему за критерієм ефективності. Так, С. Божик ґрунтовно вивчає зв'язок між методом розподілу мандатів і такими характеристиками Сейму, як: кількість партій, що отримали мандати; наявність чи відсутність фракціоналізації; особливості формування урядової коаліції і парламентської опозиції; тривалість функціонування урядової коаліції тощо[643].

Деякі вчені вважають, що не існує більш демократичної чи більш справедливої виборчої системи. Досліджуючи вплив виборчих систем на представництво партій у парламентах, Д. Рей відзначив три аспекти, притаманні всім виборчим системам: 1) схильні давати непропорційні результати; 2) мають тенденцію зменшувати кількість ефективних парламентських партій порівняно з кількістю партій, які брали участь у виборах; 3) можуть створювати парламентську більшість для партій, які не отримали найбільшої підтримки з боку виборців[644].

Д. Нолен також відзначає ознаки, які стосуються всіх виборчих систем. Всі вони: скорочують кількість присутніх у парламенті партій стосовно кількості партій, які брали участь у виборах; сприяють найсильнішим партіям. Відрізняються виборчі системи, на його думку, тим, наскільки вони зменшують кількість партій, наскільки сприяють найсильнішим із них, а також тим, стосовно яких відносин групуються різні за величиною парламентські фракції[645].

643 Bożyk S. Partie polityczne a Sejm RP. S. 34–77.
644 Rae D. The Political Consequences of Electoral Laws. P. 95.
645 Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny ... . S. 411.

Відзначають дві дилеми виборчої системи: 1) якщо система якомога справедливіше відображає суспільні вподобання, то в такому випадку можуть бути проблеми в діяльності парламенту, оскільки він буде дуже фрагментований; 2) якщо система відображає суспільні вподобання як у «кривому дзеркалі», тоді можуть бути проблеми з легітимністю[646].

На думку М. Уоллерстайна, «виборчі закони грають на руку одним політикам і на шкоду іншим, незалежно від того, чи керуються всі вони корисливими мотивами, чи прихильністю до закону»[647]. Ю. Ключковський відзначає, що «виборча система була і залишається одним із найбільш політизованих інститутів виборчого права. Саме тому вона часто стає основним предметом дискусій при розгляді шляхів реформування виборчого законодавства»[648].

Проаналізовані вище наукові праці вчених показують, що існує значна кількість вагомих теоретичних та емпіричних досліджень щодо суті й закономірностей прояву різних видів виборчих систем. Беручи до уваги виявлені науковцями правила функціонування виборчих систем, з'ясуємо, чи дотримувалися їх при прийнятті політичних рішень і правових актів щодо запровадження певного виду виборчої системи для проведення парламентських виборів в Україні.

Як відомо, після проголошення України незалежною державою у 1991 р. Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки XII скликання змінила назву на Верховну Раду України I скликання і функціонувала в такому складі ще майже два роки. В результаті складної економічної і політичної ситуації (страйку шахтарів, конфліктів між Президентом, парламентом і урядом) у 1993 р. було прийнято політичне рішення про проведення позачергових виборів Верховної Ради України. 24 вересня 1993 р. був прийнятий закон, яким призначено позачергові вибори до Верховної Ради України[649]. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. закріпив

646 Współczesne systemy polityczne / red. nauk. M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska. S. 52.

647 Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность.

648 Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: монографія. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ: Час Друку, 2011. С. 19.

649 Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України: Закон України від 24.09.1993 № 3470-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3470-12 (дата звернення: 12.01.2015).

мажоритарну виборчу систему абсолютної більшості[650].

Дискусії про те, якою є оптимальна виборча система для України, за твердженням А. Білоуса в 1993 р., тільки розпочиналися[651]. На думку Г. Пономарьової, вибір системи був зумовлений такими причинами: мажоритарна виборча система абсолютної більшості розглядалася як ймовірно вигідна для «дійсних або колишніх комуністів, які все ще тримали основні важелі впливу в країні та суспільстві у своїх руках»; натомість суть пропорційної виборчої системи для частини народних депутатів була незрозумілою, а українські політичні партії вважалися ще надто слабкими[652].

Вибори відбулися 27 березня та 4 і 11 квітня 1994 р. на основі мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості. Громадяни могли висувати кандидатів у депутати як безпосередньо, так і через політичні партії, їх виборчі блоки та трудові колективи. Кандидат вважався обраним за умов: якщо у виборах взяли участь не менш як 50% від числа виборців, внесених до списків виборців даного округу; якщо він отримав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менш як 25% від числа виборців, внесених до списків виборців даного округу. Якщо жодного кандидата не було обрано за цими правилами, то призначалося повторне голосування щодо двох кандидатів, які отримали найбільшу кількість голосів. Така модифікована виборча система призвела до того, що «Верховна Рада України II скликання розпочала роботу, маючи лише трохи більше від двох третин свого конституційного складу, і до кінця цього скликання жодного дня не працювала в повному складі»[653]. У результаті цих виборів до Верховної Ради України потрапили представники 13 політичних партій та 171 позапартійний. На кінець каденції парламенту цього скликання у результаті довиборів у ньому були представники 16 партій та 193 позапартійні[654].

---

650 Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18.11.1993 № 3623-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-12 (дата звернення: 15.01.2015).

651 Білоус А. О. Політичні об'єднання України. Київ: Видавництво «Україна», 1993. С. 99.

652 Пономарьова Г. П. Становлення парламентської виборчої системи в Україні (1991–2006 рр.): автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків: 2010. С. 11.

653 Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство. С. 97–98.

654 Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посіб. / ред. кол.: Е. А. Афонін (голова), Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко. Київ: Парламентське вид-во, 2008. С. 320.

У комітетах парламенту через політичну роздрібненість депутати часто не могли прийняти консолідованого рішення щодо напрямів змін у суспільстві, а відтак вчасно не приймалися важливі для країни закони. Готуючись до наступних парламентських виборів, основні політичні суб'єкти державотворення з метою структуризації парламенту прийняли рішення запровадити змішану виборчу систему, в якій половину депутатського корпусу мали право формувати політичні партії.

24 вересня 1997 р. прийнято новий Закон України «Про вибори народних депутатів України»[655], відповідно до якого 225 депутатів обиралося в одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а 225 – за списками кандидатів у депутати від політичних партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва. За мажоритарною складовою депутатами стали представники 21 партії та блоків (більшість із них (15) мали по 1–3 представників) та 114 позапартійних[656]. Численні політичні протистояння у парламенті актуалізували питання про його подальшу структуризацію. Одним із можливих шляхів вважався перехід до пропорційної виборчої системи, за якої передбачалося зменшення кількості політичних сил у парламенті.

18 січня 2001 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про вибори народних депутатів України», яким закріплювалася пропорційна виборча система. Однак тодішній Президент України Л. Кучма наклав вето на цей закон. Серед основних причин зазначалося, що такий закон обмежує конституційні права громадян, бо передбачається, що «більшість найважливіших питань у процесі виборів народних депутатів України вирішуватиме не народ, а партії, партійні органи, осередки або їх керівники чи представники. Такі широкі права пропонується надати партіям, у той час, коли в Україні відсутні закони про політичні партії та парламентську опозицію, коли існуючі партії зареєстровані та діють на підставі застарілого Закону «Про об'єднання громадян», а їх членами є лише незначна кількість виборців (за різними даними – від 2 до 3 відсотків)»[657]. Тодішній

655 Про вибори народних депутатів України: Закон України від 24.09.1997 №541/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 17.01.2015).

656 Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. С. 164–167, 322.

657 Закон про вибори народних депутатів України: дискусія довкола виборчих правил / Громадська організація «Інститут політики». 2001. URL: http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc09-2001-02 (дата звернення: 06.06.2015).

глава Адміністрації Президента України В. Литвин заявив, що прийнятий Верховною Радою України закон, який передбачає пропорційну виборчу систему, є «не на часі» для України, «оскільки до виборів за партійними списками потрібно йти поступово». Він не відкидав можливості її запровадження в майбутньому, але наголосив, що у Л. Кучми є вагомі аргументи проти ухвалення такого закону[658]. В. Бортніков, досліджуючи динаміку змін виборчого законодавства в Україні, зазначає, що «з 18 січня по 18 жовтня 2001 року Верховна Рада п'ять разів приймала Закон «Про вибори народних депутатів України», а Президент чотири рази накладав на нього вето і тільки останній варіант нарешті підписав»[659]. У результаті на основі Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р.[660] парламентські вибори 2002 р. відбулися за змішаною виборчою системою.

Крім офіційно названих причин, ще однією ймовірною причиною відмови від пропорційної виборчої системи, на нашу думку, було побоювання, що в разі її застосування позиції партій зміцніють і вони будуть прагнути розширити повноваження парламенту, а президента – зменшити. Очевидно, що тодішній Президент не хотів ділитися своїми повноваженнями. Крім того, політологи та соціологи лякали суспільство «комуністичним реваншем», якому начебто могла посприяти пропорційна виборча система.

Однак через деякий час позиція Президента України Л. Кучми і багатьох інших політиків щодо пропорційної виборчої системи істотно змінилася. Експерти вважають, що несподівана підтримка тодішнім Президентом та його командою реформ у напрямі до парламентсько-президентської форми правління і пропорційної виборчої системи була викликана черговими президентськими виборами 2004 р. Вони допускали ймовірність перемоги опозиційного кандидата В. Ющенка і політичну реформу заплану-

658 Закон про вибори народних депутатів України. Парламентські литаври у першому акті законотворчої опери / Український незалежний центр політичних досліджень. 2001. URL: http://www.ucipr.kiev.ua/publications/zakon-pro-vibori-narodnikh-deputativ-ukraiini-parlamentski-litavri-u-pershomu-akti-zakonotvorchoii-operi/lang/president.gov.ua (дата звернення: 09.06.2015).

659 Бортніков В. І. Динаміка змін виборчого законодавства України на виборах до Верховної Ради України 2002–2006 років. *Наукові записки НаУКМА.* 2007. Том 69. Політичні науки. С. 42.

660 Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18.10.2001 № 2766-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2766-14 (дата звернення: 23.01.2015).

вали як можливість зменшити його повноваження. «Чергова реформа виборчої системи була обумовлена скоріше політико-технологічними розрахунками, ніж намаганням якісно поліпшити систему виборів в Україні»[661], – вважали експерти Інституту прикладних гуманітарних досліджень.

Пропорційну виборчу систему підтримували політичні партії, які вважали, що за таких умов вони отримають більшість місць у парламенті. Ця система підтримувалася й тими політичними силами, які хотіли змінити форму правління в державі. Відтак у 2004 році був прийнятий Закон України «Про вибори народних депутатів України»[662], який запровадив пропорційну виборчу систему. Того ж року після другого туру президентських виборів між владою та опозицією виник серйозний конфлікт щодо результатів виборів. Протест опозиції підтримала значна частина суспільства і влада погодилася на повторне голосування[663] в обмін на зміни до Конституції України. Результатом вимушеного компромісу між владою та опозицією була політична домовленість про зміну форми правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. Крім того, у компромісному Законі України «Про внесення змін до Конституції України» від 08 грудня 2004 р.[664] зафіксували, що конституційний склад Верховної Ради України у 2006 р. обирається на засадах пропорційної системи. Отож чергові парламентські вибори 2006 р., а через рік і дострокові парламентські вибори 2007 р. відбулися за пропорційною виборчою системою.

Однак 17 листопада 2011 р., менш ніж за рік до чергових парламентських виборів, було прийнято Закон України «Про вибори народних депутатів України»[665], який знову закріпив змішану виборчу систему. Того разу

661 Проблемні питання законодавства про вибори – парламентські та місцеві вибори 2006 року в Україні: аналітичний звіт / Інститут прикладних гуманітарних досліджень. Харків, 2005. С. 4. URL: http://www.iahr.com.ua/files/works_docs/22.pdf (дата звернення: 03.02.2015).

662 Про вибори народних депутатів України: Закон України від 25.03.2004 № 1665-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1665-15 (дата звернення: 06.02.2015).

663 Про призначення повторного голосування з виборів Президента України 26 грудня 2004 року: Постанова Центральної виборчої комісії від 04.12.2004 № 1273. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1273359-04 (дата звернення: 09.02.2015).

664 Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 08.12.2004 № 2222-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15 (дата звернення: 13.02.2015).

665 Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17.11.2011 № 4061-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17 (дата звернення: 16.02.2015).

основна причина для зміни виборчої системи полягала в бажанні тодішнього Президента України В. Януковича та його команди повернути президентові максимум повноважень. Зміни до Конституції України, внесені у 2004 р., Конституційний Суд України визнав неконституційними. Україна повернулася до Конституції України 1996 р., до президентсько-парламентської форми правління і до змішаної виборчої системи.

Ю. Якименко відзначає, що серед критеріїв, на основі яких обирають тип виборчої системи (правовий, соціальний, політичний), в Україні на першому місці знаходиться політична доцільність у негативному сенсі. Останню він розуміє як сприяння виборчої системи (або певних аспектів виборчого законодавства) забезпеченню максимального доступу до влади однієї чи кількох політичних сил, маніпуляцію виборчим законодавством. Експерт зазначає, що такий критерій був основним при поверненні України до мажоритарно-пропорційної виборчої системи на виборах 2012 р. «Метою її запровадження є забезпечення для відповідної політичної сили "більшості мандатів без більшості голосів" – коли недобір відсотків за партійними списками буде компенсований за рахунок "ангажування" депутатів, обраних в одномандатних округах». На думку Ю. Якименка, тут йдеться про намір провладної коаліції «відкоригувати» результати виборів за допомогою виборчої системи, якщо вони виявляться незадовільними[666].

У 2014 р. кардинально змінилася політична ситуація в країні і парламентарії повернули парламентсько-президентську форму правління[667], однак пропорційну виборчу систему вирішили не повертати. Позачергові парламентські вибори 26 жовтня 2014 р. відбулися за змішаною виборчою системою. В результаті цієї системи в парламенті з'явилися депутати-мажоритарники, права та обов'язки яких дещо відрізнялися від депутатів, які отримали свої мандати за партійними списками. Неузгодженість форми правління і виборчої системи у чинному законодавстві призводила до різноманітних політичних і правових суперечностей, особливо щодо формування і припинення діяльності коаліції депутатських фракцій (про це детально йдеться в попередніх підрозділах).

666 Якименко Ю. Проблема виборчих систем в контексті реформування виборчого законодавства: критерії вибору, підходи, наслідки / Центр Разумкова. 15.12.2010. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=844 (дата звернення: 20.02.2015).

667 Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України від 21.02.2014 № 742-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#n2 (дата звернення: 23.02.2015).

В Україні не вщухали розмови про оптимальну виборчу систему та роль політичних партій в управлінні суспільними справами. Домінуючими були позиції, що вже наступні парламентські вибори повинні відбутися за пропорційною системою з відкритими списками. Однак і на позачергових парламентських виборах 21 липня 2019 р. було використано змішану виборчу систему. Проблем з формуванням коаліції вдалося уникнути лише тому, що партія «Слуга народу» отримала 254 мандати (124 за пропорційною і 130 – за мажоритарною складовими). Відтак фракція «Слуга народу» становить парламентську більшість, сформувала уряд і для цього їм не потрібно було укладати угоду з іншими фракціями.

Українська практика застосування мажоритарної виборчої системи та мажоритарної складової у змішаній виборчій системі спростовує поширене в науковій літературі твердження, що мажоритарна виборча система веде до формування двопартійної системи. Б. Міхалак за допомогою методу індексування проаналізував застосування змішаної виборчої системи в Україні у 1998 та 2002 рр. і дійшов таких висновків. «Пропорційна складова виявилася, що є парадоксальним, компонентом, який концентрує партійну систему. Менше політичних партій діставалося до парламенту за допомогою цієї субсистеми. …В Україні виборча система *(змішана)* не сприяла концентрації партійної системи, як планували її ініціатори, а її мажоритарна складова, навпаки, сприяла партійній фрагментації»[668].

Аналіз результатів усіх парламентських виборів, які відбувалися в незалежній Україні, підтверджує наведений вище висновок. За мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості у 1994 р. перемогу отримали представники 16 партій. За мажоритарною складовою змішаної виборчої системи перемогу отримали: у 1998 р. – представники 21 партії; у 2002 р. – 9 партій; у 2012 р. – 8 партій; у 2014 р. – 9 партій; у 2019 р. – 10 партій. За пропорційною складовою змішаної виборчої системи перемогу отримали: у 1998 р. – представники 8 партій; у 2002 р. – 6 партій; у 2012 р. – 5 партій; у 2014 р. – 6 партій; у 2019 р. – 5 партій. За пропорційною виборчою системою перемогу отримали: у 2006 р. – представники 5 партій; у 2007 р. – 5 партій.

Застосування пропорційної складової у змішаній виборчій системі та пропорційної виборчої системи в Україні сприяло структуризації парла-

668 Michalak B. Badanie zależności pomiędzy systemem wyborczym a systemem partyjnym przy wykorzystaniu metody indeksowej. Przypadek mieszanych systemów wyborczych w Rosji i na Ukrainie oraz proporcjonalnej reprezentacji w Polsce. *Athenaeum.* 2012. Vol. 36. S. 105.

менту. За цієї системи до парламенту потрапляють 5–6 політичних сил, за винятком років, коли партії мали право створювати виборчі блоки. На практиці один виборчий блок міг включати від 2 до 8 партій. Наприклад, у результаті виборів 2002 р., 6 політичних сил, які отримали місця у парламенті, включали 22 політичні партії; 2006 р. 5 політичних сил – 11 партій; 2007 р. 5 політичних сил – 16 партій.

В результаті дослідження принципів, механізмів та технологій проведення виборів в Україні М. Бучин з'ясував, що в нашій державі не завжди спостерігається прямо пропорційна залежність між рівнем досконалості і демократичності виборчого законодавства та рівнем демократичності виборчих процедур. «Рівень демократичності та досконалості виборчого законодавства постійно зростав, тоді як виборча практика показувала протилежну тенденцію до зниження демократичності електоральної практики»[669]. Цей суперечливий процес М. Бучин пропонує назвати «парадоксом розвитку інституту демократичних виборів в Україні». Це ще один чинник, який, на нашу думку, пояснює, чому взаємозалежність між виборчою та партійною системами не є такою, як в країнах з усталеною демократією, а також те, чому результат взаємодії певних типів систем є важко прогнозованим.

Розгляньмо, якими були основні причини обрання виборчої системи для виборів Сейму Республіки Польща. Виборчу систему, застосовану на перших т. зв. «напіввільних» виборах 4 і 18 червня (два тури) 1989 р., було визначено в процесі переговорів між представниками влади і опозиції під час Круглого столу. У документі «Порозуміння Круглого столу: Варшава 6 лютого – 5 квітня 1989 році»[670] 60 % мандатів передбачалося для владної коаліції (ПОРП, ОНП, ДП), 5% – для релігійних товариств (Асоціація «ПАКС», Польський католицько-суспільний союз, Християнсько-суспільний союз) і 35 % – для безпартійних. Вказувалося, що детальніший поділ зазначених квот по округах здійснить Рада Держави. Для владної коаліції до 10 % мандатів (в межах відведених їм 60 %) дозволялося обирати за національним списком. Вказувався і спосіб переведення голосів виборців у мандати, який означав вибір мажоритарної виборчої системи з абсолютною більшістю.

669 Бучин М. А. Демократичні вибори в Україні: принципи, механізми та технології реалізації: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. С. 422.

670 Porozumienia okrągłego stołu: Warszawa 6 luty – 5 kwietnia 1989 r. / Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych. URL: http://ofop.eu/sites/ofop.eu/files/biblioteka-pliki/porozumienia-okraglego-stolu.html (dostęp: 02.11.2014).

7 квітня 1989 р. прийнято зміни до Конституції Республіки Польща. Зокрема, змін зазнала стаття 100, відповідно до яких право висувати кандидатів у депутати, крім політичних і громадських організацій, отримали і виборці[671]. Цього ж дня прийнято закон «Виборча система до Сейму Польської Народної Республіки X каденції, на 1989–1993 роки»[672]. На підставі закону Рада Держави прийняла постанову, якою визначила 108 виборчих округів. У додатку до Постанови було вказано загальну кількість мандатів у кожному окрузі, а також кількість мандатів, призначених для конкретних політичних партій, релігійних товариств та безпартійних[673]. Такі правила проведення виборів були тимчасовими, розроблялися лише для виборів 1989 р. Зумовлені вони були тодішньою політичною ситуацією в Польщі, унікальним поступовим переходом від авторитарного режиму до демократичного. Через застосування схеми, описаної вище, ці вибори називають ще «контрактні вибори» або «вибори до контрактного Сейму».

Використання на цих виборах мажоритарної виборчої системи С. Божик вважає не випадковим вибором, а врахуванням біполярної політичної структури, що сформувалася на той час у Польщі[674]. Однак це була не звичайна мажоритарна виборча система з двома турами, а зі специфічними квотами. Реальна картина підтримки виборцями двох найголовніших політичних сил (ПОРП і «Солідарність»), за даними, наведеними С. Божиком, мала такий вигляд. У першому турі виборів Громадянський комітет «Солідарність» здобув 160 мандатів зі 161 призначеного для безпартійних, натомість коаліційно-урядова сторона – 3 мандати з 264 і 2 мандати з 35, передбачених загальнонаціональним виборчим списком[675]. У другому турі «Солідарність» здобула ще один, належний безпартійним мандат, а владна коаліція здобула всі решта, належні їм мандати. Заради обрання провладних осіб за національним списком після перших невдалих результатів вони змушені були внести

671 Siemieński F. Kwietniowa nowela konstytucyjna 1989 roku. S. 12.

672 Ordynacja wyborcza do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej X kadencji, na lata 1989–1993: Ustawa z dnia 07.04.1989. *Dz.U.* 1989. Nr 19. Poz. 102. URL: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890190102 (dostęp: 08.11.2014).

673 W sprawie okręgów wyborczych dla wyborów do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz liczby, numerów i przeznaczenia mandatów w tych okręgach: Uchwała Rady Państwa z dnia 13.04.1989. *Dz.U.* 1989. Nr 21. Poz. 111. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890210111 (dostęp: 12.11.2014).

674 Bożyk S. Partie polityczne a Sejm RP. S. 57.

675 Tamże. S. 58.

до законодавства зміни і провести повторне голосування[676]. За результатами виборів до Сейму Громадянський комітет «Солідарність» отримав усі можливі для безпартійних мандати – 161, а коаліційно-урядова сторона отримала 299 мандатів – тільки тому, що для них було передбачено квоту.

Отже, на початку політичної трансформації в Польщі виборча система з'явилася внаслідок домовленостей між владою і позапарламентською опозицією. Їх результатами були політичні рішення, які спочатку зафіксували в політичному документі, а потім – і в правових актах. Важливо, що такі специфічні правила розподілу мандатів мали тимчасовий характер, і це було вказано навіть в назві закону.

Закономірно, що після цих «напіввільних» виборів розпочалася робота над новим виборчим законом. Найбільше дискусій викликав тип виборчої системи. Проектом виборчого закону, розробленого депутатами Сейму, пропонувалася пропорційна виборча система, а президентським – змішана. Депутати наполягли на своєму варіанті і 28 червня 1991 р. прийняли Закон «Виборча система до Сейму Республіки Польща»[677]. Згідно з ним для участі у виборах виборці, партії, політичні і громадські організації повинні були створювати виборчі комітети. Тільки ці суб'єкти мали право реєструвати списки кандидатів, яких було передбачено два види – окружні й загальнопольські. Спосіб розподілу мандатів за цими списками був різним. Проаналізувавши засади встановлення результатів виборів, С. Божик виборчу систему того періоду характеризує таким чином: система поділу мандатів, передбачена для окружних списків з використанням методу Хейра-Німейера, була вигідною для слабших політичних сил; система поділу мандатів, передбачена для загальнопольських списків з використанням методу Сент-Лагю, зміцнювала позиції тих політичних сил, які мали найбільшу підтримку виборців[678]. В результаті застосування такої виборчої системи на парламентських виборах 27 жовтня 1991 р. до Сейму Республіки Польща I каденції потрапило 29 виборчих комітетів (11 з яких отримали по 1 мандату), які створили 18 депутатських клубів (фракцій)[679]. Закономірно, що така фрагментація ускладнила діяльність парламенту, знаходження консенсусу з важливих для країни питань.

---

676 Tamże.

677 Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 28.06.1991. *Dz.U.* 1991. Nr 59. Poz. 252. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19910590252 (dostęp: 15.11.2014).

678 Bożyk S. Partie polityczne a Sejm RP. S. 61–62.

679 Tamże. S. 62–63.

Наслідки застосування такої виборчої системи показали, що необхідні зміни, які зменшать кількість політичних сил у Сеймі. Відтак 28 травня 1993 р. було прийнято новий закон, який запровадив виборчий бар'єр для партій – 5 % і для коаліцій – 8 % та інший спосіб розподілу мандатів – метод д'Ондта[680]. Останній більше сприяв великим політичним силам. На основі цього закону проведено вибори до Сейму 19 вересня 1993 р. (позачергові) і 21 вересня 1997 р. (чергові).

2001 р. парламентарії прийняли новий закон про вибори[681]. В польській науковій літературі вказуються і об'єктивні, і суб'єктивні причини запроваджених змін. По-перше, виборчі норми необхідно було узгодити з новою конституцією. Наприклад, серед тих, хто може висувати кандидатів у депутати до Сейму, у статті 100 Конституції Республіки Польща вказано політичні партії та виборці. У попередньому Основному Законі, як зазначалося вище, були ще громадські організації. По-друге, необхідно було визначити нові виборчі округи, врахувавши зміни в територіальному поділі країни[682]. Серед істотних змін проведення виборів до Сейму – формування лише окружних списків (відмова від загальнопольських списків) і зміна методу підрахунку голосів з методу д'Ондта на Сент-Лагю, який є вигідним для малих і середніх партій. На зміну методу розподілу мандатів вплив мали і суб'єктивні чинники. Зокрема, відповідно до досліджень С. Божика, соціологічні опитування того часу свідчили про зростання підтримки СДЛС, якому міг посприяти метод д'Ондта. Вибір іншого методу один із політиків (С. Нєсьоловський) пояснив так: «мусимо унеможливити повернення СДЛС, тому АВС планує підтримати метод Сент-Лагю»[683].

Проте вже наступного року метод Сент-Лагю був замінений на метод д'Ондта[684]. 5 січня 2011 р. було прийнято Виборчий кодекс, який регулює

680 Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 28.05.1993. *Dz.U.* 1993. Nr 45. Poz. 205. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19930450205 (dostęp: 18.11.2014).

681 Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 12.04.2001. *Dz.U.* 2001. Nr 46. Poz. 499. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20010460499 (dostęp: 23.11.2014).

682 Bożyk S. Partie polityczne a Sejm RP. S. 49.

683 Tamże. S. 71.

684 O zmianie ustawy – Ordynacja wyborcza do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw oraz o zmianie niektórych innych ustaw: Ustawa z dnia 26.07.2002. *Dz.U.* 2002. Nr 127. Poz. 1089. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20021271089 (dostęp: 29.11.2014).

питання організації і проведення виборів до Сейму, Сенату, Президента, до Європейського парламенту та до органів місцевого самоврядування[685]. Відповідно до чинного Виборчого кодексу для розподілу депутатських мандатів залишили метод д'Ондта.

Таким чином, проаналізувавши політичні й правові аспекти вибору і зміни виборчої системи в Україні і Республіці Польща від часу відновлення їх незалежності, можна зробити такі висновки.

В українській і польській науковій літературі існує значна кількість досліджень, в яких ґрунтовно проаналізовані теоретичні і практичні аспекти різних видів виборчих систем. До явищ, з якими вчені тісно пов'язують виборчу систему і на які, на нашу думку, насамперед необхідно звертати увагу при її виборі, слід віднести: форму державного правління; стан партійної системи; політичний режим; кількість політичних сил, які в результаті її застосування потрапляють до парламенту. Виборчу систему варто аналізувати і за критеріями ефективності, демократичності, справедливості. При цьому важливо пам'ятати, що функціонування певного виду виборчої системи в країнах усталеної демократії може відрізнятися від того, як вона проявить себе в країнах Центральної і Східної Європи. Для деяких країн визначальними можуть стати такі чинники, як однорідність або фрагментованість суспільства, наявність або відсутність адміністративного ресурсу, виконання чи невиконання законів тощо.

Питання про найоптимальніший тип виборчої системи було актуальним упродовж всього періоду незалежності України. Проводилися не лише дослідження з теорії, а й ставилися експерименти на практиці. За 28 років (1991–2019 рр.) в Україні вибори до Верховної Ради України відбувалися 8 разів за трьома виборчими системами. У 1994 р. використали мажоритарну виборчу систему абсолютної більшості, у 1998 і 2002 рр. – змішану, у 2006 і 2007 рр. – пропорційну, у 2012, 2014, 2019 р. – знову змішану виборчу систему.

Серед об'єктивних причин вибору та зміни виборчої системи в Україні були врахування стану партійної системи та узгодження з формою державного правління. Проте домінували суб'єктивні причини. Від правил, за якими відбуваються виборчі перегони та встановлюються результати виборів, залежить розстановка політичних сил у владі. Діючі депутати майже перед кожними черговими парламентськими виборами приймали

685 Kodeks wyborczy: Ustawa z dnia 05.01.2011. *Dz.U.* 2011. Nr 21. Poz. 112. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20110210112 (dostęp: 07.12.2014).

новий закон (1993 р., 1997 р., 2001 р., 2004 р., 2011 р.) або ж вносили зміни до чинного закону з метою створити кращі умови для потрапляння представників їхньої політичної сили до наступного складу парламенту.

За 30 років (1989–2019 рр.) у Республіці Польща відбулося 10 виборів до нижньої палати – Сейму – за двома виборчими системами. На перших «контрактних» виборах у 1989 р. використали мажоритарну виборчу систему абсолютної більшості. Починаючи з 1991 р., на виборах до Сейму Республіки Польща застосовується пропорційна виборча система. Однак декілька раз змінювали метод розподілу мандатів. У 1991 р. використали методи Хейра-Німейера і змодифікований Сент-Лагю, у 1993 і 1997 рр. – д'Ондта, у 2001 р. – змодифікований Сент-Лагю, у 2005, 2007, 2011, 2015, 2019 рр. – знову метод д'Ондта.

Серед об'єктивних причин, які найчастіше впливали на зміну методу розподілу мандатів у Республіці Польща, була потреба не допустити чергової фракціоналізації Сейму, сприяти формуванню стабільної урядової коаліції, збільшити ефективність діяльності Сейму. Однак були й суб'єктивні причини, зокрема намагання не допустити до Сейму певну політичну силу.

Загалом почергова зміна змішаної і пропорційної виборчих систем в Україні та методів розподілу мандатів за умов пропорційної виборчої системи в Республіці Польща свідчить, що в цих процесах домінувала політика в значенні боротьби за більшу кількість повноважень (politics). Часте прийняття нових законів про вибори чи внесення до них змін здійснювалося на догоду такому розумінню політики. Натомість виважені політичні рішення і відповідні їм правові акти щодо виборчої системи повинні ґрунтуватися на її узгодженні з формою державного правління; кількісним і якісним складом політичних партій, науковому передбаченні її ефективності, що враховує різноманітні чинники, існуючі в конкретному суспільстві.

Висновки до розділу 4

Аналіз регулювання відносин, пов'язаних з такими суспільно-політичними явищами, як форма державного правління, парламентська коаліція, виборча система, на прикладах України і Республіки Польща дає змогу зробити висновки, які розкривають практичний рівень взаємодії політики і права.

Часті зміни конституційної моделі форми державного правління в Україні показують домінування політики в значенні боротьби за владу

(politics) над політикою в значенні концепції регулювання відносин між органами публічної влади на вищому рівні (policy). Цей приклад свідчить про невиконання правом функції стабілізації суспільних відносин і виконання ним функції, яка не передбачена у жодному підручнику з теорії права чи конституційного права – пристосування чинного законодавства до поточної короткострокової політики суб'єктів, що мають владні повноваження. До прикладу, в Республіці Польща за 22 роки існування Основного Закону (1997–2019 рр.) жодного разу не було внесено змін, які стосувалися б форми державного правління. В Україні за 23 роки існування Основного Закону (1996–2019 рр.) форму державного правління, після закріплення її в Конституції України (1996 р.), змінювали тричі (2004, 2010, 2014 рр.).

Політичні рішення про зміну форми державного правління фіксували в Конституції України, але деякі інші правові акти не приведено у відповідність до конституційних положень, що призводило до серйозних політичних конфліктів і правових колізій. Прикладом істотних розбіжностей було правове регулювання формування, діяльності і припинення діяльності парламентської більшості, названої в Україні коаліцією депутатських фракцій. До причин, які призвели до правової невизначеності, можна віднести такі: прийняті політичні рішення були відображені не у всіх правових актах; правові акти не були узгоджені між собою; в політиці й праві, в практичній діяльності парламенту не враховували наукових досліджень, зокрема щодо суті даного явища, а також його тісного зв'язку з формою державного правління і виборчою системою.

Польський досвід засвідчив, що формування урядової коаліції може бути успішним і в умовах відсутності правових приписів щодо необхідних етапів і процедур цього процесу. Намагання українського законодавця детально врегулювати більшість питань, пов'язаних із домовленостями політичних сил про спільну діяльність у парламенті, при одночасному зниженні якості правових актів та їх несистемності тільки ускладнило процес формування й діяльності парламентської коаліції.

Аналіз почергових змін виборчої системи (змішаної і пропорційної) в Україні і методу розподілу мандатів у межах однієї виборчої системи (Сент-Лагю і д'Ондта) в Республіці Польща показав, що ці процеси мали і об'єктивні, і суб'єктивні причини. До об'єктивних причин можна зарахувати: прагнення узгодити виборчу систему зі станом партійної системи, формою державного правління, уникнути значної фракціоналізації парламенту тощо. До суб'єктивних: намагання збільшити владні повноваження не внаслідок належного виконання органом влади своїх функцій і зростан-

ня рівня довіри населення до цього органу, а внаслідок зміни правил виборчих перегонів і системи переведення голосів виборців у депутатські мандати незадовго до виборів.

Суб'єктивні причини зміни виборчої системи зводяться до того, що право розуміється не як стабілізуючий чинник суспільних відносин, а як інструмент, за допомогою якого можна узаконити бажання політичних сил, що знаходяться при владі, мати ширші владні повноваження. З огляду на це для змін форми правління і виборчої системи варто передбачити спеціальні складні процедури, які б унеможливили ситуації, коли вони змінюються кожні чотири роки.

Отже, у процесі взаємодії політики і права, яка в демократичному суспільстві має базуватися на паритетності цих складових, політика (politics) має більший вплив на право, ніж право на політику. Право не виконує передбачених для нього функцій. Приклади постійної почергової зміни форми правління і/або виборчої системи свідчать, що взаємодія між політикою (politics, policy) і правом поки що не належна.

У четвертому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Проблеми правового регулювання міжфракційних переходів народних депутатів України» (2010)[686]; «Взаємодія політики і права у процесі впорядкування суспільних відносин» (2012)[687]; «Вплив виборчих систем на кількість політичних партій в Україні» (2015)[688]; «Особливості створення і припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України VIII скликання» (2016)[689]; «Правові форми діяльності політичних партій у Верховній Раді України»

686 Кукуруз О. В. Проблеми правового регулювання міжфракційних переходів народних депутатів України. *Принципи верховенства права і законності: проблеми реалізації в правотворенні та правозастосуванні:* зб. матеріалів Круглого столу молодих учених (м. Київ, 18 травня 2010 р.) / відп. ред. В. П. Горбатенко. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. С. 46–50.

687 Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права у процесі впорядкування суспільних відносин. *Політологічні читання пам'яті професора Богдана Яроша:* зб. наук. праць. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. С. 38–39.

688 Кукуруз О. В. Вплив виборчих систем на кількість політичних партій в Україні. Держава і право: зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2015. Вип. 70. С. 119–131.

689 Кукуруз О. В. Особливості створення і припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України VIII скликання. *V Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша:* зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 102–110.

(2016)[690]; «Взаємовплив виборчої та партійної систем: основні наукові підходи» (2016)[691]; «Політико-правові засади трансформації партійної системи України» (2016)[692]; «Політика створення законодавства в Україні: основні принципи» (2016)[693]; «Політичні причини конституційних змін в Україні й Республіці Польща» (2020)[694].

690 Кукуруз О. В. Правові форми діяльності політичних партій у Верховній Раді України. *Конституційний полілог. 20 років Конституції України: суспільство і влада в конституційному процесі:* зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 281–289.

691 Кукуруз О. В. Взаємовплив виборчої та партійної систем: основні наукові підходи. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2016. Вип. 73. С. 101–114.

692 Політико-правові засади трансформації партійної системи України: монографія / Кресіна І. О. (керівник авт. кол.); Горбатенко В. П., Коваленко А. А., Лойко Л. І., Матвієнко А. С., Вітман К. М., Батанова Н. М., Кукуруз О. В., Стойко О. М., Ходаківський М. Д., Явір В. А., Якименко Ю. В., Мироненко В. П., Тарасюк В. М.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 510 с.

693 Кукуруз О. В. Політика створення законодавства в Україні: основні принципи. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2016. Вип. 27. С. 416–424.

694 Kukuruz O. The political reasons for the constitutional changes in Ukraine and the Republic of Poland. *Studia Politologiczne.* 2020. vol. 56. S. 158–170.

РОЗДІЛ 5. МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІТИКИ І ПРАВА: СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ДОСВІДУ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

5.1. Партикулярна і корпоративна моделі взаємодії політики і права

Аналіз практичного рівня взаємодії політики і права в Україні на прикладах певних об'єктів і суб'єктів засвідчує, що існує значна кількість відхилень від ідеалізованого теоретичного розуміння як власне політики і права, так і їх належної взаємодії. Актуальною є потреба наблизити практику до теорії, або, точніше, створити дієву теоретичну базу, яка буде містити способи з'ясування реального стану взаємодії політики і права, а також визначення конкретних шляхів досягнення їх належної взаємодії. На нашу думку, найвідповіднішим для такого завдання є метод моделювання.

Моделювання і в політології, і в правознавстві зазвичай розуміють як побудову та використання моделей для вивчення політичних і правових явищ та процесів[695]. Модель визначають як: «сукупність логічних, математичних або інших співвідношень, які відображають із необхідним або досяжним ступенем подібності певний фрагмент політичної реальності, істотні властивості досліджуваного політичного процесу»[696]; штучно створений об'єкт, представлений у вигляді схем, алгоритмів, математичних формул, який відображає і відтворює в простішому вигляді властивості, взаємозв'язки і стосунки між елементами об'єкта (соціально-правового явища чи процесу), що досліджується[697].

В науковій літературі немає чіткого універсального алгоритму побудови моделей. Така ситуація пояснюється тим, що: по-перше, певний об'єкт може по-різному відтворюватися в різних науках, зважаючи на межі їх предметного поля; по-друге, в межах однієї науки об'єкт також може відображатися по-різному, залежно від завдань дослідження. Як слушно зазначає М. Польовий, перш ніж створювати модель, дослідник повинен

695 Гачкевич А. О. Метод моделювання в політології. *Політична наука:* методи досліджень: підручник / О. А. Габрієлян та ін.; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 219.

696 Денисюк С. Г., Шиян А. А. Моделювання політичних процесів. *Прикладна політологія:* навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. Київ: ВЦ «Академія», 2008. С. 453.

697 Ланде Д. В., Фурашев В. М. Основи інформаційного і соціально-правового моделювання: монографія. Київ: ТОВ "ПанТот", 2012. С. 5.

обрати тип цієї моделі з огляду на мету дослідження. Існують десятки критеріїв, на підставі яких розрізняють види моделей в суспільних науках. Наприклад: за кількістю змінних – одновимірні, бінарні та багатофакторні; за цілями – пізнавальні та управлінські; за видом мови – змістовні і формальні; за функціями – описові, пояснювальні, прогностичні; за прийнятою концепцією чи точкою зору – логіко-семантичні, структурно-функціональні та причинно-наслідкові[698].

Розглянувши низку типологій та беручи до уваги специфіку досліджуваної міждисциплінарної теоретико-прикладної проблеми, ми пропонуємо формувати модель взаємодії політики і права в Україні в умовах суспільної трансформації за допомогою спеціальних політологічних і юридичних термінів, що відображають явища, виявлені в досліджуваному процесі. Метою створення концептуальної моделі є визначення причинно-наслідкових зв'язків у процесі взаємодії політики і права. Для опису моделі взаємодії політики і права, що існує в Україні, терміни «політика» і «право» використовуються в широкому значенні. За суттю політика розуміється в двох значеннях: як державна політика (програма розвитку суспільства та окремих сфер) і як боротьба за владу. Право – як позитивне право і як природне право. За формою політика розглядається крізь призму політичних рішень і політичних документів, а право – правових норм і правових актів. Взаємодія розуміється як відношення між політикою і правом, при якому один з об'єктів впливає на інший об'єкт, зумовлюючи зміну його стану, і водночас зазнає зворотного впливу з його боку, що, в свою чергу, також приводить до зміни і його стану[699]. Взаємодія між політикою і правом починається в момент, коли необхідно розв'язати (первинно або повторно) певну проблему, пов'язану з певним спільним об'єктом, і триває доти, доки не буде прийнято узгоджений алгоритм врегулювання цієї проблеми. Ініціаторами і посередниками взаємодії політики і права є колективні та індивідуальні суб'єкти. Результатом взаємодії політики і права, крім врегулювання суспільної проблеми, може бути інша (краща або гірша) якість політики і права.

Аналіз основних суб'єктів, завдяки яким відбувається взаємодія між політикою і правом, та аналіз окремих об'єктів, на основі яких відбува-

698 Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. С. 41–53.

699 Див. Взаємодія. *Філософський енциклопедичний словник* / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 77–78.

ється взаємодія, дає змогу модель взаємодії політики і права, яка існує в Україні, назвати партикулярною. Назва є похідною від терміна «партикуляризм», який визначають як «принцип соціальної і політичної активності, зорієнтований перш за все на захист приватних та вузьких групових інтересів»[700]. У даній моделі до уваги береться вид партикуляризму в політиці, який асоціюється з «партійними поділами на політичній арені, де партикулярні інтереси політичних груп і партійна лояльність є причиною прийняття необ'єктивних рішень, які не враховують загальних інтересів даної держави чи суспільства, що призводить до погіршення гармонійного економічного чи культурного розвитку»[701].

Відтак партикулярну модель взаємодії політики і права автор дослідження визначає як вплив суб'єктів один на одного і на зміст політичних рішень та правових актів з метою забезпечити їхні приватні інтереси або інтереси тих, кого вони представляють.

Охарактеризуємо детальніше основні показники моделі, що проявлялися упродовж усього періоду незалежності України. У 1990 р. в Україні ще були радянська політика і радянське право. Основою для їх зміни, причому одночасної, послугували політичні документи – Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) і Акт проголошення незалежності України (1991 р.). Для осіб, які мали на той момент владні повноваження, ситуація була незвичною, оскільки в умовах попереднього політичного режиму вони отримували вказівки щодо необхідного змісту і політичних документів, і правових актів. У нових реаліях необхідно було формувати нову політику і нове право. Оскільки державна політика формується і здійснюється державними інституціями, то першочерговим завданням країни, яка обрала демократичний шлях розвитку, мало бути оновлення вищих органів державної влади. У 1991 р. відбулися вибори Президента України, на яких, однак, перемогу здобув представник попереднього режиму. Вибори до парламенту взагалі не були призначені. Перші вибори народних депутатів України відбулися більш ніж через два роки після проголошення незалежності, та й то після вимог громадськості. Водночас саме парламент є найважливішим органом, який формує право і ставлення до нього. Як зазначає Н. Омельченко, «будучи ядром народного представ-

700 Бабкіна О. Партикуляризм. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 542.

701 Partykularyzm. *Encyklopedia Zarządzania.* URL: https://mfiles.pl/pl/index.php/Partykularyzm (дата звернення: 13.05.2019).

ництва, парламент здійснює широке коло функцій і повноважень, серед яких найбільш значущою, по суті титульною, є законодавча функція»[702].

Отже, формуванням політики і права нової держави займалися суб'єкти, які свої знання, досвід і стиль діяльності засвоїли в умовах тоталітарного режиму. Набуті протягом багатьох десятиліть навички державного управління не могли змінитися в один момент. Замість однієї керівної партії в суспільстві почали формуватися багато політичних партій, для яких, за аналогією з попередньою, найважливішими були інтереси їх членів. З одного боку, нічого поганого в цьому не має, з іншого – проблема полягає в тому, що згодом ці партії отримують державну владу і далі продовжують дбати лише про власні інтереси, і насамперед інтереси їхнього керівництва.

Політика в цей період вважалася важливішою за право, як мінімум, з двох причин – суб'єктивної і об'єктивної. Перша полягала в тому, що таке розуміння взаємозв'язку між політикою і правом було звичною практикою для представників нової-старої влади. Друга – право не могло бути основою для регулювання суспільних відносин, оскільки більшість його норм були застарілими, не відповідали реаліям нової країни.

У період переходу від тоталітарного режиму до демократичного на розуміння та зміст політики і права визначальний вплив мають суб'єкти, які є більш активними, цілеспрямованими і мають чітко усвідомлені інтереси. Це можуть бути як органи влади – глава держави, законодавча чи виконавча влада, так і їх окремі амбіційні та харизматичні представники, які прагнуть керувати якомога ширшим діапазоном суспільних відносин. Причини такого прагнення можуть полягати у бажанні сприяти розвиткові країни чи окремої сфери або в бажанні забезпечити власні потреби та інтереси.

На початку незалежності України більшість суб'єктів у владних структурах на різних рівнях були представниками попереднього режиму. Заявлений демократичний напрям розвитку країни не став для них усвідомленим внутрішнім вибором, а лише новою реальністю, до якої треба було адаптуватися.

Формування та реалізація політики і права є процесами, які відбуваються не в ідеальному уявному просторі, а в конкретному суспільстві, а тому цілком закономірно містять характерні ознаки того суспільства. У

702 Омельченко Н. Л. Конституційно-правові основи законодавчої функції Верховної Ради України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2011. С. 3.

доконституційний період державотворення в Україні в процесі взаємодії політики і права визначальним був вплив політики на право, а зворотній вплив був надзвичайно слабким. За радянською традицією право сприймалося як інструмент політики, який допомагає реалізовувати рішення влади або принаймні не перешкоджає, в тому числі за рахунок його ігнорування. Гіпотетично ситуація повинна була змінитися з прийняттям Основного Закону.

З моменту прийняття Конституції України і узгодження з нею інших правових актів право мало, нарешті, почати виконувати функції, приписувані йому в стабільних демократичних країнах. За таких умов право мало перестати бути інструментом у руках влади і стати гарантією формування політики в інтересах більшості громадян. Принаймні, відповідно до теорії права, воно для цього має всі необхідні засоби і механізми.

Наведемо існуючі характеристики стану політики і права в Україні в післяконституційний період. На основі експертних думок фахівців та проведеного нами аналізу, відповідно до правил моделювання, визначимо показники, що стануть ключовими для побудови моделі взаємодії політики і права.

Так, В. Горбатенко відзначив, що через деякий час після прийняття Основного Закону в українському суспільстві «виникла суперечність між продекларованими нормами та реальною можливістю і бажанням їх втілення»[703]. Серед причин такого стану вчений називає і дії вітчизняної бюрократії – забезпечення власних інтересів, а не суспільних потреб; збагачення за рахунок держави; прийняття рішень, що не відповідали конституційним процедурам. На прикладі статті 1 Конституції України вчений обґрунтував існування в Україні «уявного конституціоналізму», який він розуміє як «розрив між бажаними, конституційно визначеними змінами й суспільно-політичною реальністю»[704].

На переконання О. Ющика, в Конституції України суперечливо, непослідовно й нечітко зафіксували предмет законодавчого регулювання, відтак парламент приймав закони «фактично з будь-яких питань». Це ускладнювало розмежування правотворчих повноважень парламенту, Президента України та уряду. Невиправдано обмежене коло суб'єктів пра-

703 Горбатенко В. П. Теоретико-прикладні аспекти осягнення феномена «уявного конституціоналізму». *Актуальні проблеми сучасного конституційного права України:* зб. наук. праць / відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко та д-р юрид. наук, проф. О. В. Батанов. Київ: Юридична думка, 2014. С. 106.

704 Там само. С. 107.

ва законодавчої ініціативи, відсутність законів про закони й законодавчу діяльність і про підзаконні нормативно-правові акти, на думку науковця, зумовили низьку якість законодавства і високий рівень політичної боротьби за владу[705].

М. Теплюк та О. Ющик існування проблем з якістю українського законодавства доводили за допомогою кількісних показників. Так, за їх даними, з дня прийняття Конституції України 1996 року до 2010 року (за 14 років) парламентом було прийнято 2184 закони. З них первинних законів – 593 (27,2%), а законів про внесення змін до чинних законів 1591 (72,8%)[706]. Серед істотних недоліків роботи законодавчого органу М. Теплюк називає його «надмірну політизацію, що істотно деформує організацію законодавчої діяльності, а отже, і формування національного законодавства»[707]. Експерти Центру політико-правових реформ відзначали, що «законодавство розвивалось і продовжує розвиватись бурхливо та неузгоджено, і це не сприяє високій якості та ефективності правових норм, а, відповідно, і авторитету права в державі»[708].

Аналізуючи політичні та юридичні події в Україні в період кінця 2004 – початку 2007 років, Ю. Шемшученко і О. Ющик прийшли до висновку, що в нашій країні існували «правовий нігілізм, неповага до закону і права, панування так званої “політичної доцільності” у вирішенні суспільних питань»[709]. Зміна організації діяльності державної влади, за їхніми спостереженнями, асоціюється з боротьбою різних політичних сил за владу. Науковці зазначали, що ця політична боротьба визначала зміст політичного процесу в Україні, впливала на правову форму даного процесу, підпорядковувала право і Конституцію потребам боротьби за владу.

2009 р. Н. Пархоменко показала низку негативних явищ, що супроводжували розвиток системи джерел права України. Серед них: збільшення кількості нормативно-правових актів, з одного боку, та суперечливість їх змісту,

---

705 Ющик О. Конституційне регулювання законодавчого процесу: актуальні проблеми вдосконалення. *Віче.* 2008. № 23. URL: http://www.viche.info/journal/1245/ (дата звернення: 07.09.2013).

706 Теплюк М. О., Ющик О. І. Введення в дію законів України: питання теорії та практики: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 172.

707 Теплюк М. О. Конституційні основи ефективності державної влади в Україні в умовах здійснення реформ. *Право України.* 2015. № 5. С. 51.

708 Правове регулювання нормотворчої діяльності в Україні – проблеми та перспективи / Центр політико-правових реформ. URL: https://www.pravo.org.ua/ua/news/2455- (дата звернення: 25.09.2013).

709 Шемшученко Ю., Ющик О. Політика, право, конституція. С. 6.

– з іншого; політизація та декларативність[710]. В системі законодавства вчена відзначила наявність декларативності, колізійності, прогалин, а іноді й невідповідність об'єктивним потребам суспільного розвитку. Серед умов, які впливають на законотворчість і потребують певних змін, Н. Пархоменко вказала на такі: якісний та кількісний склад парламенту (рівень освіти, правової свідомості й правової культури народних депутатів); структура парламенту; дотримання законодавчої процедури, депутатської дисципліни та етики[711].

Л. Кочубей 2013 р. до характерних рис української демократії віднесла: ігнорування законів і «непрацюючу» Конституцію; залежність судової системи від виконавчої влади; порушення балансу в системі влади, її надмірна концентрація в руках президента і, як наслідок, «ручне» управління країною; відсутність важелів впливу на владу[712]. Л. Кочубей констатувала: «демократія існує тільки за формою, але не за суттю; інститути демократичного суспільства використовуються владою для легітимації непрозорих і недемократичних дій; публічна політика підміняється маніпуляціями суспільною свідомістю»[713].

В. Смолянюк у 2016 р. поміж деструктивних ознак політичної системи в Україні вказав на закритість, непрозорість, суб'єктивну детермінованість, які є залишками елементів адміністративно-командної системи. Демократичний режим в Україні поки що не вдалося встановити через низку причин, серед яких вчений називає такі: деякі елементи політичної системи «працюють» один проти одного; гілки влади ведуть перманентну боротьбу за повноваження, оскільки Конституція фіксує останні нечітко; пересічні громадяни і посадовці прагнуть обійти закон, демонструючи при цьому зовнішню законослухняність[714].

У 2016 р. місія Європейського парламенту відзначила, що Верховна Рада України використовує правила вибірково або ігнорує їх і робить

710 Пархоменко Н. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. С. 22.

711 Пархоменко Н. М. Теоретичні і практичні виміри ефективності законодавчої влади в Україні (окремі аспекти). *Судова апеляція.* 2019. № 2(55). С. 28–29.

712 Кочубей Л. О. Сутність політичного режиму і характер державного правління. *Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці:* аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 17.

713 Там само. С. 9.

714 Смолянюк В. Ф. Політична система України: джерела стабільності та чинники дестабілізації. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки.* 2016. № 3–4. С. 37–38.

це частіше, ніж будь-який інший парламент в Європі[715]. Стан діяльності українського парламенту, який самі депутати називали «законодавчим спамом», автори доповіді вищезазначеної місії позначили терміном «законодавче цунамі», що означало «великий потік законопроектів, який перевантажує інституцію та її спроможність впоратися з цим»[716].

Створення Дорожньої карти внутрішньої реформи парламенту і прийняття відповідної постанови[717] з метою реалізації рекомендацій, що містилися в ній, ситуацію кардинально не змінили. Наприклад, упродовж четвертої і п'ятої сесій VIII скликання, за підрахунками експертів Лабораторії законодавчих ініціатив, у Верховній Раді України було зареєстровано 1506 законопроектів, з яких ухвалено в цілому 187 (12 %)[718]. О. Заславський і О. Хоруженко відзначають, що найбільшу кількість законопроектів (1224) зареєстрували народні депутати, 252 – уряд і 30 – президент[719]. За даними експертів, 50 % прийнятих законів були депутатськими. Проаналізувавши практику розробки українського законодавства, О. Заславський і О. Хоруженко відзначають низку ключових проблем. Серед них і ті, які характеризують взаємозв'язок політики і права, а саме: «домінування політичної доцільності над принципом верховенства права; фактична відсутність системи моніторингу, оцінки та перегляду ухвалених рішень; відсутність стратегічного планування в процесі вироблення політики»[720].

На відміну від європейських країн, де центром вироблення політики зазвичай є уряд, в Україні таким центром є парламент. Хоча на нього вагомий вплив має президент, причому за різних форм правління, та все ж таки законодавство приймається у парламенті, тож відповідальність за якість остаточних рішень у формі правових актів повинна лежати на ньому.

Аналіз української політики щодо створення і реалізації законодавства на прикладі певних об'єктів (форми правління, парламентської коалі-

715 Доповідь та дорожня карта … . С. III.

716 Там само.

717 Про заходи з реалізації рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України від 17.03.2016 №1035-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-19 (дата звернення: 25.03.2016).

718 Заславський О., Хоруженко О. Концепція законодавчого процесу «від початку до кінця» (Policy Paper) / Лабораторія законодавчих ініціатив. 2017. С. 4. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Policy-Paper_End-to-end.pdf (дата звернення: 16.01.2018).

719 Там само.

720 Там само.

ції, виборчої системи, звернень громадян), проведений нами у попередніх розділах дає змогу виділити певні особливості в цих процесах. 1. Кожна політична команда, яка має хоч якусь перевагу над іншими політичними силами (формально більшу кількість повноважень або ж неформальний вплив), намагалася змінити Основний Закон так, щоб отримати якомога більше повноважень для своєї політичної сили. 2. Перед кожними черговими виборами політичні сили, які при владі, задля пристосування норм права до поточної політичної ситуації, спираючись на соціологічні дослідження щодо електоральних вподобань, приймали новий виборчий закон або вносили такі зміни, які б забезпечили їм максимально найкращі умови для перемоги на виборах. 3. Законодавство щодо форм участі громадян в управлінні суспільними справами засвідчило, що основною метою законотворців було розробити закон, але можливість його реалізації їх не цікавила або вони навіть були зацікавлені, щоб деякі положення неможливо було виконати. На вимогу міжнародних організацій або перед виборами приймався популярний за назвою закон, але у його зміст закладалися суперечливі або неможливі до виконання норми. 4. Політичні сили, які становили більшість у парламенті задля реалізації своїх політичних цілей (часто корпоративних, а не суспільних) приймали нові правові акти з порушенням чинного законодавства.

Українськими політиками право сприймалося як інструмент для створення вигідніших умов для отримання і утримання влади. Питанням якості, системності, забезпечення загального добробуту приділялося набагато менше уваги. Публічні політики, порушуючи право, створюють ситуацію, коли право втрачає свою цінність і відповідно не може бути надійною підтримкою подальшої політики. Українська практика реалізації права свідчить, що влада могла собі дозволити ігнорувати норми закону, а якщо не вдавалося з якихось причин (наприклад, експерти і громадські активісти привернули увагу українського суспільства і міжнародної спільноти до таких дій), то приймався зовсім інший закон, вигідніший для влади. Очевидною є проблема у сприйнятті права та розумінні його функцій.

Ще однією особливістю діяльності українських депутатів було прийняття нових законів із порушенням чинного законодавства. Такі дії створюють прецедент для наступних представників влади: право можна використовувати для забезпечення своїх інтересів у будь-який спосіб, без обмежень. В результаті цього право може остаточно втратити свої функції щодо упорядкування суспільних відносин на стабільній основі, і сучасне суспільство повернеться до засад первіснообщинного ладу: хто сильніший, той і встановлює правила.

Таку діяльність депутати парламенту дозволили собі через відсутність механізмів політичної і юридичної відповідальності. Кожні чергові парламентські вибори в Україні активізовували діяльність та обіцянки кандидатів. У період передвиборчої кампанії ЗМІ були перевантажені політичної рекламою. Політичні партії обіцяли покращити життя виборців одразу після отримання їхніми представниками депутатських мандатів. Політичні дебати, як правило, перетворювалися на взаємні звинувачення одні одних за невдало проведені реформи. Бували ситуації, коли рівень життя в країні значно погіршився, однак на чергових виборах право представляти інтереси громадян отримували ті ж самі партії. На виборців впливали за допомогою різноманітних технологій, які формували у виборців наперед задану думку про певних політиків. Фактично відбувалася боротьба політтехнологів, а результат виборів залежав від професіоналізму команди, яка займалася передвиборчою кампанією певних політичних сил. Проблема полягала в тому, що в Україні існував значний розрив між реальною діяльністю народних депутатів і створеним іміджем.

Вдало маніпулювати громадською думкою можна за умов, коли громадяни не володіють об'єктивною інформацією. Після виборів, упродовж всього терміну депутатських повноважень, про деяких народних депутатів не було жодної інформації. Крім того, що вони не представляли інтереси виборців; маючи значні можливості і привілеї, вони могли завдавати шкоди розвиткові держави.

На свідомість виборців впливали за допомогою різноманітних технологій, в тому числі «сірих» і «чорних». Відповідно під їх впливом виборці голосували за кандидатів і партії, які не виконували своїх обов'язків. Таким чином, для них не наставала ретроспективна відповідальність. Більше того, було знижено рівень позитивної відповідальності. Народні депутати звикали до думки, що можна вирішувати свої справи, отримувати зарплату, різноманітні пільги, не представляти інтереси виборців, а на чергових виборах знову отримати статус народного представника.

Народний представник, який планував балотуватися на чергових виборах, зрозумівши, що його політична сила не отримає підтримки виборців, ставав членом іншої партії, яка вважалася лідером виборчих перегонів. Політична партія, яка була при владі, зрозумівши, що не отримає місць у наступному складі парламенту, також вдавалася до змін, об'єднувалася з іншими партіями у виборчий блок або проводила реорганізацію – змінювала лідера, деяких членів партії. Така ситуація була звичною практикою в українському парламентаризмі. Зміна політичної позиції можлива, однак

вона повинна бути обґрунтованою і однозначно не прямо протилежною до заявленої раніше. Неприпустимою є ситуація, коли політична сила перед виборами позиціонує себе як відвертий прихильник конкретних способів регулювання суспільних відносин (наприклад залучення кредитів МВФ, продажу землі, вступу до ЄС і НАТО тощо), а після виборів об'єднується з політичними силами з протилежними позиціями, щоб спільно формувати політику і приймати відповідні їй правові акти.

Непереобрання таких народних представників чи політичних сил на наступний термін не є достатньою політичною відповідальністю за обман виборців та неефективне управління суспільними справами. Парламент на сьогодні є тим ключовим органом, в якому закладаються основи для регулювання відносин в суспільстві, тобто формується і політика, і право. Водночас саме парламент був зорієнтований на забезпечення партикулярних інтересів і часто демонстрував неповагу до права.

Численні зміни в українському законодавстві свідчать про те, що по-перше, створені закони не були якісними, а тому через невеликий проміжок часу потребували змін, по-друге, показують домінування політики (в значенні «politics») над правом. Законодавство політиками сприймалося як засіб, за допомогою якого вони досягають намічених цілей, причому не суспільних, а вузькогрупових або навіть індивідуальних.

Що стосується політики (в значенні «policy») у процесі створення законодавства, то можна виділити такі помилки. Перша полягала в тому, що депутати вважали, начебто прийняття нового закону або змін до законів автоматично розв'яже наявну суспільну проблему. Особи, які управляли суспільними справами, забували або не знали, що, крім норм права, для досягнення необхідного результату треба створити відповідну ідеологію, використовувати звичаї, традиції. Друга помилка: депутати, створюючи новий закон чи вносячи зміни до законів, не продумували механізм їх реалізації. Відтак тільки з часом виявлялося, що певні положення неможливо реалізувати або вони спрацьовують не так, як очікували його творці, а тому вони знову приймали новий закон.

В Україні досі домінує позитивістський підхід до права, відповідно до якого право ототожнюють із законодавством. Крім того, багато практикуючих юристів і політиків певні явища суспільного життя (крім тих, які стосуються поділу владних повноважень) схильні розглядати так, як це записано в правових актах. За їх твердженням, якщо певний об'єкт не зафіксований в законодавстві, то його і не варто серйозно обговорювати. На наше переконання, такий підхід необхідно змінювати принаймні з двох

причин. Перша: право створене для того, щоб упорядковувати суспільні відносини, а останні розвиваються і постійно змінюються. Відтак закономірними є ситуації, за яких певне явище вже існує в суспільстві, але ще не відображене в законодавстві. Особливо частими є такі ситуації в період суспільної трансформації. Друга: не всі відносини потрібно детально закріплювати в правових актах. У суспільстві існують ще й інші норми – моральні, культурні, релігійні та ін., які здатні регулювати певні відносини ефективніше за правові норми.

Політика в Україні зазвичай розуміється з погляду практично-мотивованого підходу. Він проявляється в тому, що ніхто всерйоз не ставиться до політичних цінностей, які важко застосувати і одразу ж перевірити результат. Більшість політиків навіть вважає, що це неможливо, і в політичних відносинах діють зовсім інші принципи діяльності. У політологічних співтовариствах також домінують ідеї, пов'язані з практичними питаннями, зокрема: як отримати владні повноваження; як утриматися при владі; які технології кращі для формування громадської думки щодо іміджу певного політика чи політичної сили; як прибрати з політичної арени невигідного конкурента тощо. Значно менше уваги приділяється способам втілення цінностей, які повинні бути основою політики і права в країні, яка хоче стати успішною.

Тематика, пов'язана з політичними і правовими цінностями, не користується популярністю у представників влади та осіб, які їх консультують, з декількох причин. 1. Вони не цікавляться цими питаннями, бо в основі їх діяльності міститься матеріальний інтерес (власний або невеликої групи осіб, яку вони представляють). 2. Першочерговою метою для багатьох політичних сил є влада задля самої влади, а не майбутнє держави. Свою діяльність вони спрямовують на досягнення швидкого результату, наприклад на перемогу на найближчих виборах, і рідко аналізують вплив певних рішень на майбутнє країни. Дії, позитивний результат яких для держави буде лише через тривалий час, рідко входять у плани політичних сил. 3. Цим питанням не приділяється достатньо уваги, бо втілення в державному управлінні теоретичних принципів потребує значної інтелектуальної роботи. Визначити швидко, чи певна політична діяльність забезпечує суспільне благо, чи ні, не завжди легко. Інколи результат може стати відомим лише через тривалий час.

Наведені вище характеристики і власний аналіз автора свідчать, що практичний рівень взаємодії політики і права в Україні супроводжується явищами, для яких у політології і правознавстві існують спеціальні термі-

ни. Істотними для відображення моделі взаємодії політики і права в Україні, на нашу думку, є такі терміни, як політична мімікрія, уявний конституціоналізм, політична імітація, політична доцільність, правовий нігілізм, правовий ідеалізм. Розглянемо їх сутність детальніше.

А. Бобрук, дослідивши етимологічне значення слова «мімікрія» та особливості прояву явища в політичній сфері, дає таке визначення. «Політична мімікрія – складний комплекс захисних заходів і пристосувань політичної свідомості, що дозволяють вижити і зберегтися тим особистостям, соціальним групам, силам і прошаркам, для яких у суспільстві виникли невідповідні їх уявленням умови життя і діяльності; політична мімікрія трактується також як вимушений або свідомо прийнятий засіб самозахисту в кризових ситуаціях»[721]. Дослідниця описує особливості формування і проявів політичної мімікрії в українському суспільстві. «Невід'ємною характеристикою політичної культури українського суспільства стала так звана "пострадянськість", тобто неприродний симбіоз декларованої на словах відданості демократичним інститутам і реалізованих недемократичних практик»[722].

Ще одним явищем, наявним у політичних процесах в Україні, як зазначалося вище, є «уявний конституціоналізм». А. Медушевський, вивчаючи виникнення цього терміна і його реальні історичні прояви, розуміє його як гібрид нових політичних форм і старого політичного змісту. За таких умов конституція є «не інструмент соціального контролю, а засіб легітимації традиційних носіїв влади за зразком демократичних режимів, що вже зміцнилися»[723]. Вчений визнає, що уявний конституціоналізм є закономірною стадією трансформації авторитарного режиму, однак звертає увагу, що його особливості, тривалість і наслідки можуть бути різними за різних суспільно-політичних умов. Добре сконструйовані в класичних демократичних країнах конституційні норми переносять в інші країни без урахування історичної ситуації і суспільного середовища. Внаслідок цього у багатьох випадках вони залишаються не реалізованими або наслідки їх реалізації є іншими, ніж передбачається конституційною доктриною.

Узагальнивши досвід багатьох країн, А. Медушевський наводить найхарактерніші риси «уявного конституціоналізму»: «глибока суперечність

721 Бобрук А. М. Політична мімікрія як відображення політичної культури українського суспільства: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2015. С. 6.

722 Там само. С. 16.

723 Медушевский А. Н. Что такое мнимый конституционализм? *Социологические исследования.* 1994. № 2. С. 72.

між легітимізуючою формулою – конституційно вираженим демократичним ладом – і реальною практикою управління; тенденція до злиття всіх видів влади в одному центрі, реальний пріоритет виконавчої влади (в особі монарха, президента, диктатора) над законодавчою і судовою, які використовуються режимом як прикриття; зрощування виконавчої влади – вищої бюрократії – з верхівкою законодавчої влади (парламентськими кокусами) за збереження формального їх поділу; розроблена система тиску виконавчої влади на законодавчу через роботу парламентських комісій, призначення депутатів на адміністративні синекури, феномен кулуарного чи коридорного діалогу; незначна роль в політичному житті громадських організацій і політичних партій, оформленню і проникненню яких до парламенту свідомо перешкоджає держава; прийняття основних політичних рішень поза конституційно зафіксованою процедурою, шляхом її обходу чи фальсифікації в межах будь-якого вузького неформального центру влади; підміна відкритої публічної дискусії закулісною інтригою; відсутність раціональних критеріїв формування правлячої еліти і бюрократії, офіційне заохочення корупції в різних формах як спосіб соціального регулювання та мобільності; поява бюрократичної буржуазії як особливого правлячого класу»[724]. Звичайно, що не всі наведені вище характеристики «уявного конституціоналізму» існують у незмінному вигляді в якійсь одній конкретній країні і одномоментно. У кожній конкретній країні він може мати ще якісь специфічні риси, притаманні лише цій країні і лише в цей історичний період.

Для пояснення різноманітних проявів сучасних політичних процесів вчені використовують також термін «політична імітація». На думку В. Джуня, він означає «свідомо чи спонтанно сформовану систему посилань, символів і сигналів, чиїм завданням є приховати справжню політичну природу державного владарювання у певному соціумі за певним уявним ідеалом, що має суто спекулятивний характер»[725]. Як відзначає вчений, в багатьох країнах, у тому числі пострадянських, існування конституцій не заважає владі чинити свавілля.

Сучасні політичні сили маскують справжні наміри, використовуючи для цього значний арсенал нових маніпулятивних способів. Одним з та-

724 Медушевский А. Н. Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. Москва – Берлин: Директ-Медиа, 2015. С. 205–206.

725 Джунь В. В. Соціологія конституційного права: монографія. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2015. Кн. 2: Соціокультурні підстави європейського конституціоналізму. 2018. С. 27.

ких є, як неодноразово згадувалось вище, пояснення певний дій політиків існуючою політичною доцільністю. Розглянемо детальніше, що означає це магічне словосполучення.

Слово «доцільний» у тлумачному словнику української мови подається як відповідний поставленій меті, практично корисний, розумний, раціональний, мудрий[726]. Словосполучення «політична доцільність», очевидно, означає, що рішення, які приймаються владою, її діяльність відповідають поставленій меті. Ці рішення, діяльність є практично корисними, раціональними. В такому контексті поняття «політична доцільність» є нейтральним. Щоб це поняття набуло негативного або позитивного смислу, необхідно знати мету, яку поставила перед собою влада. Якщо виходити з ідеалістичних теоретичних концепцій, то політика – це впорядкування суспільних відносин, спрямованих на їх удосконалення, розвиток, забезпечення основних прав людини і громадянина. В сучасному політичному процесі справедливе урядування має забезпечуватись правом. Отже, з теоретичного погляду, політична доцільність – це раціональні рішення і практично корисна діяльність влади, в рамках існуючого законодавства, спрямовані на поліпшення життя суспільства.

На практиці українські політики не дають визначення цього поняття, вони подають його як мотивацію певного рішення чи дії влади, ототожнюючи з необхідністю. Однак це не завжди відбувається в правовому полі. Не завжди зрозуміло: яка мета була поставлена; ким поставлена; яким мав бути результат. Необхідною може бути, скажімо, зміна форми правління, виборчої системи, якщо для цього визріли об'єктивні умови, але це повинно відбуватись у межах діючого законодавства. На стадіях створення права і його практичної реалізації мають переважати загальносуспільні інтереси, а не інтереси правлячої еліти і певних бізнесових груп. Рідко бувають випадки, коли справді треба приймати рішення, які є не зовсім правовими. Вважається, що з огляду на політичну доцільність приймаються рішення, відбуваються дії, які мінімізують негативні наслідки певної ситуації, події, що виправдовує їх неправовий характер (наприклад задля недопущення збройного протистояння між громадянами і владою, швидкого реагування на міжнародну небезпеку, недопущення кризи в певній галузі господарства тощо). Тобто спрацьовує принцип, описаний Н. Макіавеллі: «мета виправдовує засоби».

Проаналізувавши коментарі політиків, політологів, юристів щодо певних подій, ситуацій в Україні, де, на їхню думку, домінує політична до-

726 Доцільний. *Новий тлумачний словник української мови:* у 4 томах / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 1998. Том 1: А – Є. 1998. С. 837.

цільність, можна зробити такий висновок. В Україні політична доцільність – це вирішення певного питання з порушенням принципів демократичного урядування і чинного законодавства. Сюди ж належить, наприклад, зміна виборчого законодавства під час виборчого процесу. В такому контексті політична доцільність може бути навіть виправданням авторитарних методів управління в демократичній державі. У країнах Давнього Сходу деспотію обґрунтовували божественним характером державної влади, а в сучасних демократіях авторитарні прояви влади виправдовують політичною доцільністю.

Мотивація діяльності політиків за допомогою політичної доцільності може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Часто за допомогою цього терміна політика підпорядковує собі право. Політична доцільність не має чіткої незмінної структури, вона відображає суб'єктивний підхід певної частини політико-управлінської еліти. Відповідно результат застосування залежить від: політичної, правової свідомості і культури представників влади; домінування у них особистих чи державницьких цілей; наявності професіоналів, які можуть спрогнозувати подальший розвиток держави. Очевидно, що рішення, які не відповідають діючому законодавству, але дозволяють врегулювати серйозний політичний конфлікт чи не допустити кризи у певній галузі господарства, можуть прийматися лише народними представниками, які мають значний ступінь суспільної довіри. Причому мається на увазі не рівень підтримки на виборах, а позитивна оцінка діяльності певної гілки влади упродовж тривалого часу.

Політична доцільність не повинна використовуватися як спосіб виправдання неправового рішення. Це небезпечно для держав, у яких відбувається трансформація політичної і правової систем, оскільки не завжди відомо, хто є ініціатором певних змін, яка мета переслідується і чиє життя в результаті цього поліпшиться.

Процес державотворення в Україні на основі політичної доцільності з порушенням діючих норм права призвів до таких наслідків: кожна наступна правляча команда допускає можливість зміни законів з порушенням чинного законодавства на свою користь; влада, не обмежена правом, стає безвідповідальною; знівельована цінність права в суспільстві; право як регулятор суспільних відносин за принципом справедливості замінили інтересами певних груп; прийняті політичні рішення, які суперечили праву, як правило, приносили користь невеликій групі осіб, а не громадянам держави. Тобто право не виконує функцію регулятора суспільних відносин на основі притаманних йому принципів. Отже, ще одним явищем, вза-

ємопов'язаним з вищенаведеними, яке має місце у суспільно-політичних процесах в Україні і характеризує практичну взаємодію політики і права, є нівеляція цінності права.

Проявами деформації правосвідомості вчені називають і правовий нігілізм, і правовий ідеалізм. Відповідно до дослідження М. Бурдоносової, перший термін позначає напрям суспільно-правової думки, що «відкидає соціальну цінність права, культивує негативне ставлення до нього», а другий – «схильність до гіперболізації ролі права у регулюванні суспільних відносин, перебільшення значення певних правових формулювань, приписування їм здатності радикально змінювати ситуацію в країні без урахування готовності суспільства до цього»[727]. Вказавши на деякі можливі позитивні функції обох явищ, дослідниця формулює значно більше спільних негативних наслідків їх впливу. Серед них, зокрема: «неадекватне сприйняття цінностей правових норм, реальних можливостей та соціального призначення права, спотворене розуміння юридичних приписів; позбавлення своїх носіїв об'єктивності суджень про впроваджувані зміни у державі»[728] та ін.

На наше переконання, принаймні чотири чинники привели до таких вищеописаних станів української політики і українського права.

1. Недостатня зміна влади на початку незалежності України зумовила формування політики і права представниками адміністративно-командної системи, метою яких було максимально зберегти централізоване державне управління. Чиновники тривалий час перебували на посадах в органах державної влади, незалежно від того, зробили вони щось корисне для суспільства чи ні. Для видимості демократизації приймалися формальні закони, які на практиці неможливо було реалізувати.

2. Квазідемократичний режим в Україні за різних типів виборчих систем (мажоритарної, змішаної та пропорційної із закритими списками) дозволяв потрапляти до парламенту особам, яких суспільство не знає. Відповідальність за свою діяльність вони несли перед лідерами партій або спонсорами, а не перед суспільством. Відповідно закони часто створювалися не з метою забезпечення суспільних потреб та інтересів, а для виконання завдань окремих політичних сил, які свої групові інтереси ставили вище загальносуспільних і державних.

3. Нечітка стратегія розвитку України зумовила специфіку формування політики і права на основі різних, неузгоджених між собою прин-

727 Бурдоносова М. А. Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2011. С. 71, 118.

728 Там само. С. 176.

ципів і правил, з одного боку, структур СНД, з іншого – Європейського Союзу.

4. Підготовка і підписання Україною Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом значно збільшила кількість прийнятих правових актів. Багато законів були поспішно прийняті парламентом лише тому, що так рекомендував Європейський Союз. Хоча європейські стандарти і вимоги відомі давно і над законами можна було працювати систематично: узгодити правові норми, створити механізм їх реалізації, забезпечити функціонування демократичних інститутів відповідно до потреб суспільства.

Упродовж усього періоду незалежності в Україні існує одна модель взаємодії політики і права, за якої політика в значенні боротьби за владу здійснює домінуючий вплив на право в значенні чинного законодавства. Зворотній вплив права на політику є мінімальним, оскільки влада сприймає його як інструмент політики, а тому змінює його одразу, тільки-но змінюються її партикулярні інтереси, або просто ігнорує. Така модель має історичне коріння в Радянському Союзі, де рішення партії вважалося найголовнішим, а право не було самостійним і не могло обмежувати свавілля влади. Формальна різниця в тому, що до 1991 р. керівною була одна партія, а після – декілька. Характерними явищами, що постійно супроводжують процес взаємодії політики і права в Україні, є політична мімікрія та уявний конституціоналізм. Основною причиною прийняття політичних рішень і правових актів часто є не суспільні потреби та інтереси, а політична доцільність, за якою маскуються партикулярні інтереси окремих політичних сил. Слабкий зворотній вплив права на політику зумовлений існуванням двох крайніх проявів деформації правової свідомості: з одного боку, правового нігілізму, а з іншого – правового ідеалізму. Внаслідок цього політика у сфері правотворення і реалізації права існує у вигляді боротьби за владні повноваження, замість іншого її виду, необхідного в цій сфері, – довгострокової програми розвитку суспільства.

За обраною нами логікою дослідження порівнювати проблемні явища і процеси з аналогічними їм в іншій країні покажемо модель взаємодії політики і права в Республіці Польща. Аналіз суб’єктів та об’єктів, які є основними елементами взаємодії політики і права, проведений нами у попередніх розділах, дає змогу цю модель назвати корпоративною.

В основі корпоратизму (корпоративізму) лежить розуміння, що складовими одиницями суспільства є суспільні групи, а не окремі особи. Формування цих груп, їх зв’язки з державою, їх роль у розвитку суспільства можуть бути різними в різних країнах. Вчені виділяють такі види корпо-

ратизму: авторитарний, державний, ліберальний, соцієтальний, олігархічний, бюрократичний, змішаний (корпоративно-плюралістичний), неокорпоратизм. Корпоратизм визначають як «систему прийняття рішень та представництва інтересів через обмежену кількість жорстко визначених, ієрархічно ранжованих і функціонально диференційованих груп інтересів, що монополізують представництво відповідних сфер суспільного життя за згоди держави в обмін на її участь у підборі лідерів та призначенні керівного складу цих груп, а також у формуванні їхніх вимог»[729].

Один із сучасних видів корпоратизму – неокорпоратизм – розуміють як механізм посередництва між суспільством і державними органами завдяки асоціаціям, що представляють інтереси певних груп, лобіюють і захищають їх шляхом впливу на публічну політику[730]. Вважається, що в умовах неокорпоратизму «спосіб взаємодії між зацікавленими групами та державою базується на партнерських, узгоджувальних, а не на примусових та авторитарних відносинах[731].

Відтак корпоративну модель взаємодії політики і права автор дослідження визначає як вплив суб'єктів один на одного й на зміст політичних рішень і правових актів з метою забезпечити їхні корпоративні інтереси або інтереси тих корпорацій, яких вони представляють. Особливості цієї моделі в Республіці Польща розкриємо за допомогою власних висновків з емпіричного дослідження та думок польських вчених і експертів.

Початок трансформації тоталітарного режиму в демократичний в Республіці Польща пройшов ефективніше, ніж в Україні. На успішніший старт розвитку демократії в сусідній державі, на наше переконання, вплинули такі чинники. 1. Невелика тривалість перебування при владі одних і тих самих політичних сил. Якщо політична сила в одній каденції становила парламентську більшість і формувала уряд, то в наступній – здебільшо-

729 Полішкарова О. Корпоративізм. *Політологічний словник:* навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. С. 416.

730 Остапенко М. Неокорпоратизм. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 428.

731 Остапенко М. Корпоратизм. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 335.

го перебувала в опозиції[732]. Така ситуація сприяла: по-перше, формуванню політики на основі компромісів і, по-друге, зростанню політичної відповідальності, оскільки політичні команди розуміли, що їх діяльність детально аналізується політичними опонентами, які готуються до чергових виборів. 2. Більш відкритий спосіб обрання політичних сил до парламенту. Вибори до Сейму Республіки Польща відбуваються за пропорційною виборчою системою з преференційним голосуванням. Виборці, крім голосування за список певної політичної сили, мають право визначити окремого кандидата, який у разі подолання партією виборчого бар'єру, отримує першочергове право на мандат. Такий метод дозволяє громадянам обирати кращих кандидатів із пропонованих списків. Відповідно це посилює індивідуальну відповідальність політиків за їхню діяльність. 3. Чіткіше визначення стратегії розвитку країни. Розпочавши демократичні зміни після угод за Круглим столом, влада Республіки Польща однозначно визначила стратегію розвитку держави – вступ до Європейського Союзу. Відповідно її політика і право формувалися з урахуванням європейських принципів.

Аналіз взаємодії політики і права в Республіці Польща на прикладі форми державного правління, парламентської більшості та виборчої системи, проведений автором у попередніх розділах, показав, що польська влада більш-менш узгоджено дбала про свої інтереси. Незважаючи на конкуренцію між політичними силами та бажання кожної отримати більше повноважень, ніж конкуренти, польські політики жодного разу за 30 років не змінили конституційної форми державного правління, хоча такі пропозиції часто висловлювалися представниками різних політичних сил. До Основного Закону за той час вони лише двічі внесли зміни, які не стосувалися перерозподілу владних повноважень. Цей факт, на нашу думку, свідчить, що влада на центральному рівні виступила як корпорація, що мала спільний інтерес: зокрема, не поставити під загрозу легітимність влади на догоду чиїмсь партикулярним інтересам.

Необхідно відзначити, що у польській науковій і експертній літературі вкрай мало позитивних характеристик політики і права, що зумовлено різницею у підходах. Відмінність полягає в тому, що автор цього дослідження вищевказані явища порівнювала з їх проявами в українській практиці. Відповідно польська практика в деяких аспектах виявилася кращою. Натомість польські вчені і громадські діячі їхню практику в основному порівнюють із досвідом більш успішних демократичних країн Європей-

732 Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз: монографія. Київ: Наукова думка, 2010. С. 98–99.

ського Союзу, а відтак помічають багато вад у формуванні та реалізації і політики, і права. Отож покажемо, як польські автори оцінюють політику, право та їх взаємозв'язок.

В. Арндт, проаналізувавши двадцять років незалежної Республіки Польща, виділив чотири основні проблеми права. 1. Надмірне правове регулювання (інфляція права, юридизація життя, колонізація права). Суспільні відносини щоразу детальніше регламентувалися правовими нормами. «Здається, що якщо маємо "правову державу", то чим більше положень, тим більше правової держави»[733]. Надмірна деталізація права була, на думку вченого, наслідком недовіри до тих, хто його застосовуватиме. Будь-які незначні зміни в суспільному житті призводили до того, що потрібно було змінювати більшу частину законодавства. Внаслідок цього цінність права не зростала, а знижувалася. 2. Інструменталізація права. Право перестало бути цінністю, що символізує порядок у державі, фіксований набір правил у суспільстві, а стало формою передачі наказів, найважливішим критерієм чого була результативність. У процесі правотворення підкреслювалося, що найважливішим джерелом права є воля законодавця. Право почало обслуговувати партикулярні інтереси. 3. Корпоратизм. Особи, які мали дбати про спільноту, часто забезпечували інтереси окремих груп, в тому числі професійних. В. Арндт звернув увагу на роль юристів, які інтереси своєї корпорації також ставили вище за інтереси держави і громадян. 4. Недостатня моральність права. «Надмірність правил, які трактуються позитивістськи; інструменталізація права, яка часто зводиться до використання його для тимчасових інтересів; середовище, яке є ціллю самою в собі – все це не сприяє образу права як віддзеркалення істини і справедливості»[734].

Основною причиною кризи права В. Арндт визначив неналежну увагу до принципу спільного блага. На його думку, ставлення до «спільного блага», яке він розуміє як «загальний добробут» або «публічний інтерес», було зумовлено двома видами причин. Ідеологічні причини. За часів Радянського Союзу це поняття асоціювалося з комуністичним благом, державною власністю, цілями соціалізму. Відтак після критики комуністичного режиму на початку 90-х років XX ст. усе, що було пов'язане із цим періодом, в тому числі поняття «спільне благо», вважалося хибним і непотрібним. Поширений лібералізм основними цілями визначав підтримання

733 Arndt W. Prawo w III RP – gdzie jest zasada dobra wspólnego*? Rzeczpospolita 1989–2009. Zwykłe państwo Polaków?* / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009. S. 262.

734 Tamże. S. 262–266.

миру і умов для спільного існування людей. «Спільне благо» не було серед пріоритетних понять, оскільки вважалося, що воно орієнтує на матеріальні цілі[735].

Практичні причини. До таких вчений відносить інституційну пам'ять державного апарату, розвиток корпоративізму і простоту в інтерпретації основ держави – права. Він відзначив, що на початку трансформації не було замінено: персонал державного апарату; чиновників, які готували законопроекти; чиновників і суддів, які застосовували право. Особи, не пов'язані зі старим режимом, неохоче йшли на державні посади. Відтак залишилося багато «досвідчених» кадрів, які звичаї і стиль функціонування державних органів влади Польської Народної Республіки перенесли в нову незалежну Республіку Польща. Почав розвиватися корпоратизм у значенні приватизму, коли певні середовища дбають про інтереси свого середовища всупереч інтересам суспільства. Ідеалізація принципу правової держави, на думку В. Арндта, також спричинилася до того, що право, в його позитивістському розумінні, забезпечувало партикулярні права і повноваження. Не було цілісного бачення права, яке включало б такі поняття, як «спільне благо» або «Республіка Польща»[736].

Двадцятирічну практику законодавчого процесу в Республіці Польща проналізувала С. Вронковська. Вона відзначила, що до 1989 р. польське законодавство було патерналістським, а це означало, що законодавець інколи йшов на поступки й компроміси, але сам визначав їх межі. Після зміни політичного режиму в 1989 р. правотворення характеризувалося тим, що збільшилася кількість осередків, у яких приймалися політичні рішення, а відтак інституції, які раніше були формальними, стали брати участь у правотворчому процесі. Відбулася зміна патерналістської моделі правотворення на легалістичну. Наступною повинна була стати суспільна модель правотворення, яка означає участь представників громадянського суспільства в цьому процесі, зокрема через використання громадянами права законодавчої ініціативи, механізмів лобіювання інтересів, публічних дискусій щодо змісту законопроектів тощо. 2009 р. науковець констатувала, що «ми затрималися на спрощеному розумінні демократичного законодавчого процесу, згідно з яким право, створене демократично, – це право, створене парламентом, обраним на вільних виборах»[737].

735 Tamże. S. 255–258.
736 Tamże. S. 258–262.
737 Wronkowska S. Proces prawodawczy dwóch dekad – sukcesy i niepowodzenia. S. 115.

На якість права в Республіці Польща значний вплив, на думку С. Вронковської, мають поспішні рішення і легкодоступні процедури створення нового законодавства. Крім того, юристам, за їхньої згоди, частіше визначено роль редакторів, ніж співавторів права. «Відсутність доброї і від початку здійснюваної співпраці між т. зв. «меритористами» і юристами є результатом малоеластичної організаційної структури, але також і консервативного підходу до законодавчого процесу, і визначає некорисний хід дій, характерний для польського законодавства: малопрофесійна підготовка первинного проекту і багаторазове внесення змін до нього на наступних стадіях процесу правотворення, в тому числі в парламенті»[738]. С. Вронковська обґрунтовано вважає, що законодавчий процес має політичний характер, бо рішення про цілі правового регулювання, прийняття нових норм, їхній зміст і час впровадження в дію приймають інституції, що мають владні повноваження. Якість права залежить від багатьох чинників, але, на думку С. Вронковської, особливо важливими є політична і правова культура та відповідальність тих, хто створює право, а також процедури створення права. «Незалежно від наших очікувань і постулатів відокремлення правотворення від поточної політики, законодавчий процес є політичним процесом і його раціоналізація є можливою до такої міри, до якої політичні рішення піддаються раціоналізації», – зазначає С. Вронковська-Яскевич[739].

Колектив польських дослідників проаналізував 1365 законів, прийнятих у 1990–2011 рр., з погляду реалізації публічного чи групового інтересу, впливу на економічну свободу та публічні фінанси. Увагу було сконцентровано на двох питаннях – «стані польського законодавства і законодавчому віддзеркаленні впливу груп інтересів на стан публічних справ»[740]. У результаті дослідження було визначено чотири суттєві чинники, що впливають на забезпечення групових інтересів у Польщі. 1. Економічна ситуація в країні. «Чим вище економічне зростання у рік, який передував прийняттю закону, тим більша ймовірність реалізації групового інтересу

738 Tamże. S. 123.

739 Kryzys tworzenia prawa w Polsce. W poszukiwaniu kierunków reform: Piąta Debata Tocqueville'owska (m. Łódź, 08 grudnia 2011) / Centrum Myśli Polityczno-Prawnej im. Alexisa de Tocqueville'a, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego. 2011. S. 19. URL: http://centrummysli.pl/wp-content/uploads/2012/09/V-Debata-Tocquevilleowska.pdf (dostęp: 08.03.2015).

740 Alwasiak S., Lewandowska-Kalina M., Kalina L., Kowalewski O., Możdżeń M., Rybiński K. Interes publiczny a interesy grupowe w polskim ustawodawstwie. *Ekonomista.* 2014. Nr 3. S. 350.

в рік наступний». 2. Стан публічних фінансів. «Чим нижчий дефіцит бюджету в певному році, тим більша ймовірність прийняття закону, що не відповідає публічному інтересові, та роздавання привілеїв, що обмежують економічну свободу». 3. Час, що відділяє прийняття закону від парламентських виборів. «Чим ближче вибори, тим польський парламент є більш схильним приймати закон, що реалізує групові інтереси, видавати публічні гроші і роздавати привілеї, які звужують економічну свободу». 4. Особистість політичного лідера публічних фінансів. «Поява на посаді міністра фінансів особи із сильною позицією в уряді зменшує ймовірність прийняття законів, що реалізують груповий інтерес, але також законів, що негативно впливають на публічні видатки і економічну свободу»[741].

На кризу права в Республіці Польща звертав увагу Я. Кохановський. Це явище він визначав як загрозу ладові і порядку, яка може бути зумовлена двома причинами: 1) незнанням і недотриманням права; 2) патологізацією самого права (надмірна юридизація життя; інструментальне трактування права законодавцем і тими, хто застосовує право; брак легітимізації і недостатньої моральності права)[742]. Вчений наводив кількість і обсяг правових актів у певні роки. Кількість нових законів у 1990 р. перевищила 100, у 1996 – становила 106, 1999 – 130, 2000 – 170, 2001 – 241, 2002 – 213, 2003 – 226, 2004 – 250, 2006 – 170, 2007 – 176. Збірник законів у 1990 р. містив закони на 1348 сторінках, у 2003 – 16 394, 2004 – 21 031, 2005 – 17 608, 2006 – 12 934, 2007 – 17 988 сторінок[743]. На думку Я. Кохановського, різке зростання кількості прийнятих правових актів пов'язане з трьома чинниками: 1) інтенсивністю проведених у кінці 80-х і 90-х років реформ; 2) прийняттям Конституції Республіки Польща в 1997 р.; 3) необхідністю адаптації польського права до європейського[744].

К. Гец і Р. Зубек, проаналізувавши польське законодавство і систематизувавши численні виступи інших польських науковців, у 2005 р. його стан показали за допомогою таких характеристик. 1. Перевиробництво правових актів, яке проявляється як у їх кількості, так і в деталізації положень. 2. Нестабільність правової системи, яка зумовлена частими змінами чинного законодавства. 3. Велика кількість детальних законів, які скасо-

741 Tamże. S. 361–362.

742 Kochanowski J. Jak powinno być tworzone prawo w Polsce? Reforma procesu stanowienia prawa – Rada Stanu: wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich na zebraniu Polskiego Towarzystwa Legislacji (18.04.2008). S. 1. URL: https://www.rpo.gov.pl/pliki/12087762480.pdf (dostęp: 15.12.2019).

743 Tamże. S. 4.

744 Tamże. S. 5.

вують загальні норми і таким чином призводять до надмірної складності, непрозорості та неузгодженості правової системи як цілого[745].

У звіті Верховного Суду Республіки Польща за 2008 р. законодавство коментувалося як щоразу ширше й різноманітніше й водночас мінливе, неоднозначне, сумнівне, з прогалинами, низької формальної і змістової якості. 2012 р. у звіті Верховного Суду Республіки Польща зазначалося, що є випадки, коли право створюється з політичних мотивів, поспішно, непрофесійно, без належної правової підготовки[746].

У звіті Верховної контрольної палати за 2010 р. зазначалося, що до Закону про податок з доходів фізичних осіб з 1991 р. 100 разів вносилися зміни. Такі часті зміни норм і податкових формулярів, різні інтерпретації норм права, внутрішніх інструкцій спричиняли допущення громадянами помилок, внаслідок чого було багато корективів у сертифікатах і свідоцтвах, що збільшувало обсяг праці державних чиновників. У звіті Верховної контрольної палати наголошувалося, що хаотичні і нестабільні податкові норми спричинили помилки як контрольованих, так і контролюючих органів[747].

У 2011 р. Р. Пйотровський звернув увагу на часте становлення нових правових актів на основі політичної волі законодавця замість об'єктивної суспільної необхідності. За його спостереженнями, поточна політика була віртуалізованою, що проявлялося в грі політиків, розрахованій на зацікавленість із боку ЗМІ і глядацької аудиторії. « …Правлячі політичні партії не займаються розв'язанням основних суспільних проблем, а ведуть персональні, історичні, амбіційні суперечки щодо компетенції окремих органів та шляхів адаптації держави до характеру політиків. Політика перестає бути мистецтвом розв'язання проблем, пов'язаних із виконанням завдань держави… »[748]. Прогресуюча віртуалізація політики, на думку вченого, при-

745 Goetz K., Zubek R. Stanowienie prawa w Polsce. Reguły legislacyjne a jakość ustawodawstwa / Sprawne Państwo. Program Ernst&Young. Warszawa, 2005. S. 7. URL: https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Stanowienie_prawa_w_Polsce_raport.pdf/$FILE/ATTYBZGI.pdf (dostęp: 27.08.2013).

746 Informacja o działalności Sądu Najwyższego w roku 2012 / Sąd Najwyższy Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2013. URL: http://www.sn.pl/_layouts/SPZWebParts/download.aspx?id=71&ListName=Dzialalnosc_SN (dostęp: 20.09.2013).

747 Sprawozdanie z działalności Najwyższej Izby Kontroli w 2010 roku / Najwyższa Izba Kontroli. Warszawa, 2011. URL: http://www.nik.gov.pl/plik/id,2821.pdf (dostęp: 07.09.2013).

748 Piotrowski R. Efektywność stanowienia prawa, system wymiaru sprawiedliwości i praw konsumenta warunkiem sprawnego państwa: ekspertyza / Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2011. S. 8. URL: https://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_rozwoju/SRK/Ekspertyzy_aktualizacja_SRK__1010/Documents/Ekspertyza_dr_Piotrowskiego_PRAWO_12012011.pdf (dostęp: 15.07.2015).

звела і до віртуалізації права. За таких умов правотворчість, відповідно до досліджень вченого, мала низку негативних рис: надмірне правове регулювання, нестабільність права, неузгодженість норм, недостатність прозорості правової системи, низький технічно-законодавчий рівень. Серед причин такого стану Р. Пйотровський визначив, зокрема, такі: підпорядкованість становлення права короткостроковим політично-пропагандистським потребам, пов'язаним з різними видами виборів і поточною міжпартійною конкуренцією; готовність обійти чинні правила правотворчості, а навіть порушити їх, задля короткострокових політичних цілей; визнання зміни права за більш вагомий визначник активності влади, ніж виконання власне права; трактування швидкості в становленні права і ефективності в подоланні супротивників регулювання як міри політичного успіху, особливо перед виборами (коригувальну функцію вад регулювання покладали на активізацію процедур конституційного контролю); мірою успіху виконавчої влади вважалося не виконання права, особливо якщо воно успадковане від політичних супротивників, а його зміна; відсутність відповідальності законодавця за прийняття положень, не відповідних Конституції, зайвих, неповних, нерезультативних або невиконання положень Конституції у певній сфері, їх формальне виконання нижче конституційно встановленого мінімуму[749].

С. Тишка стан, в якому перебувало польське право, окреслив як гіперінфляцію права. Прийняття величезного обсягу нових правових норм, яке розпочалося з 2001 року, а в 2004 році (році вступу Республіки Польща до Європейського Союзу) становило 21 032 сторінки в Збірнику законів, експерт назвав «концертом» законодавства[750]. С. Тишка і П. Віплер виокремили чотири основні причини інфляції права. Перша – прагнення регулювати щоразу нові сфери життя правом (юридизація). Правовими нормами поступово витіснялися системи регулювання, які раніше були ефективними (це, зокрема, звичаєві норми, норми моралі, традиції, домовленості тощо). Друга – використання права як інструменту для збереження привілейованого стану групи осіб, що знаходилися при владі. Третя – недостатність знань щодо правового регулювання, адекватного для країн, що здійснюють перехід від комуністичного до демократичного режиму. Все це спричинило регулювання нових відносин за рекомендаціями міжнародних організацій, зокрема Європейського Союзу, які не завжди враховували

749 Tamże. S. 10–14.

750 Tyszka S. Hiperinflacja prawa. *Deregulacja – jak powstrzymać inflację prawa?* / red. S. Tyszka; Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej, Fundacja Konrada Adenauera w Polsce. Warszawa: Fundacja Republikańska, 2012.S. 4.

специфіку польського суспільства. Четверта – слабкий громадський контроль за якістю права, в результаті чого в правових актах відображалися інтереси тих, хто активніше про це піклувався (зокрема представників бізнесу)[751].

2019 р. фірма Грант Торнтон оприлюднила «Барометр права», в якому показала кількість сторінок правових актів (законів, розпоряджень і міжнародних договорів), що друкувалися в Збірнику законів з 1989 р. За цей період (30 років) кульмінаційним виявився 2016 р., в якому було ухвалено 35 000 сторінок нового права. Після цього перевиробництво права трохи зменшилося, і 2019 р. воно становило 21 537 сторінок, що, за підрахунками експертів, було на 40 % менше, ніж у 2016 р. Експерти порахували, що для прочитання всіх нових правових актів у 2019 р. людина повинна була витратити 2 години 52 хвилини кожного робочого дня[752].

Отже, практичний рівень взаємодії політики і права в Республіці Польща відображають такі терміни, як юридизація життя, інфляція права, правовий фетишизм, політизація права, політична інструменталізація права.

Юридизацію життя розуміють як «регулювання законодавцем майже кожної його сфери, начебто без цього воно не могло нормально розвиватися і так начебто до цього регулювання воно не розвивалося; як всюдисущість прав у суспільстві, яке, за словами Юргена Хабермаса, було ними сколонізоване»[753].

Інфляцію права С. Вінер визначає як ситуацію, «коли кількість виданих текстів для досягнення певної мети перевищує певний поріг, поза яким вони вже є непотрібними і навіть можуть зіпсувати бажаний ефект»[754]. На його думку, інфляція права складається з трьох елементів – тексти непотрібні, даремні, недоступні. Це відбувається тоді, коли: правові норми неможливо застосовувати через їх надмірне нагромадження; відсутні

751 Tyszka S., Wipler P. Zderegulować III RP. *Deregulacja – jak powstrzymać inflację prawa?* / red. S. Tyszka; Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej, Fundacja Konrada Adenauera w Polsce. Warszawa: Fundacja Republikańska, 2012. S. 9–10.

752 Barometr stabilności otoczenia prawnego w polskiej gospodarce: edycja 2020 / Grant Thornton. URL: https://grantthornton.pl/tag/barometr-prawa/ (dostęp: 17.05.2020).

753 Kochanowski J. Jak powinno być tworzone prawo w Polsce? S. 1–2.

754 Wiener C. Inflacja prawa i jej konsekwencje. *Państwo, prawo, obywatel*: zbiór studiów dla uczczenia 60-lecia urodzin i 40-leci pracy naukowej profesora Adama Łopatki / red. J. Łętowski, W. Sokolewicz. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1989. S. 440.

заходи, необхідні для забезпечення ефективності прийнятих норм; нових положень з'являється так багато, що ті, хто повинен їх дотримуватися, і ті, хто повинен слідкувати за їх дотриманням, заледве встигають їх проглядати. До показників інфляції права зараховується також зв'язок між кількістю і якістю норм.

Інфляцію права, за аналогією з відповідним явищем в економіці, розуміють як «збільшення кількості правових норм з одночасним відчутним зниженням їх якості, вимірюваної в основному необхідністю його частих змін, до чого примушують, серед іншого, рішення Конституційного Трибуналу або різні системні прогалини і невідповідності»[755].

Ще одним терміном, запозиченим зі сфери релігії, що характеризує польське право, є правовий фетишизм. На думку Я. Срокоша, фетишизм означає некритичне, навіть побожне ставлення до об'єкта (як у матеріальній формі – речі, так і в нематеріальній – уявлення, ідеї, способи життя)[756]. Цей термін позначає підхід, за якого суб'єкт ніколи не ставить під сумнів об'єкт обожнення, не допускає ніяких відхилень чи зневіру в нього. Таким об'єктом деякі теоретики й практики вважають і право. Проаналізувавши існуючі в літературі та виголошені у публічних дискусіях твердження щодо суті і ролі права в сучасному суспільстві, Я. Срокош вважає, що правовий фетишизм – це трактування права як «певного абсолюту»; «об'єктивно обов'язкової, не втягнутої в політику чи ідеологію, систему вимог і заборон»; «ідеалізація права як інструменту для розв'язання суспільних проблем»[757].

Одним із видів правового фетишизму є конституційний фетишизм. Я. Срокош показує його основні прояви. Серед них: конституція і конституціоналізм визнаються єдиним інструментом для регулювання суспільних процесів, усі інші інструменти не беруться до уваги; конституція є найбільшою цінністю, яку необхідно оберігати від змін у будь-якому випадку, навіть якщо вона не відображає реальних відносин у суспільстві; стосовно права й політики визнається вищість права над політикою (певний вид «святості» для права), навіть якщо реальність є іншою. Наслідками правового фетишизму Я. Срокош серед іншого називає: «напругу між

755 Irmiński M. Deregulacja prawa krajowego wobec członkostwa w Unii Europejskiej. *Deregulacja – jak powstrzymać inflację prawa?* / red. S. Tyszka; Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej, Fundacja Konrada Adenauera w Polsce. Warszawa: Fundacja Republikańska, 2012. S. 60.

756 Srokosz J. Argument z fetyszyzmu prawnego w dyskursie konstytucyjnym. *Krytyka prawa.* 2019. Tom 11. Nr 1. S. 276.

757 Tamże. S. 279.

буквою права і явищами суспільного життя»; «розбіжність між правовими нормами і суспільною реальністю»; «зниження значення права»[758].

На практиці вагому роль у процесі становлення і реалізації права, як було показано вище, відіграє політика. Один із проявів взаємозв'язку між політикою і правотворенням передається за допомогою терміна «політизація правотворення». М. Філар зазначає, що правотворення часто стає інструментом тимчасової політичної боротьби. Вчений описує такі синдроми цього явища. 1. Метод часткового законодавства. Якщо проблему не вдається врегулювати всебічно, то зміни вносяться до чинних правових актів, які лише частково стосуються даної проблеми. 2. Метод швидкого реагування на виниклу суспільну проблему. Метою появи проекту такого правового акта є демонстрування певною політичною силою своєї зацікавленості суспільною проблемою, що, однак, свідчить про відсутність стратегії правотворення. 3. Метод тимчасового законодавчого починання. Законодавець знає, що деякі положення певного правового акта неможливо буде реалізувати (наприклад через відсутність певного технічного забезпечення, засобів для їх придбання, механізму їх придбання тощо), але все одно приймає його. Така позиція свідчить про домінування певного способу мислення: ми розпочнемо, а там якось буде. Метою такого правового акта здебільшого є не належне розв'язання проблем, а прагнення повідомити суспільству, що влада працює над проблемами. М. Філар визнає, що право загалом і правотворення зокрема мають політичну природу, однак наголошує, що «політичність не повинна бути метою самої в собі, а тільки засобом, що веде до досягнення якогось правильного і раціонального результату» [759].

Ще одним терміном, яким характеризують стан польського права, є інструменталізація права. П. Вінчорек звертає увагу на розрізнення тверджень: право – це інструмент досягнення цілей та інструментальне використання права. У першому твердженні йдеться про позитивні ознаки процесу, в другому – про негативні. Право вчений розуміє як «інструмент здійснення і обмеження публічної влади в державі; інструмент, що слугує раціоналізації та сприяє прорахуванню й передбаченню поведінки людей і досягненню інших цілей, не завжди зрештою гідних досягнення»[760]. Натомість інструментальне використання права та інструменталізацію пра-

758 Tamże. S. 286.

759 Filar M. Polityzacja procesu tworzenia prawa. *Praworządność i jej gwarancje* / pod red. D. Kali. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business. 2009. S. 186.

760 Winczorek P. Instrumentalne wykorzystywanie prawa w procesie prawotwórczym. *Studia Iuridica.* 2000. Tom 38. S. 33.

ва – як намагання публічної влади використати право як інструмент для досягнення визначених нею цілей. Такі цілі бувають сумнівні з погляду їх аксіологічного значення або витрачених засобів (моральних, економічних, політичних), бо перевищують цінність самих цілей. Таке використання права, на переконання вченого, – це прояв патології, навіть атрофії права; наслідок правового нігілізму; свідчення появи кризи публічної влади в державі[761].

П. Вінчорек наводить приклади, які ілюструють інструментальне використання права. 1. Зміна правових актів з метою вирішення однієї чи декількох конкретних справ, після чого відбувається повернення до попередніх редакцій актів або й ні. 2. Прийняття актів, які є недосконалими, на основі виправдання, що згодом будуть внесені необхідні зміни, які, одначе, не завжди вносяться. 3. Відхід від чинного законодавства на підставі вищої суспільної, економічної чи політичної необхідності. 4. Прийняття актів, які допомагають досягти конкретної мети, але згодом з'ясовується, що ці акти не відповідають конституції та іншим законам. 5. Прийняття актів, які неможливо виконати взагалі (утопійна ідея) або можливо виконати лише частково. 6. Прийняття акта з метою заспокоїти вимоги суспільства врегулювати певну проблему, а насправді відтермінувати звинувачення влади в бездіяльності. 7. Використання правових положень з метою, відмінною від тієї, для якої вони призначені. Все це призводить до того, що «право не забезпечує вже впевненості, основою якої є передбачуваність поведінки інших людей, зокрема поведінки органів публічної влади»[762].

У польській літературі вживається також термін «політична інструменталізація права». Він доречний у тих випадках, коли до негативних проявів використання права причетні політики або політична влада загалом. На думку С. Вронковської, політична інструменталізація права може існувати в різних формах. Серед них: право використовується для досягнення мети, яка не ухвалюється в певному правовому порядку; правові акти приймаються з порушенням передбачених для цього процедур; право порушується у формі бездіяльності, невиконання обов'язків певними суб'єктами, які самі повинні були визначити настання умов для виконання певних дій; право використовується для створення інституцій, які не відповідають їх призначенню[763].

761 Tamże. S. 34.

762 Tamże.

763 Wronkowska S. O woluntaryzmie, instrumentalizacji i odpowiedzialności za prawo. *Przegląd Konstytucyjny.* 2019. Nr 1. S. 15.

На нашу думку, корпоративна модель взаємодії політики і права в Республіці Польща полягає в тому, що різні групи інтересів, в тому числі засновані на професійній основі, конкурують між собою за вплив на формування та реалізацію політики і права з метою якнайкращого забезпечення їх інтересів. Політика в значенні боротьби за владу є визначальною стосовно права у значенні чинного законодавства. Така ситуація означає, що вплив політиків як корпорації є більшим, ніж вплив юристів. Останні допомагають політикам продукувати нові правові норми замість того, щоб формувати право як стабілізуючий і справедливий регулятор суспільних відносин. Відтак характерними явищами, що постійно супроводжують процес взаємодії політики і права в Республіці Польща, є політизація права, політична інструменталізація права і правовий фетишизм. А наслідками такої взаємодії – юридизація життя та інфляція права, що знижують цінність права в суспільстві. Політичні рішення і правові акти відображають інтереси тієї корпорації, яка була найактивнішою. В такий спосіб можна відстоювати і т. зв. «спільне благо». Для відстоювання публічних інтересів необхідна активізація справжніх громадських діячів і громадських організацій.

Порівняння двох моделей взаємодії політики і права в Україні та Республіці Польща (партикулярної і корпоративної відповідно) показує, що обидві включають велику кількість негативних характеристик. Їх основною відмінністю є дещо різні суб'єкти взаємодії: в Україні – це здебільшого окремі індивіди та група осіб, що їх підтримує, а в Республіці Польща – здебільшого професійні групи (корпорації).

5.2. Суспільно корисна модель взаємодії політики і права

Виявлені в Україні та Республіці Польща відхилення у взаємодії політики і права від її ідеалізованого розуміння спонукають до створення моделі, яка поєднає теорію і практику на основі реальних, а не уявних характеристик її основних складових. Дослідження взаємодії політики і права у двох країнах показало, що ключовою відмінністю їх практичного втілення від ідеальної моделі, описаної в теорії, є заміна мети цієї взаємодії: замість забезпечення суспільних інтересів – забезпечення партикулярних або корпоративних інтересів. Отже, необхідно створити модель належної взаємодії політики і права, яка включатиме реальні механізми мінімізації егоїстичних прагнень певних суб'єктів і шляхи забезпечення максимальної користі для всього суспільства. Відтак нову концептуальну модель для України ми назвемо суспільно корисною. Кінцевою метою взаємодії по-

літики і права щодо будь-яких об'єктів за участі суб'єктів повинно бути забезпечення суспільних інтересів.

Інтерес вчені розуміють як усвідомлену потребу. Остання визначається як об'єктивна необхідність людини в певних предметах, цінностях чи умовах, важливих для її життя. На думку В. Сіренка, інтерес включає в себе не тільки усвідомлення необхідності забезпечення потреб, а також спосіб, можливості їх задоволення через цілеспрямовану діяльність[764]. С. Рудницький, детально вивчаючи підходи до розуміння категорії «інтерес», зазначає, що потреба виникає у суб'єкта внаслідок його об'єктивного становища, а інтерес означає можливості задоволення цієї потреби. Вчений відзначає такі властивості інтересів, як множинність, суперечливість, мінливість, зв'язок з діяльністю. Реалізовані інтереси зумовлюють виникнення нових потреб. У такий спосіб інтереси є рушіями суспільних і політичних змін[765]. Кожна людина визначає важливі для себе потреби й інтереси. Частину з них вона може забезпечити самостійно, інші потребують співпраці та узгодженості з іншими членами суспільства. Окремі потреби й інтереси може забезпечити лише держава. Власне для цього була створена така політична організація. Цей рівень забезпечення потреб та інтересів людей є найскладнішим, оскільки необхідно спершу визначити потреби та інтереси окремих осіб, потім групові, і лише тоді – загальносуспільні. Крім того, важливо оптимально узгодити три види цих потреб та інтересів і правильно визначити пріоритети.

Маючи певні потреби, людина шукає шляхи їх задоволення. Держава, яка зацікавлена в ефективному розвитку суспільства, за допомогою політики і права повинна створити такі правила та умови співжиття, щоб людина мала можливість задовольнити свої потреби гуманним, цивілізованим способом. Держава повинна подбати про умови для розвитку, забезпечити гарантовані в Основному Законі справедливість, рівність, повагу до прав і обов'язків – як з боку представників органів влади, так і громадян.

Дослідження взаємодії політики і права в Україні й Республіці Польща показало, що на практиці часто забезпечуються партикулярні або корпоративні інтереси. Аналіз цих реальних моделей дав змогу визначити основні елементи, необхідні для моделі, в межах якої будуть забезпечува-

764 Сиренко В. Ф. Интересы и власть: монография. Киев: Оріяни, 2006. С. 30.

765 Рудницький С. Сучасні інтерпретації категорії «інтерес» у суспільно-орієнтованих науках в Україні. *Освіта регіону.* Політологія, психологія, комунікації / Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна»; Всеукр. асоціація політ. наук. 2012. № 2. С. 55.

тися суспільні інтереси. На думку авторки, для моделі суспільно корисної взаємодії політики і права ключовими елементами є: наукова основа, ціннісна складова, інформаційно-комунікативний компонент і політична та юридична відповідальність.

Перший елемент суспільно корисної моделі взаємодії політики і права – наукова основа. Дослідження певної суспільної проблеми, яку необхідно регулювати політичними і правовими засобами – це: визначення справжніх причин її виникнення; розуміння впливу, який вона здійснює на інші об'єкти і/або суб'єкти; оцінка наслідків, до яких вона призвела; встановлення певних закономірностей її дії; прогнозування подальшого розвитку подій, у випадках, якщо її вдасться розв'язати і якщо ні.

Одним з актуальних завдань вчених є пропагування наукових підходів до таких важливих регуляторів як політика і право. В контексті заявленої тематики – суспільно корисної взаємодії політики і права – найвідповіднішим є функціональний підхід до цих явищ. Відповідно до нього політику розуміють як: систему, яка забезпечує розвиток суспільства через врегулювання конфліктів, агрегацію і відбір інтересів, політичну соціалізацію, політичну комунікацію[766]; прийняття рішень щодо розподілу цінностей у суспільстві[767]; реальний вплив на функціонування суспільства[768]. Розуміння політики крізь призму її ролі і функцій у суспільстві розкривається також у соціоцентричному підході. В його межах політика визначається як «один із видів людської діяльності, створений на вищому етапі людського розвитку, необхідний для узгодження поведінки взаємозалежних спільнот, які складаються з груп, що мають схожі й суперечливі інтереси»[769]. Функціональні аспекти права розкриваються у соціологічному підході до його розуміння. Відповідно до нього: право – це засіб соціального контролю і досягнення соціальної рівноваги; суспільство і право – це цілісні взаємопов'язані явища; право – це не лише те, що існує в доктринах природного права і юридичного позитивізму, а й те, як воно функціонує в суспільстві[770].

Політика і право мають схожі функції в суспільстві, спільну мету – ефективний розвиток суспільства. Як уже було відзначено, на практиці взаємодія цих двох регуляторів не завжди була корисною для суспільства.

766 Żmigrodzki M. Polityka. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 491.

767 Колодій А. Політика і наука про неї.

768 Biernat T. Polityka prawa a model edukacji prawniczej. S. 90–91.

769 Gulczyński M. Politologia. S. 21.

770 Загальна теорія права. С. 36–37.

Однією з причин було нівелювання наукової складової у цьому процесі. В Україні як серед представників влади, так і в суспільстві поширювалися думки, що наука – це лише теорія, яка мало може допомогти у вирішенні практичних завдань. Суспільствознавці здебільшого сприймалися як особи, які багато розмовляють, але не можуть принести відчутної користі суспільству, як-от представники точних наук. Причини такого ставлення до суспільних наук та їх представників у тому, що: особи, які мали владні повноваження, не хотіли прислухатися до науковців, оскільки їх метою було забезпечення власних інтересів, а не суспільних; науковці недостатньо наполегливо доводили значення наукових досліджень для практичних потреб суспільства і держави, вважаючи, що їхня справа – написання наукових статей про державотворення, а не саме державотворення.

На вищеописане ставлення до суспільствознавців вплинуло й хибне розуміння професії політолога. Політологів часто асоціювали лише з політтехнологами. Хоча насправді між ними є істотна різниця. Поміж іншого, політтехнологи забезпечують інтереси замовника – політика чи політичної сили, а політологи повинні забезпечувати інтереси суспільства. Істинні політологи від політиків, політичних діячів і політтехнологів відрізняються також тим, що у своїй теоретичній і практичній діяльності дотримуються принципу об'єктивності. Такий принцип діяльності випливає з етимологічного значення слова «політолог», що позначає особу, яка має наукові знання у сфері політики. Наукою вважається «історично сформована і така, що постійно розвивається, форма суспільної свідомості, яка цілеспрямовано і методично віддзеркалює справжні та об'єктивні риси й закономірності природничої і суспільної реальності»[771]. Наукові знання відрізняються від звичайних тим, що вони систематизовані та обґрунтовані і перебувають на рівні, ближчому до істини.

На переконання В. Бабкіна, «вивчення політичної науки повинно сприяти подоланню стереотипних уявлень про те, що політика – це переважно боротьба, протистояння, конфлікти. Ця освіта дає змогу пізнати і використовувати й інші суттєві риси політики як засобу інтегрування інтересів соціальних суб'єктів, досягнення громадянського миру, соціальної та національної злагоди, консенсусу»[772]. М. Іванов політичну освіту

771 Chodubski A. Wstęp do badań politologicznych: podręcznik. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2004. S. 14.

772 Бабкін В. Д. Не боротьба, а мистецтво злагоди: актуальні питання розвитку політичної освіти в навчальних закладах України. *Освіта.* 1994. 8 червня. С. 8.

визначає складовою частиною цілеспрямованої політичної соціалізації, засобом формування політичної культури, а також внутрішнім чинником політичного процесу[773]. М. Головатий вважає, що сучасний політолог повинен: «досконало володіти методикою аналізу політичних явищ, подій, ситуацій, суспільно-політичного життя»; «мати чітку життєву і громадянську позицію»; «безпосередньо брати участь у суспільно-політичних процесах»; «брати до уваги те, що політика взагалі – це надто мозаїчне, багатоаспектне явище, і виступати в ньому кожен мусить і як аналітик, і як прогнозист»[774].

Саме політологи найкраще знають більшість питань щодо потрібної форми правління, виборчої системи, здатні спрогнозувати розвиток політичних процесів. Політологи вивчають досвід інших держав щодо різноманітних питань політико-правової дійсності у широкому контексті, враховуючи звичаї, традиції певного суспільства, умови, в яких запроваджувалися ті чи інші форми, системи, правові акти. Відповідно в команді кожного народного депутата, крім юристів і економістів, обов'язково повинні бути політологи. Не політтехнологи, а політологи, які займаються політичним аналізом на основі критерію об'єктивності.

Вагому роль у процесі взаємодії політики і права відіграють вчені-юристи. Вони надали численні науково обґрунтовані рекомендації, які мають практичне значення і в разі їх застосування принесуть користь усьому суспільству. Наведемо деякі з них. На основі багаторічного досвіду роботи в апараті Верховної Ради України та наукових досліджень М. Теплюк надав низку пропозицій, які можуть стати науковою основою системної, комплексної, теоретично осмисленої парламентської реформи в Україні. Серед таких – закріплення постійного переліку комітетів, з визначенням предметів їх відання (зніме проблему політизованого «поділу портфелів»); закріплення права законодавчої ініціативи за главою держави, урядом, Верховним Судом України і групою народних депутатів України, не меншою за чисельність найменшої депутатської фракції (групи) (зніме проблему величезної кількості законопроектів, що необґрунтовано перевантажують парламент); створення тематичних робочих груп, які б відповідали за якіс-

773 Іванов М. С. Політична освіта як засіб формування політичної культури та чинник політичного процесу: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2005. С. 4.

774 Головатий М. Політолог повинен мати чітку життєву позицію. *Персонал Плюс.* 2009. № 12 (314). 25–31 березня. URL: http://personal-plus.net/314/4609.html (дата звернення: 18.05.2017).

не, науково-експертне, юридичне та лінгвістичне забезпечення підготовки законопроекту[775].

На думку М. Теплюка, необхідно розмежувати політичну і суто організаційну складові у роботі парламенту України. Науковець запропонував створити Раду фракцій, яка б напрацьовувала політичні рішення (визначала загальні питання роботи парламенту, пріоритетні питання, досягала політичних домовленостей між фракціями з різних питань тощо) і президію Верховної Ради України, яка б вирішувала організаційні питання роботи парламенту, з урахуванням пропозицій комітетів. Посилення ролі комітетів у організаційних питаннях, на думку науковця, повинно зменшити політизацію цих питань[776]. М. Теплюк наголошує на важливості практичного значення суспільних наук у процесі реформування інститутів публічної влади в Україні, зокрема, визначенні ними науково обґрунтованих методологічних засад необхідних реформ.

Аналізуючи співпрацю Верховної Ради України і науковців з Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, О. Ющик приходить до висновку, що в Україні існує невиправдано низький коефіцієнт корисної дії наукового забезпечення практики здійснення необхідних країні реформ. «З одного боку, річ – у досі невідповідному рівні рекомендацій науки через відставання фундаментальних державно-правових досліджень. А з другого – навіть ті раціональні рекомендації, які спроможна надати сучасна наукова думка, далеко не завжди беруться до уваги, а подекуди просто ігноруються владними структурами й політиками»[777].

О. Ющик розробив орієнтовну модель комплексної системи управління законодавчим процесом. Він назвав її «управлінським механізмом» єдиної системи державного управління суспільством, що може забезпечити узгоджену та ефективну роботу всіх учасників національного законодавчого процесу для досягнення його цілей. Цей «механізм», на думку науковця, повинен включати: визначення цільових орієнтирів (побудову «дерева цілей») управління законодавчим процесом, його функціональної структури, формування організаційної структури управління, застосування комплексу методів і технологій здійснення управлінської діяльності, за-

775 Теплюк М. О. Конституційно-правові проблеми організації публічної влади в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2008. С. 22.

776 Теплюк М. О. Конституційні основи ефективності державної влади в Україні в умовах здійснення реформ. С. 47–53.

777 Ющик О. І. Академічна юридична наука й розвиток парламентаризму в Україні. *Віче.* 2009. № 9. С. 21.

безпечуючи цілеспрямованість, системність та економічність управління законодавчим процесом, сприяючи підвищенню рівня наукової обґрунтованості управлінських рішень, втілюючи світовий досвід у сфері управління, раціонально поєднуючи рекомендаційні та обов'язкові вимоги до законотворення[778].

Розв'язання тих проблем, які спостерігаються в законодавчому процесі в Україні, можливе лише за умов системного, комплексного підходу, свідомого управління на наукових засадах, наголошує О. Ющик. Однак, на думку вченого, «необхідно розуміти, що й найкраща модель управління законодавчим процесом, і найбільш прогресивна правова реформа – це тільки форми державотворчої і правотворчої практики, які мало чого варті поза їх реальним змістовним наповненням. А останнє залежить від тієї політики, яку здійснює державна влада»[779].

Поліпшенню якісного стану законодавства значну увагу приділила В. Риндюк. Для позначення такої діяльності вона запропонувала вживати поняття «удосконалення законодавства», в межах якого виділяє два види – «упорядкування законодавства» і «новелізацію законодавства». Перший вид діяльності науковець пов'язує з усуненням двозначності, невиправданого дублювання нормативно-правових положень, ліквідацією прогалин та суперечностей у правовому регулюванні суспільних відносин, уніфікацією термінології, скасуванням недіючих, застарілих нормативних положень, об'єднанням однорідних нормативно-правових актів, їх систематизацією, уточненням та конкретизацією (деталізацією) нормативних положень тощо. Другий – зі створенням нових юридичних норм, що відбувається в тих випадках, коли суспільні відносини раніше не регулювались і необхідність у цьому виникає вперше[780].

В. Риндюк зазначила, що зміст зв'язку права (як справедливості, як ціннісного суспільного явища (природного права)) і закону (як проголошених, зафіксованих, встановлених певних справедливих рівних обмежень свободи суб'єктів, як результату цілеспрямованої правотворчої діяльності держави та громадянського суспільства (юридичного, позитивного, об'єктивного права)) полягає в тому, що закон (у широкому ро-

778 Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. С. 31–32.

779 Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу. Київ: монографія: Парламентське вид-во, 2004. С. 408.

780 Риндюк В. І. Удосконалення законодавства та його співвідношення з найбільш близькими правовими явищами. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2015. № 4. С. 38.

зумінні) має бути адекватним закріпленням (формулюванням, фіксацією) змісту права[781].

Значну увагу В. Риндюк приділила також поняттю, формам, видам і реалізації законодавчої техніки в Україні. Остання є видом юридичної техніки і визначається В. Риндюк як система мовних та логічних прийомів, методів, юридичних процедур і спеціально-юридичних засобів законодавчої діяльності державного апарату по виробленню юридичних норм у формі положень законодавчих актів з метою встановлення належного правопорядку в суспільстві. Науковець визнала, що застосуванню законодавчої техніки повинна передувати законодавча політика, що, власне, «визначає те, які суспільні відносини потребують правового регулювання і якого саме; а за допомогою законодавчої техніки це визначення реалізується юридико-технічно у вигляді юридичних норм у положеннях законодавчих актів, тобто здійснюється переклад політики на мову права»[782].

Більш широким поняттям, яке включає в себе законодавчу політику, є правова політика. Виходячи з етимології слів, остання інколи розуміється як політика, що здійснюється на основі права, правовими методами. Однак частіше під цим поняттям розуміють політику в сфері права. О. Минькович-Слободяник правову політику визначає як «комплекс ідей, завдань, програм, цілей, принципів, установок, які реалізуються у сфері дії права, мають наукове підґрунтя і об'єктивно потребують упорядкування публічною владою»[783]. М. Ходаківський наводить наявні в науковій літературі підходи до розуміння поняття «правова політика» і зазначає, що відмінності в його тлумаченні зумовлені особливостями галузей знань, в яких воно використовується. На думку вченого, «в межах правової політології правова політика відображає прикладний характер останньої, застосовується на емпіричному рівні, відображає управлінський аспект політики, виконує регулятивну функцію та є сукупністю принципів, норм та правил, що

781 Риндюк В. І. Щодо питання етимології слів «право» та «закон». *Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування:* матеріали наук. семінару (м. Дніпро, 9 грудня 2016 р.) Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ: Ліра ЛТД, 2017. С. 84.

782 Риндюк В. І. Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорія та практика: монографія / відп. ред. Ющик О. І. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 213.

783 Минькович-Слободяник О. В. Правова політика: стратегічні пріоритети і напрями вдосконалення: монографія. Київ: Логос, 2012. С. 172.

є підставою для прийняття політичних рішень у правовій сфері»[784].

Цей вид політики має ключове значення для забезпечення належної взаємодії політики і права в забезпеченні суспільних інтересів. Такий суб'єкт, як публічна влада, відповідає за зміст і принципи правової політики в державі. Водночас у характеристиках стану політики і права, які наводилися раніше, зазначалося, що саме влада знижує цінність права, політизує правові й організаційні питання. Проблема, на нашу думку, полягає в тому, щоб змусити представників публічної влади, політиків і юристів, що їм допомагають, розуміти наслідки їхніх рішень і дій. Необхідними засобами володіють такі наукові дисципліни, як юридичне і політичне прогнозування, політика права.

Питання, пов'язані з передбаченням дії правових актів, розглядаються в межах юридичного прогнозування. Одначе, комплексних праць, присвячених цій дисципліні, в Україні також немає, вона здебільшого представлена окремими публікаціями. На думку українського політолога В. Горбатенка, прогнозування у праві є «новим якісним етапом у науковому пізнанні суспільних явищ, а тому юридична наука і державна влада повинні виявити необхідне піклування про прогностичний метод дослідження державно-правових явищ»[785].

Натомість наукове передбачення у сфері політики є більш розробленим, принаймні на теоретико-прикладному рівні. Місце, роль, засоби прогнозування суспільно-політичного розвитку, стратегію і тактику внутрішньополітичного прогнозування досліджує В. Горбатенко. Наукове передбачення, на думку вченого, має важливе значення у політиці, оскільки вона пронизує всі сфери суспільного життя, стосується інтересів мільйонів людей. Передбачення наслідків політичних рішень є надзвичайно важливою умовою стійкого розвитку суспільства, підкреслює вчений. «Політика як необхідна й надзвичайно важлива складова життєдіяльності людини, з одного боку, є не запланованим наперед, а стихійним витвором історії, кінцеві результати якого незмінно розходяться з первісними задумами, але з іншого – лише чітке регулювання політичного розвитку здат-

784 Ходаківський М. Д. Правова політика як практична реалізація політико-правової парадигми суспільного розвитку. *Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації:* монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 270–271.

785 Горбатенко В. П. Правова футурологія: предметне поле і перспективи розвитку в Україні. *Альманах права.* Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади. Вип. 8. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2017. С. 39.

не в перспективі принести позитивні результати»[786]. Одним із різновидів наукового передбачення є політичне прогнозування, яке розглядається як «багатогранна і різноаспектна діяльність з проведення спеціальних наукових досліджень і розробки прогнозів численних складових політики у сфері їхніх різнобічних взаємозв'язків і взаємодій, а також в області взаємозв'язків з іншими сферами життєдіяльності суспільства: економічною, соціальною, духовною»[787].

Надзвичайно важливою для моделі суспільно корисної взаємодії політики і права, на наше переконання, є унікальна наукова концепція Л. Петражицького «політика права», до якої звертаються й сучасні вчені. Її основна сутність полягає в пошуку механізмів впливу на свідомість людей, з метою максимального наближення їх дій до правил поведінки, розроблених з користю для всього суспільства, а не лише для окремих індивідів. Учні й послідовники Л. Петражицького розвинули цю концепцію і виділили три види політики права: політику правотворення, політику застосування права і політику реалізації права[788]. Так, Є. Врублевський зазначав, що політика правотворення є видом суспільної політики, яка застосовує різноманітні засоби для досягнення необхідної суспільної мети. На його думку, найбільше значення в цьому процесі має особа законодавця. Саме від нього залежить визначення мети, вибір засобів для її досягнення, збір необхідної інформації, розуміння, як певна правова норма буде сприйнята в суспільстві. Науковець наголошує, що політика правотворення повинна мати свою концепцію розвитку і бути тісно пов'язана з політикою застосування права і політикою реалізації права[789]. Тобто, виходячи з цього, основною характеристикою будь-якої політики правотворення буде мета, яку ставить перед собою законодавець. Мета правотворення – суспільна користь для суспільства, а не для окремого політика чи політичної сили.

У моделі суспільно корисної взаємодії політики і права повинен існувати суспільний тип правотворення. Він відрізняється від інших типів (волюнтаристичного і легалістичного) насамперед значно більшою кількістю суб'єктів, залучених до цього процесу. Для представників громадянського суспільства передбачено різноманітні легальні способи впливу на зміст і форму права. Основними ознаками суспільного типу правотворення визначають: «домінування переговорної форми правотворення; договори є

786 Горбатенко В. П. Політичне прогнозування. С. 334–335.
787 Там само. С. 54.
788 Zirk-Sadowski M. Polityka fiskalna a polityka prawa. S. 14.
789 Wróblewski J. Zasady tworzenia prawa. Warszawa: PWN, 1989. S. 35–42.

джерелом права з нормативного погляду; примус замінюється самообмежуючими зобов'язаннями»[790].

Аналіз практики українського правотворення (на прикладі декількох спільних для політики і права об'єктів – форми державного правління, парламентської коаліції, виборчої системи) показав, що в цьому процесі замість об'єктивних чинників, професійності в створенні якісних законопроектів, відстоюванні «спільного блага» домінують суб'єктивні інтереси політиків, політичні торги, лобіювання економічних інтересів. Тобто в процесі правотворення значною мірою проявляється політика як боротьба за владу («politics in law-creation»).

Авторка неодноразово звертала увагу на принципову відмінність між деякими видами політики. У процесі правотворення повинна домінувати політика як програма розвитку країни («policy of law-creation»), заснована на принципах об'єктивності, системності та відповідності інтересам суспільства. На основі аналізу регулювання спільних для політики і права об'єктів в Україні, авторка цього дослідження запропонувала принципи, які повинні бути в основі належної політики правотворення. Зокрема: 1) конституція, а також зміни до конституції, які стосуються ключових для країни питань (наприклад форми державного правління), повинні прийматися тоді, коли в країні існує стабільність, коли є згода серед основних політичних сил щодо напрямів розвитку держави, коли влада користується необхідною підтримкою у громадян. Конституція є Основним Законом, у якому викладаються загальні засади суспільного життя, що ґрунтовно опрацьовуються і повинні бути розраховані на тривалий період; 2) зміни до виборчого законодавства необхідно вносити тоді, коли є обґрунтована потреба поліпшити процес реалізації активного і пасивного права громадян, забезпечити рівні умови для суб'єктів виборчих перегонів в умовах прийнятого типу виборчої системи. Якщо назріла необхідність змінити тип виборчої системи, то такі зміни потрібно вносити завчасно, не пізніше, ніж за рік до виборів, але не перед кожними черговими виборами. Зміна типу виборчої системи ще не означає встановлення демократії, справедливості, правової держави; все залежить від того, хто і як цю систему використовує, в яких умовах і з якою метою; 3) правові акти щодо прав громадян на управління суспільними справами необхідно розробляти одночасно з механізмами їх реалізації, оскільки в іншому випадку замість правових форм участі громадяни шукатимуть інші способи впливу на владу, що може призводити до серйозних конфліктних ситуацій в країні, загрози національній

790 Kustra E. Polityczne problemy tworzenia prawa. S. 44.

безпеці; 4) будь-які нові правові акти необхідно розробляти і приймати з чітким дотриманням чинного законодавства, оскільки в іншому випадку влада не зможе забезпечити його повне виконання. Демонстрування представниками вищого законодавчого органу держави неповаги до вимог чинного законодавства в процесі розробки і прийняття правових актів негативно впливає на їх реалізацію і відповідно знижує цінність права в суспільстві. Такою діяльністю представники влади негативно впливають не лише на функціонування правової системи, а й на стабільність політичної системи, бо в такий спосіб влада порушує правову основу її існування, а відтак дозволяє суспільству використовувати неправові форми впливу на неї.

Отже, в Україні існують наукові напрацювання, які здатні забезпечити збільшення впливу об'єктивних чинників на розроблення і реалізацію політики і права та їх суспільно корисну взаємодію. Це, зокрема: модель комплексної системи управління законодавчим процесом, розмежування політичних і організаційних складових у роботі парламенту, основні напрями вдосконалення законодавчої техніки, належні принципи політики правотворення.

Науково обґрунтованих принципів необхідно дотримуватися на всіх етапах розроблення і реалізації політики і права: починаючи від прийняття політичного рішення про необхідність змін у законодавстві, аналізу проектів правових актів щодо відображення в них потреб та інтересів суспільства, розроблення чіткого механізму їх реалізації та закінчуючи контролем за їх належною реалізацією.

Другий елемент суспільно корисної моделі взаємодії політики і права – ціннісна складова. Цінності – це орієнтири, пріоритети, ідеали, до яких повинні прагнути колективні та індивідуальні суб'єкти у процесі розроблення і реалізації політики і права. Важливо, щоб ціннісні установки таких суб'єктів базувалися на загальнолюдських цінностях, визначених минулими поколіннями, і включали потреби сучасного суспільства.

Політичні та правові цінності, повагу до обов'язків необхідно виховувати протягом тривалого часу. Важливими в даному контексті є теоретичні і прикладні напрацювання вчених. В. Арндт вважає, що відновлення цінності права в суспільстві можливе в результаті підвищення правової культури всього суспільства, привернення уваги до поняття «спільне благо». Про цінність права повинні говорити в школі, університетах, це повинні підтверджувати юристи-практики і юристи-науковці[791], наголошує вчений.

791 Arndt W. Prawo w III RP – gdzie jest zasada dobra wspólnego? S. 270.

Поняття «спільне благо» є ключовим і для належної політики, і для належного права, відтак воно і є тим показником, що відображає суспільно корисну взаємодію політики і права.

Більшість сучасних політичних і правових цінностей трансформувалися із соціальних, а тому мають загальнолюдський характер. До таких політичних цінностей відносять: мир і злагоду в суспільстві; чесну працю і добробут; соціальну справедливість, людську і національну гідність; права і свободи громадянина, соціальну і правову захищеність людини; громадянську відповідальність і законність; демократичну державність і національний патріотизм[792].

Найпоширенішими правовими цінностями вважають: свободу, справедливість, рівність, людську гідність, невід'ємні права людини, практичну доцільність, безпеку, мир. І. Патерило свободу називає метою права, а справедливість – основною цінністю, яка «означає для індивідів діяти у відповідності з правами й обов'язками, що забезпечують умови для реалізації потенцій, здібностей і талантів кожного члена суспільства»[793].

Важливим у даному контексті є розуміння права Р. Циппеліусом. Право він сприймає як правила поведінки, практичні норми, основною функцією яких є справедливе вирішення правових проблем[794]. «Право має регулювати людську поведінку в такий спосіб, який потрібен для того, аби вигоди (цінності, переваги) та обтяження (витрати, зобов'язання) були розподілені справедливо; суперечливі інтереси були задоволені в порядку, відповідному до їхньої ваги і значущості; ті, хто чинить карані діяння, отримували за них належну відплату, – одне слово, аби при вирішенні конфліктів, що виникають у суспільстві, панувала справедливість»[795]. Справедливе рішення має відповідати уявленню про справедливість та відчуттю справедливості, притаманним правосвідомості якнайширшого кола осіб. Вчений визнає, що пошук справедливого рішення не є простим завданням. До важливих засад, на яких може базуватися уявлення про справедливість, Р. Циппеліус відносить: чинні норми і принципи; тради-

792 Чередниченко А. П. Цінності політичні. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 719.

793 Патерило І. В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. … канд. юрид. наук 12.00.01. Київ, 2006. С. 17.

794 Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Роман Корнута. Київ: Видавництво «Реферат», 2004. С. 10–11.

795 Там само. С. 20.

ції права; матеріали, що супроводжували прийняття закону; порівняльне право; звичаї і традиційні інститути соціального життя; дискусії про наслідки[796]. Для вченого найважливішими критеріями оцінки норм права є їх реальність і дієвість. Виходячи з його роздумів, право ефективне тоді, коли воно мотивує поведінку, є орієнтиром для членів суспільства.

Теорію правових цінностей (правову аксіологію) Т. Бондарук називає ядром у формуванні права[797]. З аналізу вченою значення потреб, інтересів, цінностей в правоутворюючому процесі, випливає, що від визначення суб'єктами їх пріоритетності в кінцевому підсумку залежить характер права[798]. На легітимність і дієвість права вагомий вплив, на переконання Т. Бондарук, має відчуття права. Відчуття совісті, гідності, справедливості суттєво впливають на людські вчинки[799].

Вагоме місце в належній взаємодії політики і права, на наше переконання, повинно належати концепції праворозуміння на основі соціального натуралізму О. Костенка – «соціально-натуралістичній юриспруденції». З цієї концепції випливає, що рішення і дії суб'єктів є прямим наслідком їх соціальної культури. «Якою є соціальна культура людей, – таке і їхнє життя»[800], – зазначає вчений. Політика і законодавство повинні грунтуватися на законах природного права, які необхідно пропагувати в суспільстві.

Важливе значення О. Костенко відводить існуючій в суспільстві моралі. На його переконання, основною проблемою суспільства, зокрема українського, є не погана влада, а нечесні люди. Суспільний розвиток, відповідно до його концепції, залежить від результатів боротьби чесних і нечесних людей. «Жодна конституція не може замінити собою благотворну роль моралі в суспільному житті людей – нечесні люди здатні перетворити

796 Там само. С. 87–89.

797 Бондарук Т. І. Теорія правових цінностей у формуванні права. *Історико-правові есе* / відп. ред. проф. І. Б. Усенко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ – Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 81.

798 Бондарук Т. І. Витоки правоутворюючого процесу в історико-правовому пізнанні. Історико-правові есе / відп. ред. проф. І. Б. Усенко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ – Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С 60–62.

799 Бондарук Т. І. Відчуття права в процесі правоутворення. *Альманах права.* Правовий світогляд: людина і право. Вип. 5. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 110.

800 Костенко О. М. Natura Incognita. Про соціальну природу та її закони: зб. філософ. есе. Одеса: Фенікс, 2019. С. 58.

будь-яку конституцію на інструмент для зловживань»[801]. Вдалі реформи можуть здійснити лише особи, які прагнуть встановити соціальний порядок, за якого буде комфортно жити всім чесним людям. О. Костенко обґрунтовано доводить, що першочерговим завданням для справжньої еліти є пропагування соціальних цінностей в суспільстві.

Упродовж усього суспільного розвитку вчені шукали шляхи створення форми держави, яка б максимально враховувала потреби всіх людей. На сьогоднішній день можна стверджувати, що забезпечувати в реальності суспільні інтереси можна завдяки таким формам, як компроміс та консенсус. Тобто в сучасній державі найважливішим є процес узгодження різноманітних цілей, інтересів. Це можливо, якщо політико-управлінська еліта цікавиться справжніми потребами і проблемами своїх громадян, аналізує результати проведених реформ, здійснює постійний моніторинг рівня життя людей. Водночас громадяни повинні заявляти про свої успіхи і труднощі, виконувати свої обов'язки, знати і захищати свої права, вимагати від влади певних дій.

Відтак до суб'єктів політики і права повинні існувати певні вимоги і критерії, що забезпечать відбір осіб з належними для демократичної і правової держави якостями і цінностями. При обранні й призначенні осіб на посади в органи державної влади і місцевого самоврядування, на нашу думку, необхідно звертати увагу на такі якості і здібності: *м*удрість, старанність, знання, справедливість, законослухняність, відповідальність, врівноваженість. Оскільки від рішень і дій суб'єктів політики і права залежить життя багатьох інших людей, то вони повинні: мати необхідні знання і вміти їх застосовувати; бути здатними виконувати передбачені для них функції; постійно навчатися, вдосконалювати свої навички; вміти відстоювати інтереси всього колективу (суспільства, держави) а не лише власні; бути прикладом для суспільства в дотриманні законодавства; бути моральними, справедливими і відповідальними; бути задоволеними своїм життям, мати врівноважений психологічний стан.

Для того, щоб дії суб'єктів, причетних до розроблення й реалізації політики і права, були корисними для суспільства, такі особи повинні: цікавитися потребами та інтересами людей, громади, суспільства; відчувати моральний і юридичний обов'язок сприяти їхньому добробутові; мати відповідні для цього знання, особливо зі сфери політики, права, економіки; розуміти суспільні процеси, вміти визначати їх закономірності й тенденції

801 Костенко О. Про політичні наслідки суспільної деморалізації (Нарис політичної етики). *Трибуна.* 2013. № 5–8. С. 28.

та передбачати наслідки; бути готовими здійснювати моніторинг результатів своїх рішень, швидко реагувати і коригувати їх; вміти розставляти пріоритети щодо потреб та інтересів окремої особи, громади і держави в цілому.

На нашу думку, забезпечення суспільних інтересів в Україні залежить від таких умов. 1. Політичної волі влади співпрацювати з громадянським суспільством. 2. Бажання представників влади на державному, регіональному й місцевому рівнях вивчати потреби та інтереси людей, громади на певній території, за розвиток якої вони несуть відповідальність. 3. Чіткого визначення у правових актах обов'язків суб'єктів, які безпосередньо займаються управлінням суспільними справами, відповідають за якість послуг, наданих державою, забезпечують інформування громадськості щодо важливих змін. 4. Забезпечення виконання законодавства щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні. Зворотній зв'язок є важливою умовою для визначення реальної ситуації щодо якості послуг, які надають органи влади. 5. Узгодження концепції забезпечення справедливості в суспільстві, в основі якої має бути модель створення умов для реалізації потреб та інтересів людей, а не модель розподілу благ у вигляді дотацій і пільг. 6. Вивчення об'єктивних, а не уявних потреб та інтересів людей, які проживають в Україні, та пропозицій про шляхи їх забезпечення.

Звичайно, неможливо приймати рішення, які задовольнятимуть інтереси всіх громадян. Через те ще багато століть тому був вироблений механізм узгодження інтересів різноманітних суспільних груп. Спочатку інтереси акумулюються на місцевому рівні, а потім уже – на центральному. Від цінностей, яких дотримуються суб'єкти, що безпосередньо беруть участь у врегулюванні суспільних проблем або визначально впливають на цей процес, залежить можливість існування суспільно корисної моделі взаємодії політики і права.

Третій елемент суспільно корисної моделі взаємодії політики і права – інформаційний компонент. Для того, аби політичні рішення і правові норми були між собою узгоджені в заданому напрямі, між їх суб'єктами повинна бути добре налагоджена комунікація, а інформація, якою вони обмінюються, має бути достовірною, правильно опрацьованою, систематизованою. Інформація є важливою складовою будь-якої взаємодії. Авторський колектив Національної академії державного управління при Президентові України інформаційною взаємодією вважає «будь-яку взаємодію між суб'єктами, у процесі якого один здобуває певну субстанцію,

а інший її не втрачає»[802]. Вчені виокремлюють «найбільш загальні властивості інституту інформації: а) інформація не може існувати поза взаємодією суб'єктів та об'єктів; б) інформація не губиться жодним з них у процесі інформаційної взаємодії»[803]. Інформацію інколи ототожнюють з даними, що, на думку іншого авторського колективу Національної академії державного управління при Президентові України, є невірним. На їх переконання, «дані базуються на фактах (статистиці, описі діяльності, кількісних та якісних показниках процесів тощо)», а «інформація є систематизованою сукупністю даних, що були підібрані, оброблені та проаналізовані для подальшого використання»[804]. Для прийняття ефективних управлінських рішень необхідна інформація, а не лише дані, звертають увагу вчені.

Якість інформації і способи обміну нею між колективними й індивідуальними суб'єктами, що є причетними до врегулювання певної суспільної проблеми, залежить від інформаційної політики, яка існує в державі. Інформаційна політика органів влади будь-якої держави супроводжує всі інші види політики і має одне з першочергових та принципових значень для розроблення й реалізації політики і права.

У науковій літературі існує два поняття, які інколи вживають як однакові за змістом: «інформаційна політика» та «комунікативна політика». Прикметник «інформаційна», на думку Б. Добек-Островської та Р. Вишньовського, акцентує увагу на інформуванні суспільства публічними установами. На їх переконання, значна частина процесу надання інформації публічними суб'єктами має характер переконання, а тому краще вживати поняття «комунікативна політика». Останню вони визначають як комплекс комунікативних дій, здійснюваних свідомо і планово публічними установами, чиновниками відповідно до політики цих установ[805].

Інформаційна політика публічних установ, на переконання М. Яс-Козяркевич, – це не лише надання ними інформації про вжиті заходи або звітність, а й створення і утримання позитивного іміджу установи; підвищення обізнаності про приналежність до громад або груп, встанов-

802 Інформаційна складова державної політики та управління: монографія / заг. ред. Грицяк Н. В.; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, каф. інформ. політики та електрон. урядування. Київ: К. І. С., 2015. С. 12.

803 Там само.

804 Інформаційно-комунікативна діяльність органів публічної влади: монографія / за заг. ред. В. С. Куйбіди, О. В. Карпенка. Київ: ЦП «Компрінт», 2018. С. 13.

805 Dobek-Ostrowska B., Wiszniowski R. Teoria komunikowania publicznego i politycznego: wprowadzenie. Wyd. 3. Wrocław: Astrum, 2007. S. 49.

лення партнерських стосунків між громадянином та установами, включаючи можливість висловлення ним думок і врахування їх у рішеннях; супроводження змін у соціальних структурах та поведінці громадян[806].

Важливою є інформаційна політика й на місцевому рівні. Її визначають як свідому, планову і систематичну діяльність органів місцевого самоврядування, яка ґрунтується на комунікації з оточенням з метою отримання активної суспільної підтримки щодо реалізації стратегічних цілей розвитку і створення позитивного іміджу одиниці місцевого самоврядування[807]. До цілей інформаційної політики органів місцевого самоврядування відносять, зокрема: реалізацію права громадян на доступ до інформації; інспірування ефективної суспільної системи обміну інформацією в межах територіальної одиниці; створення порозуміння між громадою певної територіальної одиниці місцевого самоврядування та її органами влади; зовнішнє просування територіальної одиниці[808].

Інформаційна політика, на думку П. Шосток, має далекосяжні цілі, а саме: за допомогою створення суспільної довіри полегшує не лише комунікації в межах територіальної громади, а й сприяє створенню позитивного іміджу влади, що полегшує реалізацію поточної політики. Вона підкреслює, що «інформаційна політика виконує службову роль щодо всіх інших політик», бо «будь-які цілі досягаються легше в сприятливому середовищі»[809].

Інформаційна політика фактично є сучасним інструментом управління, який, на думку К. Ястжембської, уможливлює реалізацію визначених публічних завдань і стратегічних цілей територіальної одиниці місцевого самоврядування. «Інформаційна політика повинна формуватися на основі результатів проведеного стратегічного аналізу управління інформацією, а

806 Jas-Koziarkiewicz M. Prawne i instytucjonalne podstawy polityki informacyjnej Unii Europejskiej. *Przegląd Europejski.* 2015. Nr 2 (36). S. 27.

807 Sakowicz M. Zarządzanie informacją w gminie – podejście strategiczne czy marketingowe? *Władza lokalna a media: zarządzanie informacją – public relations – promocja jednostek samorządu terytorialnego* / pod red. S. Michałowskiego, W. Micha. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. S. 239–240.

808 Kozłowski J. Polityka informacyjna gminy. *Grochem o ścianę…? Polityka informacyjna samorządów terytorialnych:* praca zbiorowa / pod red. J. Regulskiej. Warszawa: Wydawnictwo Samorządowe Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej, 1995. S. 21.

809 Szostok P. Prasa samorządowa czy prasa władz samorządowych?: komu służą periodyki finansowane z lokalnych budżetów? Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2013. S. 58.

також повинна відповідати головним цілям, визначеним у стратегії розвитку територіальної одиниці»[810].

Отже, у процесах розроблення й реалізації політичних рішень і правових актів інформація є компонентом, що пронизує всі рівні. Результат взаємодії політики і права в напрямі забезпечення суспільних інтересів буде залежати від належної комунікації між колективними та індивідуальними суб'єктами.

І, нарешті, четвертий елемент суспільно корисної моделі взаємодії політики і права – політична і юридична відповідальність. Суб'єкти, які безпосередньо приймають політичні рішення і правові акти, повинні усвідомлювати свою політичну відповідальність за їхню діяльність, а в деяких випадках за певні дії повинна бути передбачена і юридична відповідальність.

Одним із видів відповідальності, яка «настає за неспроможність органів державної влади і посадових осіб розробляти та втілювати в життя політику, яку вони декларували у передвиборчих програмах»[811], є політична. Формами відповідальності політичних сил чи окремих політиків за їхні дії чи бездіяльність вважаються «неголосування на майбутніх виборах і непідтримка здійснюваних ними заходів»[812].

Політичну відповідальність розуміють «як форму соціальної відповідальності, яка виникає у процесі діяльності різних суб'єктів у зв'язку з організацією, здійсненням і розвитком державної влади, а також під час розробки та втілення в життя політики, яка відображає прогресивні напрями та мету розвитку суспільства»[813]. Як і будь-який інший вид соціальної відповідальності вона має певні особливості. «Своєрідність політичної відповідальності полягає в тому, що вона настає не тільки за протиправні

810 Jastrzębska K. Polityka informacyjna władz lokalnych w zakresie możliwości zdobywania i podnoszenia kwalifikacji przez mieszkańców. *Zarządzanie Publiczne:* zeszyty naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. 2010. Nr 4 (12). S. 126.

811 Малиновський В. Відповідальність політична. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 70.

812 Балабан Р. Відповідальність політична. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 105.

813 Самуйлік М. М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 1997. С. 12.

дії, але й за недотепність, пристосовництво, кон'юнктурність, необачність у питаннях здійснення політики. Її сутність – негативна публічна оцінка вчинку суб'єкта певним інститутом, соціальною групою або суспільством у цілому»[814], – справедливо зазначає С. Балан.

Категорія «політична відповідальність» охоплює відповідальність перед парламентом, народом, виборцями, політичними партіями, главою держави, уряду. В європейських країнах політична відповідальність часто ототожнюється з парламентською, що означає тісний зв'язок між парламентом і урядом, особливо в діяльності, пов'язаній з формуванням і реалізацією політики. Політична відповідальність у такому випадку визначається як «форма виконання парламентом контрольної функції»[815]. Тобто назва «парламентська відповідальність» зумовлена суб'єктом, перед яким відповідальний інший суб'єкт, у даному випадку – уряд. На нашу думку, в такій ситуації парламент здійснює контроль, а відповідальним є уряд. Отже, ймовірно, цю відповідальність варто було б назвати урядовою.

Важливим для взаємодії політики і права є такий її вид, як відповідальність органів публічної влади, який розуміють як «суспільні відносини між суб'єктом відповідальності (органом публічної влади) і контролюючою його поведінку інстанцією – суспільством, державою, колективом»[816]. Визначають два різновиди цієї відповідальності – позитивну і негативну. Перша означає «соціально корисну діяльність особи, усвідомлення нею важливості своїх дій для суспільства», друга – «відповідальність за скоєний негативний вчинок, яким орган влади зашкодив суспільству, державі»[817].

За одним із комплексних визначень, політична відповідальність розуміється як «відповідальність суб'єктів політики за результати політичної діяльності, за реалізацію політичних і передвиборних програм, за дотримання політичних угод (позитивна політична відповідальність). За неналежне виконання своїх обов'язків до суб'єктів політики застосовуються

814 Балан С. В. Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2007. С. 14.

815 Dziemidok-Olszewska B. Odpowiedzialność głowy państwa i rządu we współczesnych państwach europejskich. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012. S. 61.

816 Відповідальність органів публічної влади: політичні та правові аспекти: наук. розробка / С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко, Н. Г. Плахотнюк та ін. Київ: НАДУ, 2011. С. 48.

817 Там само.

політичні і правові форми політичної відповідальності (негативна політична відповідальність)»[818].

Однак, політична відповідальність (і позитивна, і ретроспективна) не має чітких критеріїв. Позитивна політична відповідальність залежить від моральної відповідальності певної особи, її політичної свідомості, культури, рівня професіоналізму, позиції керівництва партії, політичної ситуації в державі і т. д. Ретроспективна політична відповідальність залежить від політичної свідомості, культури, активності виборців, від того, наскільки вони слідкують за виконанням обіцянок народними представниками у відстоюванні інтересів громадян певного округу, регіону, держави в цілому.

Ще одним видом відповідальності, більш чітким, на відміну від політичної, вважається юридична відповідальність. Вона ґрунтується на тому, що для кожного суб'єкта права, який своєю поведінкою порушує правові норми, повинні наставати певні наслідки, передбачені чинним законодавством[819]. Сфери розроблення й реалізації політики і права здебільшого підпадають під дію конституційно-правової відповідальності. В українській конституційній доктрині вона визначається як «відповідальність органів публічної влади та їх посадових осіб перед народом за неналежну реалізацію тих владних повноважень, які народ як єдине джерело влади їм передав, реальна гарантія проти надмірної концентрації влади та зловживання нею, дієвий правовий механізм, за допомогою якого народ здійснює свій суверенний контроль за владою в державі»[820]. Н. Батанова конституційно-правову відповідальність розглядає у взаємозв'язку з конституційним контролем, який називає передумовою настання відносин цього виду відповідальності. Лише тісна взаємодія цих інститутів, на її думку, може забезпечити конституційну законність і правопорядок. Інститут конституційно-правової відповідальності нині потребує удосконалення, зокрема

818 Правові форми політичної відповідальності: аналіз зарубіжного досвіду та висновки для України : наукова записка / І. О. Кресіна (кер. авт. кол.), В. П. Горбатенко, А. А. Коваленко, М. Д. Ходаківський, О. М. Стойко, О. В. Кукуруз, С. В. Стоєцький. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. С. 72.

819 Demczuk A. Odpowiedzialność prawna. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 2. Instytucje i systemy polityczne / pod red. B. Dziemidok-Olszewskiej, W. Sokoła. Wyd. 2. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2012. S. 326.

820 Батанова Н. М. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність: концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії. *Правова держава.* 2019. Вип. 30. С. 150.

«закріплення чіткого переліку прав та обов'язків посадових осіб органів державної влади і органів місцевого самоврядування та встановлення конституційно-правових санкцій, які будуть вжиті до порушників у разі неналежного виконання ними своїх обов'язків або в разі зловживання ними своїми правами»[821].

Існують теоретичні дослідження політичної і юридичної відповідальності суб'єктів політики і права, розроблені відповідні політико-правові механізми їх посилення, запропоновані необхідні зміни до законів України. Зокрема, пропонувалося закріпити обов'язок парламентських партій щороку публікувати звіти про виконання партійної та передвиборної програм, посилити відповідальність суб'єктів політики за невідповідність їх дій інтересам суспільства, порушення політичних норм та невиконанням ними узятих політичних зобов'язань[822]. Наступний етап розв'язання вказаних проблем полягає в тому, щоб народні депутати України, які працюють у відповідних комітетах, об'єктивно поставилися до рекомендацій науковців і своїх колег щодо посилення відповідальності народних представників.

За аналогією з реальними моделями в Україні та Республіці Польща розкриємо зміст показників, що відображають суспільно корисну модель взаємодії політики і права. До таких, зокрема, належать: «спільне благо», ефективність політичної діяльності, ефективність правового регулювання,

Спільне благо. Цей термін часто згадується в сучасних конституціях. У правовій державі забезпечення спільного блага вважається найважливішим обов'язком влади. Ця категорія може слугувати критерієм як для розширення можливостей громадянина, так і їх звуження, якщо таке забезпечення перешкоджатиме реалізації інтересів всієї спільноти. Спільне благо є орієнтиром у процесах розроблення й реалізації політики і права, критерієм для оцінки певної держави. Водночас у законодавстві рідко дається визначення цього терміна. Спільне благо є тією ціннісною категорією, без розуміння й застосування якої неможливе існування суспільно корисної взаємодії політики і права.

821 Там само. С. 152–153.

822 Про внесення змін до Закону України «Про політичні партії в Україні» (щодо звітності партій за політичні та передвиборні програми): проект Закону від 31.01.2008. № 1467. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31548 (дата звернення: 02.07.2012); Про політичну відповідальність в Україні: проект Закону від 09.04.2010. № 6286. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37432 (дата звернення: 08.07.2012).

Загальне (спільне) благо вважається цінністю і принципом суспільної організації (сім'ї, університету, підприємства, міста, держави, співдружності народів)[823]. Спільне благо – це «сукупність умов, які дозволяють членам певної спільноти досягати цілей, які вони вважають правильними, або реалізовувати власні розумні цінності, завдяки яким вони можуть співпрацювати в межах спільноти»[824]. В такому значенні «спільне благо» вважають близьким до таких понять, як «загальний добробут» і «публічний інтерес». Згадані вище умови повинні сприяти розвиткові членів спільноти, які домовились про взаємодію.

Крізь призму конституційних положень спільне благо визначають як «сукупність всіх інституцій і умов, які уможливлюють індивідам і їх групам досягнення повного розвитку – через впорядковану взаємодію, оптимальне використання різних правових, економічних і культурних засобів – гарантують права кожній людині, а також створюють умови і гарантують суспільний лад і справедливість, як і уможливлюють забезпечення тривалого і справедливого співіснування з іншими народами»[825].

Ефективність політичної діяльності. Проблему ефективності В. Цвєтков вважав однією з центральних проблем людської діяльності, яка має стосунок до всіх сфер, видів, форм, методів, організації життєзабезпечення людини. Ефективність він вважав вважливою оціночною категорією, особливо для управління суспільними справами. Її він розумів як «складне явище, яке визначається співвідношенням людських, організаційних, часових, науково-технічних, матеріальних ресурсів і отриманих результатів»[826].

Ефективність політичної діяльності є об'єктом вивчення спеціальної науки – політичної праксеології, яку в Україні ще необхідно розвивати й інституціоналізувати. Політична праксеологія – це теорія ефективної організації політичної діяльності; напрям політології, який досліджує пробле-

---

823 Панченко Т. Благо загальне (спільне). *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 53.

824 Arndt W. Prawo w III RP – gdzie jest zasada dobra wspólnego? S. 256.

825 Zubik M. Refleksje nad "dobrem wspólnym" jako pojęciem konstytucyjnym. *Prawo a polityka:* materiały konferencji (Warszawa, 24 lutego 2006 r.) / ed. M. Zubik; Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa: Liber, 2007. S. 404.

826 Цвєтков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). Харків: Право, 1996. С. 55.

ми ефективності функціонування політичної сфери суспільства в контексті політичного управління, яке здійснюється через політичну діяльність суб'єктів політики (державних інститутів, політичних партій, окремих політиків тощо)[827].

Значний внесок у розвиток праксеології вніс Т. Котарбінський. Відповідно до його теорії діяльність означає зміну дійсності в напрямі до якоїсь свідомо і конкретно визначеної мети. Діяльність завжди повинна включати три етапи: визначення мети; визначення умов, які існують в реальності; визначення засобів, які адаптовані як до визначеної мети, так і до існуючої реальності[828]. С. Дреліх теорію ефективної діяльності (теорію «доброї роботи») Т. Котарбінського екстраполює на сферу політики. Ефективну політичну діяльність науковець визначає як сукупність трьох складових: визначення мети діяльності; формулювання чіткого політичного плану; ефективна реалізація цього плану[829]. Ф. Семенченко ефективність політичної діяльності визначає як «досягнення поставлених цілей за максимально можливої економії засобів, або, інакше кажучи, досягнення певних цілей за найменших витрат»[830].

Ефективність правового регулювання. Ефективність права, на думку В. Цвєткова, включає такі його якісні характеристики, як обґрунтованість, чіткість, об'ємність охоплення суспільних відносин, своєчасність. Однак право саме по собі не є ефективним чи неефективним, таким воно стає у процесі цілеспрямованої діяльності, зазначає вчений. «За високої якості усі норми права мають однакову ефективну потенцію, тоді як ефективність діяльності із застосування цих норм, як правило, різна»[831].

Ефективність правового регулювання розглядається як «спроможність проводити впорядкування відносин у суспільстві до максимально можливих позитивних результатів за рахунок обґрунтованих, розумних і

827 Корнієнко В. Праксеологія політична. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 544–545.

828 Drelich S. Polityka jako "dobra robota", czyli podstawy skutecznego przywództwa. *Logos i Ethos.* 2019. Nr 1 (49). S. 182.

829 Tamże. S. 204.

830 Семенченко Ф. Г. Критерії ефективності політичної діяльності. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування.* 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2013_1_16 (дата звернення: 09.10.2018).

831 Цвєтков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). С. 54.

доцільних витрат та юридичних обмежень»[832]. Його можна визначати як «співвідношення між реальними результатами правового регулювання та його цілями»; «відношення соціального результату правового регулювання (рівня впорядкованості відповідних суспільних відносин) до витрат і зусиль, спрямованих на його досягнення»[833].

На думку П. Рабіновича, загальна ефективність правового регулювання забезпечується ефективністю закону, ефективністю процедурно-процесуального механізму застосування закону та ефективністю діяльності щодо застосування і реалізації закону[834]. Визначати ефективність законодавства Н. Оніщенко пропонує на підставі оцінювання законодавчого процесу, якості закону, професіоналізму та інтеграційних процесів. Вчена виокремлює декілька підходів до визначення ефективності. Зокрема: ефективність законодавства – це співвідношення фактичного результату дії законодавства й тих соціальних цілей, для досягнення яких це законодавство було прийнято; ефективність правової норми – це співвідношення соціально корисного характеру результату її дії, матеріальних витрат людської енергії та часу для досягнення цілей; ефективність норм права – це здатність досягати в суспільних відносинах позитивних результатів[835].

На думку Є. Стельмаха, право є ефективним, якщо воно виконує вісім умов: результативне; передбачає зміни, які можуть настати в суспільно-економічній реальності; створюється і застосовується у такий спосіб, щоб максимізувати суспільний та індивідуальний добробут; враховує, що його адресати є економічно раціональними суб'єктами; забезпечує правильний розподіл товарів; здатне до самообмеження; враховує традиції, звички, загальноприйняті принципи і стандарти; аналізується юридичною наукою, особливо з погляду його ефективності[836].

832 Смородинський В. С. Ефективність правового регулювання. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 123.

833 Там само.

834 Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб.; вид. 5-те, зі змінами. Київ: Атіка. 2001. С. 160.

835 Оніщенко Н. М. Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток. *Віче.* 2007. № 12. URL: http://veche.kiev.ua/journal/607/ (дата звернення: 03.09.2013).

836 Stelmach J. Efektywne prawo. *Vetera novis augere:* studia i prace dedykowane prof. W. Uruszczakowi / pod red. S. Grodziskiego et al. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010. Tom 2. S. 960–965.

Суспільно корисна взаємодія політики і права є результатом максимального зближення емпіричного і теоретичного рівнів політики і права на основі наукових досліджень. Що вагоміше значення для практичного рівня політики і права будуть мати наукові дослідження, то ближчими будуть політика і право до їх теоретичного розуміння, а їх взаємодія стане суспільно корисною.

Висновки до розділу 5

Створення концептуальних моделей реальної взаємодії політики і права в Україні й Республіці Польща (партикулярної та корпоративної) і належної (суспільно корисної) дало змогу побачити, що їх принциповою відмінністю є мета такої взаємодії. У реальних моделях такою метою часто є забезпечення партикулярних або корпоративних інтересів. Основними показниками моделі взаємодії політики і права в Україні є політична мімікрія, уявний конституціоналізм, політична імітація, політична доцільність, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, а в Республіці Польща – юридизація життя, інфляція права, правовий фетишизм, політизація права, політична інструменталізація права.

Певні показники моделей взаємодії політики і права в Україні й Республіці Польща передаються різними термінами, однак фактично описують одне й те саме явище. До таких, зокрема, належать «правовий ідеалізм» і «правовий фетишизм». Деякі показники польської моделі, наприклад, «інфляція права», «інструменталізація права» – фактично притаманні й українській моделі, однак вони не зазначені там з двох причин: такі терміни поки що рідко вживаються в Україні; немає системних досліджень, які б показували особливості проявів цих явищ в Україні.

Створення суспільно корисної моделі взаємодії політики і права на практиці в Україні потребує перенесення деяких акцентів і на теоретичному рівні. Серед найголовніших недоліків теоретичного характеру, на думку автора, такі: 1) недостатньо акцентується увага на існуванні різних видів політики, зокрема політики як боротьби за владу і політики як програми розвитку суспільства; 2) найчастіше право ототожнюється із системою загальнообов'язкових норм, встановлених або санкціонованих державою, без зазначення його основної мети, якій повинні підпорядковуватися всі норми; інколи право однозначно і беззаперечно визначається як набір певних цінностей, без зв'язку з його реальним станом у певному суспільстві.

Подібні теоретичні настанови, на думку автора, вплинули на розвиток таких негативних явищ, як політична імітація, політична доцільність, правовий фетишизм. Для виправлення цих вад необхідно наголошувати і пропагувати такі ідеї: 1) до виборів політика як боротьба за владу може бути домінуючою; після отримання певними суб'єктами владних повноважень домінуючою повинна стати державна політика як комплекс напрямів розвитку суспільства та її реалізація в інтересах більшості суспільства; 2) право – це не лише сукупність норм і цінностей, а й регулятор, який володіє достатніми засобами для забезпечення в суспільстві справедливості, рівності, свободи.

Для втілення на практиці суспільно корисної моделі взаємодії політики і права її основним показникам також необхідно приділяти більше уваги на теоретичному рівні. Серед таких показників, які відображають належну взаємодію між політикою і правом у напрямі досягнення спільної мети цих двох регуляторів (ефективного розвитку суспільства) і потребують більшої уваги до їх сутності і способів досягнення, на практиці належать, зокрема, «спільне благо», ефективність політичної діяльності, ефективність правового регулювання.

У п'ятому розділі використано матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Політична складова кризи системи державного управління» (2010)[837]; «Політична доцільність як складова державотворення і правотворення в Україні» (2011)[838]; «Політико-правові стандарти ЄС і напрями вдосконалення моделі модернізації сучасної України» (2011)[839]; «Правова політика як чинник забезпечення "суспільного блага"» (2012)[840]; «Основні напрями забезпечення політичної відповідальності народних

837 Кукуруз О. В. Політична складова кризи системи державного управління. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2010. Вип. 50. С. 636–642.

838 Кукуруз О. В. Політична доцільність як складова державотворення і правотворення в Україні. *Проблеми державотворення і правотворення в умовах модернізації України:* матеріали Всеукраїнської наук. конф. молодих вчених, присвяченої 20-й річниці незалежності України (м. Київ, 16 червня 2011 р.). Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 23–27.

839 Політико-правові стандарти ЄС і напрями вдосконалення моделі модернізації сучасної України: Наукова записка / відп. ред. В. П. Горбатенко. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. 108 с.

840 Кукуруз О. В. Правова політика як чинник забезпечення "суспільного блага". *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2012. № 3 (13). С. 80–88.

депутатів України» (2012)[841]; «Політико-правові механізми посилення політичної відповідальності народних депутатів України» (2012)[842]; «Реалізація політики і права політико-управлінською елітою України» (2012)[843]; «Поняття "суспільне благо" в контексті реалізації правової політики» (2012)[844]; «Правові форми політичної відповідальності: аналіз зарубіжного досвіду та висновки для України» (2012)[845] «Професійні якості осіб, які здійснюють управління суспільними справами: надбання політико-правової думки» (2013)[846]; «Роль держави у забезпеченні потреб та інтересів людини в Україні» (2013)[847]; «Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні: історичний досвід і виклики сучасності» (2013)[848]; «Політичні чинники створення права: сучасні тенденції в Укра-

841 Кукуруз О. В. Основні напрями забезпечення політичної відповідальності народних депутатів України. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2012. Вип. 57. С. 550–555.

842 Кукуруз О. В. Політико-правові механізми посилення політичної відповідальності народних депутатів України. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2012. Вип. 58. С. 653–659.

843 Кукуруз О. В. Реалізація політики і права політико-управлінською елітою України. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2012. Вип. 2. С. 35–41.

844 Кукуруз О. В. Поняття "суспільне благо" в контексті реалізації правової політики. *Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація:* матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. (XXV ювілейні Харківські політологічні читання). Харків: ХАП, НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, 2012. С. 43–44.

845 Правові форми політичної відповідальності: аналіз зарубіжного досвіду та висновки для України: наукова записка / Кресіна І. О. (керівник авт. кол.), Горбатенко В. П., Коваленко А. А., Ходаківський М. Д., Стойко О. М., Кукуруз О. В., Стоєцький С. В. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. 100 с.

846 Кукуруз О. В. Професійні якості осіб, які здійснюють управління суспільними справами: надбання політико-правової думки. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2013. № 4. С. 303–307.

847 Кукуруз О. В. Роль держави у забезпеченні потреб та інтересів людини в Україні. *Віче.* 2013. № 22. С. 19–21.

848 Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні: історичний досвід і виклики сучасності: наукова записка / Горбатенко В. П. (керівник авт. кол.), Кресіна І. О., Кукуруз О. В., Тимощук В. П., Стрєльцова О. В., Матвійчук Л. О. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. 82 с.

їні та Польщі» (2014)[849]; «Наукова основа вдосконалення політики і права як необхідна умова ефективного розвитку України» (2018)[850]; «Напрями досліджень контролю і відповідальності в польській науковій літературі» (2018)[851]; «Взаємозв'язок контролю і відповідальності в демократичному суспільстві: теоретичні аспекти» (2019)[852]; «Суспільно корисна взаємодія політики і права: наукова складова»[853]; «Взаємодія політики і права в Республіці Польща: емпірична модель» (2020)[854].

---

849 Кукуруз О. В. Політичні чинники створення права: сучасні тенденції в Україні та Польщі. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2014. Вип. 4. С. 158–164.

850 Кукуруз О. Наукова основа вдосконалення політики і права як необхідна умова ефективного розвитку України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2018. № 2 (94). С. 232–241.

851 Кукуруз О. Напрями досліджень контролю і відповідальності в польській науковій літературі. *Конституційно-правове забезпечення та європейські стандарти контролю у сфері діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування:* матеріали науково-практичної конференції (Київ, 11 грудня 2018 р.) / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка, акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка. Київ: Юридична думка, 2018. С. 277–282.

852 Кукуруз О. В. Взаємозв'язок контролю і відповідальності в демократичному суспільстві: теоретичні аспекти. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2019. Вип. 86. С. 285–295.

853 Кукуруз О. В. Суспільно корисна взаємодія політики і права: наукова складова. *Auctoritate magis quam imperio: Юридична наука у громадянському суспільстві:* зб. наук. праць. Матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 жовтня 2019 р.). До 70-ліття Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України / ред. колегія: Н. М. Пархоменко (голова), О. О. Малишев (заступник голови), А. М. Гурова (секретар), В. К. Малолітнева, П. С. Демченко. Київ, 2019. С. 27–30.

854 Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права в Республіці Польща: емпірична модель. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2020. Вип. 87. С. 203–211.

ВИСНОВКИ

Вагомий внесок у дослідження наукової проблеми взаємодії політики і права внесли українські мислителі кінця XIX – початку XX століть. Ідеї вчених цього історичного періоду мають теоретико-методологічну цінність для сучасності, оскільки вони були сформовані в умовах суспільної трансформації. Актуальними, на нашу думку, є такі твердження вчених: 1) всі явища в суспільстві є взаємопов'язаними; політика – це діяльне життя; право похідне від політики; забезпечення реальних потреб суспільства залежить від існування в ньому права, справедливості, правди (О. Стронін); 2) для розвитку демократії у законодавстві повинно бути закріплено політичну свободу; важливою основою демократичної політики є знання про особливості своєї країни; наука має бути спрямована на вивчення явищ у динаміці; теорія повинна надавати науково обґрунтовані практичні рекомендації (М. Драгоманов); 3) неможливо створити єдине поняття права, бо таких понять декілька; необхідна загальна теорія права; розвивати потрібно наукову політику і політику права; до вивчення суспільних явищ слід застосовувати міждисциплінарний підхід (Б. Кістяківский); 4) політика і право мають однакові основи; право – це норма суспільного життя, а політика – метод управління суспільними відносинами і прогнозування їх розвитку; важливу роль у процесі правотворення повинні відігравати юристи («право юристів»); неодмінною складовою правотворення має бути наука права (С. Дністрянський); 5) у дослідженнях держави і права варто застосовувати дуалістичний (соціологічно-правовий) підхід; від інтерпретації (правничої чи політологічної) акта самовстановлення держави, політичного права залежить легітимність держави; вчені повинні не лише продукувати теоретичні настанови, а й розробляти практичні рекомендації (В. Старосольський); 6) теорія і практика між собою тісно пов'язані; якби всі люди від природи були однакові й добрі, то політика була б найлегшим і найприємнішим заняттям; політика – це наука і мистецтво створення та збереження держав, способи державної організації громадського життя (В. Липинський).

Тривалий час вищенаведені ідеї не були залучені до розвитку української науки, оскільки комуністична влада близько 70 років нав'язувала

своє догматичне розуміння політики і права, згідно з яким право вважалося залежним від політики, а точніше від волі й рішень влади. Лише з відновленням Україною незалежності сучасні вчені змогли повернути українському суспільству призабуті ідеї своїх попередників, вільно досліджувати два найважливіші суспільні регулятори – політику і право – та пропонувати свої концепції взаємозв'язку між ними. Значний внесок у дослідження цієї тематики здійснили, зокрема, вчені Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Різноманітні аспекти взаємовпливу політики і права розкривають і політологи, і юристи, причому останні є представниками різних галузей права – теорії держави і права, конституційного, адміністративного, міжнародного, кримінального. У працях науковців серед іншого містяться теоретико-методологічні рекомендації, важливі для всебічного дослідження взаємодії політики і права; це зокрема: обґрунтування необхідності застосування міждисциплінарного підходу; пропагування соціального натуралізму як спільної основи політики і права; розгляд практичної взаємодії політики і права крізь призму їх суб'єктів; визначення взаємодії політики і права як об'єкта вивчення нового наукового напряму – правової політології.

Сучасні польські вчені свої концепції взаємозв'язку політики і права також засновують на ідеях, розроблених наприкінці XIX – на початку XX століть. Найвідомішою є концепція «політики права» Л. Петражицького. Польським науковцям, незважаючи на комуністичну владу з її баченням залежності права від політики, вдавалося відстоювати право на наукову позицію, відмінну від офіційної. Відтак пошук взаємозв'язків між політикою і правом не припинявся упродовж існування комуністичного режиму, на відміну від того, як це відбулося в Україні. Найбільшого розвитку набув один із видів політики права – політика правотворення, яка є надзвичайно важливою в умовах суспільної трансформації кінця XX – початку XXI століть. Правотворення зазвичай є об'єктом аналізу юристів, які свою увагу акцентують на його юридичних і технологічних аспектах. З'ясування сутності поняття «політика правотворення» показує, що правотворення також повинно аналізуватися політологами задля пошуку механізмів поліпшення основ політики, від якої значною мірою залежать значення і роль права. Сучасні польські вчені визнають: правотворення має політичну основу; першим етапом у правотворенні є прийняття політичного рішення про необхідність змін окремих правових норм чи розроблення нового проекту правового акта; якість права залежить від політики, яка супроводжує і спрямовує цей процес.

Вивчення взаємодії політики і права повинно ґрунтуватись на певних правилах. Насамперед необхідно: визначити однакові або схожі аспекти двох явищ, які планується дослідити (форму, зміст, процес); обрати підхід, який становитиме основу дослідження (ціннісний, комунікативний, інституційний, процесуальний, функціональний тощо). Обов'язковими методологічними підходами і принципами ґрунтовного дослідження взаємодії політики і права є: міждисциплінарний підхід (політичні рішення і правові акти є об'єктами вивчення політичної і юридичної наук, тому використовувати необхідно надбання і методи обох наук); теоретико-практичний підхід (для ґрунтовного дослідження важливо не лише визначити теоретичне співвідношення понять, необхідно з'ясувати й особливості взаємодії політики і права на практиці, в результаті чого верифікованими і точнішими стануть теоретичні визначення); принцип об'єктивності (об'єктивність ґрунтується на застосуванні однакового чи схожого підходу до обох досліджуваних явищ, з'ясуванні і позитивних, і негативних аспектів взаємодії політики і права на основі реальних фактів, а також на визначенні справжніх чинників, що впливають на цю взаємодію; натомість суб'єктивний підхід полягає в одночасному застосуванні різних підходів до двох явищ, на їх однобічному трактуванні, наприклад на ототожненні політики з боротьбою за владу, а права – з чинним законодавством, в результаті чого виникає твердження, що політика повинна підпорядковуватись праву); принцип конкретизації (необхідно вказувати, про який вид політики, яке праворозуміння йдеться та в яких умовах відбувається ця взаємодія – тоталітаризму, авторитаризму, демократії чи під час трансформації тощо).

Дослідження взаємодії політики і права на двох рівнях – теоретичному та емпіричному – дає змогу сформулювати визначення трьох ключових категорій з використанням функціонально-телеологічного підходу. Відповідно до нього: політика – це сукупність публічних і непублічних найоптимальніших для країни політичних рішень, які визначають програми розвитку кожної суспільної сфери та країни загалом, розроблені на основі справжніх інтересів громадян, метою яких є мінімізація конфліктів у суспільстві, забезпечення гідних умов життя якомога більшій кількості громадян; право – це сукупність правових норм, а також поширених у певному суспільстві правил поведінки, які не заборонені органами влади, спільною метою яких є встановлення й підтримання в країні справедливості, рівності, порядку; взаємодія політики і права – це взаємовплив політичних рішень і правових норм, спільною метою яких є ефективне управління суспільними справами.

Взаємодія політики і права є динамічним, безперервним процесом, який відбувається і на етапі розроблення нових політичних рішень та правових норм, і на етапі їх реалізації. У процесі розроблення політики і права враховуються існуючі рішення і чинні норми, а в процесі їх реалізації може виникнути потреба у прийняті нових рішень і актів. Взаємодія політики і права, тобто взаємовплив політичних рішень і правових норм, відбувається завдяки суб'єктам, що беруть участь у переговорах, консультаціях, обговореннях щодо врегулювання певної суспільної проблеми, у яких відбувається обмін інформацією, що в кінцевому результаті приводить до зміни їх поглядів і поведінки та відображається у змісті політики і права.

Значна роль у розробленні й реалізації політики і права належить колективним суб'єктам (парламентові, уряду, президентові, конституційному суду, політичним партіям). На особливу увагу з політологічної точки зору заслуговують політичні партії, як суб'єкт, який є присутнім майже на всіх рівнях, етапах, формах взаємодії політики і права. Функціями політичних партій є: вивчення нагальних інтересів суспільства; опрацювання їх та узгодження між собою; представлення в органах влади; відстоювання у змісті політичних рішень і правових актів; контроль за їх повноцінною реалізацією тощо. Натомість вивчення українського і польського досвіду показало, що зазначені функції для сучасних політичних партій є другорядними. Першою і найважливішою функцією вони вважають електоральну, тобто отримання владних повноважень. За оцінками суспільства, політичні партії часто відстоюють інтереси окремих осіб чи груп замість суспільних інтересів. Довіра українського і польського суспільств до партій (в Україні 352 партії, в Республіці Польща – 85), в останні роки в середньому становить близько 20 %. Ліквідація партій чи зменшення їх впливу на політику і право, на наше переконання, автоматично не приведе до кращого забезпечення суспільних інтересів. Змінювати необхідно свідомість і культуру всього суспільства, розуміння призначення політики і права в суспільстві.

Емпіричний рівень дослідження показав, що може існувати декілька варіантів взаємодії політики і права – належна, недостатньо належна, неналежна. Аналіз практики регулювання суспільно-політичних об'єктів, які останніми роками часто привертали увагу українського суспільства (форма державного правління, парламентська коаліція, виборча система), ілюструє неналежну взаємодію політики і права як на етапі розроблення, так і на етапі їх реалізації. Суб'єкти політики і права, які мали вплив на ці процеси, здебільшого дбали про збільшення власних владних повноважень, а не про ефективніше управління суспільними справами. Аналіз причин,

суті, а також наслідків змін до українського законодавства щодо вищевказаних об'єктів показав, що своїми рішеннями і діями суб'єкти політики і права знизили цінність права в суспільстві ще на етапі його розроблення і прийняття. Політика як стратегічна програма розвитку окремих сфер і країни загалом (policy) була замінена на інший вид політики – політику як боротьбу за владу (politics), яка може бути домінуючою лише до виборів.

Неналежне ставлення парламентаріїв до ролі законів у політичних процесах демонструють, зокрема, часті зміни форми державного правління і виборчої системи. За 23 роки існування Конституції України (28 червня 1996 р. – 28 червня 2019 р.) зміни вносилися 8 разів, з них 3 – стосувалися форми державного правління. За 28 років незалежності України майже перед кожними парламентськими виборами вносилися зміни до виборчого законодавства, в тому числі 4 рази змінювали виборчу систему. Аналіз змін свідчить про те, що суб'єкти політики і права закон сприймають як інструмент для забезпечення їхніх інтересів, а не правовий акт, що встановлює стабільні правила гри. До прикладу, за 22 роки існування Конституції Республіки Польща (2 квітня 1997 р. – 2 квітня 2019 р.) зміни вносилися лише 2 рази і не стосувалися перерозподілу повноважень між гілками влади. Виборча система на виборах до Сейму за 30 років незалежності Республіки Польща не змінювалася жодного разу. Проте упродовж цього періоду декілька разів змінювали метод розподілу мандатів та прохідний бар'єр. Інколи зміни були викликані об'єктивними потребами (поліпшити виборчий процес), а інколи – суб'єктивними (отримати більшу кількість мандатів для певних політичних сил).

З метою не допустити домінування у політиці і праві егоїстичних інтересів певних суб'єктів, українське і польське законодавства закріпили для громадян значну кількість форм участі в управлінні суспільними справами, в тому числі можливості впливати на зміст політичних рішень і правових актів. Взаємодію політики і права щодо регулювання участі громадян в управлінні суспільними справами можна охарактеризувати як належну на етапі розроблення політики і права, але недостатньо належну на етапі їх реалізації. Передбачені конкретні форми участі громадян в управлінні суспільними справами, зокрема: звернення до органів влади з пропозиціями, скаргами, петиціями; доступ до публічної інформації; участь в публічних слуханнях, громадських радах, робочих групах тощо. Український і польський досвід показує, що законодавство здебільшого на належному рівні закріплює права громадян, відповідно до яких вони можуть впливати на розроблення державної політики і правових актів. Вдосконалення нині

потребують механізми реалізації цих прав, які б забезпечували врахування звернень громадян в остаточних рішеннях органів влади.

Розуміння індивідуальними суб'єктами (політиками, політичними діячами, політологами, політтехнологами, юристами-вченими, юристами-практиками, громадянами) суті й ролі політики і права в суспільстві також значно впливає на результат їх взаємодії – забезпечення інтересів окремих індивідів всупереч інтересам суспільства або ж забезпечення суспільних інтересів. Серед суб'єктів, які мають безпосередній вплив на розроблення і реалізацію політики та права в державі, особливе місце має належати політологам і юристам. Вони повинні стати тими фаховими посередниками між владою і суспільством, які пропагуватимуть функціональний підхід до політики і права й надаватимуть практичні рекомендації щодо досягнення основної мети їх взаємодії – забезпечення суспільних інтересів. Таке завдання, на наше переконання, випливає із сутності професії політолога і юриста, що накладає на них обов'язок у своїй діяльності бути об'єктивними та сприяти ефективному розвиткові суспільства, а не окремих груп.

Теоретико-практичний аналіз регулювання певних суспільно-політичних об'єктів (форми державного правління, парламентської коаліції, виборчої системи) й колективних та індивідуальних суб'єктів, що брали участь у цих процесах, дав можливість описати реальні моделі взаємодії політики і права – партикулярну в Україні й корпоративну в Республіці Польща. Моделі визначаються на основі явищ, які домінують у цих процесах, що відображено за допомогою спеціальних термінів політичної і юридичної наук. Це, зокрема: політична імітація, політична мімікрія, політична доцільність, політизація права, політична інструменталізація права, уявний конституціоналізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий фетишизм, юридизація життя, інфляція права. Аналіз проявів і наслідків вищезазначених явищ в українській і польській теорії та практиці дав можливість визначити основні складові належної моделі взаємодії політики і права. Суспільно корисна модель взаємодії політики і права обов'язково має включати наукову основу, ціннісну складову, інформаційно-комунікативний компонент, політичну і юридичну відповідальність. Показниками, які відображають цю модель, є: «спільне благо», ефективність політичної діяльності, ефективність правового регулювання.

Наближенню реальної моделі взаємодії політики і права в Україні до суспільно корисної, на думку автора дослідження, сприятиме: запровадження у вищих навчальних закладах дисципліни «Правова політологія»,

яка комплексно підходить до вивчення двох явищ; збільшення наукових досліджень таких видів політики як політика правотворення та політика реалізації права; розробка Довідника кваліфікаційних характеристик професії «політолог»; створення наукової платформи, на якій буде розміщено електронні версії досліджень українських науковців із зазначенням виду політики і галузі права, для яких ці дослідження можуть стати корисними; запровадження моніторингу діяльності зареєстрованих політичних партій щодо дотримання ними чинного законодавства, поліпшення механізмів притягнення їх до відповідальності; уніфікація розміщення рубрик «Звернення громадян» і «Доступ до публічної інформації» на сайтах органів публічної влади, що спрощуватиме громадянам пошук необхідної інформації і оформлення звернень; запровадження складнішої процедури для зміни конституційної форми правління і виборчої системи з метою запобігання частому необґрунтованому перерозподілу владних повноважень.

Комплексне дослідження взаємодії політики і права в двох країнах дало змогу глибше зрозуміти сутність політики і права та основні чинники, які впливають на їх взаємодію в умовах суспільної трансформації. Перехід від існуючих моделей до суспільно корисної моделі взаємодії політики і права стане можливим, коли теоретики і практики будуть спільно і одночасно працювати над вдосконаленням двох суспільних регуляторів. Надійною основою політики і права, їх ефективної взаємодії у напрямі забезпечення суспільних потреб та інтересів мають стати прикладні напрацювання науковців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Світ, 1998. 192 с.
2. Антанович Н. А. Политика и право: проблемы взаимодействия в современном обществе. *Новейшая история (1991–2006 гг.): государство, общество, личность:* материалы научно-теорет. конф. (г. Минск, 29 сентября 2006 г.) / Нац. акад. наук Беларуси. Минск: Белорусская Наука, 2006. С. 332–337. URL: http://www.law.bsu.by/pub/11/ant5.pdf (дата обращения: 20.09.2011).
3. Бабкін В. Д. Не боротьба, а мистецтво злагоди: актуальні питання розвитку політичної освіти в навчальних закладах України. Освіта. 1994. 8 червня. С. 8.
4. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства. *Персонал.* 2007. № 2. URL: http://personal.in.ua/article.php?ida=442 (дата звернення: 15.11.2018).
5. Бабкіна О. Деякі методологічні проблеми аналізу політичних трансформацій та політичного розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2013. Вип. 11. С. 3–10.
6. Бабкіна О. Партикуляризм. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 542.
7. Бабкіна О. Суб'єкти і об'єкти політики. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 636–638.
8. Балабан Р. Відповідальність політична. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 105.
9. Балаклицький І. Демократична трансформація права: теоретичні засади: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2012. 16 с.
10. Балан С. В. Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2007. 20 с.

11. Батанов О. В. Публічне право. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка”», 2007. С. 746.
12. Батанова Н. М. Конституційний контроль та конституційно-правова відповідальність: концептуальні проблеми співвідношення та взаємодії. *Правова держава.* 2019. Вип. 30. С. 147–155.
13. «Батьківщина» заявила про вихід з коаліції / 112 Україна. 17.02.2016. 11:07. URL: http://ua.112.ua/golovni-novyni/batkivshchyna-zaiavyla-pro-vykhid-z-koalitsii-292432.html (дата звернення: 20.02.2016).
14. Беляева Н. Развитие концепта публичной политики: внимание «движущим силам» и управляющим субъектам. *Полис (Политические исследования).* 2011. № 3. С. 72–87.
15. Бесчастний В., Гребеньков Г. Українське правознавство в контексті кризового стану суспільства. *Віче.* 2009. № 22. С. 2–3.
16. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія. Київ, 2011. 303 с.
17. Білоус А. О. Політичні об’єднання України. Київ: Видавництво «Україна», 1993. 108 с.
18. Білоус В. С. Синергетична парадигма і політична діяльність: методологічний потенціал та ефективність його реалізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Філософія. Політологія. 2006. № 81/83. С. 8–9.
19. Блок Порошенка опублікував проект коаліційної угоди: повний текст / ТСН. 29.10.2014. 11:25. URL: http://tsn.ua/politika/blok-poroshenka-opublikuvav-proekt-koaliciynoyi-ugodi-povniy-tekst-388703.html (дата звернення: 20.01.2016).
20. Бобровник С. В., Щебельський В. Є. Правотворчість. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка”», 2007. С. 697–698.
21. Бобрук А. М. Політична мімікрія як відображення політичної культури українського суспільства: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2015. 20 с.
22. Бойко-Бойчук Л. Синергетичний підхід. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 664–666.
23. Бойко-Бойчук Л. В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2006. 20 с.

24. Бондарук Т. І. Витоки правоутворюючого процесу в історико-правовому пізнанні. *Історико-правові есе* / відп. ред. проф. І. Б. Усенко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ – Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С 60–64.
25. Бондарук Т. І. Відчуття права в процесі правоутворення. *Альманах права.* Правовий світогляд: людина і право. Вип. 5. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 107–111.
26. Бондарук Т. І. Теорія правових цінностей у формуванні права. *Історико-правові есе* / відп. ред. проф. І. Б. Усенко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ – Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 78–82.
27. Бортніков В. І. Динаміка змін виборчого законодавства України на виборах до Верховної Ради України 2002–2006 років. *Наукові записки НаУКМА.* 2007. Том 69. Політичні науки. С. 42–47.
28. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.
29. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики: монографія. Запоріжжя: Юридичний ін-т, 2005. 540 с.
30. Бронислав Геремек о конституционном процессе в Польше: интервью / беседовал В. Осятыньский. *Конституционное право: восточноевропейское обозрение.* 1995. №1 (10). С. 6–9.
31. Булатов М. О. Діалектика. *Енциклопедія сучасної України.* URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24452 (дата звернення: 01.03.2019).
32. Бурдоносова М. А. Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2011. 205 с.
33. Буткевич В. З погляду творення нової правової бази. *Політична думка.* 1993. № 1. С. 79–92.
34. Бучин М. А. Демократичні вибори в Україні: принципи, механізми та технології реалізації: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. 452 с.
35. В БПП стверджують, що юридично коаліція досі існує / УНН. 18.02.2016. 17:06. URL: http://www.unn.com.ua/uk/news/1548521-yuridichno-koalitsiya-sche-isnuye-nardep (дата звернення: 21.02.2016).
36. Вагіна О. Виборча система. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 65–66.

37. Вагіна О. Мажоритарна виборча система. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 367–369.
38. Вагіна О. Пропорційна виборча система. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 555–557.
39. Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Избранные произведения* / пер. с нем.; общ. ред. и сост. и посл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва: Прогресс. 1990. 808 с.
40. Венгеров А. Б. Синергетика и политика. *Общественные науки и современность.* 1993. № 4. С. 55–69.
41. Взаємодія. *Філософський енциклопедичний словник* / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002.С. 77–78.
42. Взаимодействие социальное. *Кравченко С. А. Социологический энциклопедический русско-английский словарь:* более 10 000 единиц. Москва: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Транзиткнига», 2004. С. 58.
43. Взаимодействие. *Социальная информациология:* словарь / сост. Л. И. Мухамедова; под общ. ред. В. Д. Попова. Изд. второе. Москва: Изд-во РАГС, 2007. С. 13–14.
44. Висновок «Про конституційну ситуацію в Україні» від 17.12.2010 № 994_a36 / Європейська Комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a36 (дата звернення: 22.11.2019).
45. Висоцький В. М. Основні функції політичних партій в Україні як змістовна складова їх правового статусу. *Митна справа.* 2014. № 6 (2.2). С. 315–320.
46. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 18 січня 2017 року / Департамент державної реєстрації та нотаріату. URL: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/ (дата доступу: 31.12.2019).
47. Відповідальність органів публічної влади: політичні та правові аспекти: наук. розробка / С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко, Н. Г. Плахотнюк та ін. Київ: НАДУ, 2011. 60 с.

48. Гачкевич А. О. Метод моделювання в політології. *Політична наука: методи досліджень:* підручник / О. А. Габрієлян та ін.; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. С. 219–226.
49. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: Т. 1. Наука логики. Москва: Мысль, 1974. С. 452 с.
50. Гобозов И. А. Социальная философия: диалектика или синергетика? *Философия и общество.* 2005. № 2. С. 5–17.
51. Головатий М. Політолог повинен мати чітку життєву позицію. *Персонал Плюс.* 2009. № 12 (314). 25–31 березня. URL: http://personal-plus.net/314/4609.html (дата звернення: 18.05.2017).
52. Горбатенко В. П. Політика як соціальне явище. *Політологія:* підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. С. 26–37.
53. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. Київ: Генеза, 2006. 400 с.
54. Горбатенко В. П. Правова футурологія: предметне поле і перспективи розвитку в Україні. *Альманах права.* Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади. Вип. 8. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2017. С. 36–40.
55. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: монографія. Київ: Видавничий центр «Академія», 1999. 240 с.
56. Горбатенко В. П. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри. *Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій* / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. Київ: Парламентське вид-во, 2009. С. 9–53.
57. Горбатенко В. П. Теоретико-прикладні аспекти осягнення феномена «уявного конституціоналізму». *Актуальні проблеми сучасного конституційного права України:* зб. наук. праць / відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко та д-р юрид. наук, проф. О. В. Батанов. Київ: Юридична думка, 2014. С. 106–119.
58. Горбатенко І. Розвиток політології як навчальної дисципліни: здобутки, проблеми, перспективи. *Генеза.* 2006. № 1 (11). С. 129–133.
59. Гришнова Е. Е. Политика и право: вектор взаимодействия. *Теория и практика общественного развития.* 2010. № 3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/politika-i-pravo-vektor-vzaimodeystviya (дата обращения: 15.09.2011).

60. Громадська думка, грудень – 2017: виборчі рейтинги і рейтинги довіри / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: http://dif.org.ua/article/reytingijfojseojoej8567547 (дата звернення: 14.03.2018).
61. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. 655 с.
62. Дай Т. Основи державної політики / пер. з англ. Г. Є. Краснокутського; наук. ред. З. В. Балабаєва. Одеса: АО Бахва, 2005. 468 с.
63. Дем'янчук О. П. "Державна політика" та "публічна політика": варіант перехідного періоду. *Наукові записки.* Том 18. Політичні науки. 2000. С. 31–36.
64. Демичева А. В. Компаративний метод у політичній науці: аналіз підходів представників. *Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи:* підручник: у 2-х т. / Т. В. Андрущенко та ін.; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий Світ-2000», 2016. Т. 1. С. 423–450.
65. Демократія за одним кліком / Укрінформ. 15.09.2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=rPvlN8Yek7I (дата звернення: 20.09.2016).
66. Денисюк С. Г., Шиян А. А. Моделювання політичних процесів. *Прикладна політологія:* навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. Київ: ВЦ «Академія», 2008. С. 453–464.
67. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Методичні рекомендації / А. О. Красносільська, М. В. Лацибa, А. В. Волошина та ін.; Український незалежний центр політ. досліджень. Київ: Агенство «Україна», 2013. 180 с.
68. Державне управління і політика: монографія / Цвєтков В. В., Селіванов В. М., Скрипнюк О. В. Київ: Видавництво «Абрис», 2006. 312 с.
69. Десятиріччя існування державної регуляторної політики – чи потрібна вона в Україні? / Новый формат: информационно-аналитический портал. 30.08.2014. 11:08. URL: http://www.nf.dp.ua/2014/08/desyatyrichchya-isnuvannya-derzhavnoyi-rehulyatornoyi-polityky-chy-potribna-vona-v-ukrayini/ (дата звернення: 05.10.2014).
70. Дешко Т. В. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структуризацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України): автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2007. 15 с.
71. Джунь В. В. Соціологія конституційного права: монографія. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2015. Кн. 2: Соціокультурні підстави європейського конституціоналізму. 2018. 598 с.
72. Діалектичний матеріалізм. *Філософський словник* / за ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. С. 142–145.

73. Дніпров О. С. Парадигма виконавчої влади в Україні: адміністративно-правовий аспект: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2019. 498 с.
74. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / Український університет в Празі. Прага: Державна друкарня в Празі. 1923. Т. 1. 400 с.
75. «Добре, коли правник є політиком»: інтерв'ю академіка НАН України Ю. Шемшученка / спілкувався С. Бігун. *Юридична газета.* 2007. № 46. 15 листопада. С. 10–11.
76. Долженков О. О. Україна – Білорусь: досвід політичної трансформації: монографія. Одеса: Астропринт, 2003. 264 с.
77. Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України / Місія Європейського парламенту з оцінки потреб; П. Кокс (голова). 2015–2016. 74 с. URL: https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdf (дата звернення: 15.03.2016).
78. Доцільний. *Новий тлумачний словник української мови:* у 4 томах / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 1998. Том 1: А – Є. 1998. С. 837.
79. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Ч. 1. Киев: Университетская типография, 1869. 415 с.
80. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. Киев: типо-лит. М. Э. Заездного, 1917. 145 с.
81. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. Київ: Видавниче Товариство «Криниця»; Друкарня М. Заїздного, 1917. 123 с.
82. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / передм. І. Я. Франка; післямова М. К. Залізняка. Відень: наклад і друк партійної друкарні, 1915. 124 с.
83. Дюверже М. Политические партии / пер. с франц. Москва: Академический Проект, 2000. 538 с.
84. Євгеньєва А. М. Форми участі громадськості у процесі законотворення, їх система та класифікація. *Наукові записки НаУКМА.* Юридичні науки. 2006. Том 53. С. 29–31.
85. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
86. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

87. Загороднюк Т. Ю. Концепции постсоветской трансформации общества Т. И. Заславской и Н. В. Паниной: монография. Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2013. 163 с.
88. Закон про вибори народних депутатів України. Парламентські литаври у першому акті законотворчої опери / Український незалежний центр політичних досліджень. 2001. URL: http://www.ucipr.kiev.ua/publications/zakon-pro-vibori-narodnikh-deputativ-ukraiini-parlamentski-litavri-u-pershomu-akti-zakonotvorchoii-operi/lang/president.gov.ua (дата звернення: 09.06.2015).
89. Закон про вибори народних депутатів України: дискусія довкола виборчих правил / Громадська організація «Інститут політики». 2001. URL: http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc09-2001-02 (дата звернення: 06.06.2015).
90. Залесны Я. Защита доминирующей роли конституции и разделение власти – спор о методах создания права в современных государствах. *Studia Politologiczne.* 2018. Vol. 48. С. 50–83.
91. Заславський О., Хоруженко О. Концепція законодавчого процесу «від початку до кінця» (Policy Paper) / Лабораторія законодавчих ініціатив. 2017. 52 с. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Policy-Paper_End-to-end.pdf (дата звернення: 16.01.2018).
92. Зеленько Г. І. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України: монографія. Київ: Критика, 2003. С. 215 с.
93. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. Київ: Знання України, 2007. 336 с.
94. Йолон П. Методологія. *Філософський енциклопедичний словник* / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 374.
95. Іванов М. С. Політична освіта як засіб формування політичної культури та чинник політичного процесу: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Київ, 2005. 31 с.
96. Інформаційна складова державної політики та управління: монографія / заг. ред. Грицяк Н. В.; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, каф. інформ. політики та електрон. урядування. Київ: К. І. С., 2015. 320 с.
97. Інформаційно-комунікативна діяльність органів публічної влади: монографія / за заг. ред. В. С. Куйбіди, О. В. Карпенка. Київ: ЦП «Компрінт», 2018. 364 с.

98. Історія політичної думки України: підручник / І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
99. Катаєв С. Л. Сучасне українське суспільство: навч. посібн. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 200 с.
100. Кафедра політичних наук / Чорноморський національний університет імені Петра Могили. URL: https://chmnu.edu.ua/kafedra-politichnih-nauk/ (дата звернення: 22.06.2017).
101. Кафедра політології та національної безпеки / Національний університет «Острозька академія». URL: http://www.oa.edu.ua/ua/departments/politics/pim_polit/ (дата звернення: 22.06.2017).
102. Кафедра теорії та історії політичної науки / Львівський національний університет імені Івана Франка. URL: http://filos.lnu.edu.ua/department/teoriji-ta-istoriji-politychnoji-nauky (дата звернення: 22.06.2017).
103. Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність: монографія. Київ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. 2013. 559 с.
104. Кизима В. Діалектика. *Філософський енциклопедичний словник* / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 158
105. Кистяковскій Б. А. Соціальныя науки и право. Очерки по методологии соціальныхъ наукъ и общей теории права. Москва: Изданіе М. и С. Сабашниковыхъ, 1916. 704 с.
106. Кіндратець О. Порівняльна політологія. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 531–533.
107. Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: монографія. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ: Час Друку, 2011. 132 с.
108. Князева Е. Н. Трансдисциплинарные стратегии исследования. *Вестник Томского государственного педагогического университета.* 2011. Вып. 10 (112). С. 193–201.
109. Кобильник В. В. Особливості демократичної трансформації політичних режимів України та Польщі: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2010. 20 с.
110. Кокошин А. А. Очерк политики как феномена общественной жизни. Ее внутригосударственные и международные измерения, взаимоотношения с идеологией, наукой, разведкой. Москва: Культурная революция, 2007. 96 с.

111. Колбеч Г. К. Політика: основні концепції в суспільних науках / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 127 с.
112. Коліушко І., Журба Я. Конституціоналізм чи знущання над Конституцією. *Конституційна реформа:* зб. матеріалів Центру політико-правових реформ за 2007–2013 роки / за заг. ред. І. Б. Коліушка. Київ: Москаленко О. М., 2013. С. 34–40.
113. Коліушко І., Кириченко Ю. Проблеми дієвості Конституції України та удосконалення її змісту. Конституційна реформа: зб. матеріалів Центру політико-правових реформ за 2007–2013 роки / за заг. ред. І. Б. Коліушка. Київ: Москаленко О. М., 2013. С. 9–25.
114. Колодій А. Політика і наука про неї: лекція 1 з курсу «Політологія». URL: http://political-studies.com/?p=1561 (дата звернення: 10.01.2018).
115. Колодій А. Проблема вибору форми державного правління в Україні (в контексті конституційної реформи). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2016. Вип. 3–4 (83–84). С. 187–211.
116. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 31.12.2019).
117. Концептуальні засади взаємодії політики й управління: навч. посіб. / авт. кол.: Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський та ін.; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. Київ: НАДУ, 2010. 300 с.
118. Корнієнко В. Праксеологія політична. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 544–545.
119. Костенко А. Н. Концепция политического права с позиции социального натурализма. *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід:* матеріали міжнар. наук. конф. / за ред. акад. НАН України, акад. АПрН України В. Я. Тація. Харків: Право, 2006. С. 163–169.
120. Костенко О. Про політичні наслідки суспільної деморалізації (Нарис політичної етики). *Трибуна.* 2013. № 5–8. С. 27–29.
121. Костенко О. М. Natura Incognita. Про соціальну природу та її закони: зб. філософ. есе. Одеса: Фенікс, 2019. 184 с.
122. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. 352 с.

123. Костенко О. М. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму. *Право України.* 2010. № 4. С. 83–92.
124. Костюкевич О. К. Про функції права громадян на звернення. Право і безпека. 2009. № 1. С. 164–197.
125. Котляревська Г. М. Конституційне право громадян на звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2011. 20 с.
126. Котляревська Г. М. Методичні питання класифікації звернень громадян до органів влади. Юридична Україна. 2010. № 5. С. 34–39.
127. Кочубей Л. О. Сутність політичного режиму і характер державного правління. Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 8–22.
128. Кочубей Л. О. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. Вип. 1. С. 37–54.
129. Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Видавництво «Логос», 2017. 680 с.
130. Кресіна І. О. Політика і право: проблеми співвідношення. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2003. Вип. 14. С. 467–472.
131. Кресіна І. О. Становлення школи правової політології. *Право України.* 2014. № 5. С. 224–235.
132. Кресіна І., Згурська В., Кресін О. Концепція національної держави і політичного права. *Старосольський В. Й. Держава і політичне право:* в 2-х ч. / авт. вступ. ст.: І. О. Кресіна, В. Л. Згурська, О. В. Кресін; Акад. політ. наук. Київ: Логос Україна, 2017. Ч. 1. 2017. С. I–XXXII.
133. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. 20 с.
134. Круглашов А. М. Здобутки та проблемні питання розвитку вітчизняної політичної науки. *Сучасна українська політика.* Політики і політологи про неї. 2009. Вип. 17. С. 22–30.
135. Крусян А. Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеса, 1999. 19 с.

136. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія / за наук. ред. Е. А. Афоніна. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. 252 с.
137. Кудряченко А. Політолог. *Політологічний словник:* навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. С. 605–606.
138. Кукуруз О. Напрями досліджень контролю і відповідальності в польській науковій літературі. *Конституційно-правове забезпечення та європейські стандарти контролю у сфері діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування:* матеріали науково-практичної конференції (Київ, 11 грудня 2018 р.) / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка, акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка. Київ: Юридична думка, 2018. С. 277–282.
139. Кукуруз О. Наукова основа вдосконалення політики і права як необхідна умова ефективного розвитку України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2018. № 2 (94). С. 232–241.
140. Кукуруз О. Політика права Л. Петражицького для сучасної юридичної науки. *Майбутнє науки в обріях права:* зб. наук. праць: Матеріали IX міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Київ, 5 грудня 2018 р.). До 100-річчя Національної академії наук України / ред. колегія: Н. М. Пархоменко (голова), О. О. Малишев (заступник голови) та ін. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. С. 115–118.
141. Кукуруз О. В. Взаємовплив виборчої та партійної систем: основні наукові підходи. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2016. Вип. 73. С. 101–114.
142. Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права в працях вчених Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів XX – початку XXI ст.:* зб. наук. праць до ювілею д-ра політ. наук, проф. В. П. Горбатенка / ред.-упор. С. Рудницький. Житомир: ФОП Євенок О.О., 2017. С. 149–156.
143. Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права в Республіці Польща: емпірична модель. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2020. Вип. 87. С. 203–211.
144. Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права у процесі впорядкування суспільних відносин. *Політологічні читання пам'яті професора Богдана Яроша:* зб. наук. праць. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. С. 38–39.

145. Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права: інформаційна складова. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2018. Вип. 81. С. 125–135.
146. Кукуруз О. В. Взаємозв'язок контролю і відповідальності в демократичному суспільстві: теоретичні аспекти. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2019. Вип. 86. С. 285–295.
147. Кукуруз О. В. Взаємозумовленість політичної і правової систем: теоретико-методологічна основа. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2019. Вип. 84. С. 14–24.
148. Кукуруз О. В. Вплив виборчих систем на кількість політичних партій в Україні. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2015. Вип. 70. С. 119–131.
149. Кукуруз О. В. Вплив політологів на політичні процеси в Україні. *Вісник Одеського національного університету.* Серія: Політичні науки. 2017. Том 22. Вип. 2 (29). С. 62–68.
150. Кукуруз О. В. Вплив політологів на політичні процеси в Україні. *Соціальні та політичні трансформації у Центральній та Східній Європі (1917–2017): чинники, досягнення, проблеми:* програма та тези Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 28–29 червня 2017 р.) / відп. ред. О. І. Брусиловська. Одеса: Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2017. С. 65.
151. Кукуруз О. В. Державна політика забезпечення міжетнічного консенсусу в суспільстві. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2013. Вип. 3. С. 145–150.
152. Кукуруз О. В. До проблеми дослідження взаємодії політики і права. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2018. Вип. 79. С. 46–58.
153. Кукуруз О. В. Зв'язок політики і права в працях польських учених: теоретико-методологічні підходи. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: Вид. О. О. Євенок, 2019. Вип. 9.
154. Кукуруз О. В. Інститут звернень громадян у Республіці Польща: політико-правові аспекти. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2017. Вип. 28. С. 445–453.
155. Кукуруз О. В. Інституційні механізми запобігання дискримінації в Україні за релігійною ознакою. *Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2014. № 3. С. 281–285.
156. Кукуруз О. В. Інформаційна політика органів влади в Республіці Польща. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. 2017. Вип. 77. С. 43–55.

157. Кукуруз О. В. Інформаційна політика президентів Російської Федерації і Республіки Польща щодо України. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: Вид. Євенок О. О., 2018. Вип. 8. С. 41–50.
158. Кукуруз О. В. Міждисциплінарний підхід до вивчення об'єктів політичної науки. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи:* матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та аспір. (м. Чернівці, 10 квітня 2017 р.). Чернівці: Букрек, 2017. С. 42–45.
159. Кукуруз О. В. Міжнародний досвід протидії релігійній дискримінації. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2014. Вип. 65. С. 342–351.
160. Кукуруз О. В. Обращения граждан как элемент непосредственной демократии в Украине. *Studia Politologiczne.* 2017. vol. 44. S. 220–236.
161. Кукуруз О. В. Основні напрями забезпечення політичної відповідальності народних депутатів України. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2012. Вип. 57. С. 550–555.
162. Кукуруз О. В. Особливості створення і припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України VIII скликання. *V Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша:* зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 102–110.
163. Кукуруз О. В. Періоди збільшення кількості політичних партій в Україні: основні причини. *Політичні партії і вибори в Україні:* матеріали міжнародного круглого столу за участю українських і польських науковців (м. Київ, 26 червня 2015 р.) / наук. ред. І. О. Кресіна; упоряд. В. П. Горбатенко. Київ: Вид-во «Логос», 2016. С. 134–139.
164. Кукуруз О. В. Політика і право в працях українських вчених кінця XIX – початку XX століть. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2020. Вип. 31. С. 458–464.
165. Кукуруз О. В. Політика і право в сфері релігії: сучасні тенденції в Україні. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2014. Вип. 63. С. 331–337.
166. Кукуруз О. В. Політика створення законодавства в Україні: основні принципи. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2016. Вип. 27. С. 416–424.
167. Кукуруз О. В. Політика як мистецтво державотворення в науковій спадщині В'ячеслава Липинського. *Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 135-й річниці від дня народження В. Липинського* / за ред. В. І. Бортнікова, В. В. Бусленка, А. Г. Шваба. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 123–128.

168. Кукуруз О. В. Політико-правові механізми посилення політичної відповідальності народних депутатів України. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2012. Вип. 58. С. 653–659.
169. Кукуруз О. В. Політична доцільність як складова державотворення і правотворення в Україні. *Проблеми державотворення і правотворення в умовах модернізації України:* матеріали Всеукраїнської наук. конф. молодих вчених, присвяченої 20-й річниці незалежності України (м. Київ, 16 червня 2011 р.). Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 23–27.
170. Кукуруз О. В. Політична і правова культура політологів. *Шості юридичні читання:* матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 22–23 квітня 2010 р.). Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. С. 325–326.
171. Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз: монографія. Київ: Наукова думка, 2010. 199 с.
172. Кукуруз О. В. Політична складова кризи системи державного управління. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2010. Вип. 50. С. 636–642.
173. Кукуруз О. В. Політичні чинники створення права: сучасні тенденції в Україні та Польщі. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2014. Вип. 4. С. 158–164.
174. Кукуруз О. В. Політолог і юрист як суб'єкти реформування політико-правової системи України. *Віче.* 2010. № 7 (268). С. 11–13.
175. Кукуруз О. В. Поняття "суспільне благо" в контексті реалізації правової політики. *Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація:* матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. (XXV ювілейні Харківські політологічні читання). Харків: ХАП, НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, 2012. С. 43–44.
176. Кукуруз О. В. Правова політика як чинник забезпечення "суспільного блага". *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2012. № 3 (13). С. 80–88.
177. Кукуруз О. В. Правове забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання в Україні: проблеми і перспективи. *Держава і право:* зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 61. С. 467–473.
178. Кукуруз О. В. Правові форми впливу громадян на формування політики створення законодавства: українська та польська практика. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2015. Вип. 5. С. 65–72.

179. Кукуруз О. В. Правові форми діяльності політичних партій у Верховній Раді України. *Конституційний полілог. 20 років Конституції України: суспільство і влада в конституційному процесі:* зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 281–289.
180. Кукуруз О. В. Проблеми правового регулювання міжфракційних переходів народних депутатів України. *Принципи верховенства права і законності: проблеми реалізації в правотворенні та правозастосуванні:* зб. матеріалів Круглого столу молодих учених (м. Київ, 18 травня 2010 р.) / відп. ред. В. П. Горбатенко. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. С. 46–50.
181. Кукуруз О. В. Професійні якості осіб, які здійснюють управління суспільними справами: надбання політико-правової думки. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2013. № 4. С. 303–307.
182. Кукуруз О. В. Публічна політика та вплив її суб'єктів на безпеку держави. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2016. Вип. 6. С. 217–227.
183. Кукуруз О. В. Реалізація політики і права політико-управлінською елітою України. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2012. Вип. 2. С. 35–41.
184. Кукуруз О. В. Роль держави у забезпеченні потреб та інтересів людини в Україні. *Віче.* 2013. № 22. С. 19–21.
185. Кукуруз О. В. Роль еліти в реформуванні політичних систем України і Польщі в контексті теоретичної спадщини В. Липинського. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир – Київ – Краків: Вид-во Євенка О., 2011. Вип. 1. С. 27–34.
186. Кукуруз О. В. Суспільна трансформація крізь призму діалектики і синергетики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова:* зб. наук. праць. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2019. Вип. 25. С. 16–21.
187. Кукуруз О. В. Суспільно корисна взаємодія політики і права: наукова складова. *Auctoritate magis quam imperio: Юридична наука у громадянському суспільстві:* зб. наук. праць. Матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 жовтня 2019 р.). До 70-ліття Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України / ред. колегія: Н. М. Пархоменко (голова), О. О. Малишев (заступник голови), А. М. Гурова (секретар), В. К. Малолітнева, П. С. Демченко. Київ, 2019. С. 27–30.
188. Кукуруз О. В. Теоретико-методологічні підходи до дослідження взаємодії політики і права: сучасний український дискурс. *Науковий*

часопис НПУ імені М. П. Драгоманова: зб. наук. праць. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2018. Вип. 23. С. 26–31.
189. Кукуруз О. В. Трансформация общества: теоретико-методологические подходы украинских учених. *Studia Politologiczne.* 2019. vol. 52. S. 88–98.
190. Кукуруз О. В. Трансформаційні процеси в наукових підходах польських вчених. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2019. Вип. 30. С. 458–464.
191. Кукуруз О. В. Форми впливу політичних партій на формування політики і права в сучасній Україні. *Політичні партії і громадські рухи в перехідних суспільствах: політико-правовий та історико-правовий аспекти:* Матеріали міжнар. круглого столу (м. Київ, 29 березня 2018 р.) / ред. колегія: І. Усенко, Т. Бондарук, П. Пєтночка. Київ, 2018. С. 28–33.
192. Ланде Д. В., Фурашев В. М. Основи інформаційного і соціально-правового моделювання: монографія. Київ: ТОВ "ПанТот", 2012. 144 с.
193. Лапаева В. В. Типы правопонимания: правовая теория и практика: монография. Москва: Российская академия правосудия, 2012. 580 с.
194. Левенець Ю. Політика. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 474–477.
195. Лемак В. В. Форма державного правління. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 813–817.
196. Ленін В. І. Виборна кампанія соціал-демократії в Петербурзі. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 14. 1971. С. 273–280.
197. Ленін В. І. Держава і революція. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 33. 1973. 415 с.
198. Ленін В. І. З кого смієтеся? З себе смієтеся! *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 32. 1973. С. 253–254.
199. Ленін В. І. З щоденника публіциста. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 34. 1973. С. 116–126.
200. Ленін В. І. Замітки публіциста. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 40. 1974. С. 124–134.

201. Ленін В. І. Максимум безсоромності і мінімум логіки. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 8. 1970. С. 22–27.
202. Ленін В. І. Промова про обман народу лозунгами свободи і рівності 19 травня. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 38. 1973. С. 323–360.
203. Ленін В. І. Суперечлива позиція. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 32. 1973. С. 330–332.
204. Ленін В. І. Три запити. *Повне зібрання творів.* 55 тт. Київ: Політвидав України, 1970–1975. Том 21. 1971. С. 100–111.
205. Лепех Ю. С. Президент України як суб'єкт правотворчості: адміністративно-правовий аналіз. *Юридичний вісник.* Повітряне і космічне право. 2018. № 4. С. 89–95.
206. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму: писані 1919–1926 р. Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. 580 с.
207. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія: Друкарня «Америки», 1925. 110 с.
208. Литвин В. М. Конституційний процес в Україні 1990–1996. *Енциклопедія історії України:* Т. 5: Кон – Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2008. С. 68–70.
209. Лісовий В. С. Діалектика і метафізика. *Енциклопедія сучасної України.* URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24452 (дата звернення: 06.03.2019).
210. Лузан А. Діяч політичний. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 222–223.
211. Майбутні депутати оприлюднили протокол щодо принципів роботи коаліції / ТСН. 11.11.2014. 20:29. URL: http://tsn.ua/politika/maybutni-deputati-oprilyudnili-protokol-schodo-principiv-roboti-koaliciyi-391176.html (дата звернення: 25.01.2016).
212. Малиновський В. Відповідальність політична. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 70.
213. Малкіна Г. М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2004. 16 с.

214. Мармазова Т. І. Політика як соціальний феномен: функціональні аспекти: монографія. Донецьк: Новый мир, 2010. 195 с.
215. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зиґзаґи трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. 552 с.
216. Медушевский А. Н. Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. Москва – Берлин: Директ-Медиа, 2015. 656 с.
217. Медушевский А. Н. Что такое мнимый конституционализм? *Социологические исследования.* 1994. № 2. С. 71–86.
218. Мережко А. А. Наука политики международного права: истоки и перспективы. Киев: Юстиниан, 2009. 139 с.
219. Минькович-Слободяник О. В. Правова політика: стратегічні пріоритети і напрями вдосконалення: монографія. Київ: Логос, 2012. 196 с.
220. Мироненко О. М. Драгоманов М. П. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 169–172.
221. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 456 с.
222. Мироненко П. В. Форма правління: політичні трансформації на зламі століть: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 220 с.
223. Митрохина Т. Н. Сравнение как средство развития политической теории. *Политические исследования.* 2004. № 3. С. 168–172.
224. Михальченко М. Політична проблематика у радянському суспільствознавстві (1922–1991). *Політична наука в Україні. 1991–2016:* у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода; автор передм. О. Рафальський; відп. ред. і упоряд. М. Кармазіна. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 656 с.
225. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Киев: Ин-т социологии НАНУ. 2001. 440 с.
226. Молочко П. Особенности развития партийной системы Украины: от плюрализма к ограниченной конкуренции. *Studia Politologiczne.* 2014. Vol. 33. S. 209–227.
227. Мохонько А. В. Право та політика як регулятори суспільних відносин. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 1. С. 59–62.

228. Нагорянський Є. А. Публічна політика як складова сучасної демократії: авт. дис. ... канд. політ. наук. 23.00.02. Київ, 2015. 19 с.
229. Неліпа Д. Специфіка системного аналізу як методу політології. *Політичний менеджмент.* 2011. № 3. С. 43–51.
230. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові засади впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів: зарубіжний та український досвід: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Суми, 2015. 451 с.
231. Новак А. Роль еліт у функціонуванні суспільства. У пошуках втрачених еліт. *Незалежний культорологічний часопис „Ї”.* Львів, 2006. № 45. С. 68–71. URL: http://www.ji.lviv.ua/n45texts/nowak.htm (дата звернення: 06.06.2010).
232. Носенко Д. К. Основні тенденції розвитку партійної системи України за 1998–2014 роки. *Грані.* 2015. № 1 (117). С. 125–129.
233. Омельченко Н. Л. Конституційно-правові основи законодавчої функції Верховної Ради України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2011. 18 с.
234. Оніщенко Н. М. Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток. *Віче.* 2007. № 12. URL: http://veche.kiev.ua/journal/607/ (дата звернення: 03.09.2013).
235. Опытъ украинской политико-соціальной программы / Сводъ и объясненія М. Драгоманова; Вольный Союзъ – Вільна Спілка. Женева: Типографія «Громады», 1884. 109 с.
236. Осадчук П. «Конституційна ніч» тривала п’ять років. *Віче.* 2006. № 12. URL: http://veche.kiev.ua/journal/249/ (дата звернення: 06.06.2013).
237. Остапенко М. Корпоратизм. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 333–335.
238. Остапенко М. Неокорпоратизм. *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 428–429.
239. Павленко Р. М. Форма державного правління. *Політологічний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 696–697.
240. Панченко Т. Благо загальне (спільне). *Політологія:* навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / Денисенко В. М. та ін.; за наук. ред. д-ра політ. наук

Н. М. Хоми. 2-ге видання, стереотипне. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 53–54.
241. Партологія: навчальний посібник / Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р.; за ред. Обушного М. І. Друге видання, виправлене і доповнене. Київ, 2017. 432 с.
242. Парубий: юридически коалиция существует / Корреспондент.net. 19.02.2016. 14:20. URL: http://korrespondent.net/ukraine/politics/3631883-parubyi-yurydychesky-koalytsyia-suschestvuet (дата звернення: 21.02.2016).
243. Пархоменко Н. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 32 с.
244. Пархоменко Н. М. Реалізація норм права. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998–2004. Т. 5: П–С. 2003. С. 246.
245. Пархоменко Н. М. Теоретичні і практичні виміри ефективності законодавчої влади в Україні (окремі аспекти). *Судова апеляція.* 2019. № 2(55). С. 27–30.
246. Пархоменко Н. М. Форма державного правління. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка”», 2007. С. 947.
247. Патерило І. В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. … канд. юрид. наук 12.00.01. Київ, 2006. 20 с.
248. Перегуда Є. В. Політика і право на етапі суспільної трансформації. *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід:* матеріали міжнар. наук. конф. / за ред. акад. НАН України, акад. АПрН України В. Я. Тація. Харків: Право, 2006. С. 229–237.
249. Перегуда Є. В. Розвиток механізмів взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади України в умовах суспільно-політичної модернізації: автореф. дис. … д-ра. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2013. 36 с.
250. Петренко І. Аналітичні центри як суб’єкти формування публічної політики: монографія. Київ: Видавець Вадим Карпенко, 2018. 260 с.
251. Петришин О. Пропорційна виборча система: історичний досвід запровадження. *Вісник Центральної виборчої комісії.* 2006. № 1 (3). С. 53–57.
252. Письменний І. В. Взаємодія управлінська. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. С. 82.
253. Підсумки-2019: громадська думка (соціологія) / Центр Разумкова. 10.01.2020. URL: http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pidsumky2019-gromadska-dumka (дата звернення: 12.01.2020).

254. Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). *Державне будівництво і місцеве самоврядування.* 2006. Випуск 12. С. 3–17.
255. Поздняков Э. А. Философия государства и права / испр. и доп. изд. Москва, 2011. 206 с. URL: http://telecomlaw.ru/young_res/Pozdnjakov.pdf (дата обращения: 20.08.2018).
256. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: монографія / Кресіна І. О., Матвієнко А. С., Оніщенко Н. М. та ін.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. 304 с.
257. Політико-правові засади трансформації партійної системи України: монографія / Кресіна І. О. (керівник авт. кол.); Горбатенко В. П., Коваленко А. А., Лойко Л. І., Матвієнко А. С., Вітман К. М., Батанова Н. М., Кукуруз О. В., Стойко О. М., Ходаківський М. Д., Явір В. А., Якименко Ю. В., Мироненко В. П., Тарасюк В. М.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 510 с.
258. Політико-правові стандарти ЄС і напрями вдосконалення моделі модернізації сучасної України: наукова записка / відп. ред. В. П. Горбатенко. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. 108 с.
259. Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми: інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії (м. Київ, 14 грудня 2017 р.) / Центр Разумкова. Київ, 2017. 125 с. URL: http://www.razumkov.org.ua/uploads/socio/ 2017_Politychna_kultura.pdf (дата звернення: 12.03.2018).
260. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода; автор передм. О. Рафальський; відп. ред. і упоряд. М. Кармазіна. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 656 с.
261. Політична наука: методи досліджень: підручник / О. А. Габрієлян та ін.; за ред. О. А. Габрієляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 320 с.
262. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: навч. посібник / ред. кол.: Е. А. Афонін (голова), Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 416 с.
263. Політолог – політик чи радник? / Інтернет-проект «Профорієнтація». URL: http://prof.osvita.org.ua/uk/education/articles/33.html (дата звернення: 24.06.2017).

264. Політолог / Proforientator.info (колекція електронних освітніх ресурсів профорієнтаційної тематики). URL: http://proforientator.info/?page_id=5215 (дата звернення: 25.06.2017).
265. Полішкарова О. Корпоративізм. *Політологічний словник:* навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. С. 416–417.
266. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
267. Пономарьова Г. П. Становлення парламентської виборчої системи в Україні (1991–2006 рр.): автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків: 2010. 20 с.
268. Порівняльне правознавство: підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2012. 272 с.
269. Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2019. 288 с.
270. Правове регулювання нормотворчої діяльності в Україні – проблеми та перспективи / Центр політико-правових реформ. URL: https://www.pravo.org.ua/ua/news/2455- (дата звернення: 25.09.2013).
271. Правовий вимір державної інформаційної політики України в умовах глобальних викликів: монографія / Кресіна І. О., Горбатенко В. П., Коваленко А. А., Стойко О. М., Явір В. А., Батанова Н. М., Кукуруз О. В., Тарасюк В. М., Ходаківський М. Д.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 282 с.
272. Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні: історичний досвід і виклики сучасності: наукова записка / Горбатенко В. П. (керівник авт. кол.), Кресіна І. О., Кукуруз О. В., Тимощук В. П., Стрєльцова О. В., Матвійчук Л. О. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. 82 с.
273. Правові форми політичної відповідальності: аналіз зарубіжного досвіду та висновки для України: наукова записка / Кресіна І. О. (керівник авт. кол.), Горбатенко В. П., Коваленко А. А., Ходаківський М. Д., Стойко О. М., Кукуруз О. В., Стоєцький С. В. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. 100 с.
274. Прикладна політологія: навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 472 с.
275. Прилуцький С. В. Вступ до теорії судової влади (суспільство, правосуддя, держава): монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. 317 с.

276. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17.11.2011 № 4061-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17 (дата звернення: 16.02.2015).
277. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18.10.2001 № 2766-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2766-14 (дата звернення: 23.01.2015).
278. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18.11.1993 № 3623-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-12 (дата звернення: 15.01.2015).
279. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 24.09.1997 №541/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 17.01.2015).
280. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 25.03.2004 № 1665-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1665-15 (дата звернення: 06.02.2015).
281. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 102 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України», Закону України «Про внесення зміни до розділу IV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Конституційний Суд України»: Ухвала Конституційного Суду України від 05.02.2008 № 6-у/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06u710-08 (дата звернення: 10.02.2010).
282. Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України від 21.02.2014 № 742-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#n2 (дата звернення: 24.11.2019).
283. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 02.07.2015 № 577-VIII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/577-19/paran6#n6 (дата звернення: 13.09.2016).
284. Про внесення змін до Закону України «Про політичні партії в Україні» (щодо звітності партій за політичні та передвиборні програми): проект Закону від 31.01.2008. № 1467. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31548 (дата звернення: 02.07.2012).
285. Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 08.12.2004 № 2222-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15 (дата звернення: 13.02.2015).
286. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України: Закон України від 08.10.2010 № 2600-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2600-17 (дата звернення: 15.12.2010).

287. Про внесення зміни до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України»: Закон України від 09.03.2010 № 1952-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-17#Text (дата звернення: 14.04.2010).
288. Про деякі протиріччя між Конституцією України та Законами України в частині визначення статусу народного депутата України та принципів формування депутатських об'єднань у парламенті: аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України; відділ розвитку політичної системи (І. А. Павленко). 28.11.2014. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/1668/ (дата звернення: 10.06.2015).
289. Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення: Указ Президента України від 13.08.2002 № 700/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700/2002#Text (дата звернення: 08.10.2016).
290. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів: Указ Президента України від 21.05.2019 № 303/2019. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3032019-27121 (дата звернення: 25.05.2019).
291. Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України: Закон України від 24.09.1993 № 3470-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3470-12 (дата звернення: 12.01.2015).
292. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17 (дата звернення: 12.10.2014).
293. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. URL: https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/243788058 (дата звернення: 10.10.2014).
294. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15 (дата звернення: 15.09.2014).
295. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України; відділ стратегій управління регіональним розвитком (Д. Ляпін). 2009. URL: http://old.niss.gov.ua/monitor/february2009/2.htm#_ftnref1 (дата звернення: 20.09.2014).
296. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text (дата звернення: 23.06.2015).
297. Про затвердження Класифікатора звернень громадян: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 858. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/858-2008-п (дата звернення: 14.10.2016).
298. Про затвердження порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 № 976. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-п (дата звернення: 07.10.2014).
299. Про заходи з реалізації рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України від 17.03.2016 №1035-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-19 (дата звернення: 25.03.2016).
300. Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення: Указ Президента України від 19.03.1997 № 241/97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/241/97#Text (дата звернення: 06.10.2016).
301. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 08.09.2014).
302. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text (дата звернення: 12.03.2015).
303. Про Концепцію нової Конституції України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 19.06.1991 № 1213-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1213-12 (дата звернення: 02.06.2013).
304. Про невідкладні заходи з удосконалення організації прийому громадян органами державної влади, органами місцевого самоврядування та посадовими і службовими особами цих органів: Указ Президента України від 14.04.2004 № 434/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/434/2004#Text (дата звернення: 10.10.2016).
305. Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування: Указ Президента України від 07.02.2008 № 109/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/109/2008#Text (дата звернення: 13.10.2016).
306. Про політичні партії України: Закон України від 05.04.2001 № 2365-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14 (дата звернення: 11.01.2015).

307. Про політичну відповідальність в Україні: проект Закону від 09.04.2010. № 6286. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37432 (дата звернення: 08.07.2012).
308. Про призначення повторного голосування з виборів Президента України 26 грудня 2004 року: Постанова Центральної виборчої комісії від 04.12.2004 № 1273. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1273359-04 (дата звернення: 09.02.2015).
309. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17 (дата звернення: 15.03.2018).
310. Про Регламент Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України від 16.03.2006 № 3547-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3547-15#Text (дата звернення: 25.03.2010).
311. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України від 26.02.2016 № 68/2016. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016 (дата звернення: 12.03.2016).
312. Про статус народного депутата України: Закон України від 17.11.1992 № 2790-XII в редакції Закону України від 22.03.2001 № 2328-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 42. Ст. 212.
313. Про статус народного депутата України: Закон України від 17.11.1992 № 2790-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text (17.03.2015).
314. Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII: Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 № 750-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/750-18 (дата звернення: 26.11.2019).
315. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. акад. АПрН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2004. 360 с.
316. Проблеми теорії конституційного права України / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Парламентське видавництво, 2013. 616 с.
317. Проблемні питання законодавства про вибори – парламентські та місцеві вибори 2006 року в Україні: аналітичний звіт / Інститут прикладних гуманітарних досліджень. Харків, 2005. 88 с. URL: http://www.iahr.com.ua/files/works_docs/22.pdf (дата звернення: 03.02.2015).
318. Проект коаліційної угоди від «Народного фронту»: повний текст документа / ТСН. 29.10.2014. 13:48. URL: http://tsn.ua/politika/

proekt-koaliciynoyi-ugodi-vid-narodnogo-frontu-povniy-tekst-dokumentu-388750.html?g=article&m=384567069 (дата звернення: 22.01.2016).
319. Публічна політика та управління: наук. розробка / авт. кол.: С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, С. В. Ситник, С. І. Вировий. Київ: НАДУ, 2010. 36 с.
320. Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. Изд. третье, перераб. и доп. Москва: Аспект пресс, 2000. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Pugach/01.php (дата звернення: 20.01.2018).
321. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / пер. с англ. Ю. Г. Алексеева и др.; под ред. В. А. Бажанова. Москва: РОССПЭН, 2000. 320 с.
322. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб.; вид. 5-те, зі змінами. Київ: Атіка. 2001. 176 с.
323. Райковський Б. С. Вибори та виборчі системи в контексті трансформаційного розвитку українського суспільства: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Миколаїв, 2008. 18 с.
324. Риндюк В. І. Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорія та практика: монографія / відп. ред. Ющик О. І. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 272 с.
325. Риндюк В. І. Удосконалення законодавства та його співвідношення з найбільш близькими правовими явищами. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2015. № 4. С. 35–38.
326. Риндюк В. І. Щодо питання етимології слів «право» та «закон». *Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування:* матеріали наук. семінару (м. Дніпро, 9 грудня 2016 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ: Ліра ЛТД, 2017. С. 81–85.
327. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України / Центр Разумкова. 20.02.2019. URL: http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-oriientatsii-gromadian-ukrainy (дата звернення: 25.02.2019).
328. Романюк А. Держава. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 198–199.
329. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу. *Людина і політика.* 2003. № 5 (29). С. 3–11.

330. Романюк О. І. Посткомуністичні трансформації: системний аналіз структурних особливостей. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Питання політології». 2009. № 839. С. 40–48.
331. Роскошний А. П. Суб'єкт і об'єкт політики. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 640–641.
332. Рудич Ф. Клас політичний. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 333.
333. Рудич Ф. Політична наука в Україні: стан і перспективи. *Політичний менеджмент.* 2003. № 1. С. 5–18.
334. Рудницький С. Сучасні інтерпретації категорії «інтерес» у суспільно-орієнтованих науках в Україні. *Освіта регіону.* Політологія, психологія, комунікації / Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна»; Всеукр. асоціація політ. наук. 2012. № 2. С. 49–55.
335. Ручка А. Інтегралістська соціологія Пітирима Сорокіна. *Соціологічна теорія: традиції та сучасність:* навчальний посібник / за ред. А. Ручки. Київ, 2007. С. 27–132.
336. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
337. «Самопоміч» заявила про вихід з коаліції / УНІАН. 18.02.2016. 14:24. URL: http://www.unian.ua/politics/1269030-samopomich-vihodit-iz-koalitsiji.html (дата звернення: 20.02.2016).
338. Самуйлік М. М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 1997. 24 с.
339. Свириденко В. Взаємозв'язок. *Філософський енциклопедичний словник* / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 78.
340. Селіванов В. М. Діалектичний взаємозв'язок приватного та публічного права у вітчизняній системі права. *Антологія української юридичної думки:* в 10 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 10: Юридична наука незалежної України / упорядники: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. редактори: Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. С. 119–127.
341. Селіванов В. М. Проблеми трансформації державної політики і чинного права в Україні. *Трансформація політики в право: різні традиції*

та досвід: матеріали міжнар. наук. конф. / за ред. акад. НАН України, акад. АПрН України В. Я. Тація. Харків: Право, 2006. С. 79–87.
342. Семенченко Ф. Г. Критерії ефективності політичної діяльності. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування.* 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2013_1_16 (дата звернення: 09.10.2018).
343. Серьогіна С. Г. Форма правління в Україні: конституційно-правовий аспект: автореф. дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2013. 42 с.
344. Сидорчук О. Ставлення громадян до партій і джерел їхнього фінансування. *Громадська думка:* інформаційно-аналітичне видання / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 2015. № 6 (29). 11 с. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/1456483459_4026.pdf (дата звернення: 14.03.2018).
345. Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы). Киев: И-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. 340 с.
346. Сиренко В. Ф. Интересы и власть: монография. Киев: Оріяни, 2006. 536 с.
347. Скакун О. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с. URL: http://politics.ellib.org.ua/pages-1624.html (дата звернення: 21.01.2018).
348. Скрипнюк О. В. Право і політика: проблеми конфлікту і консенсусу. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2016. Вип. 27. С. 159–167.
349. Скрипнюк О. В. Сучасна правова парадигма політики в незалежній Україні. *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід:* матеріали міжнар. наук. конф. / за ред. акад. НАН України, акад. АПрН України В. Я. Тація. Харків: Право, 2006. С. 45–57.
350. Смолянюк В. Ф. Політична система України: джерела стабільності та чинники дестабілізації. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки.* 2016. № 3–4. С. 32–43.
351. Сморгунов Л. В. Сравнительная политология: учебн. для вузов. Санкт-Петербург: Питер, 2012. 448 с.
352. Смородинський В. С. Ефективність правового регулювання. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 123–125.
353. Соболь В. А. Звернення громадян як механізм взаємодії держави та суспільства: автореф. дис. … канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2014. 20 с.

354. Сотник А. Л. Евристичний потенціал правової політології в осмисленні політико-правової дійсності. *Альманах права.* Основоположні принципи права як його ціннісні виміри. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. Вип. 3. С. 261–264.
355. Сотник А. Л. Інституціоналізація правової політології як нової галузі політичної науки: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2014. 16 с.
356. Справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV: Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2010 № 20-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10 (дата звернення: 15.10.2010).
357. Справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України: Рішення Конституційного Суду України від 17.09.2008 № 16-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-08 (дата звернення: 05.04.2010).
358. Справа про перебування народного депутата України у депутатській фракції: Рішення Конституційного Суду України від 25.06.2008 № 12-рп/2008у. *Вісник Конституційного Суду України.* 2008. № 4. С. 65–79.
359. Справа про Регламент Верховної Ради України: Рішення Конституційного Суду України від 01.04.2008 № 4-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-08 (дата звернення: 01.04.2010).
360. Старосольський В. Методольоґічна проблема в науці про державу. *Ювілейний збірник в честь професора доктора Станислава Дністрянського, піднесений ювілярові з приводу його 25-літнього ювілею наукової діяльності (1898–1923)* / Український вільний університет в Празі. Прага: Державна друкарня в Празі, 1923. С. 265–298.
361. Старосольський В. Й. Держава і політичне право: в 2-х ч. / авт. вступ. ст.: І. О. Кресіна, В. Л. Згурська, О. В. Кресін; Акад. політ. наук. Київ: Логос Україна, 2017. Ч. 1. 2017. 559 с.
362. Старосольський В. Й. Держава і політичне право: в 2-х ч. / авт. вступ. ст.: І. О. Кресіна, В. Л. Згурська, О. В. Кресін; Акад. політ. наук. Київ: Логос Україна, 2017. Ч. 2. 2017. 464 с.
363. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 416 с.
364. Стронин А. И. История общественности. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1885. 771 с.
365. Стронин А. И. Политика как наука. Санкт-Петербург: Типография Ф. С. Сущинскаго, 1872. 530 с.

366. Сурмін Ю. П. Кейс-стаді: архітектура і можливості. Київ: Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2012. 336 с.
367. Тарахонич Т. І. Методологічний інструментарій наукового пізнання. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2017. Вип. 28. С. 118–126.
368. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
369. Теплюк М. О. Конституційні основи ефективності державної влади в Україні в умовах здійснення реформ. *Право України.* 2015. № 5. С. 47–54.
370. Теплюк М. О. Конституційно-правові проблеми організації публічної влади в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2008. 21 с.
371. Теплюк М. О., Ющик О. І. Введення в дію законів України: питання теорії та практики: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 200 с.
372. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 750 с.
373. Тертичка В. Суспільна політика і політологія (Public policy & Political Science). *Понятійно-категоріальний апарат публічного управління:* матеріали методологічного семінару у форматі відеоконф. (м. Київ, 31 березня 2010 р.) / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, Ю. П. Сурміна, В. П. Трощинського; передмова Ю. В. Ковбасюка. Київ: НАДУ, 2010. С. 27–37. URL: http://www.academy.gov.ua//NMKD/library_nadu/Monografiy/d3600ef1-c87f-4c3a-8d31-90c5a5a2d926.pdf (дата звернення: 03.09.2015).
374. Тимошенко В. И. Теория государства в политико-правовой мысли Украины и России (конец XIX–начало XX вв.) / под. ред. В. И. Тимошенко: монография. 2-е изд., перераб. и доп. Чернигов: Издатель Лозовой В. М., 2014. 624 с.
375. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право: монографія. Київ: Атіка, 2009. 284 с.
376. Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. С. 299 с.
377. У коаліції сьогодні де-юре 237 підписів – Гройсман / 112 Україна. 25.02.2016. 20:23. URL: http://ua.112.ua/polityka/v-koalitsii-sohodni-de-iure-237-pidpysiv-hroisman-294466.html (дата звернення: 26.02.2016.).
378. У регламентному комітеті переконують, що «радикали» й досі в коаліції / УКРІНФОРМ. 19.02.2016. 12:17. URL: http://www.ukrinform.

ua/rubric-politycs/1968533-u-reglamentnomu-komiteti-perekonuut-so-radikali-j-dosi-v-koalicii.html (дата звернення: 21.02.2016).
379. У справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів»: Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2019 № 6-р/2019. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_p_2019.pdf (дата звернення: 22.06.2019).
380. У справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України: Рішення Конституційного Суду України від 06.04.2010 № 11-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10 (дата звернення: 15.02.2011).
381. Угода про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». 27.11.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15 (дата звернення: 28.01.2016).
382. Уманский Я. Н. Первое совещание по вопросам науки советского государства и права. *Вестник Академии наук СССР.* 1938. № 7. С. 50–55.
383. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность. *Полис (Политические исследования).* 1992. № 5-6. С. 156–162. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publikacii_Polisa/V/1992-5-6-13-Wallerstein_Izbiratelnie_sistemi.pdf (дата обращения: 02.05.2016).
384. Усенко І. Б., Музика І. В. Академік Б. О. Кістяківський – правознавець, філософ і соціолог (до 140-річчя від дня народження). *Часопис Київського університету права.* 2008. № 1. С. 11–17.
385. Ушков А. М., Постригань Г. Ф. Порівняльна політологія. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 526–527.
386. Факультет міжнародних відносин, політології та соціології / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. URL: http://onu.edu.ua/uk/structure/institutes/isn/abitur (дата звернення: 22.06.2017).
387. Факультет політології та права / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. URL: http://ipsp.npu.edu.ua/index.php/

ua/?option=com_content&view=category&layout=blog&id=21&Itemid=131&lang=uk (дата звернення: 22.06.2017).
388. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография. Харьков: Константа, 2006. 352 с.
389. Фракція Ляшка вийшла із коаліції / УНІАН. 01.09.2015. 14:40. URL: http://www.unian.ua/politics/1117537-fraktsiya-lyashka-viyshla-z-koalitsiji.html (дата звернення: 05.02.2016).
390. Харитонова О. І. Поділ права на приватне та публічне: теоретичні питання. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права.* 2002. № 2. С. 7–9.
391. Ходаківський М. Д. Правова політика як практична реалізація політико-правової парадигми суспільного розвитку. *Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації:* монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 234–271.
392. Храмов В. О. Взаємодія політична. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 70.
393. Храмов В., Крутінь Г. Політолог: загальна характеристика професії. *Генеза.* 2004. № 1 (9). С. 60–69.
394. Цвєтков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). Харків: Право, 1996. 164 с.
395. Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Роман Корнута. Київ: Видавництво «Реферат», 2004. 176 с.
396. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження: дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2017. 381 с.
397. Чальцева О. М. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика: монографія. Вінниця: ФОП Барановська Т. П., 2017. 336 с.
398. Чередниченко А. П. Цінності політичні. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 719.
399. Чорней Р. Синергетика. *Політологічний словник:* навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. С. 665–668.
400. Чуб О. О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2004. 21 с.

401. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін. *Освіта регіону.* 2010. № 4. URL: http://social-science.com.ua/article/323 (дата звернення: 25.11.2018).
402. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2009. 36 с.
403. Шаповал В. Феномен Конституції у контексті вітчизняної політико-правової «міфології». *Дзеркало тижня.* 2008. 8 серпня. URL: https://dt.ua/POLITICS/fenomen_konstitutsiyi_u_konteksti_vitchiznyanoyi_politiko-pravovoyi_mifologiyi.html (дата звернення: 01.12.2019).
404. Шаповал В. М. Феномен конституційного права: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2017. 423 с.
405. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: монография. Харьков: Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. 340 с.
406. Шатіло В. Конституційний механізм державної влади в Україні: проблеми співвідношення організаційних структур і функцій: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2018. 469 с.
407. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.
408. Шемшученко Ю. С. Галузь законодавства. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка”», 2007. С. 123–124.
409. Шемшученко Ю. С. Галузь права. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво „Юридична думка”», 2007. С. 124.
410. Шемшученко Ю. С. З Новим і праведним законом (до 20-ї річниці Конституції України). *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2016. Вип. 27. С. 3–7.
411. Шемшученко Ю. С. Інституційні аспекти організації правознавчих наукових досліджень в Україні. До 70-річчя Ін-ту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2019. Вип. 30. С. 3–23.
412. Шемшученко Ю. С. Конституційний процес у незалежній Україні (До 20-річчя Конституції України) (діалог – полілог). *Конституційний полілог. 20 років Конституції України: суспільство і влада в конституційному процесі:* зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 7–14.
413. Шемшученко Ю. С. Що є право? *Антологія української юридичної думки:* в 10 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид. Дім «Юридична книга», 2005. С. 30–46.

414. Шемшученко Ю. С. Юрист. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 1998. Т. 6: Т–Я. 2004. С. 491.
415. Шемшученко Ю., Ющик О. Політика, право, Конституція. *Право України.* 2007. № 8. С. 6–8.
416. Шигаль Д. А. До питання щодо розмежування понять порівняння, порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльного методів. *Форум права.* 2012. № 3. С. 828–832.
417. Шляхтун П. Конституція. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 355–356.
418. Шляхтун П. Чи бачать очі, що купують? *Віче.* 2005. № 10. URL: http://www.viche.info/journal/86/ (дата звернення: 03.01.2010).
419. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): навч. посібник. Київ: Либідь, 2005. URL: http://www.info-library.com.ua/books-text-6382.html (дата звернення: 05.05.2016).
420. Шляхтун П. П. *Політологія:* історія та теорія: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 472 с.
421. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая) / пер.: В. В. Репьев, Н. В. Романовский. *Социологические исследования.* 2001. № 2. С. 3–12.
422. Штомпка П. Социальное изменение как травма: (статья первая) / пер.: А. Ю. Моисеева, Н. В. Романовский. *Социологические исследования.* 2001. № 1. С. 6–16.
423. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польск. С. М. Червонной. Москва: Логос, 2005. 664 с.
424. Щодо конституційного права громадян на звернення до органів державної влади: роз'яснення Міністерства юстиції України від 04.04.2012. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0006323-12 (дата звернення: 12.09.2014).
425. Ющенко О. Поняття та система форм участі громадян України у законотворчому процесі. *Вісник Центральної виборчої комісії.* 2007. № 1 (7). С. 66–69.
426. Ющик А. И. Диалектика права. Киев: Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре. 2013. Кн. 1: Общее учение о праве (критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. 2013. 768 с.
427. Ющик О. Конституційне регулювання законодавчого процесу: актуальні проблеми вдосконалення. *Віче.* 2008. № 23. URL: http://www.viche.info/journal/1245/ (дата звернення: 07.09.2013).

428. Ющик О. Конституція України і політика: до питання критерію істинності. *Судова апеляція.* 2019. № 2 (55). С. 31–35.
429. Ющик О. Конституція як критерій істинної політики. *Голос України.* 2019. 20 червня. URL: http://www.golos.com.ua/documents/ku200619.pdf (дата звернення: 05.12.2019).
430. Ющик О. Політика без права межує з авантюрою та шахрайством. *Голос України.* 2014. 19 липня. № 136 (5886). С. 7.
431. Ющик О. Свобода як умова правового прогресу: деякі методологічні питання. *Формула демократії: «Народ – Конституція – влада».* 20-річчю Конституції України присвячується / О. Мороз, О. Ющик, О. Скрипнюк, М. Теплюк, Л. Супрун; упоряд. О. Мороз, О. Ющик. Київ: Парлам. вид-во, 2016. С. 188–192.
432. Ющик О. І. Академічна юридична наука й розвиток парламентаризму в Україні. *Віче.* 2009. № 9. С. 20–21.
433. Ющик О. І. Діалектика в методології пізнання права. *Правова держава:* щорічник наук. праць. 2017. Вип. 28. С. 97–105.
434. Ющик О. І. Методологічна парадигма наукового пізнання права. *ScienceRise: Juridical Science.* 2017. № 2 (2). С. 14–20.
435. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу. Київ: монографія: Парламентське вид-во, 2004. 520 с.
436. Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 44 с.
437. Яблонський В. Це була справді чарівна ніч! Як Україна отримала Конституцію. *Українська правда.* 2011. 28 червня. URL: http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/06/28/44060/ (дата звернення: 05.06.2013).
438. Явір В. Правова політологія як науково-пізнавальна система і постнекласична дослідницька парадигма. *Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації:* монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 32–56.
439. Якименко Ю. Проблема виборчих систем в контексті реформування виборчого законодавства: критерії вибору, підходи, наслідки / Центр Разумкова. 15.12.2010. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=844 (дата звернення: 20.02.2015).
440. Якименко Ю., Жданов І. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти. *Дзеркало тижня.* 2003. № 44 (469). 15–21 листопада. URL: http://www.dt.ua/1000/1550/43795/ (дата звернення: 08.06.2010).
441. Яковлев Д. В. Парламент на роздоріжжі: Рада як інститут політичного вибору. *Парламентські читання:* 6-та щорічна міжнар. конф.

(м. Київ, 18–19 листопада 2016 р.) / ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», Програма USAID «РАДА: підзвітність, відповідальність, демократичність». Київ: ФОП Жорін Р. В., 2016. С. 12–17.
442. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація: монографія. МОН України; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2009. 288 с.
443. Якубовський О. Г. Еліта політична. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 182–183.
444. Якубовський О. Г. Політолог. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 521–522.
445. Яценко І. С. Теорія і практика реалізації ідеї поділу влади в Україні та Польщі – історія і сучасність (політико-правове порівняльне дослідження). Київ: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2015. 294 с.
446. Alwasiak S., Lewandowska-Kalina M., Kalina L., Kowalewski O., Możdżeń M., Rybiński K. Interes publiczny a interesy grupowe w polskim ustawodawstwie. *Ekonomista*. 2014. Nr 3. S. 349–365.
447. Antoszewski A. Komparatystyka polityczna. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 317–318.
448. Arndt W. Prawo w III RP – gdzie jest zasada dobra wspólnego? *Rzeczpospolita 1989–2009. Zwykłe państwo Polaków?* / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009. S. 255–270.
449. Bajer J. Badania porównawcze w politologii: zagadnienia metodologiczne. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis.* 2012. Nr 8. S. 15–48.
450. Banaszak B. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej: komentarz. Wyd. 2. Warszawa: C. H. Beck, 2012. 1152 s.
451. Banaszak B. Prawo obywateli do występowania ze skargami i wnioskami. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997. 55 s.
452. Barometr stabilności otoczenia prawnego w polskiej gospodarce: edycja 2020 / Grant Thornton. URL: https://grantthornton.pl/tag/barometr-prawa/ (dostęp: 17.05.2020).
453. Biała Księga w sprawie europejskiej polityki komunikacyjnej z dnia 1 lutego 2006 roku / Komisja Wspólnot Europejskich. Bruksela, 2006. 21 s. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52006DC0035&rid=13 (dostęp: 11.08.2017).

454. Bichta T. Forma państwa. Encyklopedia politologii / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 2. Instytucje i systemy polityczne / pod red. B. Dziemidok-Olszewskiej, W. Sokoła. Wyd. 2. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2012. S. 141–142.
455. Biernat T. Law making policy. *Politics of law and legal policy: between modern and post-modern jurisprudence* / eds. T. Biernat, M. Zirk-Sadowski. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2008. S. 75–158.
456. Biernat T. Polityka prawa a model edukacji prawniczej / Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, 2007. 159 s.
457. Biernat T., Zirk-Sadowski M. Politics of law and legal policy. Introduction. *Politics of law and legal policy: between modern and post-modern jurisprudence* / eds. T. Biernat, M. Zirk-Sadowski. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2008. S. 11 – 51.
458. Blok Z., Kołodziejczak M. O statusie i znaczeniu kategorii polityki i polityczności w nauce o polityce. *Studia Politologiczne.* 2015. Vol. 37. S. 17–32.
459. Borowiec P. Odmiany teorii ugruntowanej jako metody wyjaśniania i zrozumienia polityki, interdyscyplinarnego przedmiotu badań naukowych. *Studia Politologiczne.* 2017. Vol. 46. S. 29–47.
460. Bożyk S. Partie polityczne a Sejm RP. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2006. 182 s.
461. Bożyk S. Prawnoustrojowy status opozycji parlamentarnej w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej. Białystok: Temida 2, 2006. 327 s.
462. Chodubski A. Wstęp do badań politologicznych: podręcznik. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2004. 220 s.
463. Deklaracja koalicyjna Platformy Obywatelskiej i Polskiego Stronnictwa Ludowego. *Wirtualna Polska (WP).* 23.11.2007. URL: https://wiadomosci.wp.pl/deklaracja-koalicyjna-platformy-obywatelskiej-i-polskiego-stronnictwa-ludowego-6037409630499457a (dostęp: 25.07.2016).
464. Demczuk A. Odpowiedzialność prawna. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 2. Instytucje i systemy polityczne / pod red. B. Dziemidok-Olszewskiej, W. Sokoła. Wyd. 2. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2012. S. 326–328.
465. Dobek-Ostrowska B., Wiszniowski R. Teoria komunikowania publicznego i politycznego: wprowadzenie. Wyd. 3. Wrocław: Astrum, 2007. 243 s.
466. Dorn za koalicją konstytucyjną z PO. *Wprost.* 28.10.2007. URL: https://www.wprost.pl/kraj/116637/Dorn-za-koalicja-konstytucyjna-z-PO.html (dostęp: 13.07.2016).

467. Drelich S. Polityka jako “dobra robota”, czyli podstawy skutecznego przywództwa. Logos i Ethos. 2019. Nr 1 (49). S. 181–204.
468. Duverger M. Duverger’s Law: Forty Years Later. *Electoral Laws and Their Political Consequences* / eds. B. Grofman, A. Lijphart. New York: Agathon Press, 1986. P. 69–84.
469. Dziemidok-Olszewska B. Odpowiedzialność głowy państwa i rządu we współczesnych państwach europejskich. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012. 281 s.
470. Encyklopedia politologii / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. 748 s.
471. European and North American Policy Change: drivers and dynamics / eds. G. Capano, M. Howlett; Routledge/ECPR Studies in European Political Science. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2009. 243 p.
472. Filar M. Polityzacja procesu tworzenia prawa. *Praworządność i jej gwarancje* / pod red. D. Kali. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business. 2009. S. 185–186.
473. Fisun O. Ukrainian Constitutional Politics: Neopatrimonialism, Rent-seeking, and Regime Change. *Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine* / ed. H. E. Hale, R. W. Orttung. Stanford California: Stanford University Press, 2016. P. 105–123.
474. Global Right to Information Rating / Access Info Europe, Centre for Law and Democracy. URL: http://www.rti-rating.org/country-data/ (accesed: 15.10.2014).
475. Goetz K., Zubek R. Stanowienie prawa w Polsce. Reguły legislacyjne a jakość ustawodawstwa / Sprawne Państwo. Program Ernst&Young. Warszawa, 2005. S. 7. URL: https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Stanowienie_prawa_w_Polsce_raport.pdf/$FILE/ATTYBZGI.pdf (dostęp: 27.08.2013).
476. Grzybowski M. System rządów w Rzeczypospolitej Polskiej: charakterystyka i diagnoza wątpliwości. Uwagi wprowadzające. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego.* 2012. Nr 1 (9). S. 129–150.
477. Gulczyński M. Politologia: podręcznik akademicki. Warszawa: AlmaMer Wyższa Szkoła Ekonomiczna, 2010. 250 s.
478. Habowski M. System rządów Rzeczypospolitej Polskiej jako uwarunkowanie polskiej polityki wschodniej. *Dyplomacja i bezpieczeństwo.* 2013. Nr 1 (1). S. 105–122.
479. Hausner J. Polityka a polityka publiczna. *Zarządzanie Publiczne / Public Governance.* 2007. Nr 1 (1). S. 43–60.

480. Historical data on country RTI Rating Scores / Access Info Europe, Centre for Law and Democracy. URL: https://www.rti-rating.org/historical/ (accesed: 10.12.2019).
481. Informacja o działalności Sądu Najwyższego w roku 2012 / Sąd Najwyższy Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2013. URL: http://www.sn.pl/_layouts/SPZWebParts/download.aspx?id=71&ListName=Dzialalnosc_SN (dostęp: 20.09.2013).
482. Informacja o sygnałach obywatelskich, ktore wpłynęły do Kancelarii Prezesa Rady Ministrów w 2015 roku / Kancelaria Prezesa Rady Ministrów; Departament Spraw Obywatelskich. Warszawa, 2016. URL: https://bip.kprm.gov.pl/kpr/skargi-wnioski-i-petycj/3165,Skargi-i-wnioski.html (dostęp: 18.11.2016).
483. Irmiński M. Deregulacja prawa krajowego wobec członkostwa w Unii Europejskiej. *Deregulacja – jak powstrzymać inflację prawa?* / red. S. Tyszka; Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej, Fundacja Konrada Adenauera w Polsce. Warszawa: Fundacja Republikańska, 2012. S. 48–60.
484. Izdebski H. Petycja jako instrument sprawnego rozwiązywania problemów społecznych w jednostkach samorządu terytorialnego – istotne różnice między wnioskiem i skargą: opinie i ekspertyzy / Kancelaria Senatu. Warszawa, 2015. 9 s. URL: https://senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/2973/plik/oe-233_do_internetu.pdf (dostęp: 7.11.2016).
485. Jabłoński A. W. Trzy tradycje rozumienia polityki. *Studia Politologiczne.* 2015. Vol. 37. S. 75–92.
486. Jakość konsultacji publicznych w procesach legislacyjnych: opracowanie na temat szans i barier w działaniach organizacji pozarządowych i administracji publicznej / autor raportu G. Wiaderek; Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych «Stocznia». Warszawa, 2015. 31 s. URL: http://partycypacjaobywatelska.pl/wp-content/uploads/2015/02/Grzegorz-Wiaderek-Jakość-konsultacji-publicznych_19.02.pdf (dostęp: 27.02.2015).
487. Jas-Koziarkiewicz M. Prawne i instytucjonalne podstawy polityki informacyjnej Unii Europejskiej. *Przegląd Europejski.* 2015. Nr 2 (36). S. 26–57.
488. Jastrzębska K. Polityka informacyjna władz lokalnych w zakresie możliwości zdobywania i podnoszenia kwalifikacji przez mieszkańców. *Zarządzanie Publiczne:* zeszyty naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. 2010. Nr 4 (12). S. 125–140.
489. Jaworska M. Petycje a skargi i wnioski. *Teoretyczne i praktyczne aspekty realizacji prawa petycji* / pod redakcją R. Balickiego i M. Jabłońskiego. Wrocław, 2015. S. 59–81. URL: http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/66901 (dostęp: 14.11.2016).

490. Jędrasik M. Prawo publiczne. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 2. Instytucje i systemy polityczne / pod red. B. Dziemidok-Olszewskiej, W. Sokoła. Wyd. 2. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2012. S. 402.
491. Kacprzak I. Premier – biuro skarg i wniosków. *Rzeczpospolita.* 22.04.2011. URL: https://www.rp.pl/artykul/646806-Premier---biuro-skarg-i-wnioskow.html (dostęp: 10.11.2016).
492. Kamiński M. A. Status prawny klubów i kół parlamentarnych w Sejmie RP. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015. 120 s.
493. Kasianiuk K. Gra polityczna w parlamencie: anatomia zjawiska / Kancelaria Sejmu. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2014. 278 s.
494. Kochanowski J. Jak powinno być tworzone prawo w Polsce? Reforma procesu stanowienia prawa – Rada Stanu: wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich na zebraniu Polskiego Towarzystwa Legislacji (18.04.2008). 16 s. URL: https://www.rpo.gov.pl/pliki/12087762480.pdf (dostęp: 15.12.2019).
495. Kodeks postępowania administracyjnego: Ustawa z dnia 14.06.1960. *Dz.U.* 1960. Nr 30. Poz. 168. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19600300168 (dostęp: 02.11.2016).
496. Kodeks wyborczy: Ustawa z dnia 05.01.2011. *Dz.U.* 2011. Nr 21. Poz. 112. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20110210112 (dostęp: 07.12.2014).
497. Kojder A. Leon Petrażycki. *Portrety uczonych: Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945.* T. 2: M–Ż / red. nauk.: P. Salwa, A. K. Wróblewski. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. S. 109–118.
498. Kołodko G. W. Od szoku do terapii: ekonomia i polityka transformacji. Warszawa: Poltext, 1999. 394 s.
499. Kołodko G. W. Sukces na dwie trzecie. Polska transformacja ustrojowa i lekcje na przyszłość. *Ekonomista.* 2007. Nr. 6. S. 799–837.
500. Konflikty interesów i lobbing – dylematy polityków: komunikat z badań / opracowała K. Kowalczuk; Centrum Badania Opinii Społecznej. Warszawa, 2013. 6 s. URL: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_122_13.PDF (dostęp: 08.11.2014).
501. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 02.04.1997. *Dz.U.* 1997. Nr 78. Poz. 483. URL: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483 (dostęp: 31.12.2019).
502. Konsultacje społeczne – jak sprawić by były lepsze? Propozycja Kodeksu Konsultacji i ścieżka wdrożenia / Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji. 2012. URL: https://mac.gov.pl/files/konsultacje-spoleczne.pdf (dostęp: 25.10.2014).

503. Kość A. Relacja prawa do polityki w demokratycznym państwie prawa. *Roczniki Nauk Prawnych.* 2002. Tom XII. Zeszyt 1. S. 5–17.
504. Kozłowski J. Polityka informacyjna gminy. Grochem o ścianę…? *Polityka informacyjna samorządów terytorialnych:* praca zbiorowa / pod red. J. Regulskiej. Warszawa: Wydawnictwo Samorządowe Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej, 1995. S. 21–42.
505. Kronika Sejmowa. № 2 (638). 15.11.2007 / Kancelaria Sejmu. URL: http://orka.sejm.gov.pl/kronika.nsf/0/06B72DF35D153A65C125793A-003EAA09/%24File/kronika002_6.pdf (dostęp: 11.07.2016).
506. Kryzys tworzenia prawa w Polsce. W poszukiwaniu kierunków reform: Piąta Debata Tocqueville'owska (m. Łódź, 08 grudnia 2011) / Centrum Myśli Polityczno-Prawnej im. Alexisa de Tocqueville'a, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego. 2011. URL: http://centrummysli.pl/wp-content/uploads/2012/09/V-Debata-Tocquevilleowska.pdf (dostęp: 08.03.2015).
507. Kuciński J. System rządów Rzeczypospolitej Polskiej w świetle Konstytucji z 1997 roku (prolegomena). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego.* Seria Prawnicza. 2016. Zeszyt 94. S. 65–98.
508. Kukuruz O. Polityka tworzenia prawa w pracach polskich prawników: aspekty politologiczne. *Studia Politologiczne.* 2015. vol. 38. S. 219–236.
509. Kukuruz O. The political reasons for the constitutional changes in Ukraine and the Republic of Poland. *Studia Politologiczne.* 2020. vol. 56. S. 158–170.
510. Kustra E. Polityczne problemy tworzenia prawa. Toruń: wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1994. 164 s.
511. Leszczyński L. Podejmowanie decyzji prawnych: tworzenie i stosowanie prawa. Zamość: Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, 2003. 149 s.
512. Lichorowicz A., Siwik Z., Kępiński M., Frączkiewicz M. Rada Legislacyjna przy Prezesie Rady Ministrów – zadania i organizacja. *Przegląd Legislacyjny.* 2008. Nr 1 (63). S. 203–206.
513. Łopatka A. Kryteria jakości prawa. *Jakość prawa:* konferencja naukowa (m. Warszawa, październik 1996 r.) / kom. red.: A. Wasilkowski (przewodn.) et al.; Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: Dom Wydawniczy ABC, 1996. S. 28–40.
514. Łopatka A. Ogólne założenia polityki legislacyjnej PRL. *Państwo i prawo.* 1972. Zeszyt 1(311). S. 3–12.
515. Małajny I. Zagadnienie zmiany konstytucji. *Ustrój polityczny państwa: Polska, Europa, świat* / pod red. S. Sulowskiego, J. Szymanka. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2013. S. 566–572.

516. Michalak B. Badanie zależności pomiędzy systemem wyborczym a systemem partyjnym przy wykorzystaniu metody indeksowej. Przypadek mieszanych systemów wyborczych w Rosji i na Ukrainie oraz proporcjonalnej reprezentacji w Polsce. *Athenaeum.* 2012. Vol. 36. S. 94–112.
517. Mistygacz M. Rządowa inicjatywa ustawodawcza po wejściu w życie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. *Studia Politologiczne.* 2010. Vol. 18. S. 261–285.
518. Moldawa T. Dylematy przyszłej Konstytucji RP. *Studia Polityczne.* 1995. Nr 4. S. 29–38.
519. Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny: o teorii systemów wyborczych / przeł. R. Alberski, J. Sroka, Z. Wiktor. Warszawa: WN Scholar, 2004. 481 s.
520. Nowa-stara koalicja rządowa / Centrum Badania Opinii Społecznej. Warszawa, 2011. URL: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_164_11.PDF (dostęp: 28.07.2016).
521. O dostępie do informacji publicznej: Ustawa z dnia 06.09.2001. *Dz.U.* 2001. Nr 112. Poz. 1198. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20011121198 (dostęp: 16.09.2014).
522. O działalności lobbingowej w procesie stanowienia prawa: Ustawa z dnia 07.07.2005. *Dz.U.* 2005. Nr 169. Poz. 1414. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20051691414 (dostęp: 17.11.2014).
523. O działalności pożytku publicznego i o wolontariacie: Ustawa z dnia 24.04.2003. *Dz.U.* 2003. Nr 96. Poz. 873. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20030960873 (dostęp: 11.09.2014).
524. O nieufności i zaufaniu: komunikat z badań / opracowali A. Cybulska, K. Pankowski; Centrum Badania Opinii Społecznej. 2018. Nr 35. 14 s. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_035_18.PDF (dostęp: 21.03.2019).
525. O partiach politycznych: Ustawa z dnia 27.06.1997. *Dz.U.* 1997. Nr 98. Poz. 604. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970980604 (dostęp: 11.08.2016).
526. O partiach politycznych: Ustawa z dnia 28.07.1990. *Dz.U.* 1990. Nr 54. Poz. 312. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19900540312 (dostęp: 07.08.2016).
527. O petycjach: Ustawa z dnia 11.07.2014. *Dz.U.* 2014. Poz. 1195. URL: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20140001195 (dostęp: 03.11.2016).

528. O samorządzie gminnym: Ustawa z dnia 08.03.1990. *Dz.U.* 1990. Nr 16. Poz. 95. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19900160095 (dostęp: 03.09.2014).
529. O samorządzie powiatowym: Ustawa z dnia 05.06.1998. *Dz.U.* 1998. Nr 91. Poz. 578. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19980910578.(dostęp: 06.09.2014).
530. O samorządzie województwa: Ustawa z dnia 05.06.1998. *Dz.U.* 1998. Nr 91. Poz. 576. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980910576 (dostęp: 09.09.2014).
531. O wykonywaniu inicjatywy ustawodawczej przez obywateli: Ustawa z dnia 24.06.1999. *Dz.U.* 1999. Nr 62. Poz. 688. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19990620688 (dostęp: 27.09.2014).
532. O wykonywaniu mandatu posła i senatora: Ustawa z dnia 09.05.1996. *Dz.U.* 1996. Nr 73. Poz. 350. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19960730350 (dostęp: 02.07.2016).
533. O wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym: Ustawa Konstytucyjna z dnia 17.10.1992. *Dz.U.* 1992. Nr 84. Poz. 426. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19920840426 (dostęp: 17.03.2015).
534. O zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: Ustawa z dnia 07.04.1989. *Dz.U.* 1989. Nr 19. Poz. 101. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890190101 (dostęp: 03.03.2015).
535. O zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: Ustawa z dnia 29.12.1989. *Dz.U.* 1989. Nr 75. Poz. 444. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890750444 (dostęp: 06.03.2015).
536. O zmianie Konstytucji RP: poselski projekt ustawy nr 166. URL: http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=166 (dostęp: 12.12.2019).
537. O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: poselski projekt ustawy nr 1646. URL: http://sejm.gov.pl/sejm7.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=1646 (dostęp: 08.12.2019).
538. O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: poselski projekt ustawy nr 2374. URL: http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/druk.xsp?nr=2374 (dostęp: 09.12.2019).
539. O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: projekt ustawy przedstawiony przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej nr 3424. URL: http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=3424 (dostęp: 10.12.2019).

540. O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 07.05.2009. *Dz.U.* 2009. Nr 114. Poz. 946. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20091140946 (dostęp: 15.12.2019).
541. O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 08.03.1990. *Dz.U.* 1990. Nr 16. Poz. 94. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19900160094 (dostęp: 10.03.2015).
542. O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 08.09.2006. *Dz.U.* 2006. Nr 200. Poz. 1471. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20062001471 (dostęp: 11.12.2019).
543. O zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 27.09.1990. *Dz.U.* 1990. Nr 67. Poz. 397. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19900670397 (dostęp: 13.03.2015).
544. O zmianie ustawy – Ordynacja wyborcza do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw oraz o zmianie niektórych innych ustaw: Ustawa z dnia 26.07.2002. *Dz.U.* 2002. Nr 127. Poz. 1089. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20021271089 (dostęp: 29.11.2014).
545. Obywatele piszą ustawy. Sejm je odrzuca: rozmowa z M. Jaraszek / rozmowę przeprowadził D. Mól; Portal organizacji pozarządowych. 17.07.2014. URL: http://obywatelskieinfo.ngo.pl/wiadomosc/996130.html (dostęp: 15.11.2014).
546. Opinie o korupcji oraz standardach życia publicznego w Polsce: komunikat z badań / opracował K. Pankowski; Centrum Badania Opinii Społecznej. Warszawa, 2014. 11 s. URL: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_014_14.PDF (dostęp: 12.11.2014).
547. Ordynacja wyborcza do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej X kadencji, na lata 1989–1993: Ustawa z dnia 07.04.1989. *Dz.U.* 1989. Nr 19. Poz. 102. URL: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890190102 (dostęp: 08.11.2014).
548. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 12.04.2001. *Dz.U.* 2001. Nr 46. Poz. 499. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20010460499 (dostęp: 23.11.2014).
549. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 28.06.1991. *Dz.U.* 1991. Nr 59. Poz. 252. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19910590252 (dostęp: 15.11.2014).
550. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej: Ustawa z dnia 28.05.1993. *Dz.U.* 1993. Nr 45. Poz. 205. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19930450205 (dostęp: 18.11.2014).

551. Partie polityczne w 2018 r. / Główny Urząd Statystyczny. URL: https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoleczna-wolontariat/gospodarka-spoleczna-trzeci-sektor/partie-polityczne-w-2018-roku,7,4.html (dostęp: 17.03.2019).
552. Partykularyzm. *Encyklopedia Zarządzania.* URL: https://mfiles.pl/pl/index.php/Partykularyzm (dostęp: 13.05.2019).
553. Pawłowska A. Elita polityczna. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 212–213.
554. Pawłowska A. Klasa polityczna. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 311.
555. Petrażycki L. O ideale społecznym i odrodzeniu prawa naturalnego. Z dodatkiem o gospodarstwie i prawie i o istocie i przesłankach ekonomji politycznej / przedm. i tł. J. Finkelkraut. Warszawa: Skł. Główny w Księgarni Leona Idzikowskiego. 1925. 127 s.
556. Petrażycki L. Wstęp do nauki polityki prawa / oprac. W. Leśniewski. Warszawa: PWN, 1968. 451 s.
557. Petrażycki L. Wstęp do nauki prawa i moralności. Podstawy psychologii emocjonalnej / oprac. J. Lande, wstęp T. Kotarbiński. Warszawa: PWN, 1959. 492 s.
558. Piotrowski R. Efektywność stanowienia prawa, system wymiaru sprawiedliwości i praw konsumenta warunkiem sprawnego państwa: ekspertyza / Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2011. 53 s. URL: https://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_rozwoju/SRK/Ekspertyzy_aktualizacja_SRK__1010/Documents/Ekspertyza_dr_Piotrowskiego_PRAWO_12012011.pdf (dostęp: 15.07.2015).
559. Piotrowski R. Konstytucyjne uwarunkowania prawa petycji oraz pożądanych kierunków zmian legislacyjnych w tym zakresie. *Prawo petycji w ustawodawstwie polskim: opinie i ekspertyzy* / red. J. Tracz-Dral. Warszawa: Kancelaria Senatu, 2008. S. 23–31.
560. Podgórecki A. Tworzenie prawa. *Państwo i prawo.* 1976. Zeszyt 12 (370). S. 27–38.
561. Podgórecki A. Założenia polityki prawa: metodologia pracy legislacyjnej i kodyfikacyjnej. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1957. 139 s.
562. Podolak M. Konstytucja. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 2. Instytucje i systemy polityczne / pod red. B. Dziemidok-Olszewskiej, W. Sokoła. Wyd. 2. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2012. S. 250–252.

563. Porozumienia okrągłego stołu: Warszawa 6 luty – 5 kwietnia 1989 r. / Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych. URL: http://ofop.eu/sites/ofop.eu/files/biblioteka-pliki/porozumienia-okraglego-stolu.html (dostęp: 02.11.2014).
564. Prawo a partycypacja publiczna: bilans monitoringu 2012 / Instytut spraw publicznych; pod red. P. Sobiesiak-Penszko. Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych. 2013. 227 s. URL: https://www.isp.org.pl/pl/publikacje/prawo-a-partycypacja-publiczna-bilans-monitoringu-2012 (dostęp: 21.09.2014).
565. Przybylski H. Politologia: zarys problematyki. Wyd. 2, popr. i poszerz. Katowice – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe «Śląsk», 2004. 444 s.
566. Rae D. The Political Consequences of Electoral Laws. New Haven: Yale University Press, 1971. 203 p.
567. Rafałowski W. Wpływ systemu wyborczego na system partyjny w krajach pokomunistycznych. Decyzje. 2010. Nr 14. S. 33–53.
568. Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej: Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30.07.1992. M.P. 1992. Nr 26. Poz. 185. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19920260185 (dostęp: 09.07.2016).
569. Rot H. Elementy teorii prawa. Wyd. 5 zm. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992. 289 s.
570. Rząd Donalda Tuska 2007–2011 (kalendarium) / Forsal.pl. 19.02.2012. URL: https://forsal.pl/artykuly/566318,rzad-donalda-tuska--2007-2011-kalendarium.html (dostęp: 20.07.2016).
571. Rzegocki A. Polska racja stanu w ostatnim dwudziestoleciu. *Rzeczpospolita 1989–2009. Zwykłe państwo Polaków?* / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009. S. 137– 150.
572. Sakowicz M. Zarządzanie informacją w gminie – podejście strategiczne czy marketingowe? *Władza lokalna a media: zarządzanie informacją – public relations – promocja jednostek samorządu terytorialnego* / pod red. S. Michałowskiego, W. Micha. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. S. 147–156.
573. Sarkowicz R., Stelmach J. Teoria prawa. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001. 225 s.
574. Siemieński F. Kwietniowa nowela konstytucyjna 1989 roku. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny.* 1989. Zeszyt 4. S. 1–22.
575. Skubiszewski M. Dlaczego Ukraina potrzebuje większościowego systemu wyborczego. 20.08.2014 / Chcę Polski normalnej. URL: http://www.skubi.net/jow-ukraina.html (dostęp: 15.06.2015).

576. Słomka T. Specyfika i złożoność polskiej transformacji ustrojowej. *Ustrój polityczny państwa: Polska, Europa, świat* / pod red. S. Sulowskiego, J. Szymanka. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2013. S. 176–189.
577. Sobkowiak L. Podmiot polityki. *Leksykon politologii:* praca zbiorowa / pod red. nauk. A. Antoszewskiego, R. Herbuta. Wyd. 6. Wrocław: Atla 2. 2004. S. 317–318.
578. Sobkowiak L. Polityk. *Leksykon politologii:* praca zbiorowa / pod red. nauk. A. Antoszewskiego, R. Herbuta. Wyd. 6. Wrocław: Atla 2. 2004. S. 328–329.
579. Sobolewska-Myślik K. Partie i systemy partyjne na świecie. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2010. 215 s.
580. Sokół W. Koalicja. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 313–314.
581. Sprawozdanie z działalności Najwyższej Izby Kontroli w 2010 roku / Najwyższa Izba Kontroli. Warszawa, 2011. URL: http://www.nik.gov.pl/plik/id,2821.pdf (dostęp: 07.09.2013).
582. Srokosz J. Argument z fetyszyzmu prawnego w dyskursie konstytucyjnym. *Krytyka Prawa.* 2019. Tom 11. Nr 1. S. 272–290.
583. Stawicki R. Zmiany Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1997–2011 w świetle projektów ustaw oraz uchwalonych nowelizacji. Warszawa: Kancelaria Senatu, 2011. 13 s.
584. Stelmach J. Efektywne prawo. *Vetera novis augere:* studia i prace dedykowane prof. W. Uruszczakowi / pod red. S. Grodziskiego et al. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010. Tom 2. S. 957–966.
585. Strom K. Minority Government and Majority Rule. Cambridge: Cambridge University Press. 1990. 293 p.
586. Szczegielniak M. Polityka informacyjna urzędów centralnych w Polsce na przykładzie wykorzystania internetowych kanałów przekazu informacji. *Polityka i Społeczeństwo.* 2016. Nr 4 (14). S. 69–81.
587. Szostok P. Prasa samorządowa czy prasa władz samorządowych?: komu służą periodyki finansowane z lokalnych budżetów? Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2013. 153 s.
588. Szostok P., Rajczyk R. Komunikowanie lokalne w Polsce: o instrumentach polityki komunikacyjnej samorządów. Katowice: Gnome – Wydawnictwa Naukowe i Artystyczne, 2013. 175 s.
589. Szpor A. «Polityka publiczna» jako pojęcie-narzędzie prawa administracyjnego. *Prawo a polityka:* materiały konferencji (Warszawa, 24 lutego 2006 r.) / ed. M. Zubik; Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa: Liber, 2007. S. 359–382.

590. Sztompka P. The ambivalence of social change in post-communist societies. The case of Poland. *From Totalitarianism to Democracy: Twisted and Unfinished Road:* on the 20th Anniversary of the Fall of Communism in Eastern Europe: proceedings of the International Conference (Montréal, Québec, Canada, October 21–22, 2009) / publ. under the direction of S. Latek. Montréal: Polish Institute of Arts and Sciences in Canada; Cracow: Polish Academy of Arts and Sciences, 2011. S. 37–64.
591. Szymanek J. Tymczasowe akty konstytucyjne w polskiej tradycji ustrojowej. *Roczniki Nauk Prawnych.* 2008. Nr 2. S. 69–100.
592. Tusk rozmawia z Pawlakiem. *Wprost.* 24.10.2007. URL: https://www.wprost.pl/kraj/116334/bedzie-nowy-wniosek-o-ekstradycje-mazura.html (dostęp: 16.07.2016).
593. Tyszka S. Hiperinflacja prawa. *Deregulacja – jak powstrzymać inflację prawa?* / red. S. Tyszka; Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej, Fundacja Konrada Adenauera w Polsce. Warszawa: Fundacja Republikańska, 2012. S. 4–6.
594. Tyszka S., Wipler P. Zderegulować III RP. *Deregulacja – jak powstrzymać inflację prawa?* / red. S. Tyszka; Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej, Fundacja Konrada Adenauera w Polsce. Warszawa: Fundacja Republikańska, 2012. S. 7–15.
595. Udział społeczeństwa w tworzeniu aktów prawnych: przewodnik dla społeczeństwa / Ekoportal Ministerstwa Środowiska. URL: http://www.ekoportal.gov.pl/prawo_dokumenty_strategiczne/Przewodnik_dla_spoleczenstwa/A51.html (dostęp: 14.01.2015).
596. Umowa koalicyjna podpisana. *Wprost.* 23.11.2007. URL: https://www.wprost.pl/kraj/118245/Umowa-koalicyjna-podpisana.html (dostęp: 22.07.2016).
597. Uziębło P. Demokracja partycypacyjna: wprowadzenie. Gdańsk: Centrum Badań Społecznych. 2009. 277 s.
598. Uziębło P. Ustawa z 1999 roku o wykonywaniu inicjatywy ustawodawczej przez obywateli. *Przegląd Sejmowy.* 2000. Nr 4 (39). S. 47–66.
599. Uziębło P. Wpływ systemów wyborczych na systemy partyjne (wybrane zagadnienia). *Przegląd Prawa Konstytucyjnego.* 2011. Nr 3 (7). S. 67–87.
600. W sprawie Białej Księgi w sprawie europejskiej polityki komunikacyjnej: Rezolucja Parlamentu Europejskiego INI/2006/2087. URL: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2006-0500+0+DOC+XML+V0//PL&language=PL (dostęp: 14.08.2017).
601. W sprawie okręgów wyborczych dla wyborów do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz liczby, numerów i przeznaczenia mandatów w tych okręgach: Uchwała Rady Państwa z dnia 13.04.1989. *Dz.U.*

1989. Nr 21. Poz. 111. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890210111 (dostęp: 12.11.2014).
602. W sprawie organizacji przyjmowania i rozpatrywania skarg i wniosków: Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 08.01.2002. *Dz.U.* 2002. Nr 5. Poz. 46. URL: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20020050046 (dostęp: 02.11.2016).
603. Wenclik M. Podstawowe założenia polityki publicznej – zagadnienia wprowadzające / Fundacja Centrum Inicjatyw na Rzecz Społeczeństwa. URL: http://www.fundacjafcis.pl/index.php/publikacje/ (dostęp: 19.10.2015).
604. Wiener C. Inflacja prawa i jej konsekwencje. *Państwo, prawo, obywatel:* zbiór studiów dla uczczenia 60-lecia urodzin i 40-leci pracy naukowej profesora Adama Łopatki / red. J. Łętowski, W. Sokolewicz. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1989. S. 437–463.
605. Wildstein B. Koalicja PO – PiS do lamusa. Rzeczpospolita. 17.10.2007. URL: https://www.rp.pl/artykul/62844-Koalicja-PO---PiS-do-lamusa.html (dostęp: 15.07.2016).
606. Winczorek P. Instrumentalne wykorzystywanie prawa w procesie prawotwórczym. *Studia Iuridica.* 2000. Tom 38. S. 33–39.
607. Winczorek P. Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku. Wyd. 2, rozszerz. i popr. Warszawa: Liber, 2008. 463 s.
608. Winczorek P. Prawo i polityka w czasach przemian. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. 153 s.
609. Wiszowaty M. M. Ustawa o działalności lobbingowej w procesie stanowienia prawa. *Przegląd Sejmowy.* 2006. Nr 5 (76). S. 41–71.
610. Wróblewski J. Podstawowe problemy tworzenia prawa (artykuł recenzyjny). *Państwo i Prawo.* 1980. Zeszyt 7 (413). S. 83–87.
611. Wróblewski J. Zasady tworzenia prawa. Warszawa: PWN, 1989. 178 s.
612. Wronkowska S. O woluntaryzmie, instrumentalizacji i odpowiedzialności za prawo. *Przegląd Konstytucyjny.* 2019. Nr 1. S. 5–23.
613. Wronkowska S. Proces prawodawczy dwóch dekad – sukcesy i niepowodzenia. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny.* 2009. Zeszyt 2. S. 111–129.
614. Współczesne systeme polityczne / pod. red. M. Zmigrodzkiego, B. Dziemidok-Olszewskiej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. 248 s.
615. Wykaz partii wpisanych do ewidencji partii politycznych / Państwowa Komisja Wyborcza. 31.12.2019. URL: https://pkw.gov.pl/finansowanie--polityki/wykaz-partii-politycznych (dostęp: 31.12.2019).

616. Zaleśny J. Tworzenie Konstytucji z 1997 roku. Przejaw kooperacji czy rywalizacji elit politycznych? *Przegląd Sejmowy.* 2017. Nr 6 (143). S. 177–206.
617. Zaleśny J., Chirkin V. Constitutional Justice in the Post-Soviet States. A Comparative Analysis. *Constitutional Courts in Post-Soviet States: Between the Model of a State of Law and Its Local Application* / ed. J. Zaleśny. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2019. P. 555–600.
618. Zirk-Sadowski M. Polityka fiskalna a polityka prawa. *Acta Universitatis Lodziensis.* Folia Iuridica. 2015. Nr 75. S. 7–22.
619. Żmigrodzki M. Polityka. *Encyklopedia politologii* / pod red. M. Żmigrodzkiego. T. 1. Pojęcia, teorie i metody / pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego. Wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 491–492.
620. Zubik M. Refleksje nad "dobrem wspólnym" jako pojęciem konstytucyjnym. *Prawo a polityka:* materiały konferencji (Warszawa, 24 lutego 2006 r.) / ed. M. Zubik; Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa: Liber, 2007. S. 389–404.
621. Zybała A. Polityka publiczna wobec teorii i jej praktyki w Polsce. *Wrocławskie Studia Politologiczne.* 2015. Nr 18. S. 28–43.

Наукове видання

Оксана Володимирівна Кукуруз

Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща

Монографія

(Українською мовою)

Головний редактор видавництва	І. Подолін
Відповідальний за випуск	О. Дмитренко
Літературне редагування	Д. Пилипчук
Спеціальне редагування	Л. Сєбєсєвіч
Комп'ютерна верстка	Д. Грек
Технічний редактор	Л. Олещенко

Підписано до друку 15.10.2020.
Формат 60х84/16. Ум. др. арк. 21,39.
Наклад 300 прим. Зам. 2884.

Видавництво «ФОП-Подолін І.В.»
Свідоцтво Держкомтелерадіо України ДК № 2815 від 05.04.2007.
03035, Київ, вул Кудряшова, 3/101,
тел. :(067) 959-59-77, (099) 153-38-74
e-mail: bublik47@ukr.net

Видавнича група «АТОПОЛ»
03067, Київ, б-р І. Лепсе, 4, тел.:(044) 496-18-98.
Свідоцтво Держкомтелерадіо України ДК № 3696 від 02.02. 2010.
www.atopol.kiev.ua, e-mail: atopol3000@gmail.com